
Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

М У Н Д А Р И Ж А

АБДУЛЛА ОРИПОВ. *Ўн биринчи дур*.....3

ЎЗБЕКИСТОН-АҚШ

Америкага ташириф.....4

ЭРКИН ВОҲИДОВ. **Ташириф. Тарих. Тақдир**.....5

НАСР

ВЛАДИМИР ВОЙНОВИЧ. **Монуменгал тарғибот. Роман**.....9

ДРАМА

ТАВФИҚ АЛ-ҲАКИМ. **Бехато отилган ўқ. Пьеса**.....85

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Сайрамоқ чоғинг эрур. Афғонистонлик ўзбек шоирлари ижодидан.....97

ФАЛСАФА. СИЁСАТШУНОСЛИК.

НИККОЛО МАКИАВЕЛЛИ. **Хукмдор**.....105

АДАБИЙ ТАНҚИД

ЖОН ГОЛСУОРСИ. Адабиёт ва ҳаёт.....	149
МУЎТАБАР МУРТАЗОЕВА. Заонавий Миср ҳикоячилиги.....	167
МУҲАББАТ ШАРАФИДДИНОВА. Абсурд театри ёхуд тақдир ҳазили.....	171

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ҲИДОЯТХОН АЗИМОВА. Буюк шахсият талқини.....	176
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ДЭВИД ВЭЙС. Моцартнинг ўлими. Роман.....	179
--	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолiddин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Пўлат Ҳабибуллаев
Русгам Шогуломов
Тўлепберген Қайипбергенов
Саидахроп Ғуломов

Жаҳон адабиёти, 9. 2002

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ.ВАЛИЖОНОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳихлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 10.09.2002 й. Босишга рухсат этилди 18.10.2002й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. К-9414 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти“ журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2002 й.

Ўзбекистон мустақиллигининг 11 йиллиги

*Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Ўзбекистон халқ шоири*

ЎН БИРИНЧИ ДУР

*Ҳар йилга мен ўзни масъул сезгайман,
Йиллар шодасига бир дур тизгайман.*

*Фараҳбахш кунлардан то кўнглим тўлди,
Шодада дурларим ўн битта бўлди.*

*Ҳар битта дуримнинг номи бор, алҳол,
Ҳар бири бетакрор, юлдузлар мисол.*

*Озод Ватанимдан нишон ҳар бири,
Жам унда халқимнинг фаҳри— ғурури.*

*Умр тугар балки, туганмас шода,
У инсон умридан фузун, зиёда.*

*Бу Ҳурлик маржони қолмагай ярим,
Уни тўлдиради набираларим.*

Америкага ташриф

Ватан истиклолининг ўн биринчи йили юртимизга қутлуғ келди. Деҳқонларимиз далалардан мисли кўрилмаган галла ҳосили кўтардилар. Навоий шаҳрини Нукус билан боғловчи темир йўл, Давлат Консерваториясининг муҳташам биноси, Тошкент халқа йўлининг давоми, Қатағон қурбонлари хотираси музейи, қатор ишлаб чиқариш корхоналари, ўқув масканлари, маданий иншоотлар қуриб битказилди. Булар мамлакатимиз тинчлиги, халқимиз бирдамлиги, бунёдкорликка қаратилган давлат сиёсатининг самараларидир, бизлардан келажак авлодларга қолувчи кўчмас ва ўлмас мулклардир.

Моддий бойликларимизнинг қадри улуғ, лекин халқимиз қўлга киритган маънавий зафарлар янада улуғроқдир. Президент И.Каримов томонидан тамал тоши қўйилган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ислохотларни қадам-бақадам амалга оширишнинг асосий йўналишларига содиқ ҳолда жамиятимиз демократик қадриятларни мунтазам эгаллаб, жаҳон ҳамжамияти билан уйғунлашув томон жадаллаб бормоқда. Шу йил бошида бўлиб ўтган умумхалқ референдуми Парламент ислохоти учун ҳуқуқий асос яратди. Икки палатали парламент нафақат шакл, балки мазмун ва моҳият жиҳатдан янгича парламент бўлажақдир. Бу — партиялар ўртасидаги реал рақобат муҳитини яратиш мамлакатни идора этишнинг жаҳонда тан олинган услубини ҳаётга киритиш демақдир.

Ушбу йил давомида иқтисодий ислохотлар, матбуот ва сўз эркинлиги соҳаларида конкрет ишлар амалга оширилди, жаҳон мамлакатлари билан ҳукуматлараро ва парламентлараро, жамоат ташкилотлариаро муносабатлар кенгайди. Мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида обрў-эътибори ўсди.

Шу йил март ойида Президент И.А.Каримов бошчилигида Ўзбекистон ҳукумат делегациясининг Америка Қўшма Штатларига қилган давлат ташрифи мамлакатимиз халқаро алоқалари тарихида олий даражадаги аҳамиятга эга бўлган ҳодисадир. Айниқса АҚШ ва Ўзбекистон ўртасида стратегик ҳамкорлик тўғрисидаги Декларациянинг имзоланиши юртимизнинг минтақада тутган мавқеи, аср балоси бўлган терроризмга қарши умумжаҳон курашида эгаллаган ўрнининг, умуман юртимизда амалга оширилаётган изчил ва мустақил ички ва ташқи сиёсатнинг юксак эътирофи бўлди.

Яқинда “Ўзбекистон” нашриёти томонидан чоп этилган “Америкага ташриф” номли китоб ана шу тарихий ҳодисанинг қўламини намойиш этувчи, Америка — Ўзбекистон муносабатларининг тарихи ва бугуни, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, илмий-маданий алоқалар жараёни ҳар томонлама таҳлил этилган яхлит бир асардек тасаввур ҳосил қилади. Китобдан икки мамлакат президентларининг самимий ёзишмалари, тарихий сафар тафсилотлари, жаҳон оммавий ахборот воситаларида ушбу ташриф ҳақида билдирилган муносабатлар жой олган. Ўқувчи, шунингдек, Америка ва Ўзбекистон алоқалари билан боғлиқ қизиқарли воқеалар, тақдирлар тўғрисидаги маълумотлар билан танишади. Китоб абадият бўлиб муҳрланган тарихий лаҳзаларни акс эттирувчи қимматли фотосуратлар билан безатилган.

Журнал таҳририяти сизнинг эътиборингизга Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг ана шу китобдан жой олган мақоласини тақдим этади.

“Жаҳон адабиёти” журнали таҳририяти

Ташриф. Тарих. Такдир

Эркин ВОҲИДОВ, Ўзбекистон Қаҳрамони

Дарҳақиқат, кейинги ўн йил давомида давлатимиз раҳбарининг барча юксак дунё минбарларидан қилган мурожаатлари, огоҳликка чорловлари бежиз эмас экани оламга ниҳоят аён бўлди. Афғонистондай ички низолардан абгор бўлган юртда дунёга таҳдид солувчи ёвуз куч етилаётганига тараққий этган мамлакатлар ишонмайроқ қарадилар. Мен Юртбошимизнинг Англия, Франция, Италия давлати раҳбарлари билан юзма-юз суҳбатларининг гувоҳи бўлганман. Аср балоси тўғрисидаги И.А.Каримовнинг оғриқли сўзларига улар тилда хайрихоҳлик билдириб, сиёсатдонлик билан муомала қилсалар-да, амалий ҳаракатни ҳатто хаёлларига келтирмадилар. Бундай бепарволик, беписандлик Ғарб учун қимматга тушди. Айниқса, Америка халқи оғир мусибатни бошидан кечирди.

Нью-Йорк, Вашингтон даҳшати дунёнинг кўзини очди. Жаҳолат нақадар қудратли кучга айланиши аён бўлди.

Аён бўлди, дейману инсон табиатининг ожизлигини ўйлайман. Ажабо, ақлу идроки шу қадар юксаликка кўтарилган инсон, тарих сабоқларини ўтган, минг йилларнинг сарҳисобини қилган инсон нега фалокат ўз бошига келмагунча хотиржам юраккин? Нега ўзидан нарироқда ёнаётган ўтга бепарво қараркин? Эртага менинг ҳам уйим ёниши мумкин, деб ўйламаскин? Олис сайёраларга бориб етган тафаккур шу қадар ожизми?

Нью-Йорк шаҳрида куни кеча мағрур қад кўтариб турган, дунёнинг энг баланд бинолари бўлган Жаҳон савдо маркази харобаларига изтироб билан қараб туриб, 1999 йил февралда Тошкент шаҳрида содир этилган ёвуз портлатишлар, бегуноҳ қурбонлар кўз олдимдан ўтди. Мамлакатимизни мислсиз офатдан Яраттанининг ўзи асради. Йўқса, лаҳза ичида юрт қонли моjarоларга чўкиши мумкин эди.

Аслида Америка қаёқдаю Ўзбекистон қаёқда. Бирининг бу палласида, иккинчиси бошқа палласида. Ўртада қитъалар, уммонлар, тузумлар, тушунчалар, бошқа-бошқа ҳаёт тарзи, тараққиёт даражаси. Лекин бу икки мамлакатни бугун ягона мақсад бирлаштирди. Бу — тараққийпарвар инсониятнинг энг биринчи душмани — замонанинг энг катта офати бўлган терроризм ўчоқларини янчиб битириш, инсонлар ҳаётини хоҳ ерда, хоҳ осмонда бўлсин хатардан озод этиш мақсадидир. Бизларни чекилган азият, жабрдийдалиқ бирлаштирди. Вашингтон ва Нью-Йоркка ҳам, Тошкентга ҳам чангал урган ёвузликнинг қавми, уруғи бир, машқ ва таълим кўрган ери бир, кураш услуби, нияти бир. Маслак — диний мутаассиблик, қурол — жаҳолат, услуб — номардлик, олчоқлик.

И.А.Каримовнинг АҚШ тупроғига қадам қўйиб даставвал тилга олгани яна бир карра ҳамдардлик сўзлари бўлди, Америка халқининг чидам ва бардошига, қатъиятига, ёвузликка қарши курашда бирлашиб, бугун тараққийпарвар инсониятни жишлаштира олган иродасига тасанно сўзлари бўлди. Бу сўзлар террор офатини бошдан кечирган мамлакат раҳбари, ўз жонига қилинган суиқасддан омон қолган инсон тилидан айтилгани учун ҳам гоят таъсирли ва залворли эди.

Америка Қўшма Штатларида Ўзбекистон раҳбарига кўрсатилган эътибор, алоҳида ҳурмат Президент Жорж Буш билан мулоқотдан бошланди. АҚШ давлат раҳбари бу учрашувга улкан аҳамият беришини намойиш этган ҳолда суҳ-

батта АҚШнинг олий даражадаги раҳбарлари, министрларни ҳам таклиф қилди ва учрашув ғоятда самимий, дўстона вазиятда ўтди. Президент Ж. Бушнинг: “Хамма билиб қўйсин, биз Ўзбекистон билан энди стратегик шерикмиз”, деб айтган сўзлари шунчаки лутф эмас, балки кўп йиллар синовлардан ўтган, бугун шартномавий ҳужжатлар бўлиб муҳрланган муносабатларнинг ифодаси эди.

Ўзбекистон давлат раҳбари учун ажратилган муҳташам бино ўша кунлари турли давлат, жамоат арбоблари, журналистлар билан гавжум бўлди. АҚШ Президентининг хос меҳмонлари яшайдиган “Блэйр Хауз” қароргоҳи тарихда “Маршалл плани” номи билан машҳур ҳужжат имзоланган, қитъанинг энг қадимий, эъзозли биноларидан биридир. Қадимий деган сўз албатта нисбий. Америкада икки юз йил аввалги обида ҳам кўҳна саналади. Негаки, қитъанинг ўзи ёш.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин хароб бўлган Оврупони тиклаш режаси Америкада бундан эллик беш йил муқаддам ишлаб чиқилган ва ўша вақтда АҚШ Давлат котиби бўлган Жорж Маршалл номи билан боғлиқдир. Бугунги тараққий тошган Оврупо ўша узоқни кўзланган режа туфайли қад кўтаргани сир эмас. “Блэйр Хауз”нинг жиҳозларидан ўша замон руҳи келиб туради. Тарихий ҳужжат имзоланган муҳит асл ҳолида сақланган.

Президент И.Каримовнинг шу бинода истиқомат қилгани мажозий маъно касб этади. Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида имзоланган тарихий Декларация ва шартномалар мамлакатимиз учун янги вақт ўлчовининг бошланиши, келажак тараққиёт учун катта умидлар уйғотувчи омил бўлса ажаб эмас.

Энда қадр топмоқ истаган инсон аввало ўзини қадрламоғи керак. Мамлакатлар ҳам шундай. Ўзбекистоннинг Жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеини биринчи навбатда унинг мустақил ва дадил ички ҳамда ташқи сиёсати, ўз миллий, тарихий қадриятларини тиклашга бўлган иродаси, ижтимоий тараққиёт йўлидаги ўлчовли, вазмин, залворли қадамлари белгилаб турибди.

Янги давлат, янги жамият қуриш ҳеч қачон, ҳеч бир ерда осонлик билан кечмаганидек, мамлакатимизнинг босиб ўтган йўли ҳам гулларга бурканган йўл эмас. Бу ҳар бир ватандошимиз чуқур англаши ва ҳис қилиши лозим бўлган мураккаб жараён, курашлардан иборат тарихдир. Бу тарихнинг асосий босқичлари Юртбошимиз асарларида баён қилинган. Ҳали у илмий ва бадиий китоблар бўлиб, кино асарлари бўлиб барча қарама-қаршиликлари, чигалликлари билан ҳаққоний таҳлил этилар ва келажак авлодларга қолдирилар. Ўша асарларга менинг бу чизгиларим ҳам, шу замоннинг ҳаяжонлари, қувончлари, изтиробларига ошно бўлган бир қалбнинг садолари бўлиб қўшилса ажаб эмас.

Ўзбекистоннинг мустақиллик йўлидаги одимлари расмий мустақилликдан анча илгари қўйилган эди. 1990 йил март ойда ҳали шўро давлати қудратли эканида, ҳали комфирқа сафлари мустаҳкам турган замонда собиқ совет республикалари ичида биринчи бўлиб Ўзбекистонда Президент лавозимининг жорий этилгани ва И.А.Каримовнинг ушбу лавозимга сайлангани дунё учун кутилмаган ҳодиса бўлди. Мустақиллик учун курашни анча вақт аввал бошлаган Болтиқбўйи республикалари эмас, БМТ аъзолари ҳисобланган Украина ёки Белоруссия эмас, балки энг “одобли” ўлкалардан саналган Ўзбекистоннинг бундай исёнкор қарори Москвани лол қилиб қўйди. “Сен тушиб қолган бу вазиятдан қандай чиқамиз? Бунга ўйлаб кўришимиз керак”, — деди ўшанда М.Горбачев И.Каримовга. Лекин, Ўзбекистон Президенти бу вазиятдан чиқишни, орқага қайтишни ҳаёлига ҳам келтирмас эди. Ўзбекистон дастлаб ўшанда бутун дунёнинг, жумладан, Америка Қўшма Штатларининг назарига тушган бўлса ажаб эмас.

1996 йилда Олий Мажлис “Ўзбекистон Республикаси Ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида” қонунни қабул қилди. Унда мамлакатимизнинг тинчликсевар ташқи сиёсати баён этилди ва ҳеч қандай ҳарбий иттифоққа қўшилмаслиги белгилаб қўйилди.

Бундай қонуннинг қабул қилиниши аслида ғайриоддий ҳодиса эмас. Лекин муайян вақт, муайян шароитда бу жасоратли қадам эди. Ўша кезларда собиқ империяни қайта тиклаш орзумандлари НАТОга қарши мустақил давлатлар ҳамдўстлигидан иборат ҳарбий иттифоқ тузиш ғоясини астойдил олға сураётган эдилар. Ўзбекистоннинг бу қадами аввало ана шу ғояга зарба бўлди. Сўнгра отдан тушса ҳам эгардан тушмаган баъзи сиёсатдонларни ҳушёр торг-

тирди. Балки шунда дунёнинг, жумладан, АҚШнинг Ўзбекистонга яна бир бор назари тушган бўлса ажаб эмас.

1999 йида Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ўртасида тузилган коллектив мудофаа шартномаси муддатининг узайтирилиши тўғрисида ҳужжатга имзо чекмади, яъни ушбу шартномадан чиқишини эълон қилди. Аслида халқаро амалиётда коллектив мудофаа бигимлари эзгу ниятда тузилади. Уларнинг мақсади ташқи хатардан ўзро биргаликда ҳимояланиш бўлади. Лекин МДХ лидери, улкан ҳарбий салоҳиятга эга бўлган Россия Федерациясининг ўша замондаги раҳбарлари амалда бундай ниятдан йироқ эканликларини намойиш этдилар. Ўзбекистонга жануб томондан реал хавф туғилганда талаб этилган мададни бермадилар.

Ўзбекистоннинг коллектив мудофаа шартномасидан чиқиши бир томондан субтотсизликка қарши исён бўлса, бошқа томондан ўз қудратига ишонч белгиси эди. Бу ҳам дунё эътиборидан четда қолмади.

Мамлакатимизнинг мустақил, мардона қадамларига яна қўшлаб мисоллар келтириш мумкин. “Пахта иши” қурбонларини оқлаш, Соҳибқирон Амир Темур номи ва шаънини тиклаш, ислом маданиятининг буюк намояндаларини эъзозлаш, ёдгорликлар қўйиш... Буларнинг барчаси улкан бунёдкорлик ишлари билан қўшилиб, бугунда Ватанимизнинг жаҳоний қиёфасини кўрсатиб турибди.

Ўзбекистоннинг қадрини ва қаддини кўтарган яна бир буюк омил бор. Бу меҳнаткаш, сабр-бардошли, ғурурли халқимиздир. Шундай халқнинг раҳбарига дунёнинг энг қудратли давлатларида ҳам мағрур бош кўтариб, ишонч билан сўзлаши, тенглар ичида тенглардек мунозаралар қилиши мумкин. И.А.Каримов АҚШ сармоядорларига: “Биз ёрдам сўраб, қўл узатиб келганимиз йўқ, ҳамкорлик нияти билан келдик. Еримиз бой, саховатли, халқимиз меҳнаткаш, бағри кенг. Келинг, бирга ишлайлик. Сиз ҳам фойда кўринг, биз ҳам”, деган сўзлар билан мурожаат қилди. Аслида мамлакатга барака келтиришнинг тайин йўли шу. Қўлдан берганга қуш тўймас, дейдилар. Тенг шерикчиликда эса тенг барака.

Ўзбекистон янги мустақилликка эндигина эришган йилларда дунё ёш давлатимизнинг дастлабки қадамларини қизиқиш билан қўзатган эди ва турли сиёсатдонлар турлича гумонлар қилгандилар. Бировлар, Ўзбекистон ҳам бошқа ёш мустақил давлатлар қатори ҳали узоқ вақт Россия орбитасида айланади, десалар, бошқалари Туркиядек тили бир, дини бир улуг мамлакат бор, Ўзбекистон унинг этагидан тутади, деб башорат қилдилар. Мамлакатимиз ўзининг дастлабки қадамларини унутилган миллий, диний қадриятларни тиклашдан, Имом Бухорий, Имом Термизий каби буюк муҳаддисларимиз руҳини йўқлашдан бошлаганда Ўзбекистонда Эрон ёки Покистон каби ислом давлати қурилса ажаб эмас, дегувчилар ҳам бўлган. Лекин Ўзбекистон ўз тарихий қисматига, ўз қадриятларига асосланган ҳолда демократик тараққиёт йўлини танлади ва бу йўлда вазминлик билан оҳиста, аммо собит қадамлар қўйди. Ўзбекистоннинг ўз танлаган йўлидан қайтмаслигига дунё ишонч ҳосил қилди. АҚШ ва Ўзбекистон муносабатларининг замирида ҳам шу ишонч ётибди.

Ўзбекистон — тарихи улуг мамлакат. Халқимизнинг дунё билан алоқалари куни кеча пайдо бўлган эмас. “Элчи” деган содда ўзбекона сўзнинг тарихи неча асрларга тугаш эканини биров ҳисоблаб чиқмаган. Балки бу атама Буюк Ипак йўллари қадар қадимийдир.

Амиркон кавиш-маҳси, банорас тўн кийиш, чиний косада кобулий шўрва ичиш, балх тутининг майизини еб, сандалда исиниб ўтириш халқимизга янгилик эмас. Сандалнинг Ҳиндистонда ўсадиган хушбўй дарахт номидан олинганику аниқ. Балки момолар ўрайдиган дока рўмол ҳам Банголанинг Дакка рўмоли бўлса ажаб эмас.

Тошкентнинг Чорсу бозори икки минг йил илгари ҳам шундай гавжум бўлгандир. Бу ён Самарқанд дарбозаси, у ён Қашқар дарбозаси — ўн икки дарбозадан карвонлар турна қатор бўлиб Бейжиндан Андалузиягача, Банголадан Аштархонгача қатнаган замонларда ҳам ўзбеклар ери обод бўлган, тиллар, динлар, ирқлар турфа эса-да, турмуш, бозор, меҳнат, насибат ўртада бўлган. Қонимизда мавжуд тарихий хотира бугун уйғониш жараёнида.

Мустақиллик ўзбек халқига тарихий имконият берди, катта дарёларга қўшилиб оқиш, жаҳон уммонларига чиқиш йўлларини очиб юборди.

Америка Қўшма Штатларига қилинган ушбу давлат ташрифи ана шу Буюк

Имконнинг ёруғ кўзгусидир. Қатрада қуёш акс этгани каби баъзан бир лаҳзада бутун бир тарих намоён бўлади. Оқ уйда икки Президентнинг бир-бирига очиқ чехра билан қўл бериб турган лаҳзаларида мустақил Ўзбекистоннинг ўн йиллик босиб ўтган йўли мужассам бўлгандай.

Юртимизда демократик қадриятлар тўла қарор топти, дея даъво қилсак муболага бўлади. Айниқса, сўз эркинлиги борасида қилажак ишларимиз кўп.

Кўпчилик юртдошларим, замондошларим каби мен ҳам ватанимда демократик қадриятларнинг қарор топишини, ҳақиқий кўшартиявийлик, сиёсий, иқтисодий рақобат муҳити пайдо бўлишини истайман. Шу билан бирга халқимиз асрлар давомида топган меҳру оқибат, бағри кенглик, меҳмондўстлик, танглик каби гавҳарларини йўқотиб қўямасин, дейман. Аслида миллатнинг энг катта бойлиги ана шу гавҳарлардир.

Бир марта яшайдиган дунёда инсон ўз эрки ўзида бўлиб, ғурур билан бош кўтариб юрсин экан. Ҳеч бандаи мўминни ўз халқи, миллати, ватани билан ифтихор қилиш баҳридан бенасиб қилмасин. Оламда бош кўтариб юролмаганг, оламга келмаганинг ҳам дуруст.

Америка Кўшма Штатларига илк бор шўролар замонида сафар қилган эдим. Ўша саёҳатни эслагим келмайди. Негаки, 1988 йили Фарғона воқеалари, “Ўзбеклар иши” деб аталган таҳқирли маҳкама дунёга машҳур бўлган эди. Қай даргоҳга қадам қўймайлик, ким билан суҳбат бошламайлик, мавзу айланиб ўша шармандали можароларга тақаларди.

Ҳар бир ҳодисанинг моҳияти таққосда билинади. Ўн уч йил аввалги ҳолат, ўзбекнинг қадру қиммати билан бутунги иззат-икромлар орасида ер билан осмонча фарқ бор.

Ҳар бири бир мамлакат раҳбаридек мавқе ва салоҳиятга эга бўлган, ўз мамлақати президентига ҳам бош эгмайдиган, билгакс норозилигини тикка айта оладиган олтмишга яқин сенаторнинг мамлакатимиз раҳбарига тик туриб узоқ қарсақ чалгани, Генри Киссинжердек ўзи тирик тарих бўлган улкан давлат арбобининг И.А.Каримовга “Жаҳон миқёсидаги лидер” нишонини топширгани — барча-барчаси ўзбек халқининг ғурурини кўтарадиган, қадри-қийматини улуғлайдиган ҳодисалардир. Бундай лаҳзаларни халқ тарихининг юлдузи онлари дейиш мумкин.

Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида имзоланган ҳужжатларни мамлакатимиз Ташқи ишлари вазирига топширар экан, АҚШ Давлат Котиби уларнинг оғирлигига ишора қилгандай кўлида салмоқлаб қўйди. Бу аслида ҳужжатларнинг мазмун-моҳиятига, ҳар икки мамлакат қабул қилган мажбуриятлар юқининг вазминлиги, биргаликда қилинадиган ишларнинг масъулиятига ишора эди.

Олий даражадаги ташриф тарихга айланди. Олдинда улкан режалар, вази-фалар бор. Президент И.Каримовнинг Олий Мажлис сессиясида қилган маърузасида ушбу вазифалар тархи белгилаб берилди.

Биз биламизки, мамлакатимиз олдида турган муаммоларни ҳал этиш аввало ўз ишимиздир. Ҳар қанча қудратли бўлмасин, бошқа мамлакат бу ишни адо этмайди ва эга олмайди. Демократик қадриятлар, сиёсий, иқтисодий ислохотлар ҳам четдан импорт йўли билан келтириладиган товар эмас. Булар энди ҳаммамиз ва ҳар биримизга, ўз истак-иродамизга, руҳимизга, тафаккуримизга боғлиқ амаллардир.

Озод эл тоғларни қулатишга қодир бўлади. АҚШ ва бошқа тараққий этган мамлакатлар билан яқинлашув бизга ўтмиш қуюшқонларидан қутулиш, ички занжирлардан халос бўлиш йўлида мадаккор бўлажак.

Ташриф навбаҳор фаслида бўлиб ўтди. Бамисоли АҚШ ва Ўзбекистон дўстлик, ҳамкорлик боғига ниҳоллар экидилар. Ният қилайлик: бу ниҳолларнинг мевасини кўриш барчамизга насиб этсин.

Владимир ВОЙНОВИЧ

Монументал тарғибот

Роман

МУҚАДДИМА

Мен конвертни очдим. Ундан қинғир-қийшиқ қилиб қийиб олинган газета парчаси чиқди. Қийқимнинг катталиги гутурт қутгичасидай келар. Унда қора рамка ичида таъзиянома бор эди: Долгов шаҳаридаги бир гуруҳ ўртоқлар чуқур қайғу билан 1933 йилдан бери КПСС аъзоси, Улуғ Ватан урушининг қатнашчиси, таниқли жамоат арбоби, нафақахўр Аглая Степановна Ревкинанинг фожиали ҳалок бўлгани маълум қилинган эди.

Бирорга одам эски замонлардаги газеталардан матнни олиб менга жўнатибди-да, деб ўйлаб ҳайрон бўлдим. Аммо қийқимнинг орқасини ўгириб, “Интернетдаги янгиликлар, Пейджинг алоқаси” ҳамда “Солиқ инспек” (сўзнинг охири қирқилиб кетганди) деган сўзларни ўқиб, ажабланишим янада ортди. Ахир, бизнинг давримизда ўтмишда КПССга аъзо бўлганини эслатиш кимга зарур?

Таъзияномани менга жўнатган одам, афтидан, бу хабар мени бефарқ қолдирмайди деб ўйлаган бўлса керак. Чиндан-да шунақа эди. Мен кўпдан бери Долговда бўлганим йўқ эди, Аглаянинг анча ёшга кириб, қариб-чуриб юрганидан ҳам хабарим йўқ эди ва умуман, унинг бизнинг кунларимизда тирклигини тасаввуримга сиғдиролмасдим. Мен дарҳол Долговга жўнадим, у ерга бориб, собиқ Колхозчилар уйига жойлашдим, ҳозир уни “Континентал” деган меҳмонхонага айлантиришган экан, у ерда икки ҳафта туриб, турлитуман одамлардан Аглаянинг сўнгги йиллардаги туриш-турмушини сўраб-суришгирдим. Аглаяни Огласенная ёки Оглоедка ҳам дейишарди — одамлар унинг характериға мослаб ҳар хил лақаб қўйиб олишаверар эди. Унинг аввалги ҳаёт йўли менга яхши таниш эди. Унинг бир қисмини “Чонкин”да баён қилганман. Бу ерда такрорлаб ўгирмайман-у, лекин мухтасаргина эслатиб ўтаман: у жуда шаддод ва тиниб-тинчимас комсомол қиз бўлган эди, у ўзи ёшига беш ёшми ёки кўпроқми қўшиб, ҳужжатларини тўғрилаб олиб, боши билан синфий курашга шўнғиб кетганди. Чарм куртка кийиб олган, биқинида тўшпонча, от миниб олган Аглая шу ердаги вилоятларда изғиб юриб, бадавлат одамларни кулоқ қилди, камбағалларини колхозга ҳайдаб кирди. Кейин болалар уйига мудирлик қилди, райком котиби Андрей Ревкинга турмушга чиқди. Кейинроқ олий мақсадлар йўлида уни қурбон қилишга тўғри келди. 41-йилнинг кузида немис қўшинлари Долговга кириб келаётганда Аглая маҳаллий электростанцияни портлатган эди. Электростанция ичида портловчи моддаларни жойлаштираётган эри у ердан чиқишга улгурмади. Аглая телефон орқали унга “Ватан сени унутмайди!” деб қичқирди-ю, портлатувчи мурватнинг қулогини бурди.

Уруш вақтида Аглая партизан отрядларига бошчилик қилди. Бу ишлари учун икки марта жанговар орден билан мукофотланди. Урушдан кейин ўзи райком котиби бўлди. Ундан кўра йиртқичроқ ўртоқлари уни “еб” битирмагунча котиблик қилиб юрди. У урушдан аввал фаолият кўрсатган жойига қайтиб

борди ва яна Ф.Э.Дзержинский номидаги болалар уйига мудиралик қила бошлади. 1956 йилнинг февралида улкан тарихий ҳодиса содир бўлганида Аглая ана шу ишда эди. Биз ҳикоямизни шу ҳодисанинг тасвиридан бошлаймиз.

Биринчи қисм

ЗИЧЛАШТИРУВ

1

1956 йилнинг февралида Долговда район Темирйўлчилар уйида маҳаллий партия фаоллари йиғинида Сталин шахсига сиғиниш тўғрисидаги Хрушчевнинг махфий маърузаси ўқилмоқда эди. Уни райкомнинг иккинчи котиби Петр Климович Поросянинов ўқимокда. Миқти гавдали, икки бети қип-қизил, сочлари тўкилиб тамом бўлган, семиз, кўзлари намиқиб юрадиган, қулоғи майда оқиш туклар билан қопланган бу одамнинг исми жисмига жуда монанд эди¹. Фақат унинг эмас, Долговда бошқа кўпгина одамларнинг ҳам исми шарифлари анча маънодор эди. Бу ерда бир вақтлар бир вақтнинг ўзида милиция бошлиғи Турагин, прокурор Строгий, унинг муовини Вороватий, судья Шемякин ва халқ таълими бўлимидининг мудирини Богдан Филиппович Нечитайло деган одамлар хизмат қиларди.

Поросяников қироат билан баланд овозда, гўё олча еб, данакларини пуфлаб ташлаётгандай лабларини чўпиллатиб ўқирди. Бунинг устига кўп сўзларни талаффуз қилишда тугилиб қолар, айниқса, хорижий сўзларни дудуқланиб айтарди.

Поросяников ўқир, жиддий қисфали, бўйни йўғон, сочлари тарашланган фаоллар эса жим-жит ўтириб унинг ўқиётганини тинглашарди.

Кейин маърузачига саволлар берилди: партияда тозалаш ўтказиларми? Сталиннинг сувратларини нима қилиш керак? Девордан олиб қўйиш керакми, китоблардан-чи? Улардан ҳам йиртиб олиш даркорми? Авваллари инқилоб доҳийлари ва фуқаролар урушининг қаҳрамонлари сувратларини неча марта ташлаб йиртиб ташлаганмиз-ку? Поросяников беихтиёр бошини Сталиннинг портрети томонга бурди — у деворда Лениннинг суврати билан ёнма-ён турарди. Қаради-ю, эти жунжикиб кетгандай бўлди, мужмалроқ оҳангда жавоб берди: тозалаш ўтказиш мўлжалланаётгани йўқ, сувратлар масаласида ҳовлиқини керак эмас, Сталин гарчи айрим хатоликларга йўл қўйган бўлса ҳам, у партия-мизнинг ва жаҳон коммунистик ҳаракатининг атоқли арбоби эди ва унинг хизматларини ҳеч ким тортиб олмоқчи эмас.

Аглая Ревякина ҳаётида кўпни кўрган бўлса-да, бунақа зарбаларга тайёр эмас экан. Клубдан чиқиб кетаётиб, баъзилар унинг ҳеч кимга мурожаат қилмай, ўзича баланд овозда:

— Нақадар ифлослик! Нақадар ифлос-а! — деганини эшитишди.

Ўша кунги оқшомда кўча сира ифлос эмас эди, аксинча, қор ёғиб изгирин бўлиб турганди, ҳатто айтиш мумкинки, тева-рак-атрофни чиннидек оппоқ қор қоплаганди. Шунинг учун Аглаянинг сўзларини ҳеч ким кўча-қўйдаги показаликка даҳлдор деб қабул қилгани йўқ.

— Ҳа, шуни айтинг-а! — дея унинг гапларини маъқулади “Сельхозтехника” да режаловчи бўлиб ишлайдиган Валентина Семеновна. — Кимга ишониб келибмиз-а!

Елена Муравьева (айғоқчи сифатидаги лақаби Мура) йўл-йўлакай айтган бу луқмаларни ўша кунисёқ МГБ нинг маҳаллий бўлимига етказди ва кейинчалик бу гапларни Бочкареванинг ўзи огоҳлантириш мақсадида ўтказилган суҳбатда тасдиқлади.

Аммо Бочкарева Аглаянинг гапини нотўғри тушунган эди. Гарчи у ифлос-

¹ Бу ўринда сўз ўйини бор: Поросянинов — чўчка боласи, Строгий — қаттиққўл ва ҳоказо...

ликка шама қилиб гапирган бўлса-да, бу Бочкарева ўйлаган ифлослик эмас эди.

Аглая уйига қайтиб келиб, ўзига жой тополмай қолди. Йўқ, Сталиннинг жиноятлари эмас, балки унинг танқид қилингани Аглаяни ҳар нарсадан ортиқ ларзага солган эди. Нечук ҳаддиларинг сиғди? Қандай журъат қилдиларинг? У квартирасидаги учта хонасида зир-зир айланди, қаттиққина мушгчалари билан пишиқ-пишиқ сонларини савалади ва овозини кўтариб, кўзга кўринмас рақибларига ўдағайлашда давом этди: нечук ҳаддиларинг сиғди?! Ўзларинг ким бўлиб кетибсанлар?! Кимга қўл кўтаряпсанлар!

“Эй сиз, мутакаббир авлодлар!” — унинг хотираси пучмоқларидан аллақачон унутилиб кетган сатрлар сузиб чиқа бошлади.

У ҳеч қачон Худога ишонган эмас, лекин Поросяников маъруза қилаётганида тўсатдан тилдан қолса, ёки бурни узилиб тушса ёхуд бирдан фалаж бўлиб йиқилса, сира ҳайрон қолмаган бўларди. Темирийўлчилар уйда унинг оғзидан чиққан сўзлар ҳаддан ташқари куфрона сўзлар эди.

Аглая осмондаги Худога ишонмас эди, унинг учун ераги Худо Сталин эди. Сталиннинг бир қўлида трубка, бир қўлида ёниб турган гутурт чўпи билан тушган суврати урушдан олдинги йиллардан бери ҳамиша Аглаянинг ёзув столи устида осиелиқ турарди, уруш йилларида партизанлик қилганида у билан бирга ўрмонма-ўрмон кўчиб юрди ва урушдан кейин яна ўз жойига қайтди. Камсуқумгина портрет. Унинг рамкаси ҳам жўнгина. Қалгис ишларга қўл урган кезларида уларнинг тўғри-нотўғрилигига кўнглида гумонлар туғилганда Аглая кўзини кўтариб, портретга қарарди ва ўртоқ Сталин сал-пал кўзларини қисиб, лабларида намоён бўладиган донишмандларникига хос ним табассуми билан “ҳа, Аглая, сен буни қила оласан, сен буни қилмоғинг керак, буни қилмоғинг мен ишонаман!” деяётгандек бўларди. Ҳа, у ҳаёти мобайнида кўп қарорлар қабул қилган. Бу қарорларнинг кўпчилиги қийин қарорлар бўлган, ҳатто турли одамларга нисбатан жуда қаттиқ, беаёв, шафқатсиз қарорлар ҳам қабул қилган. Лекин буларнинг ҳаммасини Аглая партия учун, мамлакат учун, одамлар ва келгуси авлодлар учун қилган. Сталин унга таълим бериб дердики, юксак гоё йўлида ҳамма нарсани қурбон қилса арзийди ва бу йўлда ҳеч кимни аямаслик керак.

Албатта, у бошқа доҳийларни, Сиёсий бюро аъзоларини ва Марказқўм котибларини ҳам ҳурмат қиларди, лекин улар Аглаянинг тасавбурида ҳар нима бўлганда ҳам, одам эдилар, холос. Жуда доно, жуда довиорак, бутун вужудлари, жону танлари билан бизнинг аъмолларимизга берилган эдилар-у, лекин барибир, одамлар эди. Улар фикрларида, сўзларида ёки хатти-ҳаракатларида хато қилмоқлари мумкин эди, лекин фақат Сталингина бениҳоя буюк эди, у парвардигордек беайб эди, унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати шу қадар доҳиёна эдики, замондошлари ва келгуси авлодлари ягона тўғри дастуриламал деб қабул қилмоқлари ва амалга оширмоқлари зарур эди.

2

Сталиннинг каттакон ҳайкали Долговнинг марказида Сталин майдонида турар эди. Илгари бу майдон Нобуд бўлган курашчилар майдони деб аталарди, ундан ҳам аввал Жомеъ майдони эди. Ҳайкал 49-йилда Сталиннинг етмиш йиллиги шарафига Аглаянинг ташаббуси билан қўйилган эди. Аглая у пайтларда райком котиби эди, лекин шунга қарамай, у ҳам бир қатор тўсиқларни енгиб ўтишга мажбур бўлган. Албатта, бундай ҳайкал жуда муҳим тарбиявий аҳамиятга эга бўлишини ҳамма жуда яхши тушунарди ва ҳеч ким очикчасига қарши чиқишга журъат қилолгани йўқ. Аммо яширин халқ душманлари ва сафсатабозлар бор экан, улар урушдан кейинги иқтисодий қийинчиликларни рўкач қилишиб, бу ишга қаршилиқ кўрсатишди. Улар ҳеч тиним билмай, районда озиқ-овқат билан таъминлашда узилишлар борлигини такрорлашар, халқнинг очлигини пеш қилишар, очликдан шишиб кетаётганини айтишар ва бунақа катта лойиҳаларни маҳаллий бюджетнинг кучи етмайдиган ишларни амалга ошириш вақти ҳали келмаганини пеш қилишарди.

Лойиҳанинг асосий душманларидан бири “Большевистик суръатлар” газе-

тасининг масъул муҳаррири Вильгельм Леопольдович Липшиц эди. У “Нон ўрнига бронза” деган мақола ёзиб газетасида эълон қилди. Мақолада у монументал тарғибот, албатта, жуда улуг иш, Лениннинг ўзи ҳам бунини бир неча бор таъкидлаган, бу ишни жуда муҳим деган, лекин ҳозирги кунда халқимиз қийналиб ётган шароитда ҳайкалга шунча пул сарфлашга маънавий ҳаққимиз борми? деб ёзишти. Аглая дарҳол таҳририятга мактуб йўллаб “халқимиз” деганда кимни назарда тутишсиз, деб сўрапти ва шу ернинг ўзида масалага тўла-тўқис ойдинлик киритипти: “бизнинг рус халқимиз сабр-тоқатли, бардошли халқ, у камарини янада тортиб боғлаб олади, у вақтинча қийналишга ҳам тайёр, лекин халқ барпо этган ҳайкал асрлар мобайнида яшаб қолади. Липшиц унга жавоб бериб дедикки, сизнинг ҳам, бизнинг ҳам халқимиз битта, ҳаммамиз бир совет халқимиз, ҳайкал жуда зарур, лекин уни бир оз кейинроқ ўрнатса ҳам бўлади, қийинчиликлар бир оз ортда қолсин, мамлакатда ва районда иқтисодий аҳвол бир оз тузалсин, ана унда ҳар қанча ҳайкал бўлса, ўрнатаверамиз. Унинг сурбетлигини қарангки, шунча гапни гапириб, яна ўзига Сталинни шерик қилиб олипти. Лившицнинг сўзларига қараганда, бениҳоя доно ва бениҳоя камсуқум бўлмиш Сталин ватан учун шундоқ қийин фурсатларда бунақа ортиқча ҳашамларни мутлақо маъқулламаган бўлар эмиш.

Албатта, бу сафсата эди. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, Лившиц яхши биларди, фақат угина эмас, ҳамма ҳам яхши билардики, иқтисодий қийинчиликлар фақат коммунизмдагина ортда қолиши мумкин. Ҳўш, унда нима қилмоғимиз керак — коммунизм кириб келишини кутиб, қурмай, экмай, йўнмай, рандаламай, қўлимизни бурнимизга тикиб ўтираверишимиз керакми? Беватан ва безот Лившиц шунини кўзлаётган эмасмикин? Лекин у адашади. Орадан кўп ўтмасдан унинг халқаро сионистик ташкилотлар билан алоқаси фош қилинди. У “Джойнт” деган жосуслар ташкилотига аъзо экан. У муносиб жазосини олди. Эрта тонг гира-ширасида Лившицнинг уйи олдида машина келиб тўхтади. Халқ тилида уни “қора қарға” ёки “қора Маржа” деб атайдилар. Бу машина ўзини ўзи халқ ҳомийси қилиб олган Лившицни Долгов шаҳаридан олиб чиқиб, олис-олисларга элтиб ташлади.

Лившицлар ёлғиз эмас эканлар, тўғри, улар Лившицчалик ошқора гапиришгани йўқ, лекин уларнинг шамалари ҳам анча яланғоч эди.

Қаршилиқни енгиб, Аглая ўз мақсадига етди ва ҳайкални ўрнатди. Тўғри, ҳайкал бошда ўйлаганларидек бронза бўлмади, чўян ҳайкал бўлди. Чунки кунлардан бирида бронза ортиб, Южноуральскдан йўлга чиққан поезд Долгов шаҳрига етиб келмади. Унинг қаёққа қойиб бўлгани ҳанузгача маълум эмас. Баъзи бир ичи қоралар бунга роса хурсанд бўлишди. Бунини эшитиб, эҳтимол, турмадан насибасини териб еб юрган Липшиц ҳам роса хурсанд бўлгандир. Лекин хурсанд бўлган бўлса, бемаврид хурсанд бўлипти. Аглаяни душманлари билишарди, лекин етарли даражада яхши билишмас эди. Улар унинг галабага бўлган иродасини етарли баҳолашмаган ва у ҳеч қачон мақсадидан қайтмаслигини ҳисобга олишмаган эди. У Москвага отланди, у ерда ҳайкалтарош Макс Огородов билан маслаҳатлашди ва унинг ўзига қўйма чўяндан ҳайкал ясаб беришга буюртма берди.

3

Сталин 1949 йил 21 декабр чоршанба кунини етмишга кирди.

Аглая ўша кунги хира, туманли ва изғиринли тонгни бир умрга эслаб қолди. Чунки гранит сушача ҳам, оқ матога ўраб, тизимча билан чирмаб ташланган ҳайкал ҳам шу кунини тонгда келтирилган эди.

Саркаш шамол матонинг бир учини ҳилпиратиб ўйнар ва қуруқ қорни чирпирак қилиб учирарди. Уча-уча қор учкунлари майдон устини юпқа парда билан қошлаб оларди. Бегим кунини бўлишига қарамай, район катталарининг ҳаммаси келди — эркаклар устларида бир хил кўк мовут пальтода, бошларида мўйна телпак, Аглая бўлса, бошига енгилгина Оренбург рўмолини ўраб олган. Бошқалардан ташқари обком котиби Геннадий Кужельников ҳам келди. Унинг устида астарига ватин қўйилган мовут пальто, ёқаси ҳам, телпаги ҳам қорақўлдан, оёғида сахтиён этик ва “Қизил учбурчак” фабрикасида чиқарилган калиш. Район МПБсининг бошлиғи Иван Кузьмич Дироховост аста-

рига мўйна тикилган чарм пальтоси ва чарм шапкаси билан ажралиб турарди. Колхоз раисларининг ҳаммаси худди бир кишидай яноқлари қип-қизил, бурунлари қип-қизил, устларида почапўстин, бошларида кўй терисидан тикилган телпак, оёқларида кигиз этик. Ҳайкални барпо этган ҳайкалтарош Огородов ҳам, албатта, шу ерда ҳозир эди. У бу маросимда ишгирок этмоқ учун Москвадан етиб келганди. Устида юпқа кузлик пальто, бўйнида қизил шарф, кўк духоба береткасини бошига қинғир қилиб кўндириб олган, оёғида лакланган туфли — кийганларининг биронтаси бу ердаги об-ҳаво шароитига мутлақо тўғри келмайди. Огородов ўзи билан бирга хотини Зинаидани ҳам олиб келган эди.

Бизнинг қиссамизда Зинаида унчалик катта рол ўйнамас керак, шунга қарамай, модомики, у бу саҳифаларга кириб қолган экан, унинг тўладан келган, айтган жойидан кесадиган, Огородовдан тўрт ёш катта, овози кўп чекканидан хирпи бўлиб қолганини айтиб ўтайлик. Бунинг устига, унинг озги жуда шалоқ эди, бир сўкишга оғиз жуфтласа, унча-мунча эркак унинг олдида ип эшолмай қоларди. У пайтларда “ҳаё” деган нарса ҳали буткул йўқолиб кетмаганди, шунинг учун бунақа шалоқ хотинлар ҳам ҳозиргидек сероб эмасди.

Огородовни у урушдан аввал ахлатхонадан топиб олганди. Зинаиданинг ўзи шунақа дерди. Аслида эса ахлатхонадан эмас, Малаховкадаги ётоқдан тошган. У шу ётоқда яшарди, Москвага Костромаданми ё Калугаданми келган, ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган студент эди. Унинг қиёфаси ҳам кўримсизгина эди. Стипендиядан стипендиягача нону сув билан тирикчилик қилар, бор-йўғи бисоти устидаги кийгани-ю, чемодани ва ундаги лаш-луши эди. Чемодани фанердан ясалган бўлиб, мойли бўёқ билан кўкка бўялган, худди аскарларнинг ўқ соладиган қугисини эслатарди.

Зинаида бўлгуси ҳайкалтарошни коммунал квартирадаги хонасига олиб келди. У бу хонада жағи жоврашдан тинмайдиган мункиллаб қолган онаси билан яшарди. У Огородовни ювиб-тараб эпақага келтирди ва у билан бирга яшай бошлади. Талабаликнинг қашшоқ йилларини бирга кечирди. Огородов ўша кезларда лойдан турли-туман хўрозлар, бўрилар, айиқлар, қуёнлар шаклида хуштаклар ясар, уларни бўяб, газ печкасининг духовкасида қуритар, Зинаида эса уларни Тишинск бозорига олиб бориб сотиб келарди. Бошқа ҳеч қанақа ҳайкал ишлаш тўғрисида гап бўлмас эди, мабодо гап бўлган тақдирда ҳам у нимадан, ким учун, қанақа ҳайкал қилмоғи мумкин эди? Бироқ урушдан кейин у кўкрагида тўртта медал-у енгил яраланганининг белгиси сифатида бир қизил тасмача ва “Гвардия” деган нишон билан қайтиб келганида Зинаида ҳамма жойда уни фронтчи, қаҳрамон ва даҳо деб тиқиштира бошлади. Эрининг хизматларини пеш қилиб, остоналарга бош ура бошлади, керакли алоқалар ўрнатишга киришди, лекин ҳеч қаерда чегарадан чиқмади (мабодо чиқса ҳам, фақат иш манфаатлари юзасидангина чиқди). Ниҳоят, у Огородовни Рассомлар уюшмасига қабул қилишларига эришди, унга алоҳида студия олишга, ёғоч уйдан квартира ундиришга муваффақ бўлди. Уйни ўтин ёқиб иситиларди, лекин қўшнилари йўқ эди. Зинаида эри учун кўп нарсалар қилди ва Огородовнинг ўзи буни тан оларди. Айниқса, ичиб олган кезларида: “Зўр хотиним бор-да! Зинаида бўлмаса, аллақачон суробим тўғри бўларди!” — дерди.

Зинаида эрининг ҳамиша саришга кийинишига қараб юрарди, лекин рассомларга хос тарзда жиндай олифтароқ бўлишига ҳам йўл қўярди. Ўзи эрига кенг этакли камзул билан шим тикиб берди, духоба береткаларни ҳам ўзи тикди. Назарида, бу кийимларни кийганда эри нақд Рембрандтнинг ўзи бўларди-қоларди. У эрига балиқчи таомларни кўп пишириб берарди, негаки, балиқда фосфор кўплигига, у ақлни ўстиришига, истеъдодни ривожлантириб, эрининг белини мустаҳкамлашига астойдил ишонарди. Бора-бора Максда ишлаш учун озми-кўпми кулай шароит пайдо бўлди. Бу шароитда у хўрозлару айиқларни янада кўпроқ ясашга жаҳд қилди, лекин Зинаида бу масалада аралашиб, унинг ниятларини ўзгартириб юборди. Зинаида унга бундан буён доҳийларнинг ҳайкалини ишлайсан деб кўрсатма берди. Уз-ўзидан аёнки, Макс доҳийлардан, албатта, Сталинни танлаб олган ва орадан кўп ўтмай, доҳий ҳайкалларини ишлаб чиқаришда жуда катта муваффақиятларга эришди.

Йиғилганлар шоҳсуна теварагида ер тепиниб туришарди. Улар бир вақтнинг ўзида ҳам томошабин, ҳам маросим қатнашчиси эдилар. Об-ҳавонинг нобошлиги важдан бегона томошабинлар йўқ эди, келган одамлар ҳам давлат аҳамиятига молик бўлган сиёсий маросимни амалга оширувчиларга кўп ҳам ўхшамас эдилар, ундан кўра улар бирор фақир қариндошини апил-тапил кўмиб келишга ёлланган бетоқат одамларга кўпроқ ўхшар эдилар.

Ҳайкални шахсан Аглая Степановна очди. Яккам-дуккам томошабинлар кейинчалик эслаб юришди: Аглаянинг нутқи дона-дона, аниқ чиқди. Гарчи у ҳаяжонланаётган бўлса-да, бу ҳаяжонни нутқида акс этмади.

— Ўртоқлар! — деб бошлади у тамакидан хирпи бўлган овозда ва совуқ-қотган бурнини ишқалаб қўйди, — бутун бутун совет халқи, жамики тараққийпарвар инсоният бизнинг буюк замондошимиз, доно доҳий, халқлар устози, ҳамма фанларнинг корифеи, атоқли саркарда, ҳаммамиз учун қадрли ва ҳаммамиз учун сеvimли ўртоқ Сталиннинг шонли юбилейини нишонламоқда.

Аглая сўзлашда давом этар, йиғилганлар эса одатга кўра тегишли ўринларда унинг нутқини қарсақлар билан бўлиб туришарди. У ўз тингловчиларига мухтасаргина қилиб шунақа гапларни гапириб бердики, буларнинг ҳаммасини уларнинг ўзлари ҳам Аглаясиз жуда яхши билишарди, чунки бу гапларни ҳар ҳафтада бўладиган сиёсий машғулотларда эшитавериб ёд қилиб юборишган эди. У доҳийнинг биографиясини айтиб берди, унинг болалиги қийинчиликлар ичида ўтганини, ёшлигидан бошлабоқ инқилобий ҳаракатда иштирок этганини, кейин фуқаролар урушида, коллективлаштириш, саноатлаштириш жабҳаларида қатнашганини, кулоқларни синф сифатида тугатганини, мухолифатни тор-мор келтирганини ва ниҳоят, немис фашизми устидан қозонилган тарихий ғалабанинг ижодкори бўлганини қисқагина қилиб гапириб берди.

Аглая Степановна бир неча иборада, айниқса, бизнинг кунларимизда кўзга яққол кўриниб турадиган, асрларга мўлжалланган, йирик, монументал тарғиботнинг фавқулодда зарурлиги, ундан катта фойда келиши ҳақидаги фикр-ни ифодалаб беришга муваффақ бўлди.

— Душманларимизнинг қаршилик кўрсатишларига қарамай, — деди Аглая, — ўрнатилган мана бу ҳайкал бу ерда минг йил туради ва келажакдаги коммунизм қурувчиларини янги жасоратларга илҳомлантиради.

Бу иборани Геннадий Кужельников безъгибор ўтказиб юбора олмади. “Нима мақсадда бу гапни айтди у? — деган фикр ўтди кўнглидан. — Совет халқи яна минг йил мобайнида коммунизм қуришда давом этади демоқчими? Шунчаки оғзидан чиқиб кетдими ёки зараркунандаликми бу? Кужельников ҳали ўйининг охирига етмасдан, Аглая ҳайкалнинг очилишини эълон қилди-да, унинг қўлига қўйларнинг жунини қирқадиган катта қайчини тутқазди. Кужельников қўлқопини ечмай, икки қўллаб қайчини олди ва тизимчани қирқди. Тизимчанинг учлари шамолда ҳилширади. Ҳайкал устидаги пардани қийинчилик билан зўра олишди, негаки шамолда парда парашпотдай дўшпайиб кетиб, ҳадеганда қўлдан чиқиб кетаверди. Ниҳоят, бир амаллаб, пардани тушириб олганларидан кейин маросим қатнашчилари бир оз орқага тисарилиб, нигоҳларини ҳайкалга тикдилар ва ҳаммаларининг кўксиларидан бараварига завқ-шавқ тўла бир хўрсиниқ отилиб чиқди.

Огородов билан Зинаидадан бошқа бу ерда йиғилган одамларнинг бирон-таси ҳам умуман “санъат” деган нарсанинг “с” ҳарфини ҳам тушунмас эдилар, ҳайкалгарошлик сирларидан-ку мутлақо беҳабар эдилар. Бироқ ҳатто улар ҳам кўрдиларки, қаршиларидан шунчаки бир ҳайкал эмас, алланечук гаройиб бир нарса турипти. Сталин бошдан-оёқ тантанали парад либосида тасвирланган эди. Устида шинел, елкасида генералиссимус поғони. Шинелининг жиндай қайилиб турган ёқалари тагидан кители кўриниб турипти. Кўкрагида кўша-кўша орден. Унг қўлини жиндай юқорига кўтариб олган — афтидан, ёнидан ўтиб борувчи халқ оммасини муборакбод қилиш учун шундай қилган бўлса керак. Чап қўли ёнида осилиб турипти — бармоқлари билан қўлқопни чангаллаб олган.

Сталин атрофга тирикдай қараб турарди. У нигоҳини юқоридан пастга йўналтириб, сирли равишда мийиғида кулиб турарди. Ҳаммининг назарида, у одамларга қарата ўнг кўлини силкитиб, чап кўлидаги қўлқопини кўнжигга шапшап уриб қўяётгандай.

Макс Огородов аввал ўз кўзларига ишонмади, ишонгандан кейин оғзи ланг очилиб қолди, шу аҳволда эсини йўқотган одамдай анграйганча ўтираверди.

Сўнги йилларда у Сталиннинг ҳайкалини ишлар эди. Фақат Сталинни ишларди, бошқа ҳеч кимникини ишламас эди. Лекин Сталиннинг ҳайкалини ҳар хил алфозда ишларди — гоҳ унинг бошинигина ишлар, гоҳ кўкрагидан юқорисини, гоҳ бутун бўй-басти билан, гоҳ тик турган ҳолда (фақат ётган ҳолатини ишлаган эмас) ишларди, гимнастеркада, отлиқлар киядиган этаги узун шинелда ишларди, кейинги йилларда эса фақат генералиссимус либосида ишлайдиган бўлиб қолганди. Бундай ҳайкалларни ишлай-ишлай у шунақа чапдаст бўлиб кетдики, назарида, Иосиф Виссарионовичнинг ҳайкалини кўзини юмиб туриб ҳам ишлаб ташлаши мумкин эди.

Ҳукумат доираларида аллақачон уни социалистик реализм методини мукаммал эгаллаган жуда моҳир санъаткор сифатида тан олишганди. Уни жуда қадрлашар, бошқаларга ибрат қилиб кўрсатишар, моддий ва маънавий жиҳатдан, баъзан эса ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатларни бирга қўшиб, рағбатлантиришар, турли-туман унвонлар, орденлар, мукофотлар беришар, газеталарда мақтовли мақолалар эълон қилишар, унинг номини қомусларга, атоқли классикларнинг рўйхатига қўшишарди. У ҳатто ноёб истеъмол моллари билан таъминланувчилар рўйхатидан ҳам қуруқ қолмасди. Бироқ ҳамкасабалари уни пишиқ-пухта, ўртамиёна ҳайкалтарош деб билишарди, унга қалби совуқ бир қосибдай, ҳатто халтурачидай қарашарди ва, умуман, унинг тўғрисида гап қўзғалиб қоладиган бўлса, “Э-э, ановими!” деб қўл силтаб қўя қолишарди. Ҳамкасабаларининг назарида, худо истеъдод улашаётганда у кечикиб борган, истеъдоддан камситилганини ўзи ҳам билади, ишларини ўринлатиб қилиб юради-ю, лекин санъатда бирон юқори ўринга даъво қилмайди. Бироқ бундай қараш ҳамкасабаларининг жуда катта хатоси эди. Аслида эса ишлаётган асарлари беҳуда эканини билган ҳолда ҳайкалтарош Огородовнинг даъвоси катта эди. У жуда юқори ўринларни кўз остига олиб юрарди, ҳатто энг юксаклардаги тахтиравондан ҳам умидвор эди. Шунинг учун Сталиннинг навбатдаги ҳайкалини ишлар экан, халтура қилмасликка ҳаракат қилар, сидқидилдан берилиб, ўзини аямай ишларди. Ҳар гал қадди-қоматнинг туришини жиндай ўзгартирар, бошнинг туришини, кўзларнинг қисилишини, лабларнинг қимғинишини жиндай-жиндай ўзгартириб кўрсатарди. Ҳайкалнинг сўнги чиқиқларини тортар экан, ундан бир оз узоқлашар, кейин яна яқинроқ келар, баъзан кўзларини юмганича дилидан ҳис этиб, ниманидир ўзгартирар, бир нарсаларни эзғилар, бир нарсаларни тўғрилар ва ҳатто тирноқлари билан нималарнидир тирнаб, ўзгартирган бўларди ва ҳар гал шу ҳаракатларининг оқибатида тўсатдан алланечук тасодифий тарзда мўъжиза рўй беришини кутарди. Кейин яна ҳайкалдан нари кетар, бери келар, кафтларини ҳовуч қилиб, унга пуфларди. Эҳтимол, четдан туриб қараган одамга буларнинг бари ғоятда кулгили туюлиши мумкин эди, бироқ у шу йўл билан асарига жон ато қилмоқчи бўларди. Аммо асар бу гал ҳам жонсиз, сўник чиқаверарди — унда на сир, на мўъжиза бўларди. Огородов изтироб чекар, баъзан ҳатто хўнграб йиғлар, сийрак сочларини тортқилаб юлар, бошларига муштлар ва ўзини ҳар қандай истеъдоддан маҳрум, уқувсиз бир махлуқ деб атарди. Ва, албаттаки, унинг ўзига берган бундай баҳоси унча тўғри эмас эди, чунки уқувсиз одам ўзининг истеъдодсизлигини идрок этолмайди.

Мана бу ҳайкал ҳам устахонада турган чоғида Огородовнинг кўзига жўнгина кўринган эди. Бироқ ҳозир шоҳсулага қўйилгандан кейин (унга айни шу нарса етишмай турган экан) ҳайкалга жон киргандай бўлди — у пастдагиларнинг ҳаммасига, шу жумладан, ўзининг ижодкорига ҳам истеҳзо билан қараб туришти. Унинг турқида алланечук юлиблик ғурури сезиларди. У шунақа алфозга эга эдики, (ҳатто қай бир маънода сурбетроқ қиёфада эди деса ҳам бўлаверади), гўё ўзини-ўзи ясагандай гердаийб турарди.

— Ё тавба! Ё тавба! — дея минғирлади лол қолган ижодкор ҳайкалдан кўзини ололмай. — У тирик-ку! Баайни тирик одамнинг ўзи! Тўғрими, тирикми? — деб ўзига ўзи савол берарди у шу пайтга қадар буни пайқаматанига ҳайрон бўлиб.

— Тинчлан! — деди Зинаида эрига паст овозда, лекин ҳокимона оҳангда ва папиросини оғзига олди. Папироснинг мундшпути музлаб тараша бўлиб қолган эди.

— Йўқ, — деди Огородов нимани рад этаётганидан ўзи ҳам беҳабар ҳолда. Кейин у қўлларини ўзи яратган ҳайкал томонга чўзди.

— Хўш!

Кейин яна бир марта:

— Хўш! Хўш!

— Кимга қараб гапиряпсиз? — деб сўради Кужельников кибр билан.

— Сизга эмас, — дея қўлини силгади Огородов.

У бу қадар юксак мансаб эгасига беписандлик қилган эди. Кейин яна қичқирди:

— Хўш! Хўш! Хўш!

Унинг ён-верида турганлар бир оз ҳайрон бўлиб қолишди ва ҳар эҳтимолга қарши, фалокатдан нарироқ турайлик деган маънода Огородовдан ўзларини олиб қочдилар. Огородов бўлса жазавога тушган ҳолда қўлларини ҳайкалга чўзиб қичқирди:

— Қани, гапир! Бирон нарса дегин!

Албатта, ўзи яратган асарга бунақа илтимос билан мурожаат қилган ҳайкалгарошлар орасида у биринчиси эмас эди. Ундан анча олдин улуг Микеланжело ўзи яратган Мусо ҳайкалига шунақа илтимос билан мурожаат қилган эди. Майдонда тўпланган одамлар Огородовнинг абадий ўғирлик қилаётганидан беҳабар эдилар. Шунинг учун улар бир-бирларига қараб олишди. Базиларининг нигоҳида ҳатто эҳтиромга ўхшаш нарсани пайқаш мумкин эди. Улар “бу одамнинг бир қайнови камга ўхшайди-ку! Лекин, на илож — рассом-да” деяётгандай эди. Серафим Бутилко деган шоир эса санъатдош дўстининг ёнига келди-да, унинг елкаларига қоқиб, кеча ичган арағи, саримсоқ-пиёз ва чириган тишларининг муаттар бўйларини бурқситиб, эҳтиром билан деди:

— Ростдан ҳам худди тирикка ўхшайди!

— Бўлмаган гапни қўйинг, — деб шивирлаб эътироз билдирди рассом. — “Худди” деганингиз нимаси? “Худди-пуддиси” йўқ. У — тирик, вассалом. Ана қаранг — у сизга қараб турипти, у нафас оляпти, унинг оғзидан буғ чиқяпти!

Бу мутлақо куракда турмайдиган гап эди. Ҳайкалнинг темир лаблари бир-бирига маҳкам ёпишганича турар, улардан ҳеч қанақа буғ чиқаётгани йўқ эди. Чиқиши ҳам мумкин эмас эди. Эҳтимол, ҳайкалнинг аллақайси чуқурчаликларида тасодифан жиндай қор учқунлаган бўлиши мумкин, лекин нима дейсиз энди — нафақат ҳайкалгарошга, йиғилганларнинг ҳаммасига ҳам темир мўйловнинг тагидан чиндан-да алланечук ҳовур кўтарилаётгандай туюлди.

Огородов ўзининг алмойи-алжойи гапларини бақариб-чақариб айтар экан, унинг хотини Зинаида яна ўчиб қолган папиросининг мундшпутини чайнаб, ўзининг яқин келажигини хаёлидан ўтказмоқда эди. У сабот ва матонат билан Огородовни одам қаторига киритиш ҳаракатида юарди, шу билан бирга, ҳаракатлари ўнгидан келиб қолса, бу қанақа оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ҳам олдиндан кўриб қўйганди. Айтайлик, эри бирдан машҳур бўлиб кетса, одамларнинг оғзидан тушмай қолса, унинг теварагида ёш-ёш мухлисалар гирдикапалак бўла бошлайди; фақат гирдикапалак эмас, улар оч йиртқичлардек, Макснинг устига ёпирилиб, уни юлқиб тортқилай бошлайдилар. Унда бутун умри ташвишлар билан ўтган хотинининг ўзи бирданга омонат бўлиб қолади-қўяди. Огородов эса хотинининг ичидан ўтаётган гаплардан бутунлай беҳабар, бошидаги береткасини олиб оёғи остига улоқтирди-да, “Ҳаётим беҳуда ўтмапти!” деган ҳайқирик билан шўрлик береткани тепкилай бошлади. У береткани шу қадар жон-жаҳди билан тепкилардики, гўё унинг шу пайтга-ча умри беҳуда ўтганига шу бир парча латта айбдор экан, деб ўйлаш мумкин

эди. “Оқладим, оқладим ҳаётимни!” дея у қичқиршини давом эттирди. Капкатта одам бир нарсани тушунмаётган эди — ҳаётимиз қандай кечишидан қатъи назар, бизга ҳаёт берилар экан, зиммамизга ҳеч қандай мажбурият юкланмайди, шунинг учун ҳаётингни қандайдир ортиқча даҳмазалар билан оқлашга ҳеч қандай зарурат йўқ!

У береткасини узок топтади. Ниҳоят, шўрлик береткага шамолнинг раҳми келди, шекилли, бир юлқиб уни Огородовдан тортиб олди-да, аллақасқларга учуриб олиб кетди. Огородов бўлса бошьяланг ҳолда яна қўлларини ҳайкалга чўзганича, тавалло қилишга тушди:

— Айт, мен тирикман де! Жойингдан жиндай жил! Бирон белги бер! Гапларимни эшитяпсанми, йўқми?

Шу чоқ қиш фаслида табиатда камдан-кам рўй берадиган воқеа содир бўлди — аллақайда олис-олисларда момақалдирак гулдиради. Гулдирак унча қаттиқ эмас эди — худди тош йўлдан арава югуриб ўтгандек бўлди.

Огородовнинг орқасида турган ўртоқларнинг ҳаммаси беистисно ашаддий материалистлар эди, уларнинг ҳеч қайсиси на илоҳиётга ишонар, на шайтонни тан оларди, лекин расман қанча кучлироқ ишонишмаса, ғайрирасмий тарзда илоҳиётга ҳам, шайтони лаиннинг борлигига ҳам шунча кўпроқ ишонишарди. Шунинг учун момақалдирак гулдираши билан ҳамма ғайришуурий тарзда сесканиб тушди, олдинги қаторда турганлар беихтиёр ортга тисарилдилар ва орқада турганларни сиқиб қўйдилар. Кейин яшин чақнади. Мушлақо гулдураксиз, қиш осмонида чақнади. Буни кўриб майдондагиларнинг ҳаммаси эс-хушидан айрилиб, ҳанг-манг бўлиб қолишди. Яшин чақнади-ю, чўян генералиссимуснинг кўзларида сарғиш олов лов этиб ёнгандай бўлди. Бу олов дарров ўча қолмай, бир оз туриб қолди, кейин уни кўзларнинг шокосаси сўриб олгандай бўлди. Буни кўриб, маросим қатнашчиларининг баъзи бирлари таҳликага тушди. Улар беихтиёр хотинларни олдидаги, Ватан, партия олдидаги, шахсан ўртоқ Сталин олдидаги гуноҳларини эслашди, камомадларини, олган пароларини, чала тўланган аъзолик бадалларини эслашди ва буларнинг бари учун жавоб беришлари мумкинлиги ҳақидаги фикр уларни донг қотиб қолишга мажбур қилди. Ҳанг-мангдик ҳолати тарқай бошлагач, яна Серафим Бугилконинг овози эшитилди. Ўзига ва бошқаларга далда беришга ҳаракат қилиб, у табиатда баъзан илмий жиҳатдан изоҳлаб бўлмайдиган ҳодисалар учраб туришини айтди.

— Ҳа, — деди маънодор қилиб обком котиби Кужельников. — Баъзи бир районларимизда бунақа изоҳлаб бўлмайдиган воқеалар рўй бериб туради. — Шундай деди-да, калишларини шاپиллатиб, бир чеккада кутиб турган “Победа” томонга йўл олди. Тадбир қатнашчилари нима деб ўйлашларини билмай, гарангсиб қолавердилар. Унинг бояги луқмаси қанақа маънога эга экан? Бу билан у нима демоқчи бўлди? Бу район намунали районлар сафига кирмаслигига шана қилдимикин? Ундай бўлса, бу гапга табиат ҳодисасининг нима дахли бор? Табиат ҳодисаси содир бўладиган жойини ўзи танлайди ва бунинг учун районнинг раҳбарлик органлари ҳузурига бориб, ижозат сўраб ўтирмайди. Шунга қарамай, олий рутбалик партия раҳбари ранжиганини билдирди ва кичик раҳбарлар тушундиларки, кадрлар масаласида ўзгаришлар бўладиган кўринади. Бу фикр тўпланганлардан аллақимни ташвишга солиб қўйди, аллақимларга эса умид бахш этди. Шундай қилиб кураш бошланиб кетди. Ўша пайтларда бунақа курашларни яхшилар билан энг яхшилар ўртасидаги кураш деб аташарди. Бу кураш оқибатида Аглая ишлаб турган масъул лавозимни Василий Сидорович Нечаев деган одам эгаллади. Бу пайтга қадар у ёғ заводида парторг бўлиб ишлаган экан. Боя айтганимиздек, Аглаяни бошқа ишга ўтказишди — у болалар уйига ўтиб, ўсиб келаётган ёш авлудни тарбиялашга киришди.

5

Шоирларнинг кўпчилиги халқнинг қолақлигининг белгисидир.

Менинг ёши улуг дўстим Алексей Михайлович Макаров шундай деб ҳисобларди. Унинг лақаби Адмирал эди. Кейинчалик унинг тўғрисида батафсил гаплашамиз. У бу гапни менга биринчи марта айтганида, бу гап менга жуда бемаъ-

ни бўлиб туюлган эди, лекин у кўпгина мамлакатлар ва минтақаларни санаб берди — у ерларда одамлар қашшоқлик ва нодонлик ботқоғига ботиб ётибдилар, баъзи бир юртларда электр йўқ, истиффор қоғозларини билишмайди, лекин шунга қарамай, уларнинг шоирларининг сон-саногии йўқ, оқинлар ва бахшилар беҳисоб, халқ шоирлари ёхуд сарой шоирларининг саногига етиб бўлмайди. У ерларда ҳукмдорлар шоирона сўзни жон-дилларидан яхши кўрадилар ва яхши шоирларни (яхши ҳукмдорлар ҳақида яхши ёзадиган шоирларни) сахийлик билан ҳар хил неъматларга кўмиб тапшлайдилар, ёмон шоирларни эса (яъни ҳукмдорлар тўғрисида ёмон ёзадиган шоирларни) каллаларидан жудо қиладилар. Баъзан калласиз қолиш таҳдиди шоирларга шу қадар қаттиқ таъсир қиладики, ёмон шоирлар ёмон ёзаверадилар, аммо уларнинг ёзгани яхши шоирларнинг ёзганидан ўн чандон яхшироқ бўлади. Гарчи Долговда шоирлар тарбияси юмшатилаганроқ тартибда амалга оширилган бўлсада, (уларни каллаларидан жудо қилишган эмаслар-у, лекин ҳоли-жонларига ҳам кўйишган эмас) шеър ёзадиганлар миқдорини аҳолининг жон бошига тақсимлаб чиқса, ҳаётий заруриятлар тақозо қилган миқдордан анча ошиб кетгани кўрилади. 40-йилларнинг охирига келганда бу ердаги энг машҳур ва энг йирик шоир, албатта, устоз ва оқсоқол Серафим Бутилко бўлиб қолганди, лекин у қариб қолиб, ҳамма маънода эскириб бормоқда эди. Олд томондан юқори қатордаги бир неча тиши тушиб кетган, соч-соқоли опшоқ, юрганга оёқларини судраб босади, букири чиқиб кетган, тузукроқ истиора тополмайди, вазнга риоя қилмайди, қўллайдиган қофиялари ҳам жуда ғариб, сийқа: “қон-жон”, “хурлик-турлик”, “истамоқ-қистамоқ”, “ўйнамоқ-қўйламоқ”. Ҳолбуки, ёшлар жуда илгарилаб кетмоқда эди. Ёшлар вазн масаласида ҳам, қофия бобида ҳам дадиллик билан янги йўллارни қидирмоқда ва бу борада катта муваффақиятларга эришмоқда. Бизда ҳар хил жанрларда самарали ижод қилаётган энг таниқли ижодкоримиз Влад Распадов эди. У шоир, санъатшунос, публицист, кўп қиррали истеъдод эгаси, бир сўз билан айтганда ҳар томонлама сўз санъаткори эди. 1949 йилда у ҳали саккизинчи синфда ўқиб юрган кезларидаёқ ҳайкалга бағишланган иншо эъди. Иншо мактаб боласининг қўли билан ёзилган эди, албатта, лекин шу қадар яхши ёзилган эдики, “Долгов ҳақиқати” газетаси уни ўз саҳифаларида эълон қилди. Бу иншо нима деб аталгани ҳозир аниқ эсимда йўқ, “Маъданга айланган оҳанг” миди ёки “Чўян бўлиб қуйилган куй” миди — ҳарҳолда шунга ўхшаш бир номга эга эди. Жуда ёрқин мақола эди, образли мазмуни теран, ҳаяжонга тўлиқ. Ҳайкалгарош Огородовнинг асарини шу юксак даражага етказган омил ҳайкалгарошнинг истеъдоди билан унинг асар прототипига бўлган табиий ва самимий муҳаббатининг ажиб бир тарзда чатишиб кетгани бўлган деган фикр айтилганди: “Бу мўъжизага қараб турар экансан, — деб ёзади Распадов, — унинг тошдан йўниб ясалганига ёки бронзадан қуйилганига ва, умуман, бирон жисмоний усулда ясалганига ишоналмайсиз. Йўқ, бу — ҳайкалгарошнинг қалбидан отилиб чиққан кўшиқдир. Бу кўшиқ отилиб чиққану, бизни лол қолдириб, одам қиёфасини касб этиб кўя қолган”.

Социалистик реализм нуқтаи назаридан унча бениқсон бўлмаса-да, Распадовнинг мақоласи ўқувчиларга катта таъсир кўрсатди, мафкуравий органларга жуда маъқул тушди. Петр Климович Поросьянинов мақолани ўқиб чиқиб, Распадов тўғрисида шундай деди: “Ҳа, бизнинг одам бу...” Бир оз ўйлаб туриб, яна “бизники” деб қўшиб қўйди. Макс Огородов масаласига келсак, бунақа дурдона асарни яратгандан кейин шуҳрати жуда ортиб кетди ва расмий идоралардан кўплаб буюртмалар ола бошлади. Унга учинчи даражали Сталин мукофотини беришди, кейин иккинчи даражалисини беришди, ниҳоят, у биринчи даражали Сталин мукофотини олди. Хотини масаласида ҳам Зинаида ўйлаганидек бўлди, унинг ўрнини янги, анча ёш хотин эгаллади. Буниси Макдан ўн саккиз ёш кичикроқ эди. Албатта, шунча гапдан кейин димоғи анча шишиб кетди. Димоғи шишиб кетгандан кейин ўзимга замондош ҳайкалгарошларнинг ҳаммасидан ўзиб кетдим, ҳатто Томский билан Коненковлар ҳам орқамда қолиб кетди, деган гапларни айтди. Ўтмиш ҳайкалгарошларидан эса Миронни, Праксителни, Микеланджелони ва қисман Роденни ўзига тенгрок деб ҳисобларди.

Инкор этмай кўяқолайлик, Огородовнинг яратган асари чиндан ҳам мўъжиза эди. У ҳар қандай пихини ёрган санъаткорларни ҳам, энг ўжар, энг ҳасадўй

санъатшуносларни ҳам лол қолдирди. Санъатшунос олимлар Долговга махсус хизмат сафарларига кела бошлашди. Албатта, улар хизмат сафарининг ҳар кунига тўланадиган 26 сўм илинжида келишгани йўқ, улар мўъжиза-ҳайкални ўз кўзлари билан кўриб, ишонч ҳосил қилгани келишар эди. Улардан бири ишонч ҳосил қилгандан кейин, чўнтагидан рўмолчасини олиб, кўзидан сирқираб чиққан бир томчи ёшни артди-да, шундай деди: “Тамом! Энди бема-лол оёғимни узатиб ўлсам ҳам бўлаверади”. Бу гап ҳеч кимга ноўрин кўрингани йўқ. Ҳамма ҳайкалнинг бошқа ҳайкаллардан фарқ қилароқ аллақандай сирли бир қудратга эга эканини кўриб турарди. Ҳайкал майдоннинг ўртасида турар, бу майдонга ҳар томондан катта-кичик кўчалар келиб тугашарди. Бироқ илгари бу ерга шунчаки, кўп асрлардан бери шаҳар қурилишида ҳукм суриб келган бошбошдоқлик оқибатида келиб туташинган. Энди бўлса ҳар бир одам бугун вужуди билан бу кўчалар ва тор кўчаларни бу ерга ҳайкалдан чиқётган гаройиб бир қудрат жалб қилаётганини сезаяпти. Ҳайкалнинг алла-нечук оҳанрабои бор эди, унинг ўзи ҳам шаҳарнинг табиий марказига айланди-қолди. Шунақа бир марказга айландики, агар у бўлмаса шаҳар ўқини йўқотган гилдиракдай ҳаракат қилолмай қоларди. Уша кезларда Долговга келган одам кўп асрлар мобайнида бу шаҳар қандай қилиб мана шу ҳайкалсиз яшаб келганига ақли етмай ҳанг-манг бўларди.

Узоқ-яқиндан келган ва маҳаллий одамлар тўп-тўп бўлиб ҳайкални томоша қилар ва унинг яна бир хислатини гапиринларди — ҳайкалга қайси томондан бўлса-да — чапданми ёхуд ўнгданми, бари бир яқинлашиб келсанг, чўян доҳий фақат сен томонга қараб тургандай бўлаверади. Орқа томондан келган одамга эса ҳайкал ҳатто уни орқаси билан кўраётгандай туюларди. Чўян одамнинг тикка қараши эса тушуниб бўлмайдиган бир тарзда ҳар қандай одамнинг ҳам юрагига таҳлика солар ва бу таҳлика бора-бора кўркувга айланарди. Бу — фақат одамларга тааллуқли эмас эди, ҳайкалга яқинлашган баъзи бир жониворлар ҳам эсанкираб қоларди. Унинг темир шапқасига ҳатто қаптарлар ҳам кўнишга чўчирди. Ҳолбуки, шапқанинг тепаси думалоқ ва текис эди, кўниб-учишга ҳам ўнг эди, ҳатто қушларнинг ҳар хил табиий ҳожатларини чиқаришга ҳам бўлаверарди. Майда гап бўлса ҳам айтиб ўғайлик, бундан ташқари ҳайкални бирон марта ҳам занг босмади.

Ҳайкалтарош Огородов яратган ажойиб асар ҳақидаги овозалар узоқ-узоқларга тарқалиб кетди. Бир куни Москвадан Долговга атайин Сиёсий бюронинг битта нуфузли аъзоси келиб, ҳайкални кўриб кетди. У бу дурдона асарни Москвага кўчириб кетиш керакми-йўқми эканини аниқламоғи керак эди.

Ҳайкал турган майдонга уни Кужельников кузатиб келди. Сиёсий бюро аъзоси ҳам ҳайкалга қараб, саросимага тушди, кейин ўзини ўнглаб олиб, “Бизга бунинг кераги йўқ” деди. Бу гал ҳам иш яна кадрлар масаласига бориб тақалди. Кужельниковни лавозимидан олиб ташлашди ва Африканинг аллақасерига элчи қилиб жўнатишди. Аммо Сиёсий бюронинг аъзоси ҳам кўп ўгмай аллақайга ғойиб бўлди. Уша айтгани — “Бизга бунинг кераги йўқ” деган ибораси унинг бошини еди. Унинг гапини Сталинга етказишипти. Сталин унинг нима демоқчи бўлганини ўйлаб кўрди. Йўқ, у бизга ҳайкал керак эмас демаган, балки Сталиннинг ўзини назарда тутган. Шундан кейин Сиёсий бюро аъзоси ғойиб бўлиб қолди, ҳамма рўйхатлардан, дарсликлардан, маълумотномалардан, қомуслардан унинг номи ўчирилди. Эндиликда эса ҳатто тарихчилар ҳам бунақа одам, умуман, ўтганми-ўтмаганми эканини аниқ айтиб бера олмайди. Ҳайкални ўрнатишгаётганда камдан-кам одамга Агляянинг ҳайкал бу ерда минг йил туражаги ҳақидаги тахмини ҳалдан ташқари муболағадай кўринган эди. Бу ҳам майли-я — ўша йили туғилган болалар ҳали мактабга бориб улгурмай, замин чайқалади-ю, ҳайкалгина қуламай, буюк доҳийнинг ҳамма иши чипшакка чиқишини биронта одам тасаввур ҳам қилолмас эди.

6

Партия фаолларининг мажлисидан кейин уйига келган Агляя ўзига жой тополмай қолди. Жиндай арақ ичди, кетидан юрак дориси ичди, ундан сўнг яна арақ ичди. Тўшакка ётган жойида яна сапчиб туриб кетди, хона бўйлаб юрди, югурди, ўйлади, ўйлади, лекин нима сабабдан бунақа воқеалар бўлиб

кетганини ўйлаб тагига етолмади. Шундай сўзлар айтилдики, улардан кейин аввалгидай яшаб бўлмайди, ёки, умуман, яшаб бўлмайди. Хрущёв гапирди, Микоян маъқуллади, Молотов, Маленков, Ворошилов, Каганович “миқ” деб оғиз очишмади. Уларнинг ҳаммалари ўртоқ Сталиннинг садоқатли шогирдлари ва сафдошлари бўлишган эди-ку?! Сталин учун жонларини беришга тайёр эканларига қасамлар ичишган эди-ку! Уларга нима жин урди? Нима бало, жинни-пинни бўлиб қолишганми? Улар хоин бўлиб чиқишдики? Ҳаммаси бараварига-я? Яна бошқа бир гумон ҳам унинг ич-этини кемира бошлади — хўш, унинг ўзи-чи? Шундай доно, шундай зийрак, шундай назаркарда, бир қарашда ҳаммани авра-астаригача кўрадиган одам-а? Демак, уларнинг оласини кўра олмапти-да!

Ҳозир эсига тушди Аглаянинг: Сталинга муносабатнинг ўзгараётганига имо-ишоралар авваллари ҳам бўлган эди. Ўтган йилнинг охирида Поросьяников болалар уйига унинг ҳузурига келиб, беҳосдан айтаётгандай тарзда, аслида эса анча қатъий оҳангда эшик олдидаги “Бахтли болалигимиз учун ўртоқ Сталинга раҳмат!” деган сўзлар ёзилган шиорни олиб қўйишни маслаҳат берган эди. “Эскирган шиор” деган эди у ўшанда ва Аглаяга маънодор қараб қўйганди. Ўшанда Аглая “буниси эскирган бўлса, унинг ўрнига қандай шиорни осиб қўяйлик” деб сўради. “Шу шиорнинг ўзи ҳам бўлаверади, — деб жавоб берди Петр Климович, — фақат “Ўртоқ Сталинга” деган жойини “коммунистик партияга” деган сўзлар билан алмаштириш керак”. Ўшанда шиор мана бундай ўқилади: “Бахтиёр болалигимиз учун коммунистик партияга раҳмат!” — чўзилиб кетади-да, — деб шубҳа билдирди Аглая.

— Узунроқ бўлса, ҳечқиси йўқ, фақат сиёсий жиҳатдан тўғри бўлса бўлди. — Шундай деб Аглаяга қаради-да, “ҳаётга реалистик қараш керак” деб, янада аниқроқ айтганда “рилистик” деб қўшиб қўйди.

Аглая кўпинча бунақа ҳолларда қиладигани қабилида иш тутди. Шиорни олиб қўйишга ваъда берди, аслида эса уни олиб қўйиш нияти йўқ эди. Поросьяниковнинг есидан чиқиб кетади деб ўйлаган эди, лекин у эртасига кўнги-роқ қилиб, келишиб олишганини қилган-қилмаганини сўради. Ҳали улгурмаганини эшитиб, қатъий оҳангда яна тайинлади:

— Чўзма.

Аглая бажаришга мажбур бўлди. Партия кўрсатмалари унинг учун қонун эди. Бунинг устига вазият ҳам ҳали мужмал бўлиб турипти — ҳали унинг қалбида икки муҳаббат ҳамжиҳат яшарди. Буларнинг бири Сталинга муҳаббат, иккинчиси партияга муҳаббат эди. Лекин ҳозир уни шунақа бир ишни қилишга ундашяптики, Аглая бу ишни ҳеч нарса билан, ҳеч қанақа назариялар билан оқлай олмасди. Ҳозир эса ҳамма нарса охиригача очик-равшан айтилди, энди унинг қаршисига иккидан бирини танлаш зарурияти қолди, холос — ё партияни дейиши, ё Сталинни демоғи керак. Бунақа деб бўларканми? Бунақа танлов ғайритабиий-ку! Сталин унинг учун партия дегани, партия эса Сталин дегани эди. Партия билан Сталин биргаликда эса унинг учун халқ дегани, бутун мамлакатнинг номуси ва виждони, унинг ўзининг ҳам виждони эди. У кескин, тўғри йўлдан оғишмай борадиган эди, шунинг учун, такоран айтамыз, уни фидойи деб аташарди, у йўлидаги ҳар қандай тўсиқларни кунпаякун қилиб олга юрарди. Ҳозиргача у Сталин кўрсатган йўлга юриб ўрганган эди, бу осон ва қувончли эди. Энди бўлса, унинг йўлчи юлдузи тарс этиб ёрилиб иккита ажралиб кетди, иккита айрим-айрим юлдуз пайдо бўлди ва уларнинг ҳар қайсиси ўз йўлига чорлай бошлади.

Ўша кун кечаси у бетобланиб қолди. Кейинчалик унинг ўзи айтганидек, касали асаб билан боғлиқ эди. Аммо қўшниси чақиртирган врач аёл унинг касалини грипп деди. Тўғри, грипп ҳам расво касал, ёмон панд бериши мумкин. Бизнинг юртларга у Осиё томонлардан келганми? Америкадан келиб қолганми — ким билсин. Ҳарҳолда, Америкадан келди дегани тўғри бўлса керак. Негаки, ҳамма билади — у ерда ҳар хил илмий лабораторияларда кўнгилчан ва ҳимоясиз совет кишиларининг жонига қасд қилмоқ учун атайин турлитуман вируслар ҳамда микроблар ишлаб чиқаришади, ҳар хил ҳашаротлар ва каламушларни урчиғиб қўпайтиришади.

Эртаси кун кечкурунга етиб бормасдан Аглаянинг иссиғи қирққа чиқиб

кетди. У иссиқдан лоҳас бўлиб қолди, худди безгакдек қалт-қалт қалтирар, гоҳ хушидан кетар, алаҳсирарди. Алаҳсираб ётганида алланечук гаройиб воқеа рўй беришини ҳис қилгандай қувончли ҳолатни туярди. Бу беҳуда бўлмаган экан. Биринчи ва иккинчи туни унинг ҳузурига шахсан ўртоқ Сталиннинг ўзи келди. У тирик, жуда хонаки, дилкаш, устида урушдан аввалги фасонда тикилган коверкот френчи, оёғида қўнжи майин хром этик. У эшикни гижирлатмай очиб кирди, сассиз унинг каравоти ёнига келди ва оёқ томонига ўтирди. У тутун чиқармай трубкасини сўриб ўтирар ва Аглаяга мулойим боқарди. Биринчи мартасида Аглая ҳеч нарсани тузукроқ англаб етмай, Сталин билан гаплашмоқчи бўлди, лекин оғзини гапга жуфтлаши биланоқ у дарҳол ҳавода эриб ғойиб бўлди. У иккинчи марта намоён бўлганида Аглая гаплашишга ҳаракат қилмади, индамай қараб тураверди, Сталин ҳам индамай ўтираверди, лекин Аглая уларнинг ораларида забонсиз мулоқот содир бўлаётганини ҳис қилди ва бу ҳатто гаплашиб ўтиргандан ҳам яхшироқ эди.

Кейин оёққа туриб кетганидан сўнг унинг хотирасида ораларида жуда муҳим бир суҳбат бўлиб ўтгани сақланиб қолди, лекин бу суҳбатнинг мазмуни қандай бўлганини у эслолмасди. Эслани фақат шу эдики, тушида унга бир ҳақиқат намоён бўлди, бу шунақа ҳақиқат эдики, унинг қаршисида ҳар қандай сўз ҳам туссиз бўлиб қолар, инсониятнинг бор билими ожиз аҳволга тушиб қоларди.

7

Долгов шахри ўз-ўзича олганда ўртача шаҳар эди. Район десанг, катталиқ қилади, вилоят шаҳари десанг, чоғи келмайди. Бир нечта заводи, трестлари, комбинатлари, магазинлари, нефт базаси, автобазаси, паррандачилик фабрикаси, райкоми, райижроқўми, прокуратураси, милицияси, ҳушёрхонаси ва Давлат хавфсизлиги қўмитасининг район бўлими бор эди. Шаҳарнинг қоқ марказида — райкомнинг шундоққина биқинида колхоз бозорига етмасдан чала қолиб кетган аллақандай иморат бор эди. Баъзи одамлар уни Кремль деб атарди, баъзи бирлари эса унга пассаж деб от қўйиб олганди. Бу иморатга биз ҳикоя қилаётган замонларда район коммунал хўжалиги, шахсий буюртмалар билан қийим тикадиган ателье, машина ремонт қиладиган устахона ва темир-терсак буюмлари билан савдо қиладиган магазин жойлашган эди. Унинг ёнгинасида Козьма ва Дамиан черкови бор эди. Уни динга қарши кураш жараёнида гоҳ ёпиб қўйишар, гоҳ эса иқтисодий мулоҳазалар важидан яна очиб қўйишарди. Негаки, дин халқ учун афъюн ҳисобланса-да, шаҳарнинг газнасига анча-мунча пул тушириб беради. Сирасини айтганда, ҳақиқий афъюннинг ўзи ҳам чакана даромад келтирмайди.

Аглая истиқомат қиладиган уй 46-йилда унинг кўрсатмаси билан район номенклатурасида турадиган ходимлар учун қурилган эди. Улар урушдан кейинги йилларда оддий совет кишиларига қараганда турар-жойга кўпроқ муҳтож эдилар. Улар, албатта, ҳаминша кўпроқ муҳтож бўлишган, қанча илгарилаб кетсак, муҳтожликлари шунча орта берган, қанча камроқ муҳтож бўлсалар, шунча ортиқроқ олганлар. Аммо урушдан кейинги йилларда уларнинг муҳтожлиги, айниқса, катта бўлган, чунки номенклатура ходимлари яшайдиган уйларни немислар шаҳарни тарк этаётиб, энг яхши уйлар сифатида вайрон қилиб кетишган. Фақат болалар уйи жойлашган каттагина иморатгина герман ҳокимларининг фаросатсизлиги оқибатида бутун қолган эди.

Шаҳарда бошқа тузукроқ уйлар қолмаган эди, номенклатура ходимларини нодуруст уйларга тиқиштириш жуда уят нарса ҳисобланарди, коммунал уйларга жойлаш эса, умуман, ҳеч қанақа қоидага тўғри келмас эди. Албатта, номенклатура ходимлари тор уйларда бегона оилалар билан мурса қилиб яшашга ўрганишган эмас эди, лекин уларнинг коммунал уйларга жойлаштирилмаслигининг сабаби ёлғиз шунда эмас эди. Агар номенклатура ходимлари коммунал квартираларда яшайдиган бўлсалар, уларнинг турмуш тафсилотлари оддий совет кишиларига маълум бўлиб қоларди, бундай бўлиши эса сира йўл қўйиб бўлмайдиган бир ҳол эди. Бошқа фуқаролардан ажралиб, алоҳида яшар эканлар, ўша пайтдаги номенклатура ходимлари (ҳозиргилари ҳам) алоҳида

одамлар тоифасига мансуб кишилар сифатида кўринмоғи керак эди ва кўринарди ҳам. Уларнинг яқинига йўлаб бўлмайди, улар бағоят сирли кўринади, гўё инсоният яратган ҳамма билимларни ўзлаштириб олишганга ўхшайди. Бизнинг ташвишларимиз ва ожизликларимиз уларга бутунлай ёт. Бизнинг турмушимиз сирлари уларга аён. Улар ҳозир нималар мавжуд эканини ва келгусида нималар бўлажagini яхши билишади, лекин ватан манфаатлари ва бизнинг фаровонлигимиз тўғрисида ташвиш чекишдан бошқа ҳеч қандай манфаатларни билмайдилар. Мабодо, уларга бизникига қараганда тузукроқ яшаш шароити лозим бўлса, фақат шунинг учун лозимки, агар шундай шароит бўлмаса, улар ҳар хил бўлар-бўлмас нарсаларга чалғиб кетиб, бизнинг ташвишимизни чеколмай қолмоқлари мумкин. Биз эса фақат ўзимизни ўйлаймиз, ўзимизнинг майда-чўйда ишларимиздан ортмаймиз. Ахир, булар билан истаган шарт-шароитларда ҳам шуғулланса бўлаверади-ку!

Аглая истиқомат қиладиган уйни жуда яхши қилиб, бутун шаҳарда ягона қилиб қуришган эди. Бу уйдаги қулайликлар ўша пайтда бу теварак-агрофдаги уйларнинг биронтасида йўқ эди. Газ дейсизми, иссиқ сув дейсизми, ҳатто канализация ҳам бор эди. Бунақа нарсаларни у пайтларда Долговда ҳали ҳеч ким кўрмаган эди.

У пайтларда шаҳарнинг четроғида истиқомат қиладиганлар табиий ҳожатларини табиат қўйнида, дала-дашгларда чиқариб келишарди, лекин марказга яқинроқ яшайдиганлар анча маданийлашган эдилар — улар шу мақсадларга мўлжалланган коммунал қурилмалардан фойдаланар эдилар. Бу қурилмалар кўпинча тахтадан ясаларди, иккита хонаси бўларди, эшиги ҳам иккита. Одатда, бу эшиклар ошиқ-мошигидан олинган бўлиб, қийшайиб ётарди, лекин бир эшикка “М” ҳарфи, иккинчи эшикка “Ж” ҳарфи ёзиб қўйилган бўларди. Эҳтимол, ҳозирги ёш авлод бунини тузукроқ тасаввур қила олмаслиги ҳам мумкин, лекин бу қурилмаларнинг ёғоч поли бир қатор қилиб ўйилган тешиклар билан безатилган бўларди. Тешиклар ўн иккита бўлиб, теварак-атрофида бетартиб қалашиб ётган нажосат бўларди. Гўё бу ерни нўноқ замбаракчилар ўққа тутган-у, лекин замбаракни яқиндан, рўпарадан эмас, олисдан отган ва ўқларнинг ҳаммаси ё мўлжалдан ўтиб кетган, ё унга етмай қолган.

Муаллиф, албатта, бунини тушунади, бу қурилмаларнинг тасвири баъзи бир нозиктаъб одамларни нохуш кайфиятга солиб қўяди. Лекин наилож — биз турмушимизнинг шу қадар муҳим бир жиҳати тўғрисида бирон-бир шаҳодатнома қолдирмоғимиз керак-ку! Акс ҳолда, келажак асрларда яшайдиган одамлар бу тешиклар-у, тўп-тўп нажосатларни, уларнинг тепасидан қўйилган карболкалару, сепиладиган хлорларни, ёзда бу хлордан тарқаладиган аччиқ ҳидларни, улардан димоғлари ачишиб, кўзлар ёшланганини қандай қилиб кўз олдидиларига келтиради? Бу қўланса ҳидга фақат совет кишилари-ю, чумчуқнинг боласидай келадиган семиз-семиз кўк папшалар дош бера оларди, холос. Бу ерда ёзда дим, қишда совуқ ва ҳамма фаслда сирпанчиқ бўларди.

Ҳожатмандлар даладаги пичан гарамларидай бир қатор бўлиб ўтиришарди. Айниқса, қари-қартанларни эсласанг қўнглинг бузилиб кетмасдан илож йўқ. У шўрликларнинг бирини қабзият қийнайди, иккинчисини яна аллақандай дарди бор, ҳожати деган савил ҳадеганда бажо бўла қолмайди, шўрлик зўр бериб кучанади, инграйди, оҳ дейди, вой дейди, зўриқишдан кўкариблар кетади. Четдан тинглаган одам, буларнинг бари туғруқхонада рўй берапти деб ўйлаши ҳам мумкин.

Лақаби Адмирал бўлган Алексей Михайлович Макаров агар бизнинг совет давримизга ҳайкал қўйиш ихтиёри менда бўлганида, мен Ленинга, Сталинга ёки бошқа яна бирон доҳийга эмас, ўзи ясаган тоғ чўққисидан (Коммунизм чўққисидан) бамисоли бургутдай қунишиб ўтирган Номалтум Совет Кишисига ҳайкал қўярдим деган эди.

Қўйинг, майли, Аглаянинг уйига қайтайлик. Уни қийин шароитларда — кузда, қишда шошиброқ қуришган эди. Қурилиш техникасининг мазаси йўқ эди. Пойдевори ҳам жуда бўш чиққан эди. Пойдевори йўқ деса ҳам бўлаверади. Ярим ертўла ҳисобидаги чуқурга ўзаро туташтирилган ўн иккита балюндан ташкил топган газ коллекторини ўрнатишди. Коллекторни маҳаллий ихтирочилар барпо этган эдилар, лекин Ўт ўчириш инспекциясининг бошлиғи

бу коллекторни кўриб роса ҳайрон бўлган эди. Аммо Аглая ер тепиниб, шунақа ўшқириб бердики, ўт ўчириш инспекциясининг бошлиғи бир зумда ҳушини йиғиб олиб, гап-сўзсиз қабул актига имзосини чекди.

Уй гишгин уй эди, аммо хоналар ичидаги деворлар сувалган қамишдан ўрнатилган бўлиб, бағоят омонат эди (кейинчалик бу ишни зараркунандалик деб тахмин қилишди). Сифати паст бўлгани учун кўп ўтмай миси чиқа бошлади. Шунда “нима қилайлик?” деб Аглаядан сўрашди, у бўлса “қураверинглар, кураверинглар, оёққа туриб олайлик, халқимизни таъмин қилайлик, ана шунда бизга ҳам навбат келади, ўшанда ўзимизнинг ташвишимизни қиламиз” дея уларни рағбатлантирди. Унинг ўғлидан бошқа ҳеч кими йўқ эди. Камтарлиги, камсуқумлиги вазидан икковлари учун уч хонали квартирани олди, ҳолбуки, унга тўрт хоналисини таклиф қилишган эди. У бўлса, фақат уч хоналигини олди. Унинг фойдали майдони ҳам атиги эллик етти ярим квадрат метр эди, холос. Вақтинчаликка — турар-жой таназзули тугагунча муддатга олди. Аммо турар-жой таназзули ардоқли уфққа ўхшаган нарса бўлар экан. Унга яқинлашиб борганинг сари у шунча масофага сендан узоқлашиб кетаверади. Таназзул ҳеч қачон тугамайдиган нарса экан. Лекин вақти-соати келиб, хос ҳовлилар ҳам қурилди. Аммо уларнинг биронтасида Аглаяга жой топилмади — бу вақтларга келиб, у номенклатура рўйхатларидан чиқиб қолган эди. Бунинг устига ўғли ўқишга кетиб қолгандан кейин ёлғиз ўзи қолган эди. Шу тарзда иккинчи қаватдаги уч хоналик квартирасида ўзи яшаб қолди. Биринчи хона меҳмонхона ҳисобланарди. Хонада ёйиладиган думалоқ стол бор эди (ҳали уни бирор марта ҳеч ким ёйиб кўрмаган), меҳмон келиб-нетиб қолса, унинг ётиб қолмоғи учун диван-каравот (ҳали-ҳануз бу уйга биронта меҳмон қадам ранжида қилган эмас) бор. Хонанинг ўртасига шиша кўзли, тишлари ханжардек кўнғир айиқнинг териси тўшалган — уни маҳаллий овчилар совға қилишган. Қолган икки уйнинг бири Аглаянинг иш кабинети эди — у котибалик вақтида мансабга кўра унда иш кабинети бўлмоғи шарт эди, иккинчиси эса хобхона эди. Бу хоналарнинг иккови ҳам зилу замбилдай оғир идора мебели билан жиҳозланган эди: хобхонада аллақачон сим тўри осилиб қолган темир каравот, кабинетда эса икки тумбалик оғир дуб стол, устига мовут қопланган. Шўрлик мовут бир замонлар зангори бўлган, кейин чанг ўтиравериб, ўнгиб кулранг тусга кириб қолган (бу столда ҳеч ким ҳеч қачон ўтириб ишламаган). Булардан ташқари яна дубдан ясалган стул, кўк шиша қалпоқли лампа чироқ, тепасида бронза кўш қанот ёзиб турган икки тош сиёҳдон ҳам бор эди. Иккала сиёҳдоннинг ичидаги сиёҳи аллақачон қуриб кетган ва умуман, унга ҳеч қачон ручка суқилмаган.

Аглаянинг номенклатурадан тушиб қолмаган ҳамкасабалари аста-секин бу уйни тарк этиб кетишди, улардан қолган квартираларни тезда коммунал квартираларга айлантиришди ва уларни дарҳол қуйи табақа одамлар тўлдира бошлади. Уларнинг орасида иккита профессор ҳам бор эди. Буларнинг бири қишлоқ хўжалиги фанлари профессори, иккинчиси — марксизм-ленинизм профессори бўлиб, то оқлангунларича шу ерда яшадилар. Бир вақтлар аллақайси шекспиршунос олим, халқаро кўламда донт таратган бир скрипкачи аёл ва Иван Иванович Рабинович деган бир қотил врач ҳам шу уйда рўйхатда турар эдилар. Рабиновични негадир шунақа деб аташарди. Ҳолбуки, у ҳеч кимни ўлдирган эмас, ўзи ҳам врач эмас, фельдшер эди. Фельдшер бўлганда ҳам одамларга қарайдиган эмас, мол-ҳолга қарайдиган фельдшер эди. Шунга қарамай, у совет ҳукуматининг қаҳрига учраган одамлар қаторига кириб қолган эди. Бундай одамларни совет ҳокимияти аввал турмаларда, лагерларда чиритиб адо қилди, қолган-қутганларига эса кун бермай қувгин остига олди, катта шаҳарларга яқинлатмай ҳар хил овлоқ жойларга тиқиштириб қўйди. Бу овлоқ жойлар пойтахтдан камида юз чақирим нарида бўлмоғи керак эди. Долгов айни шунақа шаҳарлардан эди. Шу ҳол унга анча фойда келтирди. Шаҳарнинг ўртача ақлий ва маданий савиясини оширишда жуда қўл келди. Бу шаҳарнинг савияси кўтарилди, лекин пойтахтнинг савияси шунча даражага пасайди. Ўзаро туташган икки идиш қонуни фақат суюқликлар бобидагина амал қилмас экан. Шу уйнинг ўзида кекса онаси билан немис тили ўқитувчиси Ида Самойловна Бауман, Козьма ва Дамиан черковининг мутаваллиси ота-

хонимиз Егорий, онахонимиз Василиса ва ҳовлидаги болалар ичида энг безориси бўлмиш унинг ўғли Дениска билан туришарди. Ҳаммомчи Ренат Тухватулиннинг олти кишилиқ оиласи — унинг ўзи, хотини, ўн тўрт ёшдан тўрт ёшгача бўлган боласи билан, Шурочка-дурочка лақабли Шурочка деган маймоқ, бир кўзи кўр, бир қулоғи том босган хотин ҳам шу ерда туришарди. Аглаянинг квартирасидаги хоналардан бирини — аниқроғи, унга хобхона ўрнида хизмат қилган хонани Савелий Артемович Телешкин деган одам эгаллаган эди. Ҳайҳотдай хонада бир ўзи турадиган, юзидан кулги аримайдиган бу босиқ одам бир замонлар НКВДда ҳукмларни ижро қиладиган бўлиб ишлаганди. Бу ишда у анча йиллар ишлаган эди. Кўп йиллик хизмати мобайнида у 249 та одамни (бу рақам эсида аниқ сақланганди) битта-битталаб отиб ташлаган, бундан ташқари яна аллақанча одамни (масалан, поляк зобитларини) кўпчилик бўлиб отишда иштирок этган, лекин жинни бўлиб қолгани йўқ эди. У виждон азобида ҳам қийналмас, тўғри қилганманми-йўқми деган бемаъни саволлар бериб, ўзини азобламас, бировнинг беғуноҳ қони туғиб қолишдан қўрқмас ҳам эди. Қўрадиган тушлари ҳам тинч, соқин, байрамона тушлар эди — унинг тушига майсазорлар, ўтлоқда ўтлаб юрган сигирлар, ромашка гуллар, биринчи май намоёишлари кирар эди.

Ўз-ўзидан равшан эдики, бу уй қуриб битирилгандан бери, унда доимий равишда кўч-кўчлар бўлиб турарди: кимдир кўчиб кетар, кимдир кўчиб келар, уйларни алмаштиришар, кимдир бу дунёни тарк этар, кимдир армияга кетар ёки турмага тушарди, бу манзилда туриб кетганларнинг ҳаммасини санаб тутатиб бўлади дейсизми?

Бошқалар ичида, айниқса, фаррош аёл Валентинани алоҳида тилга олиш ва эслаб қолиш керак. Бу хотин маймоқ эди, худди биров билан кураш тушмоқчи бўлгандай, қўлларини жиндай олдинга чўзиб осилтириб юрарди. Афтангори, юриш-туриши шунақа — чалпакка ўраб ташланса ит қарамайдиган эканига қарамай, ёшлик йилларида бу аёлнинг теварагида папшахўрда бўладиган эркаклар кўп эди. Ўша эркакларнинг ичидан танлай-танлай Сергей Жуков деган ерга урса кўкка сапчийдиган, қувноқ, ҳазилкаш, гармончи йигитга тегиб олди. Сергей уруш бошланиши биланок қақирӣқ қоғозини кутиб ўтирмай, кўнгилли бўлиб фронтга кетди. Валентина уруш йилларида бир неча муддатни Аглаянинг партизан отрядларида ўтказди, отрядда у зўр кучга эга эканини, ҳаддан ташқари довиораклигини кўрсатди. Бир куни у қўл жангида аввалга иккита немисни мушги билан уриб, ҳушсиз қилиб йиқитади, кейин икковини бир-бирига боғлаб, асир қилиб отрядга олиб келади. Урушдан кейин Валентина бир қанча вақт Аглая Ревкина райком котиби бўлган кезларда унга шоферлик қилган эди. Кейин эса ярим ертўлада жойлашган хона илинжида фаррошликка ўтади. У аллақачон эрсиз қолган эди. Серёга урушдан қайтиб келмади, у бедарак йўқолганлар рўйхатидан жой олган эди. Модомики, у тириклай, соппа-соғлом бўлатуриб, қўлида курол билан душманга таслим бўлмаганини кўрсатувчи ҳеч қандай далил-исбот бўлмагани учун бедарак кетган одам ватан хоини деб ҳисобланарди, бинобарин, Валентина ҳам ватан хоинининг хотини сирасига кирарди. Шу важдан у нафақат эри учун нафақа олмади, балки ўзининг хизматлари учун ҳам партизанлик нишонини олишга лойиқ кўрилмади. Ўзи ёлғиз қўлидан келганича ўғлини тарбиялаб ўстирди. Эски таниши бўлгани учун Аглая уни баъзан квартирасини йиғиб-йиғиштиришга, кир-чирини ювишга, магазинга бориб келишга, бозор-ўчар ишларига ёллаб турарди, фаррош аёл арзимаган ҳақ эвазига бу ишларнинг ҳаммасини бажарарди. Айтганча, Валентинанинги ўғли ҳам худди машҳур маршалдек Георгий Жуков деб аталар эди. Бу Георгий Жуков ҳам (оддий қилиб айтганда — Жора) армияда хизмат қилади, лекин маршаллик даражасига етишга олмади-ю, фақат кичик сержант унвонига қадар етиб борди, холос. Бошиқларнинг бепарволиги туфайли, отасининг ватан олдидаги гуноҳларига қарамай, Венгрияда танкчи бўлиб хизмат қилганди. Армиядан Жора яхши бир гармон олиб қайтди. Бу гармонда яқшанба кунлари у “Дунай тўлқинлари”, “Манчжурия адирларида” деган вальсларни чалар, ҳориган куёш ҳақидаги тангони ҳам ўринлатиб кўярди. Аввал у гармонини ҳовлидаги ёш-яланглар ўртасида чалиб юрди, кейин уни тўйларга ва юбилейларга таклиф қила бошлашди.

Албатта, ўз-ўзидан маълумки, бу уйнинг аҳли ўртасида ўқтин-ўқтин жанжаллар чиқиб турарди. Биров-биронинг деразасини синдириб қўяр, биров соат йигирма учдан кейин ҳам шовқин-сурон кўтариб, қўшнилариининг тинчини бузарди. Ҳожатхонага навбатга туриш масаласида, полларни ювиш ёхуд ахлатни тўкиш масалаларида можаролар чиқиб турарди. Аммо Аглаяга бу можароларнинг дахли йўқ эди, у алоҳида яшарди, ўзининг ҳожатхонаси ва ошхонаси бор эди, бу важдан ҳеч ким билан баҳсга киришмас эди. Қўшнилари ундан анча-мунча ҳайиқшарди. Ҳайиқмасга, ёлғиз Шурочка-дурочкагина ҳайиқмасди, холос.

У башорат қилиш қобилиятига эга эди. Эгамиди-йўқми, ҳарҳолда, шундай деб ҳисобланарди. Унинг ўзи ҳам назаркардалик қилмоқчи бўлиб турар ва ҳар гал Аглаяни учратганида манқа овози билан ҳар томонда олов ёнишини, темир қушлар парвоз қилишини, темир отлар югуришини, замин титраб, ўликлар тириклар устига йиқилишини башорат қиларди.

8

5 март куни эргалаб Аглая чарақлаб турган қуёш нуридан уйғониб кетди. Унинг калласи равшан, фикрлари тиниқ эди. У ўзини ҳар доимдагидан кўра ҳам соғломроқ ҳис қиларди. Шундоқ экан, ўрнидан турмоқ керак, яшамоқ ва ишламоқ керак. “Ётар, — деди у овозини баландлатиб одаги бўйича ўзига ўзи қаҳр билан мурожаат қилиб, — ялпайиб ётаверма! Муғамбирлик кетмайди.” Пайпоғини киятуриб, бутун Иосиф Виссарионовичнинг вафот этган куни экани эсига тушди. “Хўб аҳмоқман-да!” деб ўзини ўзи сўкди — бу санани хотирасидан ўтказиб юборишга сал қолипти-я! Шу куни у ўтган йил ҳам, ундан аввалги йили ҳам ўзи уйида тувақда ўстирган гулидан кичик бир гулдаста ясаб, ҳайкалнинг пойига борарди. Гулни у атайин шу мақсадда ўстирарди. Бутун ҳам яна ўша атайин шу кунга деб ўстирган гулдан гулдаста ясаб кўчага чиқди. Кўчага чиқиб, баҳор кириб келганини кўрди. Ҳозиргина ёғиб ўтган лайлакқор қуёш нурида ялтираб кўзни оларди. У ерда турмай эриб кетяпти, тепалардан жилғачалар ҳосил қилиб жилдираб оқмоқда, қордан бўшаган ерларда яккам-дуккам сарғайиб кетган кўкатлар кўринади. Йўллар қорайиб кетишти, икки чеккасидан жилдираб эриган қор суви оқмоқда, бўғотлардаги сумалаклар узилиб тушиб, қарсиллаб майда-майда бўлиб кетмоқда. Уй олдидаги ялангликда ҳаққалаб қарғами, зағчами юрипти (Аглая уларнинг фарқига бормайди, лекин икковини ҳам ёмон кўради). Уй ёнидаги скамейкада худди қаргага ўхшаб қоп-қора кийиниб олган икки кампир худди қушларга ўхшаб хурпайиб ўтиришипти. Улар ҳам Аглаяга қарга каби беҳосият кўринди. Уй олдида ўтирадиган аёлларнинг сони ўзгариб турарди — скамейкада доимо ўтирадиган аёллар икки киши эди, уларнинг бирини — Надя буви дейишарди, иккинчиси эса келиб чиқиши Грециядан бўлиб, лақаби ҳам Гречка эди. Улар скамейкада бир неча йиллардан бери ўтиради деса ҳам бўлаверарди, ҳарҳолда, минг йилдан бери қимир этмай ўтирадигандай туюларди. Беихтиёр ўйлаб кетасан киши — улар ҳеч қачон туғилмаган, ҳеч қачон ўлишмайди ҳам, ҳозир қандай бўлишса, ҳаминша ҳам шундай, қандай ўтиришган бўлсалар, шундай ўтираверишади ва ҳаммавақт худди шундай ўтиришади. Улар ўтириб олиб, кўз ўнглирида содир бўлаётган ҳаётни ҳозирги кети-охири кўринмайдиган кўп серияли фильмлардай томоша қилишади. Улар радио тинглашмайди, газета ўқишмайди, лекин Долговда истиқомат қиладиган ҳар бир одам тўғрисидаги ҳамма гапдан хабардор, хусусан, улар теварак-атрофда яшайдиган одамларнинг турмушидан ҳам бутун икир-чикиригача хабардор: ким заёмга нама ютган, камомади учун ким қамалиб қолган, кимнинг эри ҳушёрхонага тушиб қолди, кимнинг хотини эгизак туғди, кимнинг қайнонасини поезд босиб кетди, қаерга ўт тушган, кимни сўйиб кетишган. Хуллас, шаҳар ҳаётига оид ҳамма ахборотдан хабардор эдилар. Бу ахборотларни улар ўтган-кетганларни гапга солиб, улардан сўраб-суриштириб билиб олишарди, баъзи нарсаларни эса ўз каллаларини ишга солиб, тусмоллаб, аниқлаб олишарди. Агар биронта нотаниш одам назарларига илиниб қолса, улар ақл-идрокларини ишга соли-

шарди-да, унинг кимлигини, қаердан келиб, қаёққа кетаётганини, нима билан шуғулланишини, қандай ниятлари борлигини билиб олишарди ва бу билганлари ҳақиқатга анча яқин бўларди — улар бунга қай йўл билан эришади — ёлғиз худонинг ўзига маълум эди. Баъзан шунчаки бесабаб эслаб қолишарди: ўтган душанба куни тушлиқдан олдин уларнинг ёнидан шляпа кийган бир одам ўтган эди. Улар ҳозир ҳам скамейкага ўрнашиб олиб, қаршиларидagi қорни, шовқин солиб ўйнашаётган болаларни томоша қилиб, офтобда исиниб ўтиришарди. Кейин кўққисдан эркак билан аёлга кўзлари тушди — улар кампирларга мутлақо нотаниш эди, бирон-бир ажралиб турган белгилари йўқ эди, шунчаки кўчадан ўтиб кетишмоқда эди. Кампирлар уларни синчиклаб кузатиб туришди-да, ўтиб кетишгандан кейин Надя буви Гречкадан сўради:

— Нима дейсан, икковлари дон олишиб туришармикин?

— Ким билади, дейсан? — деб жавоб берди Гречка. — Менимча, дон олишиб туришса керак.

— Ҳа, шунақа бўлса керак, — деб унинг гапини маъқуллади Надя буви. Афтидан, уларнинг бир-бирлари билан дон олишувлари унга унча хуш келмаган эди.

Шу пайт уларнинг ёнига иккинчи қаватдан яна бир кампир келиб қўшилди. Бу — Ревекка Моисеевна Бауман деган хотин эди. Унинг устида қорақўл ёқалик сукнодан тикилган эски пальто. У қоп-қора қийшиқ қўлларини тиззаси устига қўйиб олиб, бир замонлардаги воқеаларни гапиришга тушди. Бу жойларда бир замонлар қишлоқча бўлган экан. Ундаги яҳудий оилаларининг аҳволи жуда ёмон кечган экан. Инқилобдан олдин ҳам, инқилобдан кейин ҳам, фуқаролар уруши вақтларида ҳам уларни узлуксиз равишда ҳар хил босмачилар босиб тураркан. Бу босмачилар ичида яхшилари бор экан — улар фақат талашади, бор-йўғингни олиб кетади, лекин ўлдирмайди. Ёмон босмачилар ҳам бор экан — улар ҳам талар, ҳам ўлдириб кетишар экан. Лекин энг ашаддийлари казаклар экан — улар учун энг асосийси одам ўлдириш экан.

— Казаклар шунақа ярамас одамлар бўлганки, асти қўяверасиз, — деди кампир жун рўмол билан ўраб олган бошини чайқаб. — Улар ҳеч кимга шафқат қилишни билишмас эди. Менинг Мария деган синглим бор эди. Қорнида боласи бор эди. “Ҳозир сенинг туғишинга ёрдамлашиб юборамиз” дейишди улар ва унинг қорнига чиқиб рақс туша бошлашди. Синглим бечоранинг боласи тушди, ўзи бир умрга ногирон бўлиб қолди.

Надя буви билан Гречка унга ҳамдардлик билан ҳикоясини тинглаб ўтиришди. Афтидан, улар бу гапларни ҳикоя қилаётган аёлнинг миллатдошлари ўз вақтида Исо алайҳиссаломни салбга михлашганини ҳам, насроний гўдакларнинг қонига қорилган ундан ёпилган патирни еганларини ҳам вақтинча кечириб юборгандай кўринардилар. Казаклар ҳақидаги ҳикоя авж пардаларига чиққанда Аглая келиб қолди. У подъездидан чиқди-да, кўзлари куёшдан қамашиб, тўхтаб қолди. Унинг устида қора пальто, оёғида қора этик, бошида қия қўндирилган беретка. Унинг бутун сиёғи шу ўтирган кампирларникига ёки далада ҳақкалаб юрган қарғаларникига ўхшаган эди. У кампирларга энсаси қотиб қаради, негаки, у, умуман, бекорчиларни жинидан бадтар ёмон кўрарди. Энсаси қотганидан уларга салом ҳам бермади-да, гўё касал бўлиб ётмаган одамдай енгил ва бардам қадам ташлаб, ҳовлидан чиқиб кетди. Унинг қораси кўриниши билан кампирларнинг гаплари бўлиниб, индашмай қолишган эди, ҳозир қораси ўчганидан кейин Надя буви шерикларига деди:

— Вой бу-ў, олифталигини қара-я...

— Нимасини айтасиз... — деб унинг гапини маъқуллади Гречка. Ҳолбуки, чинакам олифталик қанақа бўлади деб сўрасангиз уларнинг иккови ҳам тузукроқ тушунтириб беролмасдилар.

Аглая ҳовлидан чиқиб, яланглик орқали сўқмоқ йўлдан юриб кетди. Сўқмоқ юзини муз қоплаган, муз офтобда эрий бошлаган бўлса-да, ҳали қаттиқ эди. Аглая тез-тез одимлаб борар экан, илк баҳор куёшиданми ёки теварак-атрофидан уфураётган баҳор ҳавосиданми енгил тортиб, кўнгли кўтарилганини ҳис қилди. Лекин нимага енгил тортаётганининг сабабини ўзи аниқ билгани йўқ. Буни унинг вужуди биларди. У жиддий хасталикни бошидан кечирганини биларди. Аглаянинг оёққа туриб кетганининг ўзи бир мўъжиза бўлганди, энди организмдаги ҳар бир ҳужайра, бундан кейинги ҳаёти текинга қолганига беҳад қувонмоқда эди.

Комсомол номи билан аталган боши берк тор кўча аслида боши берк эмас эди, у Розенблом кўчасига чиқарди. Розенблом кўчаси бўлса Сталин майдонидан унча олис бўлмаган жойда Сталин проспекти билан туташарди.

Ҳайкал яқин-яқинларда ҳаммага қадрдон бўлган райком биносига қараб турарди. Ўз вақтида Аглая бу ерга худди ўз уйига келгандай келар эди (тўғрироғи, машинада келарди, пиёда юришга мансаби йўл қўймасди). Эшик олдидаги милиционер роз туриб унга честь берар, қабулхонадаги қотиба қиз сапчиб ўрнидан туриб, турмагини тўғрилар, йўлакда Аглаяга рўпара келган маҳаллий бошлиқлар тоифасига мансуб семиз-семиз эркаклар эса тиллами ёхуд мундайроқ бошқа маъдан тўлдирилган оғизларини очганча, саримсоқпиёз ва хонаки арақ ҳидларини анқитиб, орқалари билан деворга қапишиб, унга йўл беришарди. Улар жилмайшар, ҳатто қоринларини силкитиб қулишар, шу билан Аглаяга рўпара келганларидан бағоят хурсанд эканликларини намоён қилмоқчи бўлишарди. Баъзилари эса жуда беўхшов бўлса-да, таъзим бажо келтираётганга ўхшаб букилишарди.

Ўз вақтида бу ерда Аглая энг катта хонани эгаллаб турарди. Унинг деворларига қимматбаҳо ёғочдан қопламалар қопланганди. Стол устидаги телефонларнинг саногига етиб бўлмайди. Бу ерда у кўкиш папирос тутунига кўмилиб, машҳур курашчи шаддод Долорес Ибарурита ўхшаган қиёфада энликкина стол ортида Ленин ва Сталиннинг сувратлари тагида ўтирарди. У бу ерга меҳнатда намуна кўрсатганларни чорлаб турар, лекин улар ҳамиша бирор гуноҳ ишлари учун қақриладиганларга қараганда кам бўлишарди. Аглая айб иш қилиб қўйганларга ўшқирар, мушги билан столни уриб дўқ-пўписалар қилар, ҳатто отаси-ю оналарини кўшиб чангитиб сўқарди. Шунақа ҳам бўлиб турардики, катта-катта мансабларда ўтирган, савлатидан от ҳуркадиган эркаклар ҳам унинг қаршисида зир титрар, шаррос терга ботар, дудуқланиб, гапини йўқотиб кўяр, юрагини чангаллаб, ҳатто ҳушидан кетиб йиқиларди. Бир гал улардан бирининг ичидан қиринди ўтиб кетди, бошқа яна бири эса совхоз директори эди. Бу азамат совхознинг ярим йиллик пулини ичиб қўйипти. “Қандай қилиб бунга эришдинг?” деган саволга лом-мим деб жавоб беролмади-да, турган жойида “туг” этиб йиқилиб, инсулт бўлиб қолди.

Катта бойликдан ажралиш қанча мушкул бўлса, катта ҳокимиятдан ажралиш ҳам шунча машаққат! Кечагина савлат тўкиб машинада юрган кўчаларингда бугун қандай қилиб пиёда юрасан? Юрганда ҳам дабдаба билан юриларди, орқандан шамол қувиб етолмасди, шофер бир сигналинини чалса, ҳамма зир титрарди, “шошма, йўлни бўшат, нақд Ревкинанинг ўзи келяпти, кўрма-япсанми?” дегандай бўларди. Қани, ўша дабдабалар? Шунчадан кейин пиёда юрсанг алам қилмайдимиз? Одамга бундан ортиқ хўрлик бўладими? Яна бир кўникиш қийин бўлган нарса шуки, энди фалон нарсани олиб кел, фалонни олиб кет, мана буни қўйиб қўй, мана буни олиб бер, фалон тўғрисида ахборот бериб тур деганга ўхшаш буйруқларни беролмайсан. Одамларнинг юзида лаганбардорона табассумларни кўрмасликка, кўзларида “лаббай!” деган савол ифодасини, ялтоқликни учратмасликка кўникиш қийин бўлар экан. Лекин аста-секин Аглая ўзининг унча балинд бўлмаган мавқеига кўниқди. “Ҳаётимда кўпгина яхши ишлар қилдим-ку!” деган қониқиш унга тасалли берар эди. Колхоз тузумини жорий қилган, мухолифатни тор-мор келтиришда иштирок этган, партизанлик қилган, районни харобазорлар ичидан кўтарган, лекин у ўзининг энг катта хизмати, ўз саъй-ҳаракатларининг гултожиси ҳайкалнинг ўрнатилиши деб ҳисобларди. Ахир, шу ҳайкал бўлмаганда шаҳар шаҳар бўлар-миди?

Райком масаласига келганда, на илож?.. Райком ўзининг уйи эди, энди бегонанинг уйи бўлиб қолди. Энди бу уйда унинг қиладиган иши қолмади. Мана, ҳозир ҳам у райкомга кетаётгани йўқ, унинг олдига — Сталиннинг олдига кетяпти. Лекин у Шухрат хиёбонида бир оз ушланиб қолди. Бу хиёбон шундоққина райкомнинг биқинида жойлашган. Хиёбонда даставвал кўзга ташланадиган нарса Ҳурмат тахтаси эди. Унда меҳнат қаҳрамонлари ва ишлаб

чиқариш зарбдорларининг сувратлари икки қатор қилиб илиб қўйилган. Уларнинг ичида анча-мунчалари Аглаяга шахсан таниш. Булар ишлаб чиқаришнинг илғор вакиллари — колхозчилар, агрономлар, врачлар, ўқитувчилар, сут соғувчилар, тракторчилар, картон фабрикаси, ип йигирадиган фабрика ходимлари, патрон заводи ишчилари бор эди. Шу ернинг ўзида бошқа сувратлар қаторида Аглая Степановнанинг ҳам суврати осиб қўйилганди, чунки ўтган йили у раҳбарлик қилаётган болалар уйига кўчма Қизил Байроқ топширилган эди. Ҳурмат тахтасининг орқа томонида бу ернинг Шухрат хиёбони деб ном олишига сабаб бўлган жой бор эди — бизнинг келажагимиз ва бугунимиз учун жон фидо қилган шонли қаҳрамонларнинг қабрлари шу ерда эди. Уларнинг биринчиси қизил комиссар Матвей Розенбломнинг қабри эди. Бир вақтлар у бу ерга “қатъиятли” деб аталган бронепоездда келган ва халойиққа бу ерларда янги ҳокимият узил-кесил ўрнатилганини эълон қилган эди, шу иши учун эсэр Абрам Циркес уни шу ернинг ўзида отиб ташлаган эди. Шу сабабдан Розенбломнинг номи вақтинча абадийлаштирилди ва марказий кўчалардан бири унинг номига қўйилди. Кейинчалик эса ҳазил-мутойиба қилиш мумкин бўлиб қолган замонларда баъзи бировлар аслида Циркеснинг номини абадийлаштириш керак эди, негаки унинг ўқи мўлжалга теккан эди-да. Розенбломдан кейин бу ўринда худди Ҳурмат тахтасидаги каби икки қатор бўлиб, қизил юлдуз суврати туширилган тулука лавҳалар ва тошдан йўнилган тошлар қўйилган қабрлар ўрин олди. Булар фуқаролар уруши, Улуғ Ватан уруши, фин уруши ва тинчлик замонларидаги шафқатсиз жангларнинг қаҳрамонларининг қабрлари эди. Қаторнинг қоқ ўртасида Афанасий Маляга деган одамнинг номи остида “Осоавиахим” деган отнинг суяклари ётарди. “Чонкин”ни ўқиганлар бўлса билишади — бу от одам қаторига қўшилиб қолишига сал қолган. Унинг ёнидаги қабр устига пўпанак босиб кетган ёдгорлик тошига ёлгон гаплар ёзиб қўйилган бўлиб, ундан маълум бўлишича, бу ерда “Андрей Еремеевич Ревкин. 1900-1941” ётипти. У жонини фидо қилиб, немис-фашист босқинчилари шаҳарни ишғол қилаётганида муҳим саноат объектини портлатиб юборган ва портлаш вақтида ўзи ҳам ҳалок бўлган.

Тасодифан бу ерга келиб қолган одамлар ҳам тепасида бошларини эгиб сукутда туришар ёки бошларини эгмай, шунчаки хаёлга чўмиб туришарди. Уларнинг кўнгилларидан бу ерда жуда зўр қаҳрамонлик кўрсатган одам ётган бўлса керак деган фикр ўтади. Ҳолбуки, бу ерга ҳеч кимнинг жасади қўйилмаган эди. Чунки портлашдан кейин Ревкиннинг жасадини топишнинг иложи бўлмаган эди, аслида уни ҳеч ким излагани ҳам йўқ, чунки излашнинг ҳожати ҳам йўқ эди, портлаш оқибатида электростанция жуда ҳам дабдала бўлиб кетган эди, унинг портлашда соғ қолган жойлари эса ёнғинда куйиб кетди, ёниб кетмаган тақдирда ҳам немислар истило қилиб турган бир шароитда станция ҳудудида ким ҳам ўлганининг жасадини излаб топарди-ю, уни иззат-икромлар билан дафн ётарди? Уччига чиққан бемаъни гап-да, бу! Аглая, албатта, бу ерга ҳеч ким кўмилмаганини биларди ёки билмоғи керак эди, аммо мафкура афъюнидан баҳраманд бўлган одамнинг мияси шунақа қурилган бўладики, у бир нарсани билиб туриб, бошқа нарсага ишонади. Аглая ҳам Ревкин бу ерга кўмилмаганини биларди, лекин унинг шу ерда ётганига ишонарди.

Қорлар эриб тушиб кетишти, унинг тагида ётган қабрларнинг усти очилиб, ўтган йилги хазон бўлган майсалар кўриниб қолипти. Аглая қабр тепасида пича турди, аслида жасади бу ерга қўйилмаган одамга хаёлан ёзнинг бошланишида бу ерга қайтиб келиб, қуриб қолган майсаларни юлиб ташлашга ва янгисини экишга ваъда берди.

Унинг кейинги йўли равон ва қисқа эди. Ҳайкалнинг ёнига келиб, аввал у шоҳсуланинг пойига гулдастасини қўйди, кейин бошини кўтариб ҳайкалга қаради. Қаради-ю, бу ерда нимадир ўзгача бўлиб қолганини ҳис қилди. Сталин аввалги жойида аввалги алфозда, одатдагича ўнг қўлини кўтарганича турарди, лекин унинг нигоҳида ҳазинлик пайдо бўлганди, қомати бир оз ўзгариб қолгандай туюлди. Йўқ-йўқ, асло бундай бўлиши мумкин эмас.

Муглақо ақл бовар қилмайдиган яна бир нарса шу эдики, доҳийнинг кетмоннусаха шапкасининг тепасида иккита сўхтаси совуқ семиз, бақалоқ қаптар

лапанглаб, кукулашиб, зарурий ҳожатларини бемалол чиқариб, дон олишиб юришарди. Ҳа, энди шундай бўлган бўлса бўлипти-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами? Ахир, улар бор-йўғи бир миясиз-забонсиз махлуқ бўлса, биронта ҳайкал уларнинг дастидан қугулиб қолмаган бўлсаям... Аммо бу ҳайкал бошқа ҳамма ҳайкаллардан ажралиб турарди-ку! Бу махлуқларнинг ўзлари уларни ажратиб, фарқлаб турарди-ку! Ҳайкал ўрнатилгандан кейин биронта ҳам қуш унга на оёғини қўйишга, на қанотини теккизишга журъат этган! Бир вақтлар битга қарга тумшугида бир тўғрам нон билан шапканинг тепасига келиб қўнгани рост, аммо у қўниб улгурмасдан, тумшугидаги нони оғзидан чиқиб, ерга тушди, қарганинг ўзи ҳам жон-жаҳди билан “қағ” деб қичқирди-ю, осмонга бир кўтарилиб, “туш” этиб асфальт устига йиқилди. Ушандан кейин биронта ҳам қанотли махлуқ ҳайкалдан қўниш майдончаси сифатида фойдалангани йўқ. Мана энди, қўққисдан — манави аҳмоқ қушларни кўрмайсизми! Қандай қилиб улар эндиликда бу ерга қўниш ҳам, баъзи заруратларни бажариш ҳам мумкинлигини тушунишди экан? Аллақачон шапканинг усти уларнинг оқ ахлати билан қопланиб бўлипти, ҳатто уларнинг изи шапканинг соябонида ҳам, ҳайкалнинг чап елкасида ҳам, шинелнинг ёқасида ҳам сезилиб турипти.

— Киш-ш, — деб уларни қувламоқчи бўлди Аглая заиф товуш билан. Аммо малъунлар унинг қичқирганига парво ҳам қилмадилар. Каптарларнинг семизроғи, — афтидан, эркаги бўлса керак, — бошини эгиб, бир кўзи билан Аглаяга қаради, кейин мода каптарга ўгирилиб, кукулаб унга нималардир дегандай бўлди. Мода каптар ҳам унга қараб нималардир деб кукулади, Аглаянинг назарида уларнинг иккови ҳам Аглаяни масхаралаб, устидан қулаётгандай бўлди. У теварак-атрофига аланглаб қаради, оёғи тагидан қўлга илинадиган бирор нарса қидирди, тухумдай келадиган бир тошни тошиб, қулочкашлаб отди. Тош чап оёқдаги этикнинг қўнжига урилди-да, шоҳсупанинг пойига тушди. Тошнинг учиб тушишини кузатиб турган Аглая ҳозир қорда ўзи қўйган гулдастаннинг ёнида бир дона сап-сарик мимоза гули ғарибгина бўлиб мунғайиб ётганини кўрди. Буни кўрди-ю, юраги қувончдан тупиллаб уриб кетди. Демак, қадрли, севимли, якка-ю-ягона, ҳеч ким ўрнини босолмайдиган буюк инсонни унутмаган, унинг хотирасини ардоқлаб юрган одам бу шаҳарда биргина Аглаянинг ўзи эмас экан-да!

— Ҳа, — деган овозни эшитди Аглая. Кимдир унинг орқасида туриб ялтқлик билан ўз гашини маъқулламоқда эди. — Ҳали уни унутиб юбормаганлар ҳам бор. Одамлар темирни яхши кўради, қушлар ҳам темирни яхши кўради. Бироқ темир қуласа, қушлар учиб кетади. Одамлар эса учишни билмайди. Уларнинг тоши оғир, қанотлари йўқ, ўзлари ҳам темирдан. Улар уча билмайдилар, қулаган темир темирнинг устига тушади.

Аглая ўгирилиб қаради. Устидаги чийдухобадан тикилган куртканинг тепасидан аллақандай матога ўраниб олган Шура — тентак, маъносиз, олазарак кўзларини жовдиратиб турарди.

— Нима деб вайсаяпсан? — деди Аглая энсаси қотиб. — Қанақа темир? Қаяққа йиқилади?

— Одамлар уча билмайди, — деб қатъий ишонч билан такрорлади Шура. — Темир юқоридан пастга қулайди-да!

— Ўчир овозингни! — деди Аглая ва гурс-гурс қадам ташлаб нари кетди.

10

Болалар уйи олги устунлик қадимги иморатга жойлашган эди. Бир замонлар бу иморат маҳаллий дворянларнинг оқсоқолига қарар эди. Устунлар туллагандай, шувоқларни олачалпақ бўлиб қолган. Иморат анча-мунча тўкилиб, мункиллаб қолганига қараб ҳукм қилса, у қурилгандан бери ҳали таъмирлаш деган нарсани кўрган эмас. Аммо у шаҳардаги урушда зарар кўрмаган уч-тўртта қимматли иморатларнинг бири эди.

Иккита оғир эшикдан ўтиб, Аглая вестибюлга кирди. Кириши билан кўзига ташланган биринчи нарса “Бахтли болалик” деган деворий газета бўлди. Еттинчи “Б” синфининг ўқувчиси Света Журкина газетанинг олдида туриб,

тилини оғзидан чиқариб, чап қулоғи томон чўзганича, деворий газетадан ниманидир дафтарчасига кўчириб олмоқда эди. Аглаяни кўриб, у шошилиб салом берди-да, хижолат ичида дафтарини йиғиштириб, нари кетди.

Ўқувчи қизнинг саросимага тушгани Аглаяга шубҳали кўринди. У газетанинг яқинига келди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. Журкина кўчириб олишга улурмаган шеър учинчи қаторда бош мақоладан кейин берилган бўлиб, ёшларнинг меҳнат тарбияси масалаларига бағишланган эди.

Шеърга ҳеч кимнинг имзоси қўйилмаган эди. У “Ҳолбуки, биз сенга ишонардик” деб аталган эди. Шеърда аллақайси саркардага таъналар қилинганди. Саркарданинг номи тилга олинмаган, лекин ким ҳақида гап кетаётгани ҳаммага маълум эди. Шеърда айтилишича, саркарда бизни ғалабалардан ғалабаларга етакларди, лекин бизнинг ишонувчанлигимиздан фойдаланиб, ҳар хил ярамас ишларни ҳам роса кўп қилган экан. Шеърнинг сўнгги бандида муаллифнинг қаттиқ ҳафсаласи пир бўлгани ифодаланган, шу билан унинг бир замонлар саркардага тарафдор бўлгани айтилган, аммо шу жойнинг ўзида юятда некбин рангларда келажакда ҳамма нарса бутунлай бошқача бўлишига ишонч билдирилган эди. Банд ҳаммани умидвор бўлишга ундовчи сатрлар билан тутаган эди: “Чўққиларни забт этганингда, биламан, иш осон кўчмайди, жамоанинг тафаккур шами, ишонаманки, сира ўчмайди! Сен-чи, дўстим, ишонурмисан?”

Шеър ёзилган қоғоз газетанинг картонига ёмон ёпиштирилган экан. Афтидан, картошканинг суви билан ёпиштирилган бўлсалар керак. Ёки бирон елим билан ёпиштирилганми? Худо билсин, шунчаки, тупуклаб қўйиша қолганми? Аглая қоғозни кўчиб турган бурчагидан ушлаб юлқиб олди-да, қўлида гижимлаб, эзиб, шоша-пиша иш кабинетига кирди. Рита деган котиба қиз кичкинагина кўзгуни бир қўли билан ушлаб, қошини териб ўтирган экан. Аглаяни кўриши билан сапчиб ўрnidан турди.

— Яхшимисиз, Аглая Степановна? Тузалиб кетдингизми?

— Тузалдим, — деб тўнғиллади Аглая. — Шубкин қани?

— Яқингинада шу ерда айланиб юрганди. Менимча, қизлар кўрпа-тўшагини қандай йиғиб қўйганини текширгани ётоққа кетди-ёв...

— Олдимга кирсин, —деб буйруқ берди Аглая ва кабинетга кириб кетди.

Қўлидаги қоғозни полга отиб урди. Кейин яна олди. Стол устига қўйди. Яна гижимлаб полга улоқтирди ва яна олди. Пальтосини ечиб, хона бўйлаб бурчакма-бурчак одимлай бошлади. Аммо бир зумда толиқиб қолди, ҳансираб, терга тушди. Ҳарҳолда, касалдан янги турганлиги билинди. Қабулхонада одамларнинг говур-ғувурини эшитиб, ёзув столи ортита ўтирди-да, юзига жиддий қиёфа берди.

Марк Степанович Шубкин эллик ёшлардаги йўғон гавдали одам эди. Тўлипишга мойил, тепакали энди бошланиб келяпти, икки бети қип-қизил. Бунақа қизил юзлар ё қишлоқ одамларида, ё маҳбусларда бўлади. Гап келганда айтиб қўйлик, худди Ленинга ўхшаб кетади. Бўйи униқидан сал тикроқ, лекин калласи худди Ленинникидай жуда баҳайбат, унинг ўзи айтганидек, олтмиш олтинчи размерли калла эди.

У мактабгача ёшдаги болалар гуруҳида тарбиячи бўлиб ишларди ва жамоатчилик йўли билан деворий газетага муҳаррирлик вазифасини ҳам бажарарди. Унга бу ишни ишониб топширилганда эҳтиётсизлик билан иш тутишганди. Ихтиёрий равишда газета ишhini олиб борадиган азамат йўқ эди. Шунинг учун у газетага муҳаррирлик амалига етишгач, унда нуқул ўзининг шеърлари ва мақолаларини эълон қила бошлади. Бу газета учун ҳазилакам шараф эмас эди. Долговда ўзининг Бутилко, Распадов ва ҳоказо деган шоирлари бор эди, аммо уларга вилоят газетасидан юқорироқ кўтарилиш насиб этмаганди, Шубкин эса 30-йилларда қаерда денг — нақд “Известия” ва “Комсомольская правда” ҳамда “Огонёк” журналида босилган эди.

— Столга яқинроқ келинг, — дея буюрди Аглая унинг саломига алик олмасдан. — Манави бемаъни нарсани ким ёзди? — Энсаси қотганидан унинг лаблари қийшайиб кетди, кўзлари билан эса стол устида гижимланиб ётган қоғозга ишора қилди. Шубкин қоғозни олиш учун қўлини чўзди, кейин бу фикридан қайтиб, қўлини тортди.

— Гапингизга тушунмадим, — деди у Аглаяга мутеълик билан қараб.

— Мен сиздан сўрашман, — дея бармоқлари билан столни тарақлатар экан, қайтариб сўради: — Манави бемаъни нарсани ким ёзди?

— Сиз шеърни назарда тутяпсизми? — деб сўради у зимдан Аглаяни гапини тўғрилашга ундаб.

— Мен манави бемаъни нарсани назарда тутяпман, — деб ўжарлик билан такрорлади Аглая Степановна.

— Бу шеър-ку, шеър, — деди Шубкин. У ҳаяжонланганидан дудуқлана бошлади. — М-мен ё-ёзган-ман-н.

— Ким сизга рухсат берди бу бемаъни нарсани ёзишга? — дея яна гапини такрорлади Аглая қаҳридан тушмай.

— Бу б-бемаъни н-нарсани М-менга ёзишга пар-тия рухсат берди, — деди Шубкин ранги оқариб кўкрагини кериб.

— Шунақами? Па-па-партия денг! — деди уни калака қилиб Аглая. — Партия рухсат берибди-да? Йўқ, қимматли ўртоқ, партия ҳали сизга тўғри келган бемаъни гапларни ёзишга рухсат бермайди ва муҳим мавзуда чайқовчилик қилмоққа ҳам йўл қўймайди. Мен бунингизни мана бундай қиламан. — Шундай деб Аглая шеър ёзилган қоғозни бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади. — Агар сен ХХ съездда партиянинг бош линияси бекор қилинди деб ўйласанг, жуда адашасан. Унда ҳеч нарсани тушунмаган бўласан. Партия ўз сиёсатига баъзи бир тузатишлар киритишга мажбур бўлди, лекин бош масалада гумонсирашга, иккиланишга ҳеч кимга йўл қўймаймиз. Сталин қандай бўлган бўлса, шундай қолади, у — давримизнинг ақл-идроки, номуси ва виждонидир. Шундай эди ва шундай қолади. Тамом-вассалом. Бошқа гап йўқ. Агар кимдир қайдадир унинг тўғрисида бирон гап айтган бўлса, бундан истаган одам истаган нарсасини валдирайверсин деган гап келиб чиқмайди-ку! Буни қара-я! — У аста-секин жаҳидан тушмоқда эди. — Тўғри келган нарсани ёзиб кетаверадими, одам! “Жамоа тафаккурига ишонаман-а? Хўп ишонадиган одам топилитми-да... Агар сен ҳажвийётчи бўлсанг, ёзгинг жуда қистаб кетаётган бўлса, ана, ахлат қутилари тўғрисида ёз. Биронтасининг қопқоғи йўқ, сасиб-бижғиб ётипти. Санитария қоидаларига мулақо зид. Неча марта айтиш керак қопқоқ ясаб қўйинглар деб... Мен хўжалик мудирига икки марта хайфсан бердим. Яқинда учинчисини ҳам ёпиштираман. Буниси қаттиқроқ бўлади, огоҳлантириш билан... Унинг бўлса парвойига ҳам келмайди. Агар сенда истеъдод бўлса, ҳажвийёт ёзадиган бўлсанг, ана, қаламингни ол, ҳажв қамчиси билан ахлат қутиларини савала!

Шубкиннинг ранги бадтар оқарди, унинг қаттиқ гаши келган эди.

— Мен ҳажвийёт қамчиси билан ахлат қутиларини саваламайман. Мен ҳажв тигини Сталинга қаратмоқчиман.

— Ҳаммаси тушунарли! — деб гапга нуқта қўйди Аглая. — Сиз бўшадингиз. Эртага бухгалтерияга кириб, ҳисоб-китобингизни қилинг.

11

Гапининг индаллосини айтганда, Аглая бу кимсанинг авра-астарини анчадан бери билиб юрарди. У ишга кираман деб келганидаёқ унинг қанақалигини сезган эди. Ўша пайтда Аглаянинг қўлида адабиёт ўқитувчиси йўқ эди. Шу одам келиб қолди. ИФЛИнинг қизил дипломи билан. ИФЛИ дегани Фалсафа ва адабиёт институти эди. Урушдан аввал бизнинг жуда кўп атоқли одамларимиз шу институтни тузатишган. Шу жумладан шоир Твардовский ва комсомол Марказқўмининг котиби Шелепин ҳам шу ерда ўқишган.

— Буни қаранг-а! — деди Аглая ҳайрон қолиб, дипломни қўлида айлантириб кўрар экан. — Қандай одамлар бизнинг овлоқ юртимизни бахтиёр қилишган-а!

Юқорида баён қилинган сабабларга кўра Долговда олий маълумотли одамлар учраб турарди, лекин Шубкинга ўхшаганлар ҳар қалай ҳадеганда учрайвермас эди.

— Институтдан кейин қаерларда ишлагансиз?

— Ўрмон кесишда ишлаганман, — деди Шубкин жўнгина.

— Нега энди? — деб сўради у ва шу заҳотиёқ жуда бемаъни ва ножоиз савол берганини тушуниб қолди — бу ўринда сўрайдиган нарсанинг ўзи йўқ эди.

Шубкин унга асоссиз қатлиомлар ва ҳаддан зиёд ошириб юборишлар тўғрисида алланималарни тушунтирмақчи бўлиб гап уқтириб бўлгунча, Аглая масалани ҳал қилиб бўлди.

— Тушунарли, — деб унинг гапини бўлди Аглая. — Лекин нима учун сиз айна бизга келдингиз?

— Биринчидан шунинг учунки, эълонингларни ўқиб қолдим. Иккинчидан, менинг маълумотим тўғри келади. Учинчидан... — у бир оз сукут сақлаб кўзларини юмди. — Болаларни жуда яхши кўраман.

— Болаларни ҳамма яхши кўради, — деди Аглая. — Бунинг устига, — дея таъкидлади у, — бизнинг совет болаларини. Сизнинг эмас, бизнинг болаларни назарда тутялман. Кези келганда сўраганнинг айби йўқ. — Ўзингизнинг болаларингиз борми?

— Йўқ-да, — деди Шубкин гўё узр сўраётгандай. — Ҳали оила қурган эмасман. Сабабини ўзингиз биласиз.

— Ҳа, майли, — деб кечиргандай бўлди Аглая. — Бу тушунарли. Лекин, — дея у кўлларини икки ёнига ёзди, — афсуски, бизда сиз учун жой топилмайди.

Шунинг билан гап тамом эканига ишора қилгандай, кўлини “Беломорканал” қутисига узатиб, навбатдаги папиросни олди.

Лекин у чиқиб кетишга унча шопилмаётган эди.

— Бироқ сиз ҳозиргина бизда ўрин бор дедингиз-ку?

— Шунақа дейишга дедим, тўғри, лекин қарасам, сизда етарли педагогик тажриба йўқ экан. Маълумотингиз, албатта, жуда ҳам юқори. Биз учун ҳатто ҳаддан зиёд юқори десак ҳам бўлади. Лекин бизнинг ўзига хос жиҳатимиз бор. Биздаги болалар тарбияси қийин, ота-онасиз болалар. Сиз аввалига оддий мактабда ишлаб кўрсангиз тузук бўларди.

Ўз-ўзидан кўриниб туриптики, тажрибанинг етарли эмаслиги ҳақидаги гаплар шунчаки бир баҳона эди, холос. Аслида эса Шубкинга йўқ деганининг боиси шунда эдики, унга ўхшаш одамларни Аглая ёқтирмас эди. Аглая астойдил шунга ишонардикки, одамлар у ёққа баҳона-ю сабабсиз тушиб қолмайди. У муайян бир мантиқ асосида мулоҳаза юритарди: мана мен — ҳалол яшаб юрибман, ҳеч ким мени қамаб қўйгани йўқ-ку. Фалончини ҳам қамашгани йўқ. Пустончи ҳам қамалгани йўқ. Мабодо, шунчаки қамашган бўлса, бир сабаби бордирки, қамашган. Шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирлармиди? Хўп, айтайлик, ҳозир янги замонлар келди. Социалистик тузум мустақамланди, партиямиз бақувват, у душманларига нисбатан маълум даражада раҳм-шафқат кўрсатмоғи ҳам мумкин. Жазони қисқартириш мумкин, уни ишга жойлаб қўйиш мумкин. Бироқ бунга ўхшанган нусхаларга ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясини ишониб топшириб қўйиш — бунга ҳеч қачон, ҳеч қандай вазиятда йўл қўйиб бўлмайди.

Бироқ унинг бундай қарашларига тузатишлар киритишди.

Бу ҳам бостириб келаётган ўзгаришларнинг бир нишонаси эди. Шубкин РайОНОга арз қилди. У ердан буйруқ келди — ишга олинсин дейишди. Аглая гижиниб бўлса-да, буйруққа бўйсунишга мажбур бўлди, аммо янги педагогнинг унинг ўзи илтимос қилганидек, юқори синфларга ўқитувчи қилиб эмас, мактабгача ёшдаги болаларнинг катта гуруҳига тарбиячи қилиб қабул қилди.

Бироқ Аглая унга гумонсираб қарашда давом этди. У ўзининг кичик тарбияланувчиларига аллақандай пашшалар, сўхтаси совуқ ўрдакчалар, улоқлар, чўчка болалари ва бўрилар тўғрисида эртақлар айтиб берарди. Бу эса Аглаяга ёқмас эди.

— Агар болаларга ана шу чўчка болалари-ю, улоқчалар тўғрисида гапириб бермасликнинг иложи бўлмаса, лоақал гапларингиз замирида гоъвий пойдевор бўлсин, — деб ўргатарди Аглая. — Чўчка болаларини Африка, Осиё ва Лотин Америкасидаги ривожланиб келаётган мамлакатлар деб тушунтиринг. Кулранг бўрини эса... Ким бўлади у?

— Ким ким бўлади? — деб сўради Шубкин зарда билан. Унинг бу масалада ўзининг қарашлари бор эди.

— Кулранг бўри, — деб эълон қилди Аглая, — бу Америка империя-лизми.

— Лекин болалар ҳали бунақа гапларни тушунишга ёшлик қилишади, — деб қаршилиқ кўрсатди Шубкин.

— Нега ёшлик қилишар экан. Аксинча, қанча ёш бўлса, шунча яхшироқ тушунади.

Шубкин индамай қўяқолди, лекин Аглая унинг кўзларидан кўриб турибди — у бу гапга рози эмас. Зинҳор-базинҳор рози эмас. Аглаянинг назарида Шубкин ана шу чўчка болалар орқали онгли равишда ёт мафкурани яширинча олиб кирмоқчи бўляпти. Лекин энг ғалати жойи шунда эдики, умуман олданда, Аглая ҳақ эди... Лекин бу тўғрида кейинроқ гаплашамиз.

Энди Шубкиннинг феъли атвори ва ёзган шеърини ўқиб, Аглая астойдил ишондики, унинг ўтмиши тасодифий бўлган эмас. Илгари пусиб, яшириниб юрган, энди эса қоронғи тешигидан чиқиб келган суваракдек у ҳам пастқам жойларидан чиқиб келди. Кўзичоғу улоқларини унутиб, энг азиз нарсамизга хужумга ўтди.

12

Орадан кўп ўтмай Аглая қараса, Шубкинга ўхшаган гаразли одамлар ёлғиз эмас экан. Шубкин яна шикоят қилди ва халқ таълими район бўлимида Аглаянинг буйруғини тасдиқлашмади. Аглая РайОНО мудирини билан бориб ўзи гаплашишга жаҳд қилди.

У кабинетга кириб борганида Богдан Филиппович Нечитайло Лениннинг Крупская билан бирга тушган суратининг тагида ўтирар эди. Мудир ёши ўтинқираб қолган, гамзада бир одам эди. Унинг устида оддий матодан тикилган жўнгина костюм, ҳаворанг кўйлагининг юқоридаги тугмаси қдалмаган. Тасвирланаётган замонларда район миқёсидаги бошлиқларнинг кўпчилиги ҳали ёмон яшашар ва жуда ғарибона кийинишарди. Маошлари жуда арзимас бўлгани учун, пора таклиф қилинса, дарҳол бажонидил олишаверарди, аммо район халқ таълими бўлимининг мудирига ким ҳам пора берарди дейсиз?

Соқоли ўсиб кетган, кечаги кайфи тарқаммаган Нечитайло папирос тутунидан сарғайиб кетган бармоқлари билан “Правда” газетасини кичкина бир китобчага ўхшатиб буклади.

— Мен сизга келувдим, — деди Аглая эшик олдида бир оз қимганиб тургач, тўсатдан чўчинқираб.

— Менга келганингизни кўриб турибман, — деб бош ирғади Нечитайло. — Бу ерда мендан бошқа ҳеч ким йўқ. — У бошини сарак-сарак қилиб кабинетга ишора қилди. — Хўш, Аглая Степановна, қайси шамоллар учирди? Нима билан сизга ёрдамим тегиши мумкин?

Аглая нима масалада келганини айтиб бўлгунча, мудир газетани китобча қилиб тахлашни тугатди, кейин ундан бир варағини йиртиб олиб, унга тамаки ўрамоқчи бўлди ва шу мақсадда стол устида ётган шойидан тикилган халтачага қўл узатди. Халтачанинг устига “Чеккину, йўталма” деган ёзув нақш қилинган, лекин замонлар ўтиб, ёзувнинг ишлари ўнгиб, рангини йўқотиб қўйганди. Бу халтачага у қўлбола тамаки солиб юрарди. “Қўлбола” дегани шунақа тамакики, авваллари одамлар тамакини ўзлари экишар, ўзлари парвариш қилишар, баргларини ўзлари қуритиб, ўзлари майдалашар эди. Агар барг-ни пояси билан бирга майдаласанг, тамаки бўшроқ чиқади. Агар фақат барглар майдаланса, тамаки шунақа кучли бўлардики, энг ашаддий кашандаларнинг ҳам дами қайтиб кетар ва худди циркнинг масхарабозлари сингари кўзларидан ёшлари тирқираб отиларди. Бунақа тамакини одамлар “Самсон” деб аташарди ва кашандаларнинг астойдил ишонишларига кўра, уни чеккан ёшларни кўзготар, жинсий фаолликка ундар, кексаларга эса куч ато қиларди. Ҳолбуки, бу захар-заққумни чеккан бирон-бир йигит-ялангнинг умри узоқ бўлиб, қарилик гапгларини суриб юришини тасаввур қилишнинг ўзи қийин эди! Нечитайло халтачадан бир чимдим тамакини олиб, тарновга ўхшатиб букланган газета қоғозига солди, қоғознинг четларини лаби билан намлади, яхшироқ ёпишмоғи учун олд тишлари билан тишлаб ҳам қўйди, кейин йўғонлиги

бош бармоқдай келадиган қилиб махоркани ўради-да, сўнг милтиқ ўқидан қилинган, тепасида гилдиракчаси бор заживалкасини олди.

— Фронтдан олиб келганман, — деди у Аглаяга ва гилдиракчани айлангириб, заживалкани ёқди. Энг арзон тамакиннинг ва куйган қоғознинг қўланса ҳиди димоққа урилди. Қўлбола сигарасини чекар экан, кўзлари чақчайиб, лунжлари бир шишиб, бир тушиб, худди паровозга ўхшаб овозлар чиқариб ўтирди:

— Уҳ, пуҳ, уҳ-пуҳ-пуҳ...

Нечитайло пишиллар, тамаки чирсиллар, тўрт томонга учқунлар сочиладди. Ниҳоят, Нечитайло махоркасини чекиб бўлди. Богдан Филиппович мириқиб чуқур сўлиш олди, йўталди, нафаси тикилди шекилли, худди жон таслим қилаётгандай, кўкариб, бўзарди ва бир лаҳза тамакиннинг кўкиш тутунига кўмилди.

— Хуллас, мен сиздан сўрайман, — дея гапига хотима ясади Аглая. — Шубкинга ўхшаган одамни бизнинг совет болаларини тарбиялаш ишига яқин йўлатиб бўладими?

— Менимча, йўлатса бўлади, — деган овоз эшитилди тутун ичидан Аглаяга. Тутун ҳам аста-секин тарқала бошлаган эди. Нечитайло худди булут ичидан чиққан самолётдай тутун ичидан чиқиб келди. — Менимча, мумкин деб ўйлайман, — дея такрорлади у, тамакисининг қолдигини ҳам қўлида ушлаб туриб, ўнг қўли билан тутунни ҳайдади. — Ва, умуман, сизга мен, ўртоқ Ревкина, тахминан шундай гапларни айтаман. Ўзингиз яхши биласиз, партия ҳозир кадрларга нисбатан ғамхўрлик билан муносабатда бўлиш сиёсати сари юз бурди. Илгари анча чатоқ ишлар бўлган эди-да. Жиндай гуноҳ қилиб қўйсанг, калланг кетарди. Одамларга эса мен инсонпарварлик билан муносабатда бўлмоқ керак деган бўлардим. Айниқса, сиз айтган Шубкинга ўхшаган одамларга нисбатан авайлаб муносабатда бўлиш керак. Ахир, айтиш мумкинки, бу Шубкин деганлари гоёт ноёб ақл эгаси-да. У, ахир, иккита олий маълумотга эга, ўн иккита тилда бемалол гаплаша олади, қолганларини луғат орқали билади. Хотирасини айтмайсизми! Мен умрим бино бўлиб, умуман, бунақа хотирани кўрган эмасман. Айтиш мумкинки, “Одиссея”ни ёддан билади. — Нечитайло чимчалоғини буклади. — “Илиада”ни билади. — Исмсиз бармоғини букди. Кейин қолган бармоқларини ҳам бир-бир букиб, санашни давом эттирди. — “Евгений Онегин”, Менделеев жадвали, “Мангу яшил шахмат партияси”, “Бўрон куши қўшиғи”, “ВКП(б) тарихи”нинг тўртинчи боби, Лениннинг “Халқлар дўстлари” кимлар?” деган асар. Мен ўзим, Аглая Степановна, гапига ишонмай, матнга қараб турдим, у бўлса, ёддан шунақа шариллатиб кетдики... Биронта сўзда адашмаса-я! Ана шунақа! Тўғридан-тўғри айтиш мумкинки, калла эмас, Министрлар Совети.

— Ўртоқ Сталин, — деб ўзиникини таъкидлади Аглая, — бизга таълим бериб ўргатганки, душман қанча ақлли бўлса, шунча хавфлироқ бўлади.

— Нега ҳадеб Сталинни менга тушунтирмоқчи бўляпсиз? — Богдан Филиппович чуқур хўрсинди, махоркасининг қолган-қутганидан яна бир тўйиб тортиди ва яна йўгал тутди. У кўкрагини чангаллаб, столга энгашиб қолди. — Энди бизга маълум бўлдики, — у яна йўталди, — ўртоқ Сталинда ҳам ўзининг хатолари бўлган экан. У ҳагто уруш вақтида қўшинларга глобусга қараб раҳбарлик қилган экан. Глобусни мана бундай айлангирар экан-да, бир шаҳарни кўрсатиб, буни Октябрь инқилобининг санасига олинсин дер экан, мана буниси, дер экан, Қизил Армия кунига олинсин дер экан. Уни қанақа қилиб оласизлар, унга қайси томондан яқинлашасизлар, резервларни қайси томонга тўплайсизлар — бунақа гаплар билан менинг ишим йўқ дер экан. Мен, дер экан, Олий Бош қўмондонман, раҳбарликни ҳам Олий даражада қиламан дер экан. Тушуняпсизми? Майда-чуйда гапларини, дер экан, ана, Жуков қилсин, ёки бу тўғрида Толбухин ўйласин, дер экан.

— Бўлмаган гап! — деди Аглая аччиғи келиб. — Ўртоқ Сталин даҳо эди. Ҳамма нарсанинг тафсилотини шахсан ўзи англаб етишга ҳаракат қиларди.

— Э-э, — деди энсаси қотиб Нечитайло. — Мен сиз билан, Аглая Степановна, мафкуравий мунозарага киришмоқчи эмасман. Яна бунинг устига — партиямиз раҳбарияти бошқача фикрга эга.

— Сенинг-чи? — деб Аглая сенсирашга ўтди. — Сенинг ўз фикринг борми?

— Бор, — деб уни ишонтирди Нечитайло. — Аммо менинг фикрим ҳар бир ҳалол коммунистники сингари олий раҳбариятнинг фикридан фарқ қилмайди. Шунинг учун ҳам мен Шубкинни бўшатиш тўғрисидаги сизнинг буйруғингизни... Э-э, нима десак экан-а... Ҳақиқий деб ҳисоблай олмайман. Бунинг маъноси шуки, — дея гапини тугатди у қатъият билан ва қўлидаги махорка қолдигини кулдонга эзгилади, — у эртага эрталаб ишга чиқиши мумкин.

Аглая бошқа гаплашадиган гап қолмаганини тушунди ва ўтирган жойидан турди.

— Хўп, яхши! — деди у таҳдид билан. Лекин бу таҳдиднинг маъноси йўқ эди. — Жуда яхши!

Шундай деб эшикни имкони борича қаттиқроқ қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Нечитайло эса Аглая узоқлашгунча кутиб ўтирди-да, кейин “Аҳмоқ!” деб бошини чайқади ва чекиш учун янги тамаки ўрашга тугинди.

13

Бу гал Аглая ўзидан юқори турган идорага бўйсунмади ва бўшатилган Шубкинни ишга қўймади. Кўнгилсизликлар бошланиб кетди. Уни Поросянинов ҳузурига чақирди, юмшоқ чарм ўриндиққа ўтказди, чой келтиришни буюрди, тешиккулча ва лимон билан сийлади. Кейин чуқур хўрсиниб, суҳбатни бошлади.

— Э, Аглая Степановна, партизанлик қони бор-да томирингда. Нега бунақа қайсарлик қилисан? Хўп, айтайлик, бу Шубкин деганлари сенга ёқмайди. Хўп, кимга ёқар экан у? У менга ҳам ёқмайди. Фақат шахсан унинг ўзи эмас, унга ўхшаганларнинг қай бирини кўрсам жиним кўзийди. Юқорида содир бўлаётган воқеалар ҳам, ростини айтганда, менга унча маъқул тушаётгани йўқ. Сталин ўттиз йил давлатнинг бошида турган эди, биз уни мақтаб осмонларга чиқариб қўйган эдик. Даҳо ҳам шу, корифей ҳам шу, генералиссимус ҳам шу. Энди бўлса, Кировни ўлдирган ҳам, деҳқонларни хонавайрон қилган ҳам, зиёлиларни қамаган ҳам Сталин бўлиб чиқяпти. Армияни раҳбариятдан жудо қилган, партияни мавҳ этган ҳам Сталин эмиш. Сен билан менчи? Биз киммиз — партия эмасмизми?

— Ана шу-да! — деди хурсанд бўлиб кетган Аглая. — Мен ҳам шуни айта-яшман-да...

— Ҳамма ҳам шуни гапиряпти. Лекин ўзаро, ивир-шивир қилиб гаплашишади. Ошқора тарзда эса биз партия йўлини маъқуллашимиз керак. Бу йўл қандай бўлмасин, бизни қайси томонга олиб бормасин — биз коммунистлармиз ва партия учун овоз берамиз.

— Эътиқодимизни ютиб-а? — деб сўради Аглая.

— Ҳа, эътиқодимизни ютиб, — деб жавоб берди Поросянинов.

Аглая “лов” этиб ёниб кетди, эътироз билдирмоқчи бўлди, билдирганда ҳам анча кескин оҳангда ситгаб ташламоқчи бўлди, бироқ шу чоқ эшик очилиб, кабинетта шовқинсиз, суронсиз, ҳатто қадам товушларини ҳам билдирмай, райкомнинг биринчи котиби Нечаев кириб келди. Поросянинов уни кўриб, сапчиб ўрнидан турди. Нечаев у билан қўл бериб кўришди, Аглаянинг бўлса елкасига қўлини қўйиб, ўрнидан кўзгалишига йўл қўймади, кейин “Ҳалақит бермайманми?” деб сўради-да, диванга ўтирди ва бу яқин-ўртада келмайдиган поездни кутаётган йўловчининг қиёфасига кириб, тек қотиб ўтирди. Унинг қиёфаси шундай эдики, гўё бу ерда содир бўлаётган гапларнинг унга дахли йўқ эди.

— Ана шунақа, ўртоқ Ревкина, — деб давом этди Поросянинов. — Гап Шубкин тўғрисида эмас, партиянинг йўли тўғрисида боряпти. Бизнинг партия Сталин шахсига сизинишни енгиб ўтиш сари йўл олди. Сталин кўпгина сиёсий хатоларга йўл қўйган эди. Сиз ҳам буни мендан камроқ билмайсиз. У мамлакатни якка ўзи бошқарди, деҳқонларни хонавайрон қилди, армияни

калласидан маҳрум қилди, зиёлиларга қарши ҳужумларга бош-қош бўлди, амалда партиямизнинг гулини мавҳ этди, ўз шаънига айтиладиган ҳамд-санолар ва мадҳияларни рабатлантирди. Эндиликда партия мардоналик билан халққа бор ҳақиқатни айтмоқда, хўш, сиз-чи? Сиз-чи? — деб такрорлади Поросянинов ва Аглаянинг кўзига тикка қаради: — Сиз ҳақиқатга қаршимисиз?

— Сен бу гапингни кимга айтяпсан? — дея ҳайрон бўлиб ўдағайлади Аглая. Бир дақиқа аввал Поросянинов ҳозирги гапларига бугунлай қарама-қарши гапларни айтган эди.

— Мен сизга айтяпман, — деди Поросянинов ва ялт этиб Нечаевга қараб кўйди. — Мен сизга айтяпман — бизда демократик централизм принципи бор деяпман. Унга кўра, партия қарор қабул қилса, оддий коммунистлар уни бажарадилар. Тамом-вассалом!

Шу пайт Нечаев ўрнидан турди-да, қандай индамай кириб келган бўлса, шундай сассиз, индамай чиқиб кетди. Аглая кўзлари билан уни кузатиб бўлиб, яна нигоҳини Поросяниновга қаратди. Поросянинов, афтидан, анча-мунча ҳаяжонланган кўринарди — у вазадан битта тешиккулчани олиб, синдириб, кейин иккинчисини синдирди, ниҳоят, учинчи тешиккулчани олиб, Аглаяга қаради:

— Хўш, нима қилдик энди, Аглая Степановна?

— Нимани? — деб сўради Аглая.

— Тавба қиласанми?

— Менми? — деб ҳайрон бўлди у.

— Қоғозни ол-да, ёз: Мен, Аглая Степановна Ревкина, жиндай эсимни йўқотибман, шекилли, партиянинг янги курсини тушунмабман, партия қарорларининг донолигини тушунмабман, бу ишларимга буткул пушаймонман ва бошқа ҳеч қачон бунақа қилмасликка тантанали ваъда бераман.

— Буни жиддий айтяпсанми? — деб сўради Аглая.

— Ўртоқ Ревкина, — деди Петр Климович ўтирган жойидан турар экан, — ўзингиз жуда яхши биласизки, бизда бу хоналарда нождидий гаплар гапирилмайди. Мен сизга ўйлаб кўришни жуда ҳам маслаҳат берардим.

— Вой, буқаламун-ей! — деди Аглая ва ўзига узатилган қўлни сезмай хонадан чиқди.

Орадан кўп ўтмай, Аглая партия қарорларига қаршилик кўрсатгани учун қаттиқ ҳайфсан олди ва амалидан пасайтирилди. Энди у ҳам Шубкинга ўхшаш оддий тарбиячи бўлиб қолган эди. Унинг учун бундан ортиқ ҳақоратни ўйлаб топиб бўлмасди.

14

Бошидан кечган ноҳуш воқеалардан Аглая Москвада халқаро муносабатлар институтида ўқийдиган ўғли Маратга ёзиб, зорланди. Онасининг мактубини ўқиб, Марат билдики, онаси ўзининг шахсий ишлари унчалик ўнг келмаганидан кўп ҳам хафа эмас, балки ишларнинг умумий йўналиши уни жуда қаттиқ хафа қилган. “Сен биласан, ўғлим, — деб ёзган эди Аглая, — на мен, на сенинг қаҳрамонларча ҳалок бўлган отанг ҳеч қачон ўзимизни аяган эмасмиз, мен ҳозир ҳам ўзимни аямай ишлаб ётибман. Аммо кеча мақтаб кўкларга кўтарган нарсаларига тупуриб, тепкилаётган одамларни кўрганимда уялиблар кетаман, уялганимдан кўзларимдан ёш тирқирайди. Сталин ҳаётлигида бирон марта ҳам биронта одам унинг бирон жиҳатини ёқтирмаганини айтган эмас. Мен бунақа воқеани эслай олмайман. Ҳамма бир оғиздан уни даҳо дер эди. Улуғ саркарда. Ота ва устоз. Ҳамма фанларнинг корифеи. Наҳотки, уларнинг ҳаммаси ўзлари гапирган гапларига ишонмаган бўлсалар? Наҳотки, ҳамма ёлгон гапирган бўлса? Бир нарсани тушуна олмайман — бу одамлар қачон самимий бўлишган — ҳозирми ёки ўша пайтлардами? Сенинг тенгқурларинг ўртасида, ёшлар ўртасида бизнинг энг муқаддас нарсамизга — ишимизнинг ҳақлигига, ишончдан путур кетаётганига қандай қилиб лоқайд қараб туриш мумкин?”

Узундан-узун мактубда Аглая бир марта ҳам ўғлидан аҳволинг қалай деб

сўрамади, қаерда, қандай шароитда яшайпасан, саломатлигинг қанақа, нима еб, нима ичяпасан, бўш вақтларингни қандай ўтказяпасан деб суриштирмади. Лекин комил ишонч билан ўттиз йил давлат бошида турган, коллективлаштиришни амалга оширган, мухолифатни тор-мор келтирган, қолоқ бир мамлакатни индустриалашган қудратли давлатга айлантирган, душман устидан оламшумул — тарихий ғалабага эришган даҳони сўраб-суриштириб, қоралашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлигини уқтирди.

Шу мактубнинг ўзида Аглая яна бир масалада қаттиқ норози эканини баён қилди: лагерлардан ҳамма халқ душманларини чиқариб юборишди, улар бўлса миннатдор бўлишнинг ўрнига энди яна аллақандай ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилишмоқда, ўзларига турли имтиёзлар берилиши кераклиги тўғрисида гап сотишяпти. Бу ҳам етмагандай ҳар бир муюлишда бекордан-бекорга қамалганлари, мутлақо сабабсиз шунча азоб чекишгани тўғрисида жар солинади. Эҳтимол, уларнинг орасида битта-яримта бегуноҳ қамалганлар, сабабсиз азоб чекканлар топилиб қолар, ахир, ўтин ёрғанда пайрахаси чиқади-да... Лекин тузукроқ суриштирмасдан ҳаммасини чиқариб юбориб бўлмайди-да! “Биз-чи?” Биз азоб чекканимиз йўқми? — деб ёзганди Аглая. — Ахир, биз ҳам очинтўқин яшаганмиз, тўйиб ухлаган эмасмиз, ўйнаб-кулишлар қаёқда эди? Кулоқлар қирқмаларини бизнинг кўкракларимизга ўқталган эмасмидилар? Кимдир бир неча йил турмада ўтирган бўлса, уни турмада текинга еб-ичиришган, сенинг отанг эса ўйланиб ҳам ўтирмасдан Ватан учун, Сталин учун жонини фидо қилган. Нега энди биз ҳеч кимга арз қилмаймиз? Ҳеч нарсадан зорланмаймиз. Улар қаҳрамон эмишлар. Улар азоб-уқубат чекишган эмиш. Шунақа қийналишган эмишларки, ўзларининг кўнгиллари бузилиб, йиғлаб юборишади. Менга қолса, ўйлайманки, агар бирор одам беҳуда жазоланган бўлсада, эндиликда шунча йил қамокда ўтириб, бўладигани бўлиб бўлган бўлса, бошдан-оёқ тирноғининг учигача аксилшўровий руҳга тўлиб кетган бўлса, бунақа одамни озод қилишнинг нима ҳожати бор?

Эндиликда у, бари бир, душман бўлиб бўлган, шундоқ бўлгандан кейин, унга душман қаторида муомала қилиш керак.

Ўгли соғуқ жавоб берганини кўриб Аглая ҳайрон қолди. У мактубида бу муаммоларнинг ҳеч қайсиси мени ташвишлантирмайди, деб ёзипти. Шундан кейин, Поросяниновнинг гапларини деярли сўзма-сўз такрорлапти ва ҳаётнинг юзига тик қарай билиш керак, депти.

Маратнинг ўзи йигирма икки ёшга кириб, ҳаётга реалистик муносабатда бўлиш санъатини анча-мунча эгаллаб олган ва ўзининг ишларини муваффақият билан юритиб турарди. Совет қаричи билан ўлчанганда Маратнинг келиб чиқиши яхши эди (партия ходимлари ишчилар синфининг илгор отряди деб ҳисобланарди), шунинг учун у энг нуфузли институтлардан бирида ўқир ва бу институтга кириш ҳаммага ҳам насиб этавермас эди. Мақгайдиган иқтидорга эга ҳам эмас эди, лекин фаросати тузуккина эди. Кўп ўтмай у кўзга кўриниб қолди. Жуда тез фурсатда ўзи ҳам англаб етдики, у партия ходимларининг фарзанди сифатида кўпгина имтиёзларга эга, унга институтда ўқитиладиган илмларни пухта эгаллаб олиши учун йўл очиқ, лекин шу ерда студентлар ўртасида шунақа бир тор доира борки, бу доира унинг учун буткул ёпиқ. Катта бошлиқларнинг, генераллар, министрлар, Марказқўм аъзоларининг фарзандлари батамом бошқача тарзда ҳаёт кечирешар ва бошқа тенгдошларининг қўли етмаган кўпгина нарсаларга қўллари етаверар эди. Улар дарсларга келмай ҳам қолаверар, ичкилик ҳам ичаверишар, ота-оналари олиб берган машиналарда керилиб юришар, қизлар билан маишатбозлик қилишар, баъзан эса ҳатто уларни зўрлашдан ҳам тоймасдилар. Бир гал ҳатто (шунақаси ҳам бўлган эди) бир қизни балкондан ташлаб юборгандилар. Жуда катта шов-шув кўтариладигандай кўринган эди-ю, иш имида-жимида тинчиб кетди. Ишни жуда удабуронлик билан тинчитишди — балкондан улоқтириб юборилган қизнинг ўзини руҳий тушкунлик дардига чалинган экан, балкондан ўзини ўзи ташлаган экан, дея эълон қилишди. Бу йигитларнинг майда-чуйда шўхликларига эса ҳеч ким эътибор ҳам бермас эди. Марат билар эди — бу йигитлар қилган ишларни бошқа талабалар қиладиган бўлса, икки дунёда ҳам кечирилмайди. Бошқаларнинг бундай қилишларига йўл ҳам қўйилмайди. Ал-

батта, улар билан баравар нуфузга эга бўлиш ва ҳатто улардан ўзиб ҳам кетиш мумкин. Аммо бунинг учун бошқа бирор соҳада, бирор ишда ном чиқармоқ керак, бу такасалтанлар обрў орттиролмайдиган жойда обрў орттирмоқ керак бўлади. Улар жуда беғам, оталарига орқа қилишади, билишмайдик, бутун отанг қудратли бўлса, эртага ҳеч ким бўлиб қолиши мумкин. Унда сен ҳам отанг билан бирга ҳеч кимга айланасан-қоласан. Марат бу гаплардан тўғри хулосалар чиқариб олди ва шу хулосаларга риоя қилиб иш тута бошлади. У камсукумлик билан ҳаёт кечирар, студентларнинг илмий тўғрақларига қатнаш, зерикарли докладлар қилар, комсомол ҳаётида фаол иштирок этар, партиёга киришга тайёрланар эди. Илмларни қийналиб ўзлаштирар, бунга қаттиқ ҳаракат қиларди, негаки, у бир нарсани англаб қолган эди — келгуси иш фаолиятинг учун билимнинг борлиги унча аҳамиятга эга эмас, балки сенинг саъй ҳаракатинг, ғайратинг муҳим, токи бошлиқларинг сенинг интилишларингни кўриб турсин, уларнинг гапларига анграйиб кулоқ солаётганингга ва дафтаринга ёзиб олаётганингга шохид бўлишсин. Унда эса консептлар кўп эди, улар турфа хил эди, ҳатто музейга қўйсанг ҳам бўлаверар эди. Топ-тоза, бирон томчи сиёҳ томмаган, бирон жойида доғи йўқ, муқовасига “Правда” газетаси ўралган, ёзуви бир текис, дона-дона, муҳимроқ фикрларнинг тагига қизил сиёҳ билан чизиб қўйилган. Бу — муҳим фикр нафақат ёзиб қўйилган, балки ўқилган ва эҳтимолки, ўқилган ҳам эканидан далолат бермоғи керак. Марат яна шуни ҳам англаб етдики, билим олишда серғайрат бўлгандан кўра жамоатчилик ишларида фаолроқ бўлган маъкул экан. У билар эдики, одамлар билан муросаю-мадорада яшамоқ керак, эҳтиросларга берилиб иш юритиш яхши эмас, соғлом ақл билан фаолият кўрсатиш лозим, яна шу нарсани хотирада тутиш керакки, реал ҳаётда ёзиб қўйилган қонунлар муҳим эмас, ёзилмаган қонун-қоидалар муҳимроқ.

Бу фикрни Маратнинг ўзи айтгани йўқ, балки ташқи савдо министрининг муовини Сальков айтган. Сальков — Зоя деган қизнинг отаси. Марат шу қизнинг теварак-атрофида гирдикапалак бўлиб, кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Марат қизнинг кўнглини олишга ҳаракат қилар экан, биринчи навбатда ўша ёзилмаган қоидаларга амал қилишга интилди. У мансаб пиллапояларини забт этиб борарди ва билардики, фидокорлар даври аллақачон ўтиб кетган. Уларни нафақат қаланғи-қасанғи аксилшўровийлар ёхуд эркесвар олифталаргина эмас, балки партия ходимларининг ўзлари ҳам хуш кўрмасди. Партия ходимлари худди ўтмишда бир замонлар бўлганидек ярим кечагача ишлашни истамас эдилар. Ушанда Халқлар Отасига ярим кечада бирон маълумот зарур бўлиб қолиб, кўнгироқ қилиб қолса, нима бўлади, деган хавотир билан ишда ўтириб тонг отириш расм бўлиб қолганди. Ахир, ишончли оқламаган партия ходимларини қириш давом этаётганини унутмаслик керак эди. Доимо юрагингда хавотир билан, қўрқув туйғуси билан яшамоқ керак. Ҳозирги вақтлар мансаб зиналаридан кўтариламан деган одам учун унчалик хатарли эмас, лекин анча мураккаброқ, эндиликда аввалгига қараганда элчилроқ бўлиш талаб қилинади, бирон қараш ёхуд нуқтаи назар узил-кесил барқарор тус олмагунча, уни ўзлаштириб олишга шонилмаслик керак.

Марат яна бир нарсани ўзлаштирди: эндиликда хокисор кийимларнинг ҳам даври ўтган эди. Бугунги кунда ҳеч ким ёқа кўйлақлар, гимнастеркалар, чала ҳарбий френчлар, сур шинеллар, кўнжи баланд этиклар киймай қўйган. Марат имкони борича яхши кийинар, сочини тарашилашда пулини аямас, ҳатто сал-пал бўлса-да, атир ҳам сепиб юрарди. Унинг тенгқурлари ўртасида қизлар билан беписанд муомала қилиш расм бўлган эди. Лекин Марат Зоёга бундай муомала қилмасди. Аксинча, анча-мунча расмдан чиқиб қолган бўлса-да, эскича тарзда одоб ва назокат билан муомала қиларди. Унинг бундай хушмуомаласи бора-бора қиз қалбини юмшатиб, таслим бўлишга сабаб бўлди.

15

Ўзингдан бино бўлган ўелинги сени тушунмагандан кейин, бошқаларни гапиришга нима ҳожат бор? Аглая ўелидан қаттиқ хафа бўлди, борган сари унга камроқ ёза бошлади, ёзганлари ҳам совуққина бўла борди.

Болалар уйида хизматдошлари билан муносабатлари чирсиллаб узиладиган даражага етди, баъзи бирлари билан эса очикчасига душман бўлиб қолди. Ҳеч ким илпаригидек унга жилмаймай кўйди, ҳеч ким унинг илтимосларини югуриб-елиб бажо келгиришга ошиқмай қолди, ҳатто котиба Рита ҳам зўрға тишларининг орасидан салом-алик қиларди. Шубкин эса бу вақт мобайнида янада кўтарилиб кетди. Уни юқори синфларда адабиёт дарсини ўқишга ўтказдилар. Энди у болалар уйига жангда голиб чиққан фотиҳдай виқор билан келиб турар ва унинг бунақа турқи ҳозирги мавқеига жуда мос келарди.

Болалар уйининг янги директори Василий Иванович Чиркурин ичкиликдан бошқа ҳамма нарсага бефарқ қарайдиган одам экан. У Шубкиннинг ихтиёрини ўзига бериб кўйди ва Шубкин бундан тўлиқ фойдалана бошлади. У нафақат юқори синфларда адабиёт ўқитиш билан чекланди, балки “Бригантина” деган адабий тўтарак ҳам ташкил қилди, Мейерхольд номидаги драмтўгаракка раҳбарлик қила бошлади ва “Бахтли болалик” деган деворий газетига муҳаррирлик қилишда ҳам давом этди.

Аглая ҳеч қачон чақимчи бўлган эмас эди ва чақимчиликни ёқтирмас эди, бироқ партиявий бурчига амал қилиб, янги директорга бир неча марта арз қилиб, Шубкин мавқеидан фойдаланиб, ўқувчиларнинг калласига бизга ёт “ғоялар”ни сингдираётганини шишитиб кўйди. Адабиёт дарсларида ва адабий тўтарак машғулотида социалистик реализм тўғрисида киноя билан гапиради, қасддаги қаланғи-қасанғи ёзувчиларни, нореалистик оқимга мансуб адибларни тарғиб қилади, партия томонидан қораланган Зошченко, Ахматова, Пастернак каби ёзувчиларни мақтайди. Совет жамоатчилиги томонидан қораланган Владимир Дудинцевнинг “Ноннинг ўзи ризқ-рўз эмас” деган романини юқори баҳолайди ва бу романни болалар уйининг тарбияланувчилари ўртасида тарқатади, ғарб адабиётига ҳаддан ташқари ортиқча эътибор беради. Аммо Чиркурин бу гапларни эшитиб миқ этмади, қўлини силтаб қўяқолди, билганини қилаверсин дегандай қилди. Бу томонда болалар ўртасида адабиётга қизиқиш сезиларли даражада ўсган бўлса, ўзлаштириш ҳам кўтарилди, интизом ҳам кўтарилди, шундоқ бўлгач, нима ҳам дейман, деди шекилли.

Октябр байрамига бағишлаб Шубкин ўқувчилари билан биргаликда бадий ҳаваскорларнинг катта концертини тайёрлади. Унга тери пишпириш фабрикасидан ва “Галаба” колхозидан ҳомийлар келишди. Ўз-ўзидан аёнки, колхозда болалар уйининг ҳамма ходимлари иштиради.

Концертта Аглая ҳам келди. Унга учинчи қаторнинг ўртасидан жой тегди. Унга “Победа” колхозининг раиси Степан Харитонович Шалейко қўшни бўлиб ўтириб қолипти. Шалейко сочлари тақир олинган, миқти гавдали, ёши қирқлардан ошган эркак эди. Аглая бу одамни ўзи котиблик қилиб юрган замонлардан бери билар эди. Шалейко Нечитайло билан бир вилоятдан эди, шекилли. Ҳарҳолда, уларнинг иккови ҳам бир хил — қурама тилда гапирар ва бу тилни на украин, на рус тили деб бўларди. Қачонлардир бу тил малорос лаҳжаси деб аталарди. Украинанинг ўзида бу тилни суржик деб аташарди. Суржик дегани буёдой билан қора буёдойнинг чатишмаси. Шалейконинг ўзи ҳам одам билан қайси бир дарахтнинг чатишмасига ўхшарди. Бу дарахт баобаб бўлсамикин, ҳарҳолда, йўғон гавдали, юз ифодалари дағал, бурни осилиб тушган, думбул бақлажонни эслатувчи бурун эди. Унинг эгнида ўтмишга айланган, йўқолиб бораётган Сталин киядиганга ўхшаган френч, оёғида хром этик эди. Ундан “Шипр” атри, этикка суртиладиган қорамой ҳиди, тер ҳиди ва қишлоқ хўжалигининг ҳиди бурқсиб турарди.

Шалейко Аглаяга очик чехра билан салом берди ва ҳатто жиндай ўрnidан кўзгалиб ҳам кўйди.

— Сени кўрмаганимга ҳам анча бўлди, — деди Шалейко дилкашлик билан жилмайиб. — Ишлар қалай?

— Тузук, — деб елкасини қисди Аглая.

— Эшитдим, нохушликлар бўлипти, — деди у овозини пасайтириб. — Сен принципиал одамсан-да. Эгилишни билмайсан. Ҳозир эса эгиладиганларнинг куни туққан замон. Улар керак бўлиб қолганида эгилиш экан-ку, тўрт букилишга ҳам тайёр. Бунинг устига, ҳамма нарса ўзгариб туришти. Бугун бундоқ, эртага қарасанг, бошқача.

У кўзлари билан юқорига ишора қилди, Аглая унинг нигоҳига эргашиб юқорига қаради. Юқориди саҳна пештоқида икки совет доҳийсининг суврати осиелиқ турар эди. У ерда ҳамиша иккита суврат осиелиқ бўларди. Бироқ авваллари Ленин билан Сталиннинг портретлари бўлса, эндиликда — сурбетликни қаранг — Ленин билан Хрушчевнинг портрети осиелиқ эди. Ёки Аглая ичида айтадигандек қилиб айтсак, “анави кал”нинг суврати осилган эди. Бу Аглаяни жон-жонидан тешиб ўтиб кетди. У Хрушчевнинг Сталинга қилган ҳужумларига энди сал-пал кўника бошлаган эди, лекин унинг бу даражада сурбетликка боришини, Сталинни олиб ташлаб, ўрнига ўзини қўйиб қўйишини сира қутмаган эди. Ленин билан ёнма-ён-а! Айтганча, Ленин ҳам кал эди, Аглая, сирасини айтганда, уни ҳам кўпда ёқтирмас эди, лекин буни ҳатто ичида ҳам тан олишга ботина олмас эди.

Баъзан Аглаянинг шунақа газаби кўзиб кетардики, ўтирган жойида дагдаг титроққа тушарди. У бармоқларини букиб, мушгини тугар, тирсақларини биқинига қисиб, юраги галаги ураётганини ҳис қилиб, титрайверарди. Бир куни у ҳатто ўз ҳолатини асаб касалликлари бўйича мутахассис врачга тупунтириб беришга ҳаракат қилди. Аглая врач устимдан кулмаса гўрга эди, деб кўрқди, лекин врач унинг гапларини эътибор бериб тинглади-да, бунақа ҳолатлардан эҳтиёт бўлиш кераклигини ва уларга йўл қўймаслик лозимлигини тайинлади.

— Сиз мени маъзур тутинг, — деди у, — лекин мен врачман ва бор гапни айтишга мажбурман. Сизнинг дардингиз шундаки, сиз гоёда жаҳддорсиз. Жаҳддорлик шунақа туйғуки, у кимнинг кўнглига жойлашиб олса, ўшани биринчи навбатда вайрон қилади. Сиз бўлсангиз жаҳдингизни ичингизга ютасиз, шу сабабдан бошқа бировнинг эмас, айнан сизнинг юрагингиз ўйнайди ва мутлақо беҳуда ўйнайди. Жаҳдингизни чиқарган одам эса буни мутлақо сезмаслиги ҳам мумкин. Менинг сизга қатъий маслаҳатим шуки, жаҳдингизни чиқармасликка ҳаракат қилинг. Одамларга меҳрибонроқ бўлинг, уларни демасангиз, ўзингизни деб меҳрибонроқ бўлинг.

Врачнинг маслаҳатига Аглая жиддий муносабатда бўлди ва озми-кўпми унга амал қилишга ҳаракат қилди, аммо ҳозир Лениннинг сувратини кўриб, ўзини ортиқ туголмади ва яна худди тутқаноқ тутгандай уни титроқ босди. Ҳолбуки, бундан фақат ўзига зиён етишини яхши биларди. Агар борди-ю, Аглаянинг кўксиди гуриллаётган оловдан лоақал бир учкунни Калга етиб борганида, у турган жойида ёниб кул бўлиши муқаррар эди. Аммо қаёқда дейсиз! Аглаянинг кўнгли вайрон бўлиб кетди, уйига кетгиси келиб қолди. Аммо энди ўрнидан кўзғолган эди ҳамки, залда чироқ ўчди, прожекторлар нури саҳнани ёритди ва саҳнада эзилган шимда, қўлда тўқилган кофта кийган Шубкин пайдо бўлди. У саҳнанинг ўртасига келиб тўхтади-да, ўзига йўналтирилган нурдан қамашган кўзларини қисиб, залга қаради, бир озгина сукут сақлаб турди-да, паст овозда деди:

— Курраи заминни кезиб чиқдим мен...

Шундай деб яна сукут қилди.

— Алдаяпти, — деб шивирлади Аглаяга Шалейко. — Ер куррасини кезиб чиққан эмас у, қамоқда ўтирган.

— Ҳаёт яхши, яшаш ҳам яхши! — деб давом этди Шубкин хаёлчан тарзда.

— Бу шеър, — деди Аглая.

— Бари бир, алдаяпти, ёлғон! — деди Шалейко.

Шубкин индамай қолди-да, тўсатдан ўнг қўли билан ҳавони ёриб, тез-тез бидирлаб, бир замонлар кенг тарқалган бир қўшиқнинг сатрларини айта бошлади.

Аглая сиқилиб кетди. Сталин Маяковский тўғрисида у бизнинг совет давримизнинг энг истеъдодли шоири эди ва шундай бўлиб қолади деган эди. Аглая Сталин билан баҳсга киришишга журъат этолмас эди. Лекин одамлар Маяковскийни ёқтиришмас эди. Аглаянинг ўзига Демьян Бедний билан Михаил Исаковский кўпроқ ёқади. У Исаковскийнинг жуда кўп қўшиқларини билади. Аглая Шубкинни бир қулоғи билан эшитиб, аллақачонларга тикилиб ўтирар эди.

Шубкин бўлса ўқишда давом этди:

— Кўча кетган илон изи, қатор-қатор уйлар бор.

Бу сўзлар айтилаётганда парда ортида турган мактабгача ёшдаги қиз ва ўғил болалар бир-бирларининг ортидан бўйсира бўлиб чиқиб келишди-да, илон-бишон бурилиб ётган кўчаларни кўрсатган бўлиб югура бошлашди.

— Кўчалар меники! — дея қичқирди Шубкин. — Уйлар меники!

Болалар Шубкинни қўриша олишди, у болаларнинг ҳаммасини бағрига босмоқчи бўлгандай икки қўлини икки томонга ёйди ва ҳаммалари биргаликда голибона тарзда ҳайқира бошладилар.

Дўконлар саф тортган, дераза очик,
Егулик мўл-у кўл, кўп мева-чева...

Бировнинг тикилганини ҳис қилган Аглая кўзларини олислардан олди. Қараса, Шалейко тиззасини унинг тиззасига ишқаяпти. Бошқа вақт бўлса, бу, эҳтимол, унга хуш ёқарди, лекин ҳозир кайфияти ёмон эди. Шубкин ўзини гўё Аглаянинг устидан ғалаба қозонгандек тутмоқда эди. У Шалейконинг юзига тик қараб: — Йўқ, — деди.

У шивирлаб сўради:

— Нега?

Аглая жавоб берди:

— Йўқ дегандан кейин йўқ-да!

У хафа бўлди, пишиллаб нафас ола бошлади ва ўтирилиб, саҳнага қарай бошлади. Саҳнада кичик мактаб ёшидаги болалар қизил флотчилар рақсини ижро этмоқда эди. Кейин ўрта ёшдаги мактаб ўқувчилари “Гренада” ва “Бригантина” кўшиқларини айтишди, катта ёшдаги ўқувчилар эса Ленин ҳақидаги қайси бир пьесадан парча кўрсатишди. Бу пьесани Шубкиннинг ўзи ёзган кўринарди, бош ролни ҳам бировга ишонмай, ўзи ижро этиб қўяқолипти. У юзида грим, иягида соқол билан яна саҳнага чиққанида ҳамма “ўҳ” деб юборди. — Жуда ҳам Ленинга ўхшаб кетганди. У саҳнада илдам-илдам қадам ташлар, қўлларини тинимсиз силкитар, кўзларини маккорона қисар, тилини чучук қилиб сўзлар, Сталиннинг елкаларига қоқиб қўяр (Сталинни мўйлов ёпиштириб олган Света Журкина ижро этарди). Унга “отахон!” деб мурожаат қилар, унинг хатоларини фош қилар, унинг тумшуги тагига бармоғини нуқиб, ўдағайларди: “Эсингизда бўлсин, отахон, қонунга қаттиқ риоя қилиш социализмнинг энг муҳим белгиларидандир”.

Аглая саҳнага қараб, муштумини қисди, врачнинг насихатларини унутиб, хаёлидан ўтказди:

— Минг лаънат сенга!

Концертнинг иккинчи ярмини Шубкин тўлалигича эгаллаб олган эди — у яна Маяковский ва бошқа шоирларнинг шеърларини ўқиди, Аглая “Совет паспорти ҳақидаги шеър”ни тинглар экан, яна муштумларини қисиб, “минг лаънат сенга!” дея ўйлади. Шубкин “Анна Снегина”ни ўқиди, Аглая яна лаънатлади, у “Василий Теркин”дан парча ўқиди, Аглая яна лаънатлади. Ундан кейин Шубкин аллақандай ғоясиз модернистик шеърни ўқий бошлади. Леонид Мартинов деган аллақайси шоир ёзипти.

“Нафратланаман!” деб ўйлади Аглая муштумларини тиззасига тираб. Аммо томошабинларнинг кўнгиллиги концертни яхши қабул қилишди. Қарсақлар кўп бўлди. Албатта, олқишларнинг куюғи Шубкинга тегди.

16

Концертдан кейин директорнинг кабинетига бир қатор қилиб қўйилган иккита узун стол теварагида ўтириб байрамни нишонлашди. Аглая Шалейко билан Шубкиннинг ўртасига ўтириб қолди. Шубкин билан у гаплашмади, ҳатто ўзини, умуман, уни кўрмаётганга олди. Аглая унга орқасини ўтириб олиб, Шалейкодан колхозининг ишларини суриштира бошлади. Шалейко овозини пастлатиб, унга асосий рақамларни маълум қилди ва дастурхоннинг тагидан қўли билан тиззасини ушлаб қўйди. Аглая унинг қўлини итариб ташлади ва чорвачилик масалаларини сўрай кетди, оғиллар қишда музлаб қолмай-дими, деб қизикди.

— Йўғ-е, — деди Шалейко қўлини яна унинг сонига юборар экан, — томини яхшилаб ётдик, деворларини шуваб оқладик, етарли миқдорда исит-гичлар бор.

Аглая унинг қўлини яна олиб ташлади ва гўё бир ўзи ёлғиз ўтиргандай ўзига ўзи винодан куйиб ўтирди.

Богдан Филиппович Нечитайло Октябр инқилоби учун, шахсга сизиниш оқибатларини муваффақият билан енгиб ўтаётган партия учун, мамлакатни янгилашниш йўлидан олиб бораётган қимматли Никита Сергеевич Хрущёв учун қадаҳ кўтарди. У, айниқса, Никита Сергеевичнинг социалистик қонунчилик-да ленинча нормаларни тиклаш борасидаги саъй-ҳаракатларини алоҳида қайд қилди.

Чиркурин қадаҳ сўзини давом эттириб, тикланган адолат намуналаридан бири учун, яъни Марк Семенович Шубкин учун ичишни таклиф қилди. Чиркуриннинг айтишича, Шубкин қамалиб чиққани учун партиядан хафа бўлмаган эмиш.

— Партиядан хафа бўлиб бўлармиди? — деди Шалейко.

— Мен ҳам айтяпман-да, — деб унинг гапини маъқуллади Чиркурин. — Партиядан хафа бўлиб бўлмайди. Совет кишининг ўз гурури бор — у қўшни-сидан, бирга ишлайдиган ўртоғидан, хотинидан, акаси ёки укасидан, ота-онасидан хафа бўлса бўладик, — шу ерда у анча давомли сукутга чўмди, кейин пастки лабини чўччайтириб, кўрсаткич бармоғини сарак-сарак қилди, — аммо партиядан сира хафа бўлмайди. Марк Семенович ҳам хафа бўлгани йўқ. Тўғрими, Марк Семенович, хафа бўлганинг йўқ-а?

— Зинҳор-базинҳор, — деб жавоб берди Марк Семенович. — Мен хафа бўлганим йўқ. Қолаверса, мен бебаҳо ҳаётим тажрибага эга бўлдим.

— Уни янада чўзса бўладими? — дея ҳазил қилди Аглая.

— Нима? — дея унга ўтирилди Шубкин.

— Ҳеч нарса, — деди Аглая ва ўтирилиб олди.

— Ҳа, — деб нутқини давом эттирди Чиркурин. — Марк Семенович хафа бўлмади, кўнглида кек сақламади, ўз қобиғига биқиниб олмади, дарҳол фаоллик билан ишга киришиб кетди, жамоатчилик ишларига қатнаша бошлади. Мана, болаларни тарбия қиляпти, деворий газета чиқаряпти, бадий ҳаваскорликни йўлга қўйяпти. Яқинда вилоят танловига жўнаб кетади. Ишончим комилки, у ерда, албатта, биринчи ўринни олади.

Албатта, Шубкиннинг шаънига айтилган мақтовларни Аглая ўз номига айтилган дашномлар сифатида қабул қилди ва бошқа гапга аралашмади. Айтилаётган қадаҳларнинг ҳаммаси унга бегона мавзуларда эди, лекин жуда ҳам унинг ичкиси қистаб турганди, шунинг учун у ҳеч ким билан уриштирмай ичаверди. Ичгани сари кўнглида Шубкинга нисбатан ғалати бир мойиллик орта борди. Чап томондан эса ҳали ҳам ўқтин-ўқтин Шалейко шилқимлик қилишда давом этар ва уни қўли роса Аглаянинг жигига тегиб бўлганди. Портвейндан икки стакан ичиб, учинчи стаканнинг ҳам ярмини бўшатгандан кейин, Аглая жунбушга келди ва Шубкинга энгашиб сўради:

— Ютиб чиққанингдан хурсанддирсан? —

— Йўқ, мен сизга қарши курашганим йўқ, — гарчи Шубкин Аглаядан уч ёш чамаси катта бўлса-да, уни “сизлаб” гапирди. — Мен пинцип учун курашдим. Сизга эса ҳеч қанақа хусуматим йўқ.

— Ҳа, хусуматинг йўғ-а! — Аглая ишонмади. — Роса хусуматинг бор-да! Менимча, агар сенинг ҳукмингда бўлса-ку, — деди у ўзи ҳам англаб етмаган ҳаяжонга тушиб, — хўп ҳам таъзимимни берар эдинг-а!

— Фақат бир иш қилардим, — деди Шубкин. — Болалардан имкони борича узоқлашгандим. Бошқа ҳеч нарса қилмасдим.

Бу орада даврадаги шодиёна давом этмоқда эди. Иссиқ овқатдан кейин столларни четроққа суриб қўйишиб, аккордеон куйлари остида рақс туша бошлашди. Аккордеонни Аглаянинг кўшниси Жорка Жуков деган сочлари пахмоқ, ўта бебош йигит чалмоқда. Бутунги байрам оқшомида хизмат қилишга уни атайин таклиф қилишганди. У дераза ёнида, стулда ўтирар, дераза раҳига бир стакан арақни куйиб қўйган, рақслар ораллигидаги танафусда ундан бир хўллаб қўярди-да, худди ухлаётгандек кўзларини юмиб олиб яна чалишга тушарди. Шалейко сурканишини қўймай, Аглаяни рақсга таклиф қилди. Аглая у билан бир марта вальсга тушди, аммо ҳеч қанча хузурланмади.

Сўнгра Шалейко билан Нечитайло жўровоз бўлишиб, “Отларни қўш, йигитлар” деган қўшиқни куйлашди. Нечитайлонинг хотини Рада эса (русчада Кенгаш дегани) “Дунай ортидаги Запорожьелик” операсидан “Мен бир қизман, Полтавадан, менинг исмим Наталка” деб бошланадиган арияни ижро элди.

Томоша тамом бўлиб, ҳаммалари ёмғирли салқин оқшом чўккан кўчага чиқишпанда, Аглая тез юриб, Шубкин дарвозадан чиқаётганда унга етиб олдида, қўлидан силтаб тортди.

— Мен бўлсам сени, эшпятапсанми, агар менда ихтиёр бўлганида, агар сен менга уруш вақтида рўпара келиб қолганинда, мен сени — сен итни тўпшончамдан отиб ташлардим. Тўпшончамдаги бирон ўқни қолдирмай, сенга бўшатардим.

Аглая қўққисдан Шубкинга ташланиб, уни қучоқлаб кўкрагига босди, Шубкин Аглая мени бўғмоқчи бўляпти деб ўйлади. Ҳолбуки, аҳвол бошқача эди — Аглаянинг кўнглида нафрат туйғуси ҳам, эҳгирос ҳам бир вақтда “лов” этиб ўт олган эди, Аглая бир вақтнинг ўзида Шубкинни мажақлаб ташлашни хоҳлар ва айни чоқда унга нисбатан кучли иштиёқ уйғонган, унинг тагида бўлиб қолишни истарди. Қани энди Шубкин уни қисиб эзгиласа, суякларини қисирлатиб юборса, аъзойи баданини супра устидаги хамирни ёйгандек эзгиласа...

Шубкиннинг гавдаси Аглаяникидан бўлароқ эди, нима бўлганда ҳам эркак киши эди, ўрмон кезиб юриб мускуллари пишиб кетганди. Аммо ғазабга кирган аёлни эслаб олиш осон эмас экан. Бир юлқиниб, унинг қўлидан бўшалмоқчи бўлди, аммо эшполмади. Аглая бўлса, унинг бошини кўксига қаттиқ босиб, бир-бирига зиёд иштиёқлар таъсирида сўриб-сўриб ўпмоқчи бўлгандай лабини лабларига босди, тишларини қисиб, унинг пастки лабини тишлади. Кейин қон таъминини туйди ва унинг лабини ғажиб ташламоқчи бўлди, гўёки шундай қилса аллақандай ғаройиб ҳолатга тушадигандай, беқиёс ҳузур уммонига чўмадигандек туюлди, аммо Шубкин қаттиқ силтаб, уни ўзидан улоқтириб юборди, шундай зарб билан улоқтирдикки, Аглая йиқилиб, тиззасини шикастлангириб олди, пайпоги йиртилди. Шубкин эса қафгини лабига босиб, теварак-атрофига қон сачратиб, ўқтин-ўқтин орқасига ўгирилиб қараганча нари қоча бошлади.

Аглаянинг бу қилиғи кимгадир ғалати кўринмоғи мумкин. Бу қилиқ муаллифга ҳам ғалати кўринди ва у ҳатто Аглаянинг феъл- аъворини тушуниб олишга ёрдам берадиган калаванинг учи шу ерда бўлиши мумкин деб ўйлади. Шунинг учун муаллиф бу масалада фрейдизм йўналишидаги ёрқин юлдузлардан бири билан маслаҳатлашди ҳам. Юлдуз анча ўйланиб қолгач, масалани бундай ҳал қилиб берди:

— Сизнинг қахрамонингиз, афтидан, шундай аёллар тоифасига мансубки, улар доимий равишда ҳирсий иштиёқларининг қониқмаслигидан азоб чекишади. Баъзилар бунга нисбатан хотиржам дош беради. Сиз айтган аёл эса бошқа тоифадан. Бу аёл, умуман, ҳеч нарсани хотиржам кечира олмайди. Буни-ку қўяверасиз, албатта. Муайян шароитларда унда шунақа кучли иштиёқ пайдо бўладики, у ўзини-ўзи бошқара олмай қолади ва бутунлай эсини йўқотиб қўяди. Бу иштиёқ бирор хасталикнинг хуружидан тўсатдан пайдо бўлади ва дарҳол, ҳатто жинсий алоқасиз ҳам аёлни энг сўнгги нуқтага — оргазм даражасига етказиши мумкин, бироқ энг сўнгги дақиқада хуруж ўтиб кетади, кўнгил тусаган чўққи забт этилмай қолаверади, бу эса уни жуда кучли, кишини қаттиқ қийнайидиган руҳий тушқунликка олиб келади, аёл серзарда, жаҳлдор ва бағритош кимсага айланади.

— Яхши, — дедим мен, — майли, сиз айтганча бўлақолсин, аммо бу ишларга Шубкиннинг нима дахли бор? Ахир, Аглаянинг уни кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмаса, бу унда қандай иштиёқ қўзғашни мумкин?

— Руҳий носозликлар ичида, — деб жавоб берди руҳшунос, — бу анчамунча кенг тарқалган ҳодиса. Ғайришуурий нафрат ҳам худди ғайришуурий муҳаббат каби кучли иштиёқ туғдириши мумкин. Сизнинг Аглаянгизга ўхшаган одамларда нафрат билан муҳаббат жуда кучли тарзда намоён бўлганида, бир-биридан ажратиб бўлмайдиган бўлиб қолади.

Менинг келажакдаги авлодларга раҳмим келади — у шўрликлар бир нарсани ҳатто тасаввур ҳам қила олмайдилар: Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи деб аталмиш давлатнинг бепоён ҳудудида шу ҳудудда яшайдиган ҳамма аҳоли — халқлар, элатлар ва қабилалар ўртасида (ҳатто баъзан анча-мунча ёввойи ҳолатдаги қабилалар ўртасида ҳам) ҳамма учун мажбурий тарзда ҳар жиҳатдан илгор бўлган муштарак қарашлар тизими қарор топган эди. Бу тизим — Бирдан-бир Тўғри Илмий Дунёқараш деб аталарди.

Бу Дунёқараш бирдан-бир тўғри дунёқараш эди ва бирдан-бир сиёсий партия томонидан амалга оширилар эди (бошқа партияларга эҳтиёж ҳам йўқ эди). Аммо шу партиянинг ичида унинг ҳамма аъзолари Бирдан-бир Тўғри Дунёқарашни бирдан-бир тўғри қараш деб эътироф этган ҳолда иккита бир-бирини ёқтирмайдиган оқимга ажралар эди. Бир оқим — марксист-ленинчилар, иккинчиси эса сталинчилар эди. Марксист-ленинчилар яхши, меҳрибон марксистлар эди. Улар бутун ер юзида яхши одамлар учун яхши, ёмонлар учун эса ёмон ҳаёт барпо этмоқчи эдилар, лекин бу, албатта, Дунёқарашга мувофиқ келмоғи зарур эди. Шунинг учун ёмон одамларни ўлдириб, тухумини қуритаверишган, яхши одамларни эса имкони борича тирик қолдиришган. Сталинчилар эса ўз моҳиятларига кўра демократ эдилар — улар ҳаммани ялписига суришпирмай ўлдираверар эдилар, Дунёқарашни эса қотиб қолган ақидалар деб эмас, дастуриламал деб билишарди. Шунга мувофиқ марксист-ленинчилар гуманист ҳисобланишарди ва улар Бирдан-бир Тўғри Дунёқарашнинг тарафдорлари эди, сталинчилар эса Сталинга тарафдор эдилар ва уларни қайси томонга бошлашса, қаёққа етаклашса, унинг кетидан эргашиб кетаверишар эди.

Шундай қилиб Марк Семенович Шубкин билан Аглая Степановна Ревкина ўртасида фарқ шунда эдики, Шубкин марксист-ленинчи эди, Аглая эса сталинчи эди. Аммо икковлари ҳам ҳар бири ўз йўли билан бўлса-да, Бирдан-бир Тўғри Илмий Дунёқарашга сифинишарди. Уни бизнинг Адмиралимиз қисқартириб, БТИД деб атар ва алланечук ажнабий сўздек БаТаИДа деб талаффуз этарди.

Шу ўринда Адмиралга тўхтаб ўтайлик.

Унинг тўғрисида батафсилроқ маълумот беришнинг фурсати келди.

Алексей Михайлович Макаров фамилияси адмиралники бўлгани учун бу лақабга сазовор бўлган эмасди. Унинг касб-кори ҳам бу лақабни олишига сабаб бўлган эмас. У касб-корига кўра тилшунос-адабиётшунос эди. Истеъдоди туфайли ҳам у Адмирал деб лақаб олган эмас — истеъдодига кўра у кенг кўламли интеллектуал эди. У шуғулланадиган ишининг хили важидан ҳам бу лақабни олган эмас. Машғулотининг хили шундай эдики, у ёғоч омборида тунги қоровул эди. Унинг Адмирал деб аталишининг боиси шунда эдики, у денгизни жон-дилидан яхши кўрарди, умрида бирон марта денгизни кўрмаган бўлса ҳам китоблардан денгиз тўғрисида ҳамма нарсани билиб олган эди. Айтганча, у китоблардан ҳамма нарса тўғрисида ҳамма нарсани билиб олган эди. У ҳатто Шубкиндан ҳам кўпроқ нарсани биларди. Баъзан ундан шунча билимни қандай қилиб оргтиргансиз деб сўрашса, омадим келган-да, деб жавоб берарди. Болаликда полимиелит касалига чалинган, шунинг учун тўшакдан қўзғололган эмас, футбол ўйнамаган, қувлашмачоқ ўйнамаган, бекинмачоқ ҳам ўйнамаган, албатта, қизларнинг кетидан ҳам сақиллаб юрмаган. Бунинг устига ҳали телевизор чиқмаган, компьютерлар ҳам йўқ замонлар эди. Интернетда ўйинлар ҳали ҳам кашф этилмаганди. Унинг омади чошгани шунда ҳам бўлдики, у Америкада дунёга келгани йўқ, атар Америкада туғилган бўлганида унга бирон электро-механик аслаҳа ясаб беришарди-ю, унинг ёрдамида у билим йиғишдан чалғиб, манзилма-манзил сайр қилиб юраверарди. Бизда эса унинг учун шунақа бир қулай шароит яратилган эдики, бу шароитда ётиб китоб ўқишдан бошқа илож йўқ эди. Шу шароит туфайли у ҳаддан зиёд кўп китоб ўқиди ва жуда кўп нарсани билиб олди.

Болалигида Алеша Макаров тўшакда қимирламай ётишга маҳқум бўлган бошқа кўпгина одамларга ўхшаб денгиз саёҳатлари ва денгиз сарғузаштлари

тасвирланган китобларга қизиқди. Албатта, у Жюль Верн ва Стивенсонлардан бошланган эди, кейин эса мавзуга чуқур киришиб кетиб, сал-пал номи чиққан бўлса ҳам ҳамма денгиз сайёҳларининг биографиясини ўрганиб чиқди, турли-туман қитғалар ва мамлакатларнинг кашф этилиш тарихи билан танишди, денгиз мухорабаларининг тарихини ўрганди. У қадимги юнон галераларидан тортиб, ҳозирги атом кемаларигача ҳамма кемаларни тузилишию, қандай юришигача яхши биларди. Бундан ташқари у ҳамма денгиз сайёҳларининг маълумотномаларини йиққан эди. Лекин энг муҳими — унинг каравотига тўғридан-тўғри кема штурвали ўрнатилган бўлиб, бу штурвал унга болалигида денгиз ва океанларни хаёлан кезиб чиқишга имкон берган эди. Ўн саккиз ёшларига етганда Алеша Макаров ўзининг дардларидан қисман фориғ бўлди, иккита қўлтиқтаёқ ёрдамида ҳаракатланишни ўрганиб олди, шу аҳволда институтни битирди (асосан сиртқи ўқиш йўли билан), сўнгра тилшунослик масалаларига бағишланган номзодлик диссертациясини ёзди. Диссертация шу қадар мукамал ва юксак савияда ёзилган эдики, аввал унга докторлик унвонини беришмоқчи бўлишди, лекин бунинг ўрнига беш йил бадаргага жўнатишди. Шунинг учун у Москвадан кетиб, Долговга бориб қолган эди. Бу ерда у аввал онаси билан бирга, кейин ёлғиз ўзи яшади. Адабиётшунослик билан шуғулланаолмасди, жисмоний меҳнат билан ҳам шуғулланаолмас эди, нафақаси эса кун кечиришга етмас эди. Ҳар нима деганда ҳам яхши одамлар борда, дунёда — улар уни уйининг рўпарасидаги ёғоч омборига қоровулликка жойлаб қўйишди, у ўзининг қўлтиқтаёқлари ёрдамида бир амаллаб судралиб омборга етиб оларди-да, кечаси билан қоровулчилик қилиб чиқарди.

Шундай қилиб, бизнинг Адмиралимиз атрофлича билимлар эгаси бўлгани учун ва мутлақо мустақил тарзда мулоҳаза юритгани сабабли, ҳаммиса ҳамма нарсага ўзига хос нуқтаи назардан ёндошгани важдан БТИД таълимотиغا унчалик ҳурмати йўқ эди. У пайтларда бунақа ҳурмат кўрсатмайдиган одамлар камдан-кам топиларди. Бунга журъат қилишга олмасди. Мен ҳам унинг таъсирида бошқача фикрлай бошладим ва яқин-яқинларгача замини ниҳоятда пухта, мутлақо ўзгармас бўлиб туюлган нарсалар менда шубҳа уйғота бошладди. Мен ўйлай бошладим: сирасини айтганда, нима учун БТИД бирдан-бир тўғри ва илмий деб ҳисобланади ва нима учун бир халқнинг келажакдаги фароғати йўлида шу халқнинг ўзидан қанча-қанчасини ўлдирмоқ, заҳарламоқ, топтамоқ, очдан нобуд қилмоқ, совуқларда музлатмоқ керак эди? Ундан кўра, қандайдир Бирдан-бир Нотўғри БТИД ўйлаб топиб, одамларга раҳм-шафқат кўрсатган яхшироқ эмасми? Аммо ҳозирга қадар БТИД тарафдорлари назария яхши эди-ю, амалиёт ёмон бўлди деб ҳисоблашади. Ленин тўғри ишлаб чиққан, Сталин эса нотўғри қўллаган. Хўш, ким, қачон, қаерда, қайси мамлакатда уни тўғри қўллапти? Тўғри қўллагани Хрушчевми? Брежневми? Мао Цзе-дунми? Ким Ир Сенми? Хо-ши-минми? Пол-Потми? Кастроми? Хонникерми? Чаушескуми? Ким? Қаерда? Қачон? Бу назарияда қандай бир яхши жиҳат борки, уни ҳеч ким ҳеч қаерда ҳеч қанақа амалиётда тасдиқлай олмас?

Ҳозирги кунда, албатта, дунёда БТИДга фидокорона садоқат билан ҳурматда бўлган одамларнинг сони анча камайиб кетган. Бироқ тасвирланаётган замонларда бизнинг кенгликларда уларнинг сони кўп ва улар пода-пода бўлиб учраб турарди. Улардан бири Марк Семенович Шубкин эди. У БТИДга мукасидан кетиб сиғинарди. У аввал Ленин-Сталиннинг шогирди эди, кейин эса фақат Ленинга шогирд бўлиб қолди. Лекин эндиликда у Лениннинг етагидан жуда маҳкам тутган эди, ундан сира ажралгиси йўқ эди ва бу ишончида шубҳа-гумонга ўрин ҳам қолдирмаганди. БТИДга ва Ленинга садоқатини Шубкин қамоққа тушишидан олдин ҳам, кейин ҳам, тунги сўроқ вақтларида, ҳатто лагерларда умумий меҳнатда ўтказган йилларида ҳам сақлаб қолди. Совуққа ва очликка қарамай, ҳеч қачон бирон марта, бирон дақиқа ҳам (муайян вақтгача) гумону шубҳаларга борган эмас. Катта-кичик шайтонлар унинг қалбида шак-шубҳалар уйғотмоқчи бўлиб, уни неча марта лаб йўлдан уришга ҳаракат қилишган, лекин у ўзи ишонмаган Исо алайҳиссаломдай ҳаммасига чидаган.

Терговчи Тихонравов бураб-бураб чамбар қилинган сочиқ билан Марк Семеновичнинг жон жойларига оғритиб урарди, шалоқ сўзлар билан сўкар экан, стол устидаги лампа билан тушириб қолар, ухлагани қўймас, ўтираман деса ўтиризмас эди, Марк Семенович буларнинг барига матонат билан дош бериб, боши узра осиелиқ турган Лениннинг сувратига ишора қилиб, Лениннинг гапларини келтириб, терговчини хижолат қилмоқчи бўлса, Тихонравов жўнгина қилиб, “Ҳе-е, ўша Ленинингга ҳам қўйдим” деб жавоб берарди. Бу гапга қарши Шубкин старли даражада ишончли қарши далил тополмай гарансиб қоларди. Лекин аввалгидай матонатини йўқотмасди. Шу тарзда у лагердан руҳан тетик ҳолда, эътиқодини йўқотмай, мутеъ бўлмай чиқади. Яъни Адмиралнинг сўзлари билан айтадиган бўлсак, қамалишидан олдин қандай аҳмоқ бўлган бўлса, чиққанидан кейин ҳам шундайлигича қолаверди. Муҳр босилган аҳмоқ дерди уни Адмирал, яъни муҳрли аҳмоқ дегани уччига чиққан, сифатли аҳмоқ дегани эди.

Тан олмоғим керакки, Адмиралнинг сўзлари менга баъзан ҳаддан ташқари кескин кўринарди. Шубкинга нисбатан бунақа дейиш инсофдан эмасдек туюларди. Ҳарҳолда, одамнинг бошига шунча кўргуликлар тушган бўлса, лагер азобларидан ўтиб келган бўлса-ю, ҳеч нарсага қарамай ўзининг эътиқодига содиқ қолган бўлса, бу ҳурмат қилишга арзийдиган фазилат эмасми?

— Ҳар қандай шароитда ҳам ўзгармай қоладиган аҳмоқлик — аҳмоқлик эмас, уччига чиққан каллаварамликдир, — дея шафқатсизлик билан жавоб берарди Адмирал.

Адмирал Шубкинга енгил бир нафрат билан қарарди. Тўғри, аввалига у Шубкиннинг БТИДга ва Бош санамга ишончига путур етказишга уриниб кўрди. У Шубкинга немис пуллари, немис вагони (айтганча, муҳрланган вагон), “ер юзида ўтган ҳамма одамлар ичида энг одамийи бўлган” одамнинг буйруғи билан отиб ташланган руҳонийлар ва фоҳишалар тўғрисида, туғма захм заминиди фалаж бўлиб қолгани ва яна кўп нарсалар тўғрисида гапириб берди. Бу гаплар у пайтларда ҳали кўпчиликка маълум эмас эди. Аммо бу гапларнинг биронтаси ҳам Шубкинга тарихча таъсир қилгани йўқ. Бу гапларнинг бир қисми унинг ўзига ҳам маълум эди. Аммо ўзи сиғинадиган санамнинг кирдикорларини шароит тақозоси билан мажбуран қилинган ишлар деб ҳисобларди. Зарурият юзасидан шунақа қаҳри қаттиқ бўлган эмиш. Ахир, инқилоблар оқ қўлқоп кийиб қилинмайдик-ку! У Адмиралга Лениннинг Мукам-мал Асарлар Тўпламини синчиқлаб қайта ўқиб чиқишни маслаҳат берди. “Шунда, — деди у, — ҳатто сизга ҳам аён бўладики, Ленин — даҳо!” “Агар даҳо бўлса, — дея у билан баҳсга киришди Адмирал, — нима учун у қурган қамоқхонага ўхшайдиган социализм бу қадар бесўнақай?” Шубкин унга эътироз билдиради: “Ленин ҳозир мавжуд бўлган жамиятни эмас, бошқа яхшироқ жамиятни қурмоқчи бўлган”, “Даҳо деган зот тўғри келган нарсани эмас, ўзи хоҳлаган нарсани қуради-да!” деди Адмирал бўш келмай. Шубкин ҳам ўзининг билганидан қолмасликка тиришди: “Ленин деҳқонлар оммасининг бўш-баёвлигини олдиндан кўра олмади. Ахир, деҳқонлар социализмнинг афзалликларини тушунмади-да! Мамлакат раҳбариятига майда буржуа унсурлари суқилиб кириб олади деб ўйламаган эди. Бундай раҳбарият Ленин танлаган йўлдан оғиб кетишини, НЭПдан воз кечишини, коллективлаштиришни шоншомашарлик билан ўтказишини у тушида кўриб ўтиришганими?”. “Ҳолбуки, — деб ён бермади Адмирал, — даҳо деб шундай одамни айтишадикки, у ҳамма нарсани олдиндан кўра билмоғи керак. Олдиндан кўра олмаслик учун эса даҳо бўлиш шарт эмас. Олдиндан кўра билмаслик ҳаммамизнинг ҳам қўлимиздан келади”. “Владимир Ильич, — дея хўрсинди Шубкин, — ўз даврдан кўра юз йил аввал туғилиб қолган”. “Мана бу гапингизга қўшиламан, — деб бажонидил бош ирғади Адмирал. — Лекин сиз бу ёшнингизда билишингиз керакки, вақтидан олдин чала болаларгина туғилади”.

Шубкин Адмиралнинг ҳамма ҳужумларига дош берди ва яна узоқ вақт — бутун 60-йиллар мобайнида ва 70-йилларнинг ярмида БТИДга содиқ қолди ва ўз қарашларини ҳам ўзгартирмади. Айни чоқда у Исо алайҳиссаломнинг васиятига тўла амал қилган ҳолда иш тутди. Исо алайҳиссалом саҳобаларига “боринглар, тарғиб қилинлар” деб васият қилган эди. Шубкин катталар ва болалар ўртасида, ҳатто мактабгача ёшдаги болалар ўртасида тарғибот юргазиб, уларнинг мурғак каллаларига БТИДни сингдиришга ҳаракат қилди.

Масалан, у эртак шаклидан фойдаланди. Аглая Степановна Ревкина Шубкин болаларга гўё беозор чўпчаклар айтиб бераётгандек кўринса-да, аслида уларга анча-мунча зарарли мазмунни жойламоқда деб гумон қилганида ҳақ эди. Дарҳақиқат! Бўри ва уч чўчқа бола ҳақидаги эртакни айтган экан, Шубкин Бўри тимсолида Аглая хоҳлаганидек Америка империализмини эмас ва лоақал ўрмонда яшайдиган йиртқич ҳайвонни ҳам эмас, балки Сталинни назарда тутган эди, чўчқа болалар тимсолида Троцкий, Бухарин ва Зиновьевни назарда тутганди. Шубкин эндиликда уларни биринчи ленинчилар деб биларди.

18

Долговда Марк Семенович Шубкин билан биринчи бўлиб танишган одам вокзалдаги буфетда ишлайдиган Тоня Угланова деган аёл эди. Ўрта бўйли, лўшпигина бу аёл ўттиз беш ёшларда бўлиб, кўзлари мабюс эди, тақдир ҳам унча енгил бўлмаган эди. Кеч кузнинг қуёшли сокин кунларидан бирида у залворли кўкраklarини пешпахта устига ёйиб, қўллари билан иягини кўтариб ўтирарди. Шу чоқ унинг нигоҳи қаршисида поезддан тушган йўловчи пайдо бўлди. Унинг устида эскириб кетган ҳарбий шинел, бошидаги қулоқчини ҳам шинелининг материалидан тикилган. У қулоқчинини олиб, у билан бошидаги каттагина тепакалини артди. (Тоня ўшандаёқ унинг боши одатдаги бошлардан анча катта эканига эътиборини қаратган эди) ва карамли сомса неча пул туришини ўради.

Тоня одатига кўра, ўзингиз кўрмаяпсизми ёхуд кўзингиз йўқми деб жавоб бермоқчи эди. Шундай деб унинг кўз ўнгида турган сомсанинг баҳоси ёзилган қоғозга ишора қилмоқчи бўлди. Аммо унга қараб бу фикрдан қайтди ва қўли билан баҳо ёзилган қоғозни олиб кўйиб, тўртгаси бир сўм деди. Холбуки, улар икки баравар қиммат эди.

— Менга тўртта сомса билан бир стакан чой беринг.

— Лимон биланми? — деб сўради Тоня кулимсираб.

У бармоқларини чўнтагида қимирлатиб кўриб деди:

— Майли, лимон бўлақолсин.

— Лимон, йўқ-да, — дея хўрсинди Тоня ва қўлларини икки ёнга ёйди.

У тўртта сомса билан бир стакан чойни олиб, бекат яқинидаги серчанг хиёбонга қараган дераза олдидаги стол ёнига жойлашди. У ерда чанг босган гуллар ўртасида Лениннинг ҳайкали кўриниб турарди. Ҳайкалда Лениннинг Разливдаги чайлада ўтказган кунлари тасвирланган эди. Ганчдан ишланган Ильич ганчдан ясалган тўнкага бағрини бериб, ганчдан бўлган дафтарга “Апрел тезислари”ни ёзмоқда, шоҳсуланинг шундоққина тагида, унга орқаси билан бир одам суяниб ўтирипти. Унинг бир қўлида шиша, сиёғидан мужикка ўхшайди, шу ернинг ўзида иккита эчки ўтлаб юрипти.

Келган одам деразага қараб ўтирарди. Антонина келган одамга разм солди. Гарчи у сомсаларини шошмай, обдон чайнаб еяётган, чойини ҳам хўплаб-хўплаб ичаётган бўлса-да, Антонина унинг нариги томондан келганини дарров фаҳмлади. Фаҳмламоқдан бошқа иложи ҳам йўқ эди-да, чунки унинг ўзи ҳам ўша дунёда яшар эди. Одамлар ўша ёққа кетишар ва қайтиб келишарди ёхуд қайтиб келишмасди. Унинг эри ҳам ўша ёққа кетган ва ҳозирча қайтиб келгани йўқ.

Федя аввалига Антонинани аямай савалайдиган одат чиқарди, кейин аллақайдан ўйнаш орттирди. Федя уни ҳам ўлғудай урарди, бора-бора бир куни болта билан чошиб ташлади. Ўшанда дугоналари келиб, Антонинани табриклаганди: “Вой, Тоня, омадинг бор экан, агар ўйнаши бўлмаганда, у сени чошиб ташларди”.

Келган одам ўз муносабатларини болта ёрдамида аниқлайдиганлар тоифасидан эмаслиги кўриниб турарди. Антонина унга ўхшаганларни ҳам учратган. Уларни сиёсий маҳбуслар дейилади. Улар аксилинқилобчи, фашистлар, лекин уларнинг кўпчилиги анча-мунча маданий одамлар.

Келган одам сомсасини еб, устидан чой ичиб ўтирар, Тоня эса унга разм солишда давом этарди. Разм соларди-ю, негадир хўрлиги келиб, йиғлагиси

қистарди. Бир марта у ҳатто пештахта тагига энгашиб кўздан оқаётган ёшларини артиб ҳам олди.

Арзон сомсаларга етишганидан хурсанд бўлган меҳмон аввалги нархда мураббо солинган сомсадан яна тўртгасини олди. Сомсага қўшиб яна бир стакан чой ҳам олди ва Антонинадан “бирор одамниқидан вақтинча яшаб туришга жой топилмасмикин, билмайсизми?” деб сўради. Антонина станцияга қарашли баракда битга хонада турар эди, шундоқ бўлса ҳам “меникида турса бўлади” деб жавоб берди. У ўйланиб ҳам ўтирмай, уникага чемоданини кўтариб борди ва икковлари бирга яшай бошлашди.

Антонина уни “сиз”лар ва исмига отасининг номини қўшиб гапирарди.

— Хўб бошингиз бор-да, Марк Семенович, — дерди у баъзан унинг улкан бошини ўзининг улканликда қолишмайдиган кўкракларига босар экан.

— Хўбликка хўб-у, лекин кал-да! — деб ҳазил билан жавоб берарди Марк Семенович.

— Каллиги яхши-да, билмайти. Мабодо, битга-яримгаси пайдо бўлиб қолганда ҳам сирпаниб тушиб кетади. Бошингизнинг силлиқлигига қаранг... Баайни...

У “баайни” нимага ўхшашлигини тополмай, жимиб қолди.

Тоня Марк Семеновични худди ёш боладек парваришлай бошлади. У Тоняникида тура бошлагандан кейин қўйлаклари ҳаммавақт ювилган, дазмолланган, саришга бўлиб, пайпоқлари ҳам ямалган-чатилган, шимлари дазмолланган эди. Уч ой ўтар-ўтмас, яноқларига жир битиб, қизил югуриб, қоринлари ҳам қашайиб қолди. Бир вақтлар лагерда озиб-тўзиб юрган Марк Семенович қашайиб келаётган қоринчасига тез-тез мамнуният билан қараб қўяр, баъзан эса уни ҳурмат билан силаб ҳам қўярди. Шубкинни парваришлар экан, Антонина бу ишни беминнат қиларди, ундан на муҳаббатда, на бошқа ишларда жавоб беришни талаб қилмас, тилхат сўрамас, “бошқа аёлларга қарамайсан” дея гишава қилмасди. Фақат тез-тез унинг борлиги учун хурсанд бўлиб қўяр ва бунақа ҳаёт кўпга чўзилиши мумкин эмаслигини ўйлаб, маъюс тортиб қоларди.

Антонина Марк Семенович ўзининг тенги эмаслигини тушунар, лекин айна шу ҳолат унга маъқул эканини билмасди. Марк Семеновичнинг ўзига тенг аёли бор эди. Унинг исми Ляля эди. Ляля Марк Семеновични Маркел деб атар, унинг истеъдодини ҳурмат қилмас, лекин латга-путталар, ресторанлар, опера артистларини ёқтирар, умуман, чиройли ҳаёт кечиришни яхши кўрарди. Ляляни газ плитасининг олдида турган, пайпоқни чатиётган ёки лоақал бирор тугмани қадаётган ҳолда тасаввур қилиш амримаҳол эди. Шубкиннинг бахтига Ляля давомли ҳижрон синовига дош беролмади. Буни Марк хантимансилар ўрмонида ундан келган телеграммадан билиб олди:

“Кечир. Нуқта. Бошқа одамни севиб қолдим. Нуқта. Муваффақият тилайман. Нуқта. Кўлингни қаттиқ қисаман. Нуқта. Ляля. Нуқта”.

Шунақа — Антонинанинг аҳволи у ўзига тасаввур қилиши мумкин бўлганидан кўра яхшироқ эди.

Ҳаётининг кўп йилларини жуда оғир шароитларда социализм куришга сарфлаган Марк Семенович Шубкин эндиликда бой берилган умрининг ўрнини тўлдиришга ҳаракат қиларди. У “Триумф-Адлер” деган ёзув машинкасини сотиб олди. Немислар чиқарган бу машинка кўп ишлатилган бўлса-да, ҳали пишиққина эди. Унинг қоғоз қўядиган жойи кенг, лекин бир-иккита ҳарфи етишмасди, (немис ҳарфлари русча қилиб қайта қуйилган, аммо русчада икки-уч ҳарф ортиқ бўлгани учун, улар қолиб кетганди). Марк Семенович ўз кўли билан бир стол ҳам ясаб олди. Стол қийшиқроқ, лиқиллаб турар, рандаланмаган ёғочлардан ясалганди, ишлаш учун унинг устига чироқ ҳам қўйди. Уни ҳам Марк Семеновичнинг ўзи эплаштирган, устидаги қалпоғи ўрнига “Известия” газетаси ёшилган эди. Шубкин бўш вақтининг кўп қисмини шу чироқ ёруғида ўтказди. Лекин унинг бўш вақти унча кўп эмас эди. Эрталабдан кечқурун қоронғи тушгунга қадар у болалар уйида ишларди, болалар уйида Мейерхольд номидаги драмтўгарак репетицияларини ўтказарди (бу номни тўгаракка унинг ўзи қўйган эди), “Бригантина” номли адабий тўгарак машгулотларини ўтказар, “Бахтли болалик” деган деворий газетани таҳрир қилар,

уйга қайтиши билан дарҳол ўзининг лампали “Рекорд” приемнигининг ёнига чўкарди, ҳар хил “ёт овозлар”ни тингларди, “Прибой” папирোসини тутатар ва шу оннинг ўзида вақтни беҳуда ўтказмай машинка ораларига қора қоғоз қўйиб тўрт саҳифа қоғозни жойларди ва машинкани пулеметдай тарақлатиб навбатдаги матнни босишга киришарди. Бир вақтнинг ўзида у лирик шеърлар ҳам, “Норильск тонги” деган дoston ҳам (бу дoston рамзий мазмунга эга бўлиб, унда узоқ давом этган қишки уйқудан уйғонган қуёш тараннум этиларди), Ханги-Манси тайгаларида маҳбуслар қандай меҳнат қилгани тўғрисида “Ўрмон кесиш” деган роман ҳам, “Босиб ўтилган йиллар хотираси” деган мемуарлар, ахлоқ ва педагогика масалалари ҳақида мақолалар (бундай мақолаларнинг анча-мунчасини у марказий газеталарга жўнатган эди), КПСС Марказий Комитетига ва шахсан Хрушчевга мактублар ҳам (уларни ҳаминша “Қимматли ва муҳтарам Никита Сергеевич” деган хитоб билан бошлар эди) ёзарди. Антонина стол ёнидаги диванда ёстиқдошига жун қалпоқ тўқиб ўтирар, негаки, магазинда сотиладиган қалпоқлардан биронтаси унинг хумкалласига тўғри келмасди. Бизнинг саноатимиз ўртача совет кишининг бошига мўлжалланган ва шунга қараб қалпоқларни шипиллатиб тикиб ташлайверар эди, Марк Семеновичнинг боши эса олтинчи олтинчи размерда бўлиб, ишлаб чиқариш бунақа каллаларга мўлжалланган эмасди.

Абжирлик билан қалпоқ тўқиб ўтириб, Антонина ўқтин-ўқтин қизиқиш билан Шубкинга қараб қўярди. Баъзан у бирор нарса тўғрисида қаттиқ ўйланиб қолар, бундай вақтларда нигоҳи бирор нуқтага қадалиб, қотиб қолар, оғзи қийшайиб кетарди ва шу аҳволда анчагина ўтириб қоларди. Тоня эса Шубкиннинг хаёли ҳозир узоқ-узоқларга кетиб қолганини кўрар ва у ёқлардан қайтиб келмай қолиши ҳам мумкинлигидан хавотирланиб, уни чақирарди:

— Марк Семенович!

Аммо баъзан у шу даражада тахта бўлиб қолардики, ҳар қанча чақирсанг ҳам овозинг унга етиб бормасди. Антонина уни яна бир неча марта чақирди, ниҳоят, ёнига бориб тортқилади ва оғзини қулоғига яқин қилиб чақирди:

— Марк Семенович! Ҳей!

У сесканиб тушди, Антонинага маъносиз кўзлари билан бақрайиб қолди, “А? Нима? Нима бўлди?” деб қичқирди. Кейин ўзига келиб, сўради:

— Сенга нима бўлди, Антонина?

— Ҳеч нарса, — деб жавоб берарди Антонина хижолат чекиб ва роҳатланиб жилмайиб изоҳ берарди: — Шунчаки билгим келди-да, Марк Семенович, нима тўғрисида ҳадеб ўй сураверасиз, ўй сураверасиз, калла шўрлик ёрилиб кетмайдими?

— Эҳ, Тоняси тушмагур-ей, — деб жавоб берарди Марк Семенович хўрсиниб. — Менинг назаримда, бизнинг партиямизга янги термидор хавф солаётгандай ва у чириб майда буржуа ботқоғига ботиб кетиши мумкиндай кўриняпти.

Антонина “термидор” деган сўзнинг маъносини билмас эди. Шунинг учун у Тоняни маърифатли қилиш мақсадида Улуғ Француз инқилоби тўғрисида ҳикоя қила бошларди, кейин яна нима балоларни гапирарди, шундан кейин ҳамма нарса — адабиёт ҳам, тарих ҳам, фалсафа ҳам аралаш-қуралаш бўлиб кетарди. Марк Семенович “Полтава”дан, “Евгений Онегин”дан, “Владимир Ильич Ленин” дostonидан катта-катта парчаларни ёд ўқиб берар, Чернишевскийнинг “Нима қилмоқ керак?” романи ёки Томмазо Кампанелланинг “Қуёш шаҳри” қиссасининг мазмунини гапириб берарди. Бир вақтлар у худди шундай маърифатлар тарқатиш йўли билан Лялянинг ҳам кўзини очмоқчи бўлувди, аммо Ляля Марк ҳикоя қилиб турганида гоҳ лабини бўяшга тушар, гоҳ кўзга олдида янги кўйлагини кийиб кўрар, гоҳ янги спектакл ҳақидаги мулоҳазаларини айтиб унинг ҳикоясини бўлар, телефон жиринглаб қолса, югуриб бориб, гўшакни кўтариб, узундан-узоқ гаплашишга тушар ва, умуман, буларнинг бари унинг ўзига кўпдан бери жуда яхши танишдай ўзини бепишанд тугарди. Антонина эса тингловчи сифатида жуда беминнат, топилмас одам эди. У оғзини очиб, қовоғини пирпиратмай, Марк Семенович хона бўйлаб юрса, ундан кўзини узмай, тикилиб тураверарди. У қўлларини силтай-силтай

Тоняни Қадимги юнон мифлари билан таништиради, олис мамлакатлар ҳақида, саёхатлар ва саёхатчилар тўғрисида, инқилобчилар, ҳаёлпарастлар, халқ иши учун курашганлар, денгизлар, юлдузлар, келажакда бўладиган космосга парвозлар тўғрисида ҳикоя қиларди. Тўғри, булардан ҳеч қайсиси Антонинанинг калласида сақланиб қолмасди, чунки унинг ўзи айтганидек, Тонянинг калласида тешиги бор эди ва айтилган гапларнинг ҳаммаси шу тешиқдан ўша космосга учиб чиқиб кетарди. Унинг миёсида ҳеч нарса сақланиб қолмасди. Бунинг яхши томони бор эди — Антонинага битта воқеанинг ўзини такрор-такрор айтиб беравериш мумкин эди ва ҳар гал у худди янги воқеа эшитаётгандай чинакам қизиқиш билан қулоқ соларди.

Аммо Шубкин ўзининг Антонинаси билан фақат маърифатчилик билангина машғул бўлмасди.

Эрталаб у ишга ғамзали бир алфозда, ҳориб-толиб, кўзларининг тагида кўкиш ҳалқалар билан келарди. Вокзалда кассир бўлиб ишлайдиган Зина Трушина ҳавас қилиб сўрарди:

— Қалай?

Унга жавобан Тоня шеър ўқигани йўқ, Томмазонинг қиссасини гапириб бергани йўқ, келажакда бўладиган бошқа дунёларга парвоз тўғрисида индамади. Фақат бошини чайқаб, кўзини қисди-да, овозини пасайтириб деди:

— Кечаси билан сугургани йўқ.

— Уриб турадимми? — деб сўради Зина бир гал.

— Вой, жиннимисан, — дея аччиғи келди Тонянинг. Теварагига аланг-жаланг қараб қўйди-да, гашига изоҳ берди. — У яхудий-ку...

Унинг оҳангида гурурлангани сезилиб турарди.

19

1957 йилнинг ёзида Аглаянинг гоятда беозор қўшнисини Савелий Артемович Телушкин вафот этди. Марҳумнинг хонасида бирон-бир қўлга илинадиган жиҳоз ёки бирон-бир қимматли буюм чиқмади. Унинг бор-йўқ бисоти битта оддий темир каравоту ошхонасидаги бир тумбалик қайин столдан иборат эди. Аммо унинг тагидаги тўшакни йиртиб кўришганда ичида бутун бошли бир хазина борлигини кўришди. Бу хазинада соатлар, билагузуклар, зираклар, узуклар, никоҳ узуклари, қумуш портсигар, чоғроқ халтача тўла тилла тиш қошламлари, “Олтин юлдуз” медали бор эди. Медалнинг олгини тоза олгиндан, лекин ўзи қалбаки эди — медалнинг номери йўқ эди. Марҳум бу бойликларни қаердан топганини ҳеч ким билмасди. Буни ҳатто МГБ ходимлари ҳам билишмади. Олий жазо ҳақидаги ҳукм ижро этилганда отиладиганларнинг буюмлари мусодара қилинарди, агар ўғирланган тақдирда ҳам уларни ҳукми ижро этадиганлар эмас, юқорида ўтирганлар ўғирлашарди. Миш-мишлар тарқади — Телушкиннинг вафотидан кейин чекистлар марҳумнинг уйидаги бойликлар қаердан келиб чиққанини тафтиш қилишга уриниб кўришипти. Шу мақсадда ўзини ёлғондака ном билан Василий Васильевич деган органларнинг вакили вақти-вақти билан Комсомольск торкўчасидаги уйга келиб турди, у қўни-қўшниларниқига кириб, марҳумнинг турмуш тарзи тўғрисида нима биласизлар, деб сўраб-суриштирди, лекин қўшнилари ҳеч нарсани ешашмас экан, уларнинг айтган гапи шу бўлдики, Телушкин жуда беозор, бировга зарари тегмайдиган одам бўлган, қўшнилари билан рўпара келганида “Яхшимисиз” ёхуд “Саломат бўлсинлар” дея кўришишни канда қилмаган. Ундан бениҳоя фақир бир уй қолди, холос. Унинг деворларига эса оламага машҳур улуг одамларнинг ҳар хил доно фикрлари ва уларнинг ёнида уй эгасининг ўзининг фикрлари ҳам ёзиб ташланганди. Унинг фикрлари имло қоидаларига ва умуман грамматикага ривож қилинмай ёзилганди. Масалан, “Островскийнинг “Пўлат қандай тобланди” қиссасидаги “ҳаёт йўли тўғри”, “Ўрис одам ҳаммавақт мақсадига эришади”, “Болалар бизнинг келажакимиз”, “18-август бош учувчиларимиз куни”, “Инсон табиати ўзгартиради”, “Эркак ва аёл ўртасидаги муҳаббат организмга зарар етказувчи касалдир”, “Марсда ҳеч қанақа ҳаёт йўқ”, “Инсондаги энг қимматли нарса унинг ҳаётидир”.

Телушкиннинг хонасига даъвогарлар жуда кўп эди, аммо уни адолатсиз қатлиомларнинг қурбони сифатида навбатдан ташқари Марк Семенович Шубкинга беришди.

20

Шубкиннинг яқинда кўчиб ўтиб, Аглаяга қўшни бўлиши унга сира ҳам маъқул эмас эди. Аммо бошқа бир воқеа Аглаянинг бу аламини анча босиб тушди. Бу воқеа Шубкиннинг қўшничилигидан кўра аламтироқ эди. КПСС Марказий Қўмитасининг 1957 йил июн ойидаги Пленумидан жуда совуқ хабар келди. Зудлик билан район партия конференциясини чақирдишди. Унга Аглая ҳам таклиф қилинган эди. Бу воқеа муносабати билан жўнатилган обком ходими Шурининг партиядош ўртоқларига жуда таҳликали хабар келтирганди. Москвада партияга қарши бир гуруҳ фош қилинипти. Бу гуруҳга аллақайдаги қаланғи-қасанғилар эмас, КПСС Марказқўми Президиумининг аъзолари ўртоқ Маленков, Молотов ва Кагановичлар кирар экан. Расмий ахборотдаги ибора билан айтганда, “уларга қўшилиб олган Шепилов” ҳам шу гуруҳга кирар экан. Ўша вақтлардаги партиявий-бюрократик грамматикага кўра, “ўрт.ўртоқ” деган қисқартма сўз “ўртоқлар” деган маънони англатарди, лекин шунчаки “ўртоқлар” ни эмас, ёмон ўртоқларни англатарди. Агар яхши ўртоқлар, масалан, Хрушчев, Микоян ёки яна бирон шунга ўхшаш кимса нутқ сўзлагани айтилмоқчи бўлинса, “ўртоқ” сўзи қисқартирилмасдан тўла ёзиларди, агар ёмон ўртоқлар ҳақида гап кетаётган бўлса, “ўртоқлар” деб эмас, “ўрт.” деб ёзиларди. “Уларга қўшилиб олган” Шепиловга келсак, у бир зумда ўша пайтдаги сон-саноксиз латифаларнинг қаҳрамонига айланди ва бугун Совет Иттифоқи пиёнистларининг, шу жумладан, Долгов пиёнистларининг ҳам қадрдон улфати бўлиб қолди. Шу тоифага мансуб одамлар бу шахсни олижаноблик билан ўз сафларига қабул қилдилар — араққа навбат кутиб турган икки пиёниста биронта одамни ўзларига шерик қилиб олишни мўлжалласалар, унга “учинчи бўласанми?” деб эмас, “Шепилов бўласанми?” деб мувожаат қилишарди. Яъни “бизга қўшилисанми?” деган гап эди бу. Афтидан, вақти-соати келиб, бу ҳазил ўрт. Шепиловнинг ҳам қулоғига етиб борган кўринади. Албатта, у қаттиқ хафа бўлган бўлса керак — ахир, ёнида ортиқча бир сўми бўлган ҳар бир пиёниста вақтинча бўлса ҳамки, ўзини Шепилов деб эълон қилса, алам қилмайдимиз?

КПСС раҳбариятида юз берган можаронинг моҳияти (ҳозир бу деярлик ҳеч кимнинг эсида ҳам йўқ) қуйидагича эди: ёмон “ўрт. ўрт.”лар яхши “ўртоқлар”нинг гоъларига рози бўлишмаган, улар КПСС XX съездининг қарорларини ҳам қабул қилишмаган, шахсга сизгиниш оқибатларини енгиб ўтишга йўналтирилган партия сиёсатини маъқулламаганлар ва ҳатто ҳокимиятни босиб олиш мақсадида фитна уюштиришган. Бу тўғрида обком вакили Шурининг ахборот бергандан кейин райком котиби Нечаев сўз олди. Бу одам икки бети думдумалоқ, эрта бошланган атеросклероздан пушгиранг касб этган олифтиа бир киши эди. Қулоғи ҳам шалпангқулоқ бўлиб, худди хамирдан ясаб қўйилгандай эди.

— Районимиз коммунистлари, — деди у, — яқдиллик билан ва тўла-тўқис Ленинча Марказий қўмитамизнинг принципаал қарорларини маъқуллайди ва бир ҳовуч аянчли олчоқларни лаънатлайди.

Конференция резолюцияси ҳам худди шу руҳда ёзилганди. У шундайича овозга қўйилди.

— Ким тарафдор? — деб сўради Нечаев.

Залда ўтирганларнинг ҳаммаси бирваракайига қўлларини юқорига кўтардилар, олдинда ўтирган Степан Харитонович Шалейко эса иккала қўлини кўтариб, овози борича қичқирди:

— Маъқуллаймиз! Маъқуллаймиз! Яқдиллик билан тўла равишда маъқуллаймиз!

— Ким қарши? Ким бетараф? — дея шоша-пиша сўради Нечаев. У иккала иборани битта қилиб, вергулсиз айтиб қўяқолганди. У, албатта, бу саволига залда ўтирганлардан бирон жавоб оламан деб ўйламаган эди. Шунинг учун

айтилавериб кўникиб кетилган “Якдиллик билан қабул қилиш” деган иборани айтишга энди оғиз жуфтлаган эдики, тўсатдан... Поросьянинов тирсаги билан унинг биқинига туртди. Нечаевнинг ўзи ҳам охирги қаторда кўтарилган кўлни кўриб ултурган эди. Кўл нозиккина бўлиб, шамолда қолган қамишдай чайқалиб турарди.

— Ўртоқ Ревкинамисиз? — кўзларига ишонмай сўради Нечаев. — Ўзингизмисиз? Аглая Степановнамисиз? Бу ёғи қандоқ бўлди? Сиз бе... Сиз бетарафмисиз?

— Ҳа, — деб тасдиқлади у аста. — Мен... мана шу... ўзим...

Шундай деб, ортиқ яна бирон сўз айтишга қурби етмай индамай қолди.

Зал тинчиб қолди. Шунақа сукунат чўмдики, Нечаевнинг юмшоқ кулоқларидан сирғалиб тушаётган тер томчиларининг жилдираши эпитиляётгандай туюларди. Аглаянинг қилиғи ҳаммани ханг-манг қилиб қўйди. “Ким тарафдор? Ким қарши? Ким бетараф?” деган саволлар одатда шунчаки расмият учунгина берилар эди ва ҳаммавақт ҳам қандай масала кўрилмасин — муҳим ёки номуҳим бўлишидан қатъий назар, ҳамма ёқлаб, овоз берар эди. Ҳеч қачон қарши овоз берадиган одам топиламас эди. Ҳеч қачон “бетараф” ҳам бўлмас эди. “Қарши” билан “бетараф” деган гапнинг фарқи йўқ эди, чунки Марк Семенович Шубкиннинг севимли шоири ёзганидек “бугун биз билан бирга қуйламаган одам бизнинг душманамиздир”.

Залда ўтирганларнинг ҳаммасини зиддиятли туйғулар кемира бошлади. Биринчидан, бунинг ҳаммаси нима билан туташади ўлгудай қизиқ эди. Ҳаммалари ҳам жиндай машмаша бўлишига қарши эмас эдилар, ҳар қандай можаро ҳам бу овлоқ шаҳарнинг зерикарли ва бўғиқ муҳитига жонланиш олиб кирарди, тузукроқ воқеалар кам рўй берадиган ҳаётга ранг киритарди. Лекин бошқа томондан қараганда, бу кўрқинчли эди. Кошки бу жўнгина бир жанжал бўлса. Айтгайлик, биров бировнинг бирон нарчасини ўғирлаган бўлса ёки биров пора олиб, қўлга тушган бўлса, ёки биров бирортасини дўшпослаган бўлса ёки майли, лоақал, хотинига хиёнат ҳам қилақолсин ёки шунга ўхшаш биров гуноҳ иш қилган бўлсин. Район партия ташкилотининг ҳаётида бунақа воқеалар рўй бериб турарди, улар муҳокама қилинар, қораланар, лекин гуноҳкорларга ачинадиганлар ҳам топилиб турарди. Бундай ҳолларда гуноҳкорга таъна-дашномлар берилар, уялтирилар, партиядан ўчирилсан, деб пўписа ҳам қилинарди. Гуноҳ қилиб қўйган одам тавба қилар, йиллар, кўкракларига уриб, кечирим сўрар, мингбаъд бунақа расволикни такрорламасликка қасам ичарди ва бирорта ҳайфсан оларди-ю, шу билан иш битарди. Аммо ҳозир шунақа галванинг ҳиди келмоқда эдики, бу галва, албатта, район худудидан ташқари чиқмоғи муқаррар эди. У қай бир юқориларнинг қулоғига етиб борар, у ердагилар бу галвага эътибор берар ва зикр этилган районда омманинг онгини коммунистик руҳда тарбиялаш масаласида ҳамма нарса ҳам жойида эмас, тарғибот ва ташвиқот ишлари бўшаштириб юборилган, гоёвий иккиланишлар ва қингайишлар мавжуд ва умуман аҳвол шу даражага бориб етганки, (айтишга юрак бетламайди) мафкуравий жосусликнинг ҳиди келмоқда деб қайд қилинарди. Ана ундан кейин районда ҳар хил текшир-текширу, тозалашлар бошланиб кетарди. Улар билан баробар эса ким, қачон, нимани ўғирлагани ҳам аниқланарди. Ёки ким пора олгани қалқиб чиқиб қоларди. Йўл-йўлакай кимнинг пора берганини ҳам аниқлашарди. Яна кимни ким дўшпослагани маълум бўларди. Гарчи Долгов конференциясининг иштирокчилари ялписига ва тўлалигича БТИДга ҳамда юқори партия ташкилотларининг сўнгги кўрсатмаларига содиқ бўлсалар-да, уларнинг орасида ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч нарса ўғирламаган, ҳеч ким пора олмаган ва пора бермаган, ҳеч ким кўзбўямачилик қилмаган ва ўз ҳамёни фойдасига нималарнидир акт тузиб, рўйхатдан ўчириб юбормаган дейилса, анчагина муболага бўларди. Аммо одам қанча катта ўғирлик қилса, мафкуравий масалаларда шунча муросасиз бўла борарди. Шунинг учун рўй берган воқеага залнинг муносабати самимий ва қатъий эди. Гарчи зал аввалига ханг-манг бўлиб қолган бўлса-да... Олдинига ҳамманинг дами ичига тушиб кетди. Ҳаммаёқ жимиб, сокин бўлиб қолди. Кейин орқа қаторларда бошланган шивир-шивир олдинги қаторларга тўлқиндай ёпирилди, бир зумда ҳаммаёқни баҳор ёмғиридай босди. Шивир-шивир, ғала-ғовур,

тақир-туқур овозлар денгиз тўлқинидай зўрайиб борди. Бунинг бари президиумга яқинлашгани сари зўрайиб бораверди. Залдаги ғала-ғовур, томоқ қиришлар, стулларнинг тарақ-туруғи ва айрим хитоблар бир-бирига қўшилиб кетди, шунда кимдир чинқироқ овозда: “Уят! Шармандалик!” дея қичқириб юборди. Ҳамма жазавага тушди, жазава борган сари кучая борди. Одамлар бақирар, увиллашар, хуштак чалишар, чапақлар чалиб, оёқларини тапилятишар эди. Улар занжирдан бўшатиб юборилган итларга ўхшардилар — оёқлари остига ташланган ўлжани бемалол тортқилиб гажиш имкониятини кўриб, жунбушга келган эди.

Гўшт комбинатининг директори Ботвиньев эса тўсатдан саҳнага сакраб чиқиб, ҳайъат столи олдида туриб олди-да, худди боши узра арқон айлантираётгандай қўлини мушт қилиб тугиб, айлантиришга тушди ва тўхтовсиз равишда: “Коммунистик партияга шон-шарафлар!”, “Коммунистик партияга шон-шарафлар!” дея ҳайқира бошлади. Унинг овозига қараб ҳукм қилса, у ҳозирнинг ўзида шу ердан бир қадам ҳам нари жилмай, дарҳол ва охириги томчи қониғача жонини партияга тошширишга тайёр эди. Аксига олиб, унга қарши айни шу кунларда катта миқдорда гўшт маҳсулотларини ўғирлагани важдан жиноий иш қўзғатилган эди, аммо ҳозир партияга садоқатини намойиш қилар экан, у бу иши билан ҳуқуқини ҳимоя қилиш органларининг қаҳрини юмшатишни мўлжалламоқда эди. Залдаги одамлар шу қадар қутуриб кетдики, гўё улар ўз-ўзларини бошқаришга ожиз бўлиб қолгандай кўринганди, аммо Нечаев қўлини кўтариши билан ҳозиргина ўзини ўзи бошқаролмайдигандай кўринган мажлис аҳли дарҳол жимиб, индамай қолишди, тўғри, баъзи бирлари яна бир оз минғирлаб туришди-да, охир-оқибатда, бари бир жимиб қолишди.

— Аглая Степановна, — дея майин оҳангда сўради чўккан жимлик ичида Нечаев, — агар сизни тўғри тушунган бўлсам, сиз партия сиёсатини маъқулламайсиз, шундайми? Балки минбарга чиқиб, ўз қарашингизни тушунтириб берарсиз?

— Шундай бўлсин. Минбарга чиқсин, — деди баланд овозда Поросянинов.

— Чиқсин, чиқсин! — дея қичқирди район касалхонасининг мудираси Муравьева. Ҳайъатдагилар ғайратини кўрсин учун у овозини жуда баланд кўтариб ҳайқирмоқда эди.

— Сен кимга хизмат қиласан, Ревкина?

— Ҳарҳолда, сенга хизмат қилмайман, — деди Аглая минбарга йўл олар экан. Аммо минбарга яқинлашгани сари журъати камайиб бораётганини ҳис қилди. Минбарга етиб боргач эса, бўгин-бўгинлари бўшашиб кетганини сизди. Заифликдан тиззалари қалтираб, полга ўтириб олгиси, ҳатто ёнбошлаб олгиси келиб кетди. У минбарга кўкрагини бериб ётиб олди-да, кечаги кунининг қадрига етмайдиган ношукр бандалар ҳақида нималарнидир минғирлаб гапира бошлади.

Залда яна кескинлик пайдо бўлди ва ҳар хил жойдан қичқирқлар янгради:

— Бас!

— Етар!

— Бўлди!

— Туш минбардан!

Яна саҳнада пайдо бўлиб қолган Ботвиньев қичқирди:

— Яшасин бизнинг қимматли ва сеvimли Никита Сергеевичимиз!

Шу ернинг ўзида бармоғи билан Аглаяни кўрсатиб, залга савол билан мурожаат қилди:

— Ўртоқлар! Мен бу ерда нималар содир бўлаётганини сира тушунмаяпман. Бу аёл бу ерда нима қилиб юрипти? Нима учун у бу минбардан туриб, партиямизга, халқимизга, давлатимизга, сиз билан бизга, болаларимизга қарши гапиришга журъат қилапти?

— Шармандалик! — деб қичқирди кимдир йўғон овозда орқа қатордан.

— Шармандалик, — чийиллади бошқа бир овоз. Кейин яна:

— Уят! Шармандалик! Шармандалик! — Бу хитоб бутун зални қоплаб олди.

Бунақа муносабатни Аглая кутмаган эди. У партизанлик қилган, қахрамон аёл бўлса-да, ҳозир чиндан ҳам кўрқиб кетди, хўнграб йиғлаб юборди-да, кафтлари билан юзини яшириб, залдан югуриб чиқиб кетди. Нечаев билан Поросьянинов “Аглая Степановна! Уртоқ Ревкина!” дея уни тўхтатишмоқчи бўлди.

Тўхтамади.

Ҳа, Аглая шахсга сифиниш хатолари, ленинча нормалардан чекиниш ёки социалистик қонунчиликнинг бузилиши деб ном олган ҳодисаларга сира ҳам ишонгани йўқ эди. Файриқонуний қатлиомлар ва бегуноҳ қурбонлар ҳақидаги гап-сўзлар унинг гашини келтирарди. У ҳамини бизда (“бизда” эмиш-а!) ҳеч қачон ҳеч кимни бекорга қамашмайди дерди. Лекин ўша куни унинг ҳуқуқ ҳақидаги тушунчаси бирданига ва кескин ўзгариб кетди. Уйига қайтиб келиб, ичкарига кирди-да, эшикларининг ҳаммасини илқалади, столни судраб келиб эшикни тўсди, жовонни ҳам олиб келмоқчи бўлди-ю, кучи етмади. Каравотини эшик ёнига судраб келди-да, кийимини ечмай, каравоти устига ётди. У фақат этигини ечган эди.

Партизанлик қилиб юрган вақтларидан қолган саккизотар “Вальтер” тўшпончаси бор эди. У ўлжага олинган эди. Аглая уни қазноқда эски кигиз этик ичида яшириб юрарди. Ҳозир уни яширган жойидан олди, ёнидаги стул устига кўйди-да, тириклигимча таслим бўлмайман деб ўзига ўзи аҳд қилди.

Соат тўртгача сира ухлагани йўқ, ундан кейин ҳам уйқуси жуда бесаранжом бўлди. Фарчиллайдиган кўнжи баланд этик тушига кирди. Улар ҳеч кимнинг ёрдамисиз ўзлари зинадан юқорига кўтарилишди. Қўлларида тўшпонча бор эди. Кейинчалик Аглая роса ҳайрон бўлиб юрди — ҳеч жаҳонда этикнинг ҳам қўли бўладими? Лекин тушнинг ўнгдан ажралиб турадиган томони ҳам шунда-да — тушда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Тўшпонча-этиklar зинадан кўтарилди, аллақандай пахмоқ нарса деразадан ошиб туша бошлади, темир қувурлардан темир овозлар эшитилди. Бу овоз айблов ҳукмини эълон қилаётган Вишинскийнинг овози эди: “Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи номидан...” Тушида Аглая бақирмоқчи бўлди, лекин оғзи очиларди-ю, ҳеч овоз чиқмас эди. Тушида икки марта у тўшпончасини отмоқчи бўлиб қўлига олди, лекин қараса, тўшпончаси тўшпонча эмас, резинка ўйинчоқ эмиш.

Тонга яқин у ҳар қалай, чинакамига ухлаб қолди ва ўзининг назарида анча ухлагандек туюлди, лекин кўзига куёш нури тушиб ва ҳовлига кириб келган машинанинг гуриллашидан уйғониб кетди. Машина ҳовлига кирди, мотори ўчди, ҳар хил овозлар эшитилди ва бир эркакнинг сўрагани эшитилди:

— Қаерда бу?

Унга Гречка холанинг овози жавоб берди:

— Иккинчи қаватда, жоним. Иккинчи қаватга чиқишинг билан, биринчи эшик...

Дарҳол зинада гурс-гурс қадам товушлари, зинанинг ёғирлаши эшитилди. Бир неча одам юқорига кўтарилмоқда эди. Аглая сапчиб ўрнидан турди, деразадан ҳовлига қаради. Қаради-ю, тахта бўлиб қолди— ҳовлида “қора қарга” деб ном олган қамоқ машинаси турар, унинг ёнида эса погонидан ички кўшинлар сержанти экани кўриниб турган ҳайдовчи машина радиаторига орқасини қилиб, паширосини тутатмоқчи бўлаётган эди.

Зинадан кўтарилаётган одамлар иккинчи қаватга чиқишди, лекин негадир тарадудланаётгандай майдончада туриб қолишди.

Аглая орқасига тисарилиб, каравотининг олдига борди, тўшпончасини қўлига олди, сақлагични туширди. Дарҳол ўзимни отсаммикин ёки... дея ўйланиб қолди. Ҳарҳолда, унинг “Вальтери” саккизотар эди, унинг ўзи учун эса фақат битта — охириги ўқ етарди.

21

Муаллиф ўзининг бутун ҳаёти давомида битта нарсани кўп марталаб пайқаш имконига эга бўлган — кўпчилик одамларда, ҳатто тушпа-тузук ўқимшли одамларда ҳам на ўзининг тарих бағрида яшаётганини ҳис этиш бор, на буни тушуниш... Кўпчиликка ҳамма нарса бугун қандай бўлса, шундайлигича қола-

верадигандай туюлади. Агар мабодо уларнинг кўз ўнгида тарихий ҳодисалар рўй бериб қолса, улар бир вақтнинг ўзида ҳар хил англашилмовчиликларнинг бир-бирига тўғри келиб қолгани учун рўй бергандек туюлади. Шунда ҳамма нарсани аслидагидай жой-жойига қайтариб қўйиш мумкиндай кўринади. Баъзиларга бу умид бахш этади, баъзилар бундан кўрқади. Аглая умидвор бўлганди, Шубкин эса кўрққанди, аммо икковлари ҳам тарих филдираги орқага айланмаслигини билишмас эди. Шунақами, йўқми, ҳарқалай жараён ривожланиб бормоқда эди. Бу жараён оқибатида борган сари Аглаянинг умидлари пуч экани, Шубкиннинг хавотирлари эса беҳуда экани аён бўлиб бормоқдайди. Иш, албатта, чуқурлашиб, деҳқонларни хонавайрон қилгани учун Аглаяни жазолайдиган даражага, Шубкин эса унга етказилган азият учун қўлларда кўтариб юрадиган даражага етиб боргани йўқ, аммо яхлит олганда нимадир қаёққадир силжимоқда эди. Катта ўзгаришларнинг кичик оқибатларидан бири Марк Семенович Комсомольская боши берк тор кўчасининг 1-уйидаги икки хоналик уйдан алоҳида бир хонанинг берилиши бўлган эди. Бу хона Марк Семенович Антонина билан бирга турган барақдаги аввалги хонадан икки баравар катта эди, ўзининг ўчоқбошиси, ваннаси, ҳожатхонаси бор эди. Бу коммунал квартирада қўшниси ҳам ёлғиз бир киши — тентак Шурочка эди, холос.

Шанба куни Марк Семенович ордерни олди ва якшанбанинг ўзидаёқ ўзи билан Антонинанинг буюмларини бир-икки тугунга тугди, чоғроқ кутубхонасидаги китобларни тизимча билан боғлади-да, Кўндаланг — Почтамт кўчасига чиқиб, юкларини олиб бориб берадиган биронга улов излади. У якшанбалигини эътиборга олмаган эди, шунинг учун юк ташишга ярайдиган уловларнинг кўпчилиги кўчага чиқмаган эди. Юк машиналаридан бошқаси эса унга тўғри келмас эди. У қўлини кўтарганча анча туриб қолди. Иккита машина тўхтамай ўтиб кетди. Учинчи машина самосвал эди. У тўхтади, лекин у кўмир ташиган экан. Унинг усти шунақа ифлос эдики, Шубкин унинг кузовини кўриб, уни кира қилишдан воз кечди. У ҳафсаласи пир бўлиб, нима қилишини билмай бўшашибгина турганида ёнида гийқиллаб “қора қарға” тўхтади.

Ўзига ҳаддан ташқари таниш бўлган бу турқи совуқ машинани кўрганида Марк Семеновичнинг кўнглидан нималар кечганини тасаввур қилиш унча қийин эмас. У жунжикиб кетди. Назарида, ҳозир машинанинг орқа эшиги очилади-ю, унинг ичидан МГБ ходимлари чиқиб келиб, уни машинага босишади. Аммо машинада ҳеч қанақа ходим йўқ экан, унда фақат ҳайдовчи — очик чехрали сержант Оприжкин бор эди.

— Чиқинг, отахон, олиб бориб кўяман, — деди у машинанинг ўнг эшигини очиб.

— Қаёққа олиб бориб кўясиз? — деб сўради Шубкин эҳтиёткорлик билан.

— Керак жойга элтиб кўяман-да.

Ким “Чонкин”ни ўқиган бўлса, эсида бордир, ўқимаган одамнинг ўзи ҳам билса керак, “керак жой” деганда халқ ўртасида шундай жой тушунилганки, бу жойнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Яъни прокуратура, милиция ва инсонга зўравонлик қиладиган мана шунақа бошқа ташкилотлар тушунилган. Шунинг учун Шубкиннинг қандай аҳволга тушганини тасаввур қилиш қийин эмас ва нима учун Шубкин Оприжкинга зўр бериб ҳеч қаёққа бормоқчи эмасман деб уқтира бошлаганини ҳам тушуниш мумкин.

— Ҳеч қаёққа бормоқчи эмас экансан, — деб гап бошлади Оприжкин зарда билан, — нима учун кўчанинг ўртасида кўл силкитиб қаққайиб турибсан?

Марк Семенович бир оз ўзига келди, у ҳайдовчининг ўзи ёлғиз эканини, вазият ҳам қамоққа оладиганлар вазиятига ўхшамаётганини кўрди. Кейин у катта сержантга унга машина керакликка керагу, лекин бунақаси эмас, унга уй жиҳозларини ташиб олиш мумкин бўлган бошқа машина кераклигини айтди.

— Бу машинанинг нимаси ёқмади сенга? — деб сўради Оприжкин бир оз ранжиб. — Сирасини айтганда, бу — автобуснинг ўзи-ку. Фақат темир катаклаари бор.

У сергапгина одам экан, йўл-йўлакай Марк Семеновичга хизмати оғир эканини, оиласи катта, маоши кичиклигини, турманинг бошлиғи майор Бугров дегани яхши одам эканини, маҳбусларни ташишдан бўш вақтларида киракашлик қилиб туришга рухсат бериб қўйганини айтди.

— Ҳа, энди, албатта, унинг улушини ҳам бериб тураман. Бўлмаса, иложи қанча? Яшайман десанг, бошқаларни ҳам яшатиб қўй. Тўғрими, отахон?

— Бўлса бордир, — деб мужмал жавоб берди Шубкин.

Оприжкин бир нималар тўғрисида ўйланиб қолди, кейин деди:

— Умуман олганда, нима дейсиз, отахон, Сталин даврида ҳаёт яхшимиди ёки ҳозирми?

Албатта, Шубкин эҳтиёткорроқ бўлганида савол тагдор эканини, ундан гап ўғирлаш учун берилаганини пайқаган бўларди, лекин Марк Семенович ҳеч қачон эҳтиёткор одам бўлмаган, ҳатто лагер ҳам бу масалада уни ҳеч нарсага ўргатмаган эди. У ҳар бир одамда қандайдир яхши жиҳатлар борлигига ишонарди, шунинг учун Оприжкинга гапнинг индаллюсини айтди-қўйди — Сталин билан бирга яшагандан кўра, Сталинсиз яшаган яхшироқ, деди.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман, — дея унинг гапини маъқуллади Оприжкин. — Албатта, унинг даврида ҳаммаёқда тартиб бор эди. Лекин одамлар қўрқув ичида яшар эдилар. Сталиннинг даврида мен киракашлик қилаолармидим? Икки дунёда қилолмасдим.

22

Биз Аглая Степановна Ревкинани жуда кескин бир вазиятда тарк этган эдик. Аглая ҳовлидаги “қора қарга”ни кўриб, энг мудҳиш воқеа рўй беришини кута бошлади. У иккинчи қаватга кўтарилган одамларнинг муштлари билан эшикларни тақиллата бошлашини ёки қўндоқлар билан эшикни уриб, Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи номидан тезроқ очишларини талаб қилишларини кутди. Ҳадеганда жавоб бўлавермагач, улар эшикни синдиришади ёки ҳамма қуруллардан бирваракайига эшикка қараб ўт очадилар. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси рўй бермади.

Одамлар майдончада бирпас депсиниб туришди-да, кейин астагина пастга туша бошлашди. Аглая яна бир оз кутиб турди, кейин дераза пардасини бир оз суриб, кўзининг қири билан пастга қаради ва эндигина бунақа машъум машинадан қандай паст ниятларда фойдаланишганини англади.

Эҳтимол, партиянинг XX съезди, КПСС Марказий Кўмитасининг ҳозирги пленуми ва бошқа ҳодисалардан кўра кўпроқ даражада худди шу манзара Аглаяни Сталин даври узил-кесил ўтиб кетгани ва ўтмишга айланганига ишонтирди.

Уни ҳеч ким қамоққа олмоқчи эмас эканини кўриб, Аглая ҳатто қай бир даражада тарвузи қўлтиғидан тушди. Ўз жонини қаҳрамонларча қурбон қилишининг ҳеч кимга кераги йўқ экан, шундоқ экан яна ўша эски ҳаммом, эски тос қабалида зерикарли оддий турмуш кечиришда давом этмоқ керак. Шу фикр хаёлига келиши биланоқ қорни очганини ҳис қилди, жуда ҳам овқат егиси келиб кетди. У “Вальтер”ини олиб бориб, яна кигиз этикнинг ичига тикди, кейин совутгичнинг олдига борди. Аксига олиб, у бўм-бўш эди.

Бугун яқшанба эди, озиқ-овқат магазини ишламас эди. Аглая ошхонага бориб нонушта қилмоқчи бўлди. Баҳонада анча тинчийди, одамлар нима дейишаётганини эшитади. Ҳовлида кўни-кўшнилardan бошқа қиладиган иши йўқ бекорчи хўжалари тўпланиб, Марк Семеновичнинг буюмларини машинадан қандай туширишаётганини томоша қилишмоқда эди. Кўни-кўшниларнинг бир қисми эмас, ҳаммаси ҳам бекорчи эди, негаки бугун дам олиш куни эди-да ва унинг устига офтоб чарақлаб туришти, ёмғир йўқ, Ҳамма кекса аёллар скамейкаларга тизилишиб ўтириб олиб, нима бўлаётганини кузатишар ва ўзларининг шарҳини беришарди.

— Китобларини қаранглар... Мунча кўп бўлмаса... — деб ҳайрон бўлди Гречка хола. — Бошига урадимиз шунча китобни? Китоб дегани чанг йиғишдан бошқа қара ярамайди.

— Қандалалар ҳам йигилади, — деб луқма ташлади Надя хола.

— Қандала нима қилади китобнинг ичида? — деб шубҳа билдирди Гречка.

— Нега энди китобга ўч бўлмас экан? Қандала дегани ҳамма жойга йигилаверади. Китобнинг ичида ҳам қандала кўп бўлади.

— Китобда қандала бўлмайди, — деб гапира қаттиқ турди Гречка. — Қандала деворда бўлади. Каравотда танага яқинроқ жойда урчилади. Китобнинг ичида нима қилади улар? Ейдиган овқат бўлмаса? Китобнинг ҳарфини ермиди? — Ўзининг бу гапидан Гречка ҳатто кулиб ҳам юборди. — Бу гапни қўйинг, шунча китобни нима қилади у? — деди Надя хола паст тушиб. — Ўзини одамларга жуда ақлли қилиб кўрсатмоқчидир-да! Шунча китобни ўқиганман деб мақтанмоқчидир. Э-э, бу гаплар беҳуда — барибир, ҳеч ким ишонмайди.

— Нега энди ишонмас экан? — деб эътироз билдирди Гречка. — Менинг неварам Илоха ҳам сира китобдан бош кўтармайди, қачон қарасанг, ўқигани ўқиган. Ётиб ҳам ўқийди, овқат еб ўтирганда ҳам ўқийди. Бир хил вақтда ўқийвериб, ўқийвериб, имомжинни бўлиб кетади, на кўзи бирор нарсани кўради, на қулоғи эшитади. Бир кулади, бир йиғилайди. Мен унга: “Ҳой, Илоха болам! Нима бўлди сенга? Бунақа аҳволга тушсанг, ўқиб нима қиласан? Нима кераги бор сенга бунақа китобларнинг? Бор, ундан кўра ҳовлидаги болалар билан бирпас тўп тепиб кел. Жиндай нафас олиб келасан” дейман. Қаёқда дейсиз? Ўқигани ўқиган, ўқигани ўқиган.

Надя хола бу масалада нималардир деб ўзининг фикрини билдирмоқчи эди, қўққисдан ҳовлига чиққан Аглая уни чалғитди. Аёллар дарров сезишди — бугун ҳам худди кечагидаги каби Аглаянинг кайфияти чатоқ эди.

“Қора қарга”дан юк тушириш жараёни охирига қолган эди. Антонина билан ҳайловчи китоблар боғламларини ва тугунлардаги лаш-лушларни улардан олдин ерга тушириб қўйилган сим каравотнинг устига қўйишди. Шубкин “Рекорд” приемнигини қучоқлаб олганича Аглая томон кетиб борарди. Бўлғуси қўшнисини кўриб, Шубкин хижолат чеккандай бўлди, балки кўрқиб кетди ва ён томонга бир қадам қўйди. Чақиб олмасин деб хавотир олди, шекилли, лекин салом берди. Аглая ҳам ўзини ўзи ажаблантириб, алик олди-да, йўлида давом этаверди. Ўтирганлар унинг кетидан қараганча қолаверишди.

Ошхона бир қаватли ёғоч иморатга жойлашган бўлиб, олдида даҳлизи ва баланд айвони бор эди. Айвонда соқол қўйган тиланчи ўтирар, унинг ёнида бир тўп иглар уймаланишиб туришарди. Уларнинг олдида тоғорачада картошка қўйилган ва картошка устида “биз ҳам овқат емоқни истаймиз” деган ёзув қўйиб қўйилганди. Шу ернинг ўзида садақалар учун шапка ҳам қўйилган. Аглая бу тиланчини шаҳарнинг кўпгина қисмларида учратган эди, лекин бирон марта ҳам унга садақа бермаган ва бошқалар ҳам унга садақа берганини кўрмаганди. Бугун эса нима сабабданлиги маълум эмас — бирдан сахийлиги тугиб кетиб, ҳамёнидаги чақа-тангаларнинг ҳаммасини, унинг шапкасига ағдарди. Майдалар бир сўмдан ортиқ эди.

Ошхона нимқоронғи, ҳаммаёқни тамаки тугуни қоплаган, зах ва дим эди. Полга бирон палос тўшалган эмас, қалин қилиб қипиқ сепилган. Бу полнинг тахталарини биринчи жаҳон уруши йилларидан бери янгилашмаган кўринади, одамлар унинг устидан худди юмшоқ қорни босаётгандек эҳтиётлик билар юрардилар. Столлар устига илиб қўйилган пашшаларга қарши ёпишқоқ қоғозлар буралиб-буралиб кетган эди. Стол устида ўчоқ бошини залдан ажратиб турадиган деворда иккита плакат илинганди. Уларнинг бирида бундай ёзув бор эди (уни олиб ташлаб улгуришмаган эдилар):

“Овқатланиш инсоннинг яшашини таъминлайдиган асосий шартлардан биридир — у инсон маданиятининг асосий муаммоларидан биридир”

И.СТАЛИН.

Иккинчиси:

“Нормал ва фойдали таом иштаҳа билан ейиладиган таомдир. Киши бундай таомни еб лаззатланмоғи керак”.

Акад. И.ПАВЛОВ.

Ошхонадаги одамлар ғоятда турфа хил эди. Уларнинг орасида маҳаллий колхозларнинг раислари бор эди. Яна хизмат сафарисида муҳандислар, таноб-

чилар, механизаторлар, машина ҳайдовчилар, прокурорлар ва бошқа йўғонроқ ҳамда майдароқ одамлар ҳам шунда. Уларнинг қай бирлари костюмда, бошқалари энги калта кўйлақда, ҳатто баъзилари майкада.

Нордонгина карам шўрва, хўл қишиқ, машина ёғи ва тер ҳиди кўшилиб кетган.

Оёғи қишиққа бота-бота Аглая ошхона ичкарасига қадам кўйди ва куюқ тамаки тутунидан кўзи ачишиб, биронта бўш ўринни излади.

Бўш жой қидираб экан, дераза олдида ўтирган Степан Харитонович Шалейкога кўзи тушди. У қизариб кетган, хушчақчақ, устида ёқаси ва энгига кашта тикилган украинча кўйлақ, габардин галифе пим, оёғида брезент этик. Ёнида турган стулнинг суянчигига костюмини олиб кўйишти, стол устида брезент портфели билан унинг устида ҳошияси кенг похол шляпаси ётипти. Шалейко Аглаянинг назарида юзини ўгириб олиши, ўзини кўрмаганга солиши мумкин эди, у бўлса, аксинча, Аглаяни кўриши билан узоқдан унга жилмайди-да, кўлини силкитиб, ёнига чақирди.

— Кел, ўтир, — деди у Аглая унинг ёнига борганда. Шундай деб, костюмини олиб, ўзи ўтирган стулнинг орқа суянчигига осиб кўйди, портфелини оёғи ёнига кўйди, шляпасини эса кўйишга жой тополмай, бошига кийиб олди. Унинг олдида макарон қолдиқлари сочилиб ётган тарелка, алломин санчқи, бўш стакан ва ярми ичилган пивоси билан кружка турарди. Якшанба шарофати билан жиндай ўзига эрк берган Шалейко ичиб ўтирган ичимлик юз эллик грамм арақ билан бир кружка пивонинг аралаштирилганидан иборат ичимлик эди. Шалейко бунақа ичимликдан аллақачон қанчасини уриб олгани номаълумлигича қолди, бироқ гаплашганда тили анча-мунча қалдираб қолганди.

Аглаяни ёнига ўтказиб, Шалейко чапак чалди ва шу заҳоти Анюта деган семиз бақалоқ официант аёл югуриб келди. У соҳибжамоллардан бўлмаса ҳамки, бу ердан ўтиб турадиган юк ташувчи оғир машиналарнинг ҳайдовчилари ўртасида бозори чаққонгина эди.

— Хўш, — деди Шалейко, — бу кишига юз эллик грамм коньяк.

Овқат масаласида — Аглая Степановнанинг кўнгиллари тусаган нарсани олиб кел. Кўнгил тусаши мумкин бўлган ва академик Павловнинг таърифига мос келадиган таомлардан ошхонада фақат икки хили бор эди: флотчасига пиширилган макарону, димланган карамли гуляш. Аглая гуляш буурди, уни келтиришгунча, коньякдан газаксиз хўшлаб ўтирди. Шалейко сариқ кичрик-ли кўзларини ундан олмасдан синчиклаб қараб ўтирар ва унинг нигоҳида алланечук меҳр товланарди.

— Кеча, — деди у пивосидан хўшлаб, — сенинг гапларингни эшитиб ўгириб, Аглая Степановна, теримга сиғмай хурсанд бўлиб кетдим. Сенга ўхшаган чин инсонлар, ҳақиқий коммунистларимиз бор экан-ку! Айниқса, аёллар ўртасида. Ростини айтганда, бизнинг эркакларимиз ўткирроқ. Лекин сен жуда бошладинг-да. Ўхшатиб тумшукларига туширдинг. — У ҳатто муштини дўлайиб, Аглаянинг аллақандай шохдор махлуқнинг қаншарига туширган зарбасини кўрсатмоқчи ҳам бўлди. — Бошладинг. Кел, ичайлик. Сен учун. Баракалла! — Шундай деб кружкадан яна хўшлади. — Мен бўлсам, биласанми, кеча хафа бўлдим. Шунақа хафа бўлдимки, кўяверасан. Сенинг гапингни эшитиб бўлгандан кейин сенга қанақа ўшқирганларини кўриб, жуда хафа бўлиб кетдим. Дарров уйга кетгим келиб қолди. Кетардим ҳам, лекин шаҳардан чиқиб улгурмай, машина бузилиб қолди. Энди катта йўлга чиқишимиз билан машина тақиллаб кетди. “Ҳа, нима бўлди?” деб сўрадим шоферимдан. “Сцепление” деди у. Шу десанг, орқага қайтишга тўғри келди. — Шалейко ён чўнтагидан бир кути “Шимолій Пальмирь” папиросини олиб, Аглаяга тутди ва ўзи ҳам чекди. — У ёққа югурдим, бу ёққа югурдим, автобазага, сельхозтехникага бориб ялиниб-ёлвордим — сцепление йўқ. Колхозчилар уйида тунаб қолдим. Райком гаражида топиб берамиз дейишди, лекин фақат душанба куни эрталабга ваъда қилишди. Эртароқ бўлмайдими десам, сира иложи йўқ экан. Нима ҳам қила олардим. Яна колхозчилар уйида қолишга тўғри келди. Бир ўзим ётибман, папирос чекаман, ўйлайман. Нималар бўляпти ўзи, қанақа одамлармиз биз деб ўйлайман. Мен ўзим казакларданман, фронтда бўлганман, кас-

касиз атакага борганман. Шунда ҳам кўрққан эмасман. Бу ерда конференцияда эса бошим елкамнинг ичига кириб кетди — мени чақириб қолмасин деб юрагим така-пука. Кейин машинада сцепление тўкилиб кетди. Шу важдан меҳмонхонада “бу ёғи қандоқ бўлди? Энди нима бўларкин?” деб ўйланиб ётибман. Кунни кечагина ҳамма ўртоқ Сталиннинг тарафдори эди, биронта ҳам инсон бундан мустасно эмасди, бугун эса ҳамма ялписига унга қарши бўлиб қолипти. Ҳатто аллақачон лапар ҳам тўқишипти. Эшитганингиз йўқми?

— Йўқ, эшитмадим.

— Ҳозир айтиб бераман, — шундай деб у Аглаянинг қулоғига эгилди-да, лапарни айтиб берди. Унинг маъноси шундай эди: Оврупани қойил қолдирдик, ўзимизнинг лақмалигимиз билан, ўттиз йил бир одамнинг кетини яладик, энди маълум бўлдики, бошқа одамни яламоғимиз керак экан.

— Расво-ку, — деди энсаси қотиб Аглая.

— Ҳақиқатан ҳам расво, — дея осонгина маъқуллади Шалейко. — Шоферим айтиб берди. Сийсий жиҳати бўш-да, қип-қизил нодон. Нимага кўзи тушса, шунга чангалини уради. Лекин халқ ўртасида шунақа гаплар тарқалаётган бўлса, бу бежиз эмас-да. Шунинг учун мен ҳам ўйлаяпман-да. Кеча ҳамма нимага тарафдор бўлса, шунга тарафдор бўлиб овоз берарди, бугун эса ҳамма кечаги тарафдор нарсасига қарши овоз берапти. Коммунистлар эмас, ҳар хил қаланги-қасангилар шунақа қилипти. Шунақа хафа бўлиб кетдимки, кетворардим, лекин сцепление тўкилиб кетган эди-да. Сцеплениени гаражга бериб қўювдим. Ўзим эса меҳмонхонада ётиб хаёл сураман. Агар Аглая Ревкинага тегушса, мен ҳам кўймайман деб ўйладим. Ўзим — ўз ихтиёрим билан... Партбилетни стол устига қўяман, дедим. Тамом. Мен, ахир, кимсан, Шалейкоман, казаклардан чиққанман. Анюта, — стол ёнида югуриб ўтиб кетаётган официантканинг фартуғидан ушлаб олишга улгурди у. — Нега гизиллаб кетаверасан-у, мижозларингга эътибор бермайсан. Бизга яна олиб кел...

— Иловаси биланми? — деб сўради Анюта.

— Иловаси билан. Юз элликта. Аглая Степановнага молдаванларнинг коньягидан яна юз грамм олиб кел. Кеча бўлса, менинг сцеплением тўкилиб кетди.

Анюта гапнинг давомини кутмай, нари кетди.

— Ҳар хил қаланги-қасангилар-да, — деб давом этди Шалейко, — лекин сен бошладинг, қарсиллатиб миясига солдинг. Сен чиқиб кетганингдан кейин итдан таркаган Поросьянинов нима дейди дегин? Ревкинани партиядо қолиш-қолмаслигини дарҳол кўриб чиқиш керак, дейди. Аммо Нечаев босиқ одам-да. Уни ҳовуридан тушириб қўйди. Ўзимизнинг одам. Бекордан-бекорга одамни нобуд қилмайлик деди. Умуман олганда, Ревкина яхши ўртоқ, унинг англаб етмагани масаласида биз ҳали яна иш олиб борамиз деди. Ҳа, ҳа, иш олиб борамиз, деди. Демак, ҳали юқорида ҳам ҳаммаси узил-кесил ҳал бўлиб бўлган эмас. Шунақа, Степановна, сен унақа кўп ҳам ўзингни ўзинг еяверма. Ундан кўра, кел, сен учун ичайлик. Мен эса... бу ерда қолдим, сцепление тўкилиб кетувди.

Бир қўл олишди, газак қилишди, кетидан яна ичишди. Шалейконинг анча мазаси қочиб қолди, у кўйлагининг яна бир тугмасини ечди, Аглаяга яна тикилиб қаради. Аглая унга илгари ҳам ёқар эди, ҳозир ҳам унинг кўзлари Аглаяда нафақат партиядош ўртоғини кўрмоқдайди, Аглая ҳам ичган коньягининг таъсирида ва ҳозирги ёқимли сўзларга эриб, Шалейкога нисбатан мойилроқ бўлиб қолди.

— Сем, Степановна, мен сенга айтадиган бўлсам, умуман олганда, айтиш мумкинки, ёқимтой аёлсан. Жозибадорсан. Ҳусни жамолинга нисбатан айтишман бу гапни. Агар билишни истасанг, майли, айтай, — шунақа деб у тева-рак-атрофга олазарак қараб олди-да, шивирлаб гапира бошлади. — Биз сен билан, айтиш мумкинки, — нима десам бўларкин... Ё “уйингга” таклиф қиласанми? — деб сўради у “уйингга” деган сўзга ургу бериб. — Қачон? — деб сўради Аглая. — Ҳозир десанг, ҳам майлига! — дея жонланди Шалейко.

Аглая тараддуланиб қолди. Шалейко унга унчалик ҳам ёқавермас эди, лекин унга хушомад қилиб юрган бошқа бирорта эркак йўқ-да! Холбуки, у эндигина қирқ иккига кирган ва ҳар ойда ой охирига билан аёллар бошига

тушадиган машмаша уни ҳали тарк этмаган эди. Кечалари ҳали унинг тушига қудратли муҳаббат билан боғлиқ манзаралар кириб турарди. Рост, бунақа ҳодисалар тез-тез бўлмас эди-ю, лекин бўлганида, лекин тушида кўпинча энг ардоқли дақиқаларга етиб борадигандек кўринар, лекин ҳеч унга етишмас, уйғонганда бутун вужудини ёқимсиз туйғулар чулғаб олганини ҳис қиларди...

— Ҳозир бўлмайдди, — деди Аглая осонгина Шалейконинг қўйнига кирмаслик учун. — Кетиб қолмасанг, айнимасанг, кечкурун уйга борарсан...

23

Аглая тушлик қилиб бўлгунича, унинг қўшниси Шубкин янги квартирасига жойлашиб олиш ҳаракатида бўлди. Жиндай қўшимча ҳақ эвазига Оприжкин деворларга стеллажларни ўрнатиб берди. Уларга Ленин, Горький, Маяковский, Короленко, Куприн ва сўнгги пайтларда расм бўлаётган Сент-Экзюперининг танланган асарлари териб қўйилди. Китоб терилган жавонлар тўртгала деворнинг ҳаммасини эгаллади. Албатта, эшик ва дераза ромлари турган жойлар бу ҳисобга кирмасди. Китобларнинг олдига Шубкин ўзи яхши кўрган одамларнинг сувратини илиб қўйди. Буларнинг ичида Ленин, Дзержинский, Горький, Маяковский ва ўзи ёшлигида ҳаддан ташқари яхши кўрган қаҳрамони Жузеппе Гарибальдининг сувратлари ҳам бор эди. Кутубхонани жойлаб бўлгач, Марк Семенович дераза олдига ўзининг қўлбола ёзув столини жойлашгирди, унинг устига ўзи ясаган стол лампасини қўйди, “Рекорд” приемнигини ҳам шу ерга ўрнашгирди ва сим антеннанинг учини деразадан ташқарига чиқариб қўйди. У тезроқ биронта ғарб радиостанциясини тутишни ва янги жойда уларнинг эшиттиришлари қандай эшитилишини текшириб кўрмоқчи бўлди, лекин негадир “Америка овози”ни бу ўрталарда эшитиб бўлмас экан, “Озодлик”ни эса жуда қаттиқ бўғишар эканлар, “Би-би-си” эса фақат кечкурунлари ишлар эди.

24

Бутун кун бўйи Аглая рўзғор ишлари билан банд бўлди — кир ювди, полларни ювиб артди, деразаларини артиб тозалади, кўрпа-тўшакларини алмашгирди. Бу ишларни қилар экан, Шалейконинг кайфи тарқаб, ҳуши жойига келиб қолар ва кечкурун бу ерга келмас деб ўйлади. Аммо соат еттидан кейин кўп ҳам ўтмай, эшик тақиллади. Аглая эшикни очди ва остонада жилмайиб турган Степан Харитоновични кўрди. У бир қўлида коньяк, иккинчи қўлида қоғоз пакет кўтариб олган эди.

— Сени бирор одам кўрдими? — деб сўради Аглая.

— Билмадим-ов, — деб елкасини қисди Шалейко. — Кираверингда иккита кампир скамейкада ўтиришганга ўхшади. Кўрса нима, эринг йўқ-ку!

— Мен ўзимни ўйлаётганим йўқ, — деди Аглая. — Сени ўйлашман. Мен ҳозир қора рўйхатга тушгандайман-ку...

— Мени кўявер: қора рўйхатга тушган бўлсанг, ҳечқиси йўқ, — деди бегамлик билан меҳмон. У шишани стол устига қўйиб, пакетдан иккита лимон билан “Мишка на Севере” деган шоколадли конфетларни олди. — Рўйхатга тушган бўлсанг, мени қамаб қўйишармиди? Нима, сени кўрганда ўн чақирим наридан айланиб ўтади деб ўйлайсанми? Мен, ахир, Шалейкоман. Казакман. Каскасиз атакага борганман. — У қандай қилиб, каскасиз ҳужумга борганини кўрсатиш учун тепакалига шাপатилаб уриб қўйди. — Ўқдан кўрққанам йўқ, снаряд парчаларига таъзим қилган эмасман. Энди кўрқар эканманми? Мени хотиним ушлаб олмас бўлгани, партия органларидан эса — нима десам бўлади сенга — тариқча ҳам кўрқмайман.

— Қани, кўрсат, турмушинг қалай? — дея илтимос қилган бўлди Шалейко.

У бутун квартирани айланиб чиқди, деворларини бармоқлари билан уриб кўрди, дераза ромларини ушлаб кўрди, ҳожатхонага кириб, сувини туширди ва ниҳоят, ҳукмини айтди:

— Квартира яхши. Амалда пойдевори йўқ экан. Бу — ёмон... Лекин қулайликлари соз экан. Ваннаси ҳам бор, анавиниси ҳам... Занжирдан тортсанг, “шув” этиб сув тушади. Биз шўрликлар қишлоқда ҳали ҳам эскичасига эплаб юрибмиз. Хожатхона ташқарида, сув — қудуқда. Ювинаман десанг, ҳаммомга боришинг керак. Газинг қаердан келади?

— Коллектордан, — деди Аглая.

— Буниси нима дегани?

— Коллектор — подвалда. Газли ўн иккита баллон. Пропан-бутан.

— Хатарли экан, — деди Шалейко ва шу заҳотиёқ газни маъқуллади. — Газ яхши нарса. Мен Киевда қариндонларимникида турган эдим. Уларникида ҳам газ. Мана бундай кастрюлкани кўйсанг, беш минутдан кейин вақирлаб қайнаб турипти-да! Менимча, биз ҳам бора-бора шундай кунларга етамиз — ҳар бир колхозда электр билан газ бўлади. Канализация бўлади. Шунақа десам, менга “нима бало, жинни-пинни бўлганмисан!” дейишади. Мен бўлсам, “жинни эмасман, сошпа-соғман, нима, орзу қилиб ҳам бўлмайдами? Ленин ҳам орзу қилган. Мен ҳам орзу қиламан” дейман. Йўқ, мен ўзимни Ленинга тенг қилаётганим йўқ. Ленин — бу, биласанми, ўҳ-хў-ў, мен бўлсам бутунлай бошқа. Лениннинг орзуси эҳтимол, бир километрлик орзу бўлгандир, меники бор-йўғи ярим метрлик орзу. Лекин шундоқ бўлса ҳам ҳар бир одамнинг орзу қилишга ҳаққи бор. Лекин сенинг уйингнинг амалда пойдевори йўқлиги чатоқ экан. Зилзила бўлиб қолса, нима бўлади?

— Бу ерларда зилзила нима қилсин? — дея эътироз билдирди Аглая, — зилзила дегани бирон Ўрта Осиёдами ё Италиядами бўлади. Ёки Туркияда бўлади. Биз томонларда бунақа нарса икки дунёда ҳам бўлмайди.

— Бу гапинг ҳам тўғри, — деди Шалейко. — Бўлган эмас. Лекин ҳозир зилзиланинг каттаси бўлади. — Шундай деб Аглаяни кучоқлаб олди-да, ётоққа судради. — Ҳозир кўрасан қанақа зилзила бўлишини.

Аглая қаршилиқ кўрсатмади. Фақат сўради холос:

— Коньяк-чи? Коньяк нима бўлади?

— Ачиб қолмайди, — деб ишонтирди Шалейко.

Кўриб турибман, бунақа нарсаларни кўравериб пишиб кетган ҳозирги китобхон Аглая Степановнанинг ётоқхонасида нималар бўлганини батафсил билиш иштиёқида тоқати тоқ бўлаётган бўлиши керак. Қаҳрамонлар қанақа алфозда ётишганикин, гавдаларининг қай қисми бир-бири билан қай тарзда чирмашиб кетди, бир-бирларига шивирлашиб қанақа сўзларни айтишди ва ниҳоят, бу ишларнинг ҳаммасини қай тарзда хотималашди? Булар кимни қизиқтирмайди, дейсиз. Лекин муаллиф буларнинг ҳеч қайсисини тасвирлаб ўтирмайди. Буларни гапирмаслиги муаллифнинг ўта ибоби бўлгани боисидангина эмас (бу, албатта, ўз-ўзидан маълум) гап шундаки, гапиришга арзийдиган воқеанинг ўзи бўлгани йўқ. Бизнинг қаҳрамонларимиз ишчи-деҳқон келиб чиқишига эга бўлган одамлар эди, тарбияси ҳам шунга яраша эди, улар шаҳвоният бобида ҳеч қанча таълим олишган эмас, ҳозирги телевидение “бу масалада” берадиган кўрсатувларнинг биронтасини кўрган эмас, ҳирс-у шаҳвоний лаззатнинг нозик томонлари ҳақидаги ҳиндча, хитойча ёхуд бошқа китобларнинг биронтасини ўқиган эмас. Улар “Правда”ни ўқишган, “Агитатор блокноти”ни ўқишган, “ВКП(б) тарих. Қисқа курси”ни ўқишган. Аглая шу ёшга кириб, “секс” деган сўзни умуман эшитган эмас эди. Шалейко эшитишга эшитган эди-ю, уни немисчасига “олти” дегани деб биларди. Хуллас, бу ҳодиса айтарлик тафсилотларсиз рўй бериб ўтди-кетди. Ҳолбуки, тиришқоқ Степан Харитонович ўқимаган бўлса ҳамки, жисмонан анча бақувват эди, у инқиллаб-синқиллаб, пишқириб, ҳансираб, жўшиб-совиб Аглаянинг қай бир қитиғ патларини уйғотди, уни ҳам жунбушга келтириб қўйди.

Хулласалом, Аглая тўлганиб ётиб, муҳаббат ўйинидаги шундай бир манзилга яқинлашиб қолган эдики, у умрида ҳали бирон марта ҳам бу манзилда тўхтаб ўтмаган эди. Шалейко ҳам шу йўлдан ўша манзил сари кетиб бормоқда эди. Яна бир оз шу аҳвол давом этганида уларнинг иккови ҳам васл лаззати деб аталмиш уммонга бошлари билан шўнғишга тайёр бўлиб қолишган эди. Лекин шу чоқ шу яқин ўртада (лекин уларнинг ўз ичида эмас) тўсатдан музыка чалиб юборди ва аёл кишининг ёқимли овози янгради:

— Би-би-сидан гапирамыз. Лондондан эшиттиришларимизни бошлаймиз. Ғарб мухбирларининг Москвадан хабар беришларича, одамлар орасида юрган миш-мишларга қараганда, Сталин шахсига сиғинишга қарши сиёсат энг ортодоксал КПСС аъзоларининг сезиларли қаршилигига учрамоқда. Шу муносабат билан КПСС Марказқўми Президиумида партия сафларида тозалаш ўтказиш мумкинлиги масаласи кўриб чиқилияпти. Бунда партиянинг йигирманчи съездида ишлаб чиқилган бош йўлга яширин ёки ошқора тарзда қарши чиқаётганлар партия сафидан чиқарилади. Партия арбобларидан бирининг баёнотида кўра, партия нафақат янги йўлга тўғридан-тўғри қарши чиқувчиларни топиб, уларни жазолайди, балки бундайларга қарши тегишли зарба бермаётганларни ҳам жавобгарликка тортади.

“Ие, бу менинг тўғримда-ку!” — деган фикр ўтди тўсатдан Шалейконинг кўнглидан ва кўксидан алланечук ёқимсиз туйғулар пайдо бўлди.

— Бу нима? — деб сўради у ўзининг саёй-ҳаракатларини тўхтатмай, лекин хушёр торга бошлаганини ҳис қилиб.

— Ўьгибор берма, — деб шивирлади Аглая ҳансираб ва тобора кучайиб бораётган ҳаяжонини йўқотиб қўймасликка ҳаракат қилиб. — Бу янги кўшним, Шубкин. Сен уни танийсан...

— Шубкин? — дея такрорлади Шалейко бўшашиб. — Биз уни эшитаётган бўлсак, демак у ҳам...

— Билмадим. Эшитса эшитавермайди, менга нима? — деди апил-тапил Аглая. Унинг гаши кела бошлаган эди. У гапни қисқа қилиш учун шундай деди-ю, аслида ёлгон гапирган эди. Шубкин унинг уйидаги бўлаётган гапларни эшитиши мумкинлиги уни жуда ҳам қизиқтирар эди. Ҳатто, аксинча, бунга ўйлаб ҳаяжон тобора ортиб борарди. Агар Шубкин ақли етиб ёки хижолат бўлганидан уч-тўрт дақиқа индамай турмасдан, қулоқ тугиб турган бўлса, бу Аглаяни янада жунбушга келтирган бўларди.

— Менга эса барибир эмас, — деб Аглаянинг қулоғига шивирлади Шалейко ҳаракатларини тўхтатмай. — Сен эшитдингми, йўқми, партияни тозалаш бўлар эмиш. Қаршилиқ кўрсатаётганлар ва уларга зарба бермаётганлар партиядан ўчирилар эмиш. Мен эса сенинг қарашларингга қаршилиқ кўрсатаётганим ҳам йўқ, тўла ва бир йўла қоралаётганим ҳам йўқ, — деди у ҳаракатларини янада тезлаштириб.

— Нима? Ҳали сен қораламоқчимисан? Қоралайман деяпсанми? — деди Аглая газаби жўшиб. Лекин шунда ҳам жазавасидан тушмасликка ва ардоқли нуқтага етиб боришга ҳаракат қилди. Аммо бу вақт ичида Шалейко тескари жараёни бошидан кечирмоқда эди, гарчи у ҳали Аглаянинг устида гимирлашда давом этаётган бўлса-да, иш боргани сари сусайиш томон юз туган эди. Аглая бунга дарров ҳис қилди, ўзи ҳам бўшашиб бошлади ва чидаб туролмай, анчагина қўполлик билан уни устидан суриб туширди. Бўлар-бўлмас узрларни минғирлаб у полга сирғалиб тушди-да, кийина бошлади.

Аглая унга ҳеч нарса деб таъна қилмади, лекин унга қаҳр билан қараб турарди. Товус сувратлари тикилган хитойча ишак халатини устига ташлаб олган Аглая унинг ҳамма тугмаларини қадаб бўлишини сабрсизлик билан кутиб турарди. У шляпасини кийиб, эшик томон йўналди. Аглая унинг қўлидан портфелини шартга тортиб олиб, коньяк билан лимонларни унга тикча бошлади.

— Ҳой, Степановна, нима қилипсан? — дея уни қайтармоқчи бўлди Шалейко, лекин Аглая портфелини унинг қўлига тутқазди-да, кескин деди:

— Йўқол бу ердан, мишиқи!

Шалейкога Аглая уни ноўрин ҳақорат қилаётгандай кўринди. Бу гап яна шунинг учун аламлироқ кўриндики, болалигида уни чиндан ҳам “мишиқи” деб қақришарди. Оғир сўлиш олиб, у эшикдан ташқари чиқди — энди ҳар нима бўлганда ҳам ҳеч кимнинг ўьгиборини жалб қилмай, бу ердан жўнаб қолиш керак эди. Айтгандай, уйнинг олдида скамейкада аллақандай кампирлар ўтирган эди. Улар қаердаки бирон тирқиш ёки тешик бўлса, бажонидил ўзларининг тумшукларини тикишга тайёр, лекин кўзлари ожизлиги, қулоқлари оғирлиги ёки ақллари ноқислиги вазиданми унинг ким эканини ва кимникидан чиқиб келаётганини пайқамай қолишса, ажаб эмас.

Аммо у кампирларга рўпара келишдан олдин шу ернинг ўзида — зина

майдончасида Марк Семенович Шубкинга дуч келди. У Би-би-сининг навбатдаги ахборотини эшитиб бўлгач, ахлат челақни бўшатиб келишга ва йўл-йўлакай, жорий ҳодисаларни ўйлаб кўришга аҳд қилган эди. КПССда ўтказилиши мумкин бўлган тозалаш муносабати билан унда турли-туман гоёлар пайдо бўлди ва ҳозирнинг ўзида Хрушчевга ёзадиган навбатдаги мактубининг матнини пишитиб қўйганди. У мактубда партиядан юксак мартабали амалдорларнигина эмас, балки вилоят ва район даражасидаги партия ташкилотларида ўрнашиб олган ашаддий сталинчиларни ҳам қувиб чиқаришни талаб қилади.

Шубкин ахлат челақни кўтариб, эшикдан чиқди-ю, шу ернинг ўзида Шалейкога рўпара келди. Шалейко Шубкинни кўриб, у каравотнинг гижир-гижирини ҳам, Аглаяни нима деб эркалаётганларини ҳам эшитган бўлиши керак, ҳозир эса бу номаъқулчиликларни ким қилганини кўриб, билиб қўйиш учун атайин уйдан чиқиб келди деб ўйлади. Лекин Шалейко яна бир нарсани тушунарди: Марк Семенович, албатта, ижодкор одам ва ижодкор одам сифатида ҳамisha ўзининг ўй-фикрларига чўмиб юради (дарҳақиқат, у ҳамisha хаёлга чўмиб юрарди), теварак-атрофидаги воқеалардан хаёли ҳамisha олис-олисларда бўлади, ҳеч қанақа гап-сўзлар, ҳеч қанақа бегона товушлар қулогига кирмайди, айрим оҳлар, воҳлар ёки сўзлар кириб қолган тақдирда ҳам уларни денгизнинг олисдан келган шовуридай мужмал бир товуш деб қабул қилган. Аммо Шалейко ижодкор одам қалбининг нозик жиҳатларини тушунмагани учун бу аблаҳ ҳамма гап қулогига чалинди деб ўйлади. Худо билсин, у атайин деворнинг бирор тирқишига қулоқ тугиб, атайин эшитган бўлиши ҳам мумкин. Шундоқ бўлгач, ундан яширинишнинг маънисини йўқ.

— Ие, ие, — деди у Шубкин билан учрашиб қолганига ўзини беҳад хурсанд бўлган кўрсатиб. — Яхшимисан!

— Яхшимисиз, — деди Шубкин паришонхотирлик билан ёки Шалейконинг назарида совуққина оҳангда.

— Шу ёқларга келган эдим... Ҳа, энди жиндай отдим... Шу десанг, сцеплением тўкилиб кетди. Колхозчилар уйда тунаб қолдим.

— Дуруст, — деди Шубкин мужмал оҳангда. У ҳеч нарсани назарда тутгани йўқ эди. Аммо Шалейкога шундай туюлдики, “дуруст” деган сўз билан Шубкин эшитган гапига ишонмаслигини ифодаларди.

— Сента айтяпман-ку, — деди хуноб бўлиб Шалейко (нимага хуноб бўлаётгани маълум эмас эди), — кайфим бор эди. Ростини айтсам, ўқтин-ўқтин отиб тураман. Рўпара келиб қолдим-да... Менинг турмушим қурсин — ит ётиш, мирза туриш. Бутун умрим давомида хизмат сафарида ўтади. Гоҳ партконференциядаман, гоҳ илғорлар кенгашида, гоҳ сессиядаман, гоҳ кўрғазмада. Хотиним дардчил. Хотинлар касалига чалинган. У менга ўзи айтади, бечора. Сен, Степа, дейди, мабодо кўнглинг тусаса... Фақат мени ташлаб кетмасан бўлди, дейди. Мен нима, бир ожиз бандаман-да, фронтда каскасиз атакага борганман, ўқлар қулогим билан чеккамнинг ўртасидан визиллаб учиб ўтарди, шунда ҳам уларга таъзим бажо келтирмаганман. Мени, ахир, Шалейко дейдилар. Мен — казакларданман. Лекин истараси иссиқроқ аёлни кўриб қолсам, бутун ихтиёрим қўлдан кетади. Энди, ўзингдан қолар гап йўқ-ку... — У чуқур хўрсинди, кейин яна қоматини тиклади. — Лекин мафкура масаласи ўртага тушадиган бўлса, ҳеч қанақа муросаи мадорани билмайман. Бу масалада Шалейко чақмоқтошдай пишиқ, метин. — Шундай деб у афтидан айтган минералининг пишиқлигини кўрсатмоқчи бўлди, шекилли, муштумини қисиб, юқорига кўтарди. Лекин бошқача бир йўлни ҳам синаб кўришга қарор қилди. — Менга қара, ҳой биродар, нима дейсан? Балки бир қултумдан коньякдан отармиз, а, лаббай? Зўр коньягим бор, молдаванларники, тўрт юлдузлисидан? Ўзинг биласан. Хўш, ҳар хил бибишлар биз тўғримизда нима деб бибилляпти? Яна гийбатни бошлашдими, дейман-да?

Сўнги жумлани у шунчаки йўл-йўлакай, бирон-бир нарсага шама қилмай айтди, лекин, бари бир, гапининг тагида гап бор эди: кўзингга қараб қўй, ошна, мен тўғримда гиринг десанг, менинг ҳам сен тўғрингга тегишли жойларга етказадиган гапим бор демоқчи бўлаётгандай эди.

— Тузукроқ гапи йўқ, — деди Шубкин паришонхотирлик билан. — Арзийдиган гап йўқ, — У Шалейкодан тезроқ қутулиб, холи қолиб ўз ўйларини

ўйламоқчи эди. Шунинг учун ўзини бир нарсасини унутгандек қилиб кўрсатди-да, ахлат челақни зина устида қолдириб, хонасига қайтиб кириб кетди.

Шалейко эса бир неча фурсат зина устида турди-да, кейин елкаларини қисди ва истар-истамас пастга туша бошлади.

25

Оқшом чўка бошлади. Аммо якпанба бўлгани ва оқшом илиқ бўлгани ва-жидан ҳовлида одам кўп эди. Бола-бақра чақиритиб-бақиритиб беркинма-чок ўйнар, тўп тепишарди, милиционер Толя Сараев мотоциклининг гилди-рагига дам урмоқда. Тентак Шурочка примусда мушукларига алланима пиширяп-ти. Кампирлар эса битгаси ҳам хато бўлмай скамейка узра тизилишиб ўти-риб, гап сотишяпти. Жора Жуков гармонидан танго куйини чалаяпти. Унинг онаси Валентина Ренат Тухватуллин билан танца тушишяпти, Тухватуллин-нинг хотини Рая эса уларга рашк билан қараб-қараб, дордан кирларини йи-гиб оляпти.

Хулласи калом, Шалейко Аглаяникидан чиқиб келганида ҳовлида жамоат жам эди. Уларнинг бари ҳам эрмакталаб одамлар бўлиб, ўзгаларнинг туриш-турмушини икир-чикиригача кўриб олишга иштиёқманд одамлар эди. Шу-нинг учун уларнинг ёнидан ҳатто чумоли ҳам сездирмай ўтиб кетолмас эди. Шалейко эса чумоли эмас эди-да, у қай томондан қарасанг ҳам кўзга “мана мен” деб ташланиб турадиган сўлақмондай эркак эди. Яна бунинг устига бо-шида — похол шляпа. Шунинг учун унинг ҳовлида ҳар қайсиси ўз иши би-лан андармон бўлиб ётган одамлар мени сезмай қолади деб ўйлаши беҳуда эди. Улар, албатта, унга эътибор беришди. Шалейко кириб кетаётганидасқ унга эътибор беришган эдилар. Чиқаётганда эса янада синчиклаброқ эътибор бе-ришди. Шунда у таниб қолишмасин деб бошини эгиб, шляпасини кўзларига-ча тушириб олди. Одамлар эса унинг бошини эгиб, шляпасини кўзигача бос-тириб кийиб олганига алоҳида эътибор беришди. Шалейко Розенблом кўчаси томонга кетди. Кампирлар унинг орқасидан қараб қолишди.

Гречка шартли савол оҳангида гап қотди:

— Аглаяникидан чиқиб келяптими дейман?

Кампирлар аҳиллик билан жавоб беришди:

— Кимникидан бўларди? Ушаникидан-да...

Нисбатан соғлом ақл эгаси бўлмиш Шалейко, албатта, Аглаяникидан чи-қиб келаётганида унга рўпара келган одам кимларнингдир топшириғини ба-жаришяпти деб ўйлагани йўқ, лекин ўзининг ҳаётий тажрибасидан келиб чи-қиб билар эдики, умрининг ярмидан кўпини ҳовлида ўтириб ўтказадиган кампирлар миялари амалий жиҳатдан бирон-бир керакли нарса билан банд бўлмагани учун жуда сезгир ва хотиралари ҳам жуда яхши бўлади, агар би-рор одам улардан: “қайси бир куни оқшомда ҳовлида ўтирганмидингиз, ўшанда турқи фалондақа, сийғи пистондақа бошида похол шляпаси бор эркакнинг шу ердан ўтганини сезганмидингиз?” деб сўраб қолса, албатта, “ҳа, бўлма-сам-чи, ўтиргандик, сезмай ўлибмизми”, деб жавоб беришади ва шу заҳоти унинг устидаги кийими қандай бўлганини, қиёфаси қанақалигини, қачон ке-либ, қачон чиқиб кетганини батафсил айтиб беришади.

26

Имконият доираси жуда кенг бўлган партия ходими бўш вақтларида шу-ғулланиши мумкин бўлган эрмаклардан обком котиби Николай Иванович Гризлов учтасини афзал кўрарди. Булар — ов, балиқ ови ва ҳаммом эди. Шанба куни у ов хўжалигига бориб, ўша ерда ётиб қоларди. Кечкурун ҳаммомда бунги кўпайтириб чўмиларди. Иккита комсомол қиз уни қайин новдаларидан қилинган супурги билан обдон баданини савалашар, совунлашар, ювишар, оқ чойшабга ўрашар, пиво олиб келишар ва бошқа йўллар билан кўнглини олишарди, кейин эса унга жўр бўлишиб кўшиқ айтишарди. Эрталаб ов бўлди. Ов ўнгидан келди. Гризлов иккита ўрдақ ва битта тўнғиз отди. Бояги комсо-мол қизлар кулинг ўргилсин тушлик тайёрлашди. Пойтахтона салат, тар саб-

завотдан тайёрланган салат, қўзиқоринли ва зайтунли шўрва, пекинча пиширилган ўрдак, яна ҳар хил шарбатлар, графинда муздек арақ... “Оҳ! Уҳ! Ўҳ!” дея хитоб қиларди. Гризлов бу неъматларга нигоҳ ташлаб туриб, албатта, ичида айтар эди, чунки раҳбар партия ходими инсоний туйғуларга эга бўла олмайди, мабодо эга бўлган тақдирда уларни тобеинлари олдида ошқор қилишдан эҳтиёт бўларди. Ҳатто ҳаммомда қизлар Гризловга хушқадиган ҳар хил ёқимли ишларини адо этаётганларида ҳам уларнинг хатти-ҳаракатларини юзида тошдек қотиб қолган ифода билан қабул қиларди. Унинг қиёфасини кўрган одам уни тўла-тўқис кийинган ҳолда ҳайъатда ўтирипти деб ўйлаши мумкин эди. Унинг хизматини қилишар экан, қизлар бир нарсани тушуна олмай хуноб бўлишарди — Гризлов хузурланиш учун қизларнинг хизматига мурожаат қиладими ёки шундай бўлмоғи керак деб ҳисоблайдими? Жуда писмиқ одам эди ўртоқ Гризлов, худди қопқоғи миҳлаб ташланган тобутдай ҳар томондан ёпиқ одам эди. Аммо биринчи қадахни уриб олгандан кейин ўзини тийиб туролмай кекирди ва санчигини пойтахтона салатга санчган ҳам эдики, ҳовлига тариллатиб мотоцикл кириб келди. Бу — вилоятда бўлиб ўтган район партия конференцияларининг протоколлари ва резолюцияларини олиб келган чопар эди. Николай Иванович уларни олгани тўғрисида имзо чекди-да, шўрвани хўплай-хўплай олиб келинган қоғозларни варақлаб кўра бошлади. Уларни эринибгина варақлар ва охирига кўз ташлаб қўярди. Охирида эса нималар ёзилиши унга маълум эди: Районимиз коммунистлари зўр кўтаринкилик билан КПСС Марказий Комитети Пленуми ҳақидаги хабарни кутиб олдилар ва таркибида ўрт. ўрт. фалончи, фалончиевлар ҳамда уларга қўшилиб олган фалончиевлардан иборат бир ҳовуч аксилпартиявий гуруҳни қаттиқ қораладилар. Ҳамма қоғозда охирида “якдиллик билан қабул қилинди” деган ибора бор эди. Долговдан келган резолюциянинг ҳам охирида “якдиллик билан қабул қилинди” деган ибора бор эди. Фақат бу ибора бир оз бошқачароқ таҳрирда берилганди: “якдиллик билан қабул қилинди, фақат бир одам коммунист Ревкина сиймосида бетараф қолди”. Бу иборани ўқиб, Гризловнинг оғзи очилиб қолди, икки лунжини тўлдириб турган шўрваси оқиб, талинкага қайтиб тушди. Иштаҳа гиша бўғилди. Пекинча пиширилган ўрдак турган жойида қолаверди. Гризлов хўжалик директориникига борди ва у ердан тўғри Нечаевнинг уйига кўнги-роқ қилди. Нечаев ҳам худди шу дақиқаларда тушликка ўтирган экан. У эндигина бўйнига фартук тутиб улгурган эди. Худди шу пайт хотини юраги така-пука бўлиб, “Гризлов” деб шивирлади-да, уни телефонга чақирди.

Нечаев гўшакни қулоғига олди. Якшанба куни Гризлов бекордан- бекорга кўнги-роқ қилмайди, шунинг учун расмий оҳангда:

— Нечаев телефонда, — деди.

Гапимга жавобан ҳозир мен билан салом-алик қилишади, ишлар қалай деб сўрашади дея кутди. Аммо Гризлов саломлашмади ҳам, ҳеч нарса сўрамади ҳам, бунинг ўрнига гапнинг пўсткалласини айтди-қўйди:

— Сенинг районингда ўз муҳолифатларинг бор экан-да?

Албатта, у Аглая Ревкинани назарда тутаётган эди. Нечаев Аглаянинг хизматларини санаб, у билан ҳали ишламоғимиз керак, деб бошлаган эди, Гризлов кўполлик билан унинг гапини бўлди:

— Бизда, азиз дўстим, муҳолифат билан ишлашмайди, бизда уни мажақлаб ташлайдилар.

Шундай деб Нечаевнинг нима жавоб беришини кутмай, гўшакни қўйиб қўйди.

Ҳамма гап ана шундан кейин бошланиб кетди. Нечаев хотинини Поросьяниновни топиб келгани юборди. Уни бир зумда топишди — у сартарошхонада экан. Поросьянинов мени тушлик қилишга чақиришаётган бўлса керак, деб ўйлаб, қўлтиғида бир шиша “Посольская” арағи билан ва хўжайинларни кулдириб кўнглини очмоқ учун бир қанча янги латифаларни хотирида жамлаб зудлик билан етиб келди.

Остонада ботинкасининг тагини тозалар экан, шундай деди:

— Кеча эчки билан захча ҳақида янғисини эшитдим. Зағча учиб бораётган экан...

— Оёғингни артиб ўтирма, дарҳол орқангга қайтасан, — деб қаҳр билан

унинг гапани кесди Нечаев. — Эртага Ревкинани ўчирамиз. Бюрони чақирини сенга топшираман. Кворум тўла бўлсин.

— Нима бўлди? — деб сўради Поросянинов.

— Кворум тўла бўлсин, — деб такрорлади Нечаев.

— Қанақа кворум? Эртага эрталабгача қандай қилиб йигаган уни? — деб сўради Петр Климович.

— Телефонни ишга сол, оёғингга зўр бер. Умуман, нима қилсанг қил, лекин кворум тўла бўлсин, — деди Нечаев ва орқасини ўтирди.

27

Аглаянинг ҳовлисида чикиши билан Степан Харитонович тўхтаган жойига — Колхозчилар уйига қараб йўл олди. Колхозчилар уйи темир йўлнинг нариги томонида эди. Шалейко сапчиб-сапчиб вокзал томонга қараб борар, назарида кимдир унинг орқасидан биқиниб, ўзини дарахтлар панасига олиб ёхуд қоронги деразалар ортидан кузатиб келмоқда эди.

Шалейко тез юриб бормоқда эди, оқшом қоронғилиғи эса янада тезроқ чўкмоқда эди. Гўё қоронғиликнинг ўзи юмшоқ туёқларида Шалейкони таъқиб қилиб келаётгандай туюларди. Аста-секин деразаларда чироқ ёқила бошлади, йўлнинг икки чеккасига қатор терилган устунларда ҳам, тўғрироғи, вокзалга яқин жойда битта устунда чироқ ёнди. Қолган устунларнинг бир қисмидаги лампочкалар куйган, яна бир қисми эса ўтган йилги дўлда синган эди. Қолганини эса маҳаллий болалар чўзмадан тош отиб синдиришган эди. Ўшандан бери лампочкалар йўқмиди ёки лампочкалар бўлса ҳам уни ўрнига бураб қўядиган одам топилмадими, ҳарҳолда, кўча кечалари зим-зиё зулмат қўйнида яшарди. Аммо вокзал биносининг ўзи ҳар томондан чарақлаб турган чироқлар нурида ярқираб турарди. Степан Харитоновичнинг йўли шу вокзал орқали ўтарди.

Долгов шаҳридаги вокзал бошқа шунга ўхшаш кўпгина шаҳарлардаги вокзаллар каби алоҳида маданий ролга эга эди. Оқшомги сайр-томошалар учун тузукроқ жой бўлмаганидан маҳаллий халойиқнинг ҳаммаси шанба ва якшанба кунлари олис поездларнинг келишини мўлжаллаб шу ерга тўпланарди.

Бунақа поездлар тўртта эди ва тўртталови ҳам Москваники эди. Уларнинг иккитаси — бири Москвага ва иккинчиси Москвадан бўлиб, вокзалдан кундузи ўтарди. Ўша йўналишдаги иккита бошқа поезд эса бу ерда ярим соат оралатиб тўхтаб ўтарди. Ҳар бир поезд тўрт минут турарди. Иккинчи поезд жўнаб кетгандан кейин биринчи поезд келгунга қадар ўтган фурсатни, айниқса улар оралатиб ўтган вақтни, шунингдек, ҳар иккала поезднинг станцияда туриш вақтини Долгов аҳли энг ҳаяжонли воқеалар сифатида қабул қиларди.

Ҳақиқатан ҳам, бу ҳодиса гоётада чиройли ва таъсирчан бўларди. Майда гишт терилган сип-силлиқ перрон шаҳар кўчаларидан жуда ҳам фарқ қиларди. Шаҳар кўчалари қоронғи ва қинғир-қийшиқ ва у ер-бу ерларида тош терилган эди.

Вокзалнинг икки қаватли биноси аср бошида кулранг гудриш тошдан қурилган эди. Унда вокзалларда бўлиши керак бўлган нарсаларнинг ҳаммаси бор эди — кутиш зали, чипта кассалари, иккита буфет, ресторан. Иморатнинг ўнг томонида ҳам, терс томонида ҳам думалоқ соат билан бекатларнинг номлари ёзилган кечаси ёниб турадиган лавҳалар бўлиб, уларнинг икки томонида коммунистик таълимотнинг асосчилари Маркс, Энгельс, Ленин, Сталинларнинг сувратлари жой олганди.

Айтганча, ўша 1957 йилнинг ўзида Москвада Ёшларнинг Бутун жаҳон фестивали бўлмоғи керак эди. Бу улғу ҳодисани кутиб олишга Долгов ҳам тайёргарлик кўрмоқдайди. Шунинг учун Долгов вокзалини фестивалга шу ердан ўтадиган хорижлик меҳмонлар шарафига тозалаб, тартибга келтиришди, вокзалнинг шаҳарга олиб чиқадиган асосий эшиги ёнига тушунарли хорижий тилда эълон ёзиб қўйишди:

“Хуш келибсиз!”

Ҳозирча Долговда ажнабийлар жуда кам учрарди, лекин уларсиз ҳам оқшомлари бу ердаги перрон гавжум ва қувноқ бўларди.

Биринчи бўлиб навбатдаги поезднинг келишидан бир оз олдин қизлар пайдо бўлишарди. Улар икки-уч кишидан бўлиб юришар, улардан маҳаллий заводда ишлаб чиқарилган атирининг ўткир ҳиди анқиб турарди. Уша заҳоти шу ерлик йигитлар пайдо бўлишарди. Уларнинг устида чийдухобадан тикилган куртка, шимларининг почалари кенг-кенг бўларди. Бисотидаги энг яхши либосларини кийиб ясашиб олган эр-хотинлар перрон бўйлаб сиполик билан босайми-босмайми деб сайр қилиб юришар, бир-бирларига рўпара келишганда эҳтиром билан енгил таъзим қилиб, эркаклар эса бошларидан шляпаларини жиндай кўтариб қўйиш билан салом беришарди. Вокзалга кираверишда седана сепилган тешиккулча, “Крюшон” деган шарбат билан газли сув, музқаймоқ сотиларди. Баъзан эса болалар учун пуфлаб шишириладиган резинка шарлар ҳам бўларди. Шу тариқа ҳамма перроннинг у бошидан бу бошига юриб жадвал бўйича келадиган бир зумлик байрамни сабрсизлик билан кутарди. Қизлар креслешин қўйлақларини ҳилпирашиб қўз-қўз қилишар, уларнинг кетидан қолмай, перрон полини кенг почалари билан сидириб-супуриб келатган йигитлар эса қизларга гап отишнинг пайидан эдилар.

— Ҳой қиз, ҳой яхши қиз! Бир нарсангизни тушириб қўйдингиз. Ана, буғи чиқиб ётипти.

Қиз ё кибр билан жавоб бермай кетаверарди, ёки:

— Аҳмоқ! — деб жавоб берарди ва шу билан мулоқотнинг давом этишига йўл очиб берарди.

Поезд олисдан — зулмат қўйнидан чиқиб келарди. Аввалига олисдан паровознинг зўр чинқиргани эшитиларди, кейин олисдаги муюлишдан учта порлаган кўз сакраб чиққандай бўлар ва шитоб билан яқинлашиб кела бошларди. Бу уч кўз паровознинг чироқлари эди, уларнинг нурлари толим-толим бўлиб паровоз олдига тушиб излар бўйлаб, кейин улар бир-бирига қўшилиб қўзни қамаштирувчи зўр чироқ нурига айланар, уларнинг кетидан эса бекатга пишиллаб, икки ёнига буғ таратиб, ҳар хил мурват ва ускуналарини шақир-шукур қилиб паровоз кириб келар эди. У “Иосиф Сталин” деб аталарди. Манг-лайида қизил юлдузи порлаб турган бу қудратли паровоз совет паровозсозлигининг ифтихори эди. У орқасидан узундан-узун бошдан-оёқ дуд билан қопланган вагонларни судраб келарди. Паровоз тўхташи билан вагонларнинг эшик-лари бараварига очилар, перрон яна-да ёришиб кетгандек бўлар, вагонлардан устига пижама, оёғига шиппак кийган одамлар сакраб туша бошлар, уларнинг баъзи бирлари қўлларида чойнак билан қайноқ сув излаб югуриб кетишар, қай бирлари тешиккулча билан музқаймоқ харид қилиш ҳаракатига тушишар, қолганлар эса маҳаллий халойиқ билан аралаш-қуралаш бўлиб кетарди. Перронда жонланиш юзага келади, муваққат гавжумлик пайдо бўлади. Ҳатто перрон қисман бўлса-да, пойтахтона тус олади — аҳён-аҳёнда Москва лаҳжасида айтилган иборалар эшитилиб қолади. Бир зумгина бу ер овлоқ бир темир йўл бекатининг ипириқчи перрони эмас, балки Горький номидаги истироҳат боғининг ёхуд Горький кўчасининг, ҳатто Бродвейнинг бир парчаси деган туйғу пайдо бўлади.

Айни ана шундай дақиқада Степан Шалейко бу перронга келиб қолди. Бу ерда у ҳар хил таниш-билишларини учратди, улар билан тўкилиб кетган сцепление тўғрисида, об-ҳаво ҳақида, бўлғувси ҳосилнинг чўғи тўғрисида гаплашди ва шу йўл билан ўзининг алибисини тўла таъминлагач, перронни тарк этишни мўлжаллай бошлаганида кўққисдан Петр Климович Поросянинов билан юзма-юз тўқнаш келиб қолди. Унинг қиёфаси ташвишли эди, қаёққадир ошиқиб кетмоқда эди. Аммо Шалейкони кўриб қолиб, бармоғи билан қорнига нуқиб туриб деди:

— Хўп яхши бўлди-да! Айни сен менга керак эдинг. — Шу баҳонада қизиқиб суришгирди: — Нега сен якшанба куни уйда ўтирмай, кўчада юрибсан?

Шалейко бу савол бежиз берилмади деб ўйлади, шунинг учун апил-тапил шаҳарда қолиш сабабларини тушунтиришга киришди: мингинчи марта кеча шаҳардан чиқиб кетаётганида сцеллениеси тўкилиб кетганини, райком гаражида тузатишга ваъда беришганини гапирди, бироқ гапираётган гапларининг

ҳаммаси соф ҳақиқат бўлса-да, тушунтиргани сари гапларининг ҳаммаси уч-чига чиққан ёлғондай туюлаверди.

Поросянинов ҳам унинг гапига ишонмаётганини кўрсатди-қўйди, унинг ўйлашича, Шалейко ичиб, шаҳарда қолиб кетганди. Лекин тирхишлик қилиб, ҳадеб суриштиравермади. Ҳозир буни суриштирадиган ҳоли ҳам йўқ эди.

— Менга қара, биродари азиз, — деди у кўнгилчанлик билан. — Бугун ҳам қолишингга тўғри келади. Эртага эрталаб жилишни хаёлингга ҳам келтирма.

— Тинчликми? — қизиқсинди Шалейко.

— Керагида билиб оласан, — деб жавоб берди Поросянинов. — Аглая Ревкинага муносабатинг қанақа?

Савол замирида нима ётганидан беҳабар Шалейко бадтар қўрқиб кетди. “Наҳотки, дарров етказишган бўлса?” деган хаёл ўтди кўнглидан. “Нима деб етказган бўлишлари мумкин” дея шоша-пиша ўйлай бошлади. Ошхонада бирга овқатланишганини етказишдими? Йўғ-е! Бирга овқатланса, нима бўлти? Яна ким билади, дейсиз? Ҳарҳолда, Аглая ҳали коммунист, партиядан ўчирилгани йўқ. У, албатта, ўзини нотўғри тутяпти, лекин соб бўлган одам деб бўлмайдими-ку? Нечаевнинг ўзи ҳам ҳали у билан иш олиб борамиз, деди. Демак, Нечаев у билан иш олиб борган, бир коммунист ва тажрибали ўртоқ сифатида уни хато йўлидан қайтаришга уринган. Ўзининг хулқ-атворингга баҳо бер деган, партия йўлига ров бўлма, ўтмишга муккандан кетма, келажакка назар солиб яша, деган. Шалейконинг назарида ўзи ҳам уни коммунистик руҳда тарбиялаш мақсадида мулоқот қилгандек туюлди. Хўш, кейин нима бўлди? Буни ким билади дейсиз? Бу гапларни Шубкин айтиб берармиди? Айтмайди, албатта. Унинг ўзининг катта-калон айби бор. Би-би-сини эшитади. Кампирлар-чи? Хўп, нимани билади улар? Ахир, ров кирди-ю, ров чиқди-ку?

— Ҳа, нима бўлди? — у олис-олислардан Поросяниновнинг овозини эшитгандай бўлди. — Гапимга тушундингми? Сендан сўраяпман, Ревкинага муносабатинг қанақа?

— Нега сўраяпсан? — қизиқсинди Шалейко. У жавобига қараб Поросяниновнинг бу можародан қай даражада огоҳ эканини билмоқчи эди...

— Негаки, эртага сен ўқланган милтиқдек райком бюросига келишинг керак. Шахсий иш кўрилади.

— Шахсий иш? — дея ҳайрон бўлди Шалейко. — Кимнинг ишини кўрамиз? Нима қилиб қўйишти?

— Душманлиги учун! — деди Поросянинов. — Сен хомтама бўлма — бунақа кирдикорларни кечирмаймиз.

Албатта, Степан Харитонович “кирдикор” деганида ўзининг қилган иш-ни тушунди. Ахир, халқ душмани бўлган аёлнинг тўшагига суқулиб кириш ҳазилакам жиноятми?

— Нималар деяпсан? Оғзингга қараб гапир! — деди Шалейко асабийлашган ҳолда. — Қанақа кирдикорим бор экан? Нима қилдим мен, ахир? Хўп, ошхонага кирдим, хўп озгина ичдим. Хўп, бир хотинни жиндай меҳмон қилдим, кейин уйига олиб бориб қўйдим. Бунинг нимаси душманлик? Нимасини “кирдикор” деб бўлади? Ахир, мен унга бирор масалада гапингга қўшиланман деганим йўқ-ку!

— Менга қара, — деди Поросянинов. — Ким билан ичганинг, кимни олиб бориб қўйганинг мени қизиқтирмайди. Тўғри, коммунист сифатида бегона аёллар билан пачакилашмаслик керак. Жуда бўлмаса, бунақа ишларни одамларнинг кўзидан панада қилмоқ керак. Лекин мен сенга аёллар тўғрисида гапирётганим йўқ, коммунист Аглая Ревкинани айтяпман. Эртага уни партиядан ўчирамай.

— Аглаяними? — деб қайтариб сўради у. — Ревкинани-я?

— Аглаяни, — дея гапини тасдилади Поросянинов. — Ревкинани.

— Шунақами? Ҳа-я! Ҳа... — Бажонидил бош ирғади Шалейко, фалокати аригандан анча енгил тортиб, ўзи ҳам шундай деб ўйлаганини кўрсатмоқчи бўлди. Ўзи тўғрисидаги ҳар қандай гумонларни таг-томири билан юлиб ташлаш учун шоша-пиша Поросяниновга ўзи ҳам юқорида зикр этилган аёлнинг аксилпартиявий қилигидан гоятда дарғазаб бўлганини маълум қилди.

Аммо жуда ҳам ноинсофлик бўлиб кетмаслиги учун Аглая тўғрисида бир-икки оғиз ижобий гап айтишга ҳам жаҳд қилди.

— Мен бир нарсани тушуна олмайман-да, — деб зорланди у деярлик саримий оҳангда. — Ҳар нима бўлганида ҳам у биз билан ҳаммаслак, ҳамфикр одам эди-ку! Ҳалол, принципиал. Коллективлаштиришда қатнашган, уруш пайтида партизан отрядига командирлик қилган. Жуда довяраклик билан жанг қилган дейишди.

— Эндиликда эса, — унинг гапини кескин бўлди Поросянинов, — ўзининг халқига қарши кураш йўлига кирди. Партияга қарши ҳам. Хуллас калом, эртага қатъий чиқиш қиласан, қоралайсан, тушунарлими?

— Тушунарли, — деди нордонгина кайфият билан Шалейко.

— Мунча бўшашасан? Гапинг оғзингдан тушиб кетяпти-я! — деб танбеҳ берди Поросянинов. — Тўғриси айт — гапирасанми-йўқми эртага?

Шу пайтда перрон бўйлаб навбатчилик қилаётган ходимнинг хушгаги янгради. Паровоз бетоқат бўлиб гудок чалди. Гўё у бу ерда ортиқроқ туриб қолгандек, кейинги манзилига кеч қолаётгандек, ҳар томонга бутини таратиб, пишқириб, зулмат қўйнига чўмишга, олис-олисларга йўл олишга чорлаётгандек туюларди. Паровоз шунақа бир чинқирдики, унча-мунча қулоқ пардаси йиртилиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Кейин у бир силганиб, шиддат билан олға ташланди. Ўрнидан қўзғалар экан, иккала томонига қуюқ буғ чиқарди. Поросянинов бир зум буғ ичига кўмилди. Шалейконинг миясига бир бемаъни ўй келди — ҳозир мана шу вазиятдан фойдаланиб ғойиб бўлиб қолса, нима бўларкин? Лекин у бу фикрни тузукроқ ўйлаб кўришга ҳам улгурмай, яна унинг кўз ўнгида Поросянинов намоён бўлди ва бояги саволини такрорлади:

— Ҳўш, эртага гапирасанми-йўқми?

— Майли, — деди бўшашиб Шалейко. — Гапириш керак бўлса, нима ҳам дердим? Мен ҳам... нима... коммунистман. Шундоқ бўлгандан кейин, албатта да... — Кейин бир оз сукут қилди. — Касал бўлиб қолмасам бўлгани. Томоғим ачишиб туришти, билдингми? Меҳмонхонада шунақа елвизак эканми, у биқиндан ҳам, бу биқиндан ҳам бир-бир шамол уради. Ангина бўлиб қолдимми дейман-да... — У иягини ушлаб кўриб, ашуласини бошлаш олдидан томоқ қирган хонандадай йўталди. — Кхе-кхе... Асал билан қайноқ сут ичсам бўларди. Банка қўйиб ётсам, ўтиб кетади...

— Тушунарли! — деб унинг гапини бўлди Поросянинов. — Думингни тугказмоқчи эмассан.

— Нега ундоқ дейсан? Нега қочар эканман? — деди Шалейко саросимага тушиб. — Ахир, мен фронтларда каскасиз атакага борганман. Неча маргалаб ўқлар қулогимни ялаб ўтган. Неча маргалаб, ротамиз командири менга “Ҳой Шалейко, сен бола бир эмас-бир кун калласиз қоласан” деган.

— Демак, эртага гапирасан? — деб сўради Поросянинов.

— Бўлмаса-чи, — деди хўрсиниб Шалейко. — Керак бўлгандан кейин, илож қанча. Мени Шалейко дейдилар. Менинг зотим казаклардан. Инсон сифатида қай бир масалаларда ожизлигим ҳам бўлиши мумкин. Лекин мафкура масаласига келганда, коммунист Шалейко худди... Брест қалъасидай матонатли...

— Жуда соз-да! Аммо Брест қалъаси ҳимояда бўлган, биз эса Рейхстагни оламиз. Эртага. Ҳозирча эса, бор, меҳмонхонамга бор-да, асал билан сут-у, банка-манка қилиб юрма, қаламбир солиб, бир стакан арақни уриб юбор, ҳаммаси ўтади-кетади.

28

Ўша ёз Долговда оғир келди, шу худуд устида қандайдир антициклон узоқ ушланиб қолди, бунинг натижасида иссиқ кучайиб кетди. Ҳадеганда у ўтиб кетадигандай ҳам кўринмасди.

Кундузлари сояда ўттиз тўртдан пастга тушмасди, кечалари эса йигирма беш градусдан паст бўлмасди. Иссиқдан ғалла турган жойида куя бошлади, маҳаллий анҳорларда сув қуриди, торфзорлар ўз-ўзидан ёна бошлади, бутун шаҳарни димоқларни қичиткучи аччиқ тутун қоплаб олди. Бу тутунни ҳатто

об-ҳаво маълумотномаларида ҳам қайд қила бошладиди. Юраги хаста одамлар бунақа об-ҳаво шароитига қийинчилик билан дош бера бошладилар. Уларнинг баъзи бирлари умуман дош беролмай, бандаликни бажо келтирдилар. Орадан кўп ўтмай эса нафақат одамларнинг ўлиши кўпайди, балки жониворлар ҳам қирила бошлади. Бунга суви пасайиб кетган ҳовузлар ва ариқларда бактериологлар тузукроқ ажрата олмаган вабо — ўлат микробларининг пайдо бўлгани сабабчи бўлди.

Бироқ Степан Харитонович Шалейко буқадек саломат эди, ҳеч қанақа вабопабо унга таъсир қилмасди, томирлари бақувват, юраги бир маромда тепиб турар, томоғининг ачиши масаласига келсак, эсингизда бўлса керак, буни унинг ўзи тўқиб чиқарганди. Бюрода гапириш вазифасига чап бериб бўлмаслигини яхши тушунган Шалейко кечаси соат учгача ичди, кейин ухлади, албатта, айрим-айрим олганда унга на арақнинг, на иссиқнинг, на қандаларнинг кучи етар эди, аммо ҳаммалари биргаликда ҳатто унга ҳам таъсир қилишди. Шундай қилиб, у бюро мажлисига рангидан қони қочиб, эзиб ташланганга ўхшаш башара билан келди. Мажлислар залида бирортасининг орқасини пана қилиб ўтирарман деган умидда мажлисга кечикиброқ келди. Аммо аллақачон тирсагини ҳайъат столига қўйиб олишга улгурган Поросянинов унга кўзи билан ишора қилиб, иккинчи қатордаги прокурор Строгийнинг орқасидаги ўриндиққа келиб ўтиришни буюрди. Прокурор энига ҳам, бўйига ҳам майдароқ одам эди — унинг ортига яшириниб олмоқни хаёлига келтирмаса ҳам бўларди.

Стуллар ва тиззалар орасидан бу жойга оралаб ўтар экан, Шалейко Аглая Ревкинанинг тўғри унинг орқасида ўтирганини кўрди. Аглая фронтчасига кийиниб олган эди — оёғида этик, қора шерст юбка, гимнастеркасига командирлар тақадиган қайиш боғлаб олган, кўкрагида иккита орден, тўртта медал ва яна аллақандай нишонлар. Аглаянинг сассиз саволига нима деб жавоб қайтаришни билмай Шалейко унга гўё фақат иягини қимирлатиб кўришпаётгандай билинар-билимас бош ирғаб қўйди. Аглая унга ўқрайиб қаради, бу нигоҳ остида Шалейко иккала курагини қимирлатиб, ўриндиққа чўкди.

Мажлисни кечикмай вақтида бошлашди. Масала тўғрисида Поросянинов ахборот берди.

Ахборотини ҳатто қоғозга қараб ўқиб бераётган бўлса-да, у дудуқланар, келишикларни аралаштириб юборар, ёши ўтганда рус тилини ўрганишга киришган ажнабийга ўхшаб, ургуларни нотўғри қўйиб, талаффуз этарди. Шалейко унинг гапларини тинглаб ўтирарди-ю, лекин биронтаси ҳам қулоғига қираётгани йўқ эди. Фақат айрим ибораларнинг парчаларинигина илаб қоларди. “Кўп йиллик меҳнатга ва партия олдида катта хизматларга эга бўлган ўртоқ Ревкина кейинги пайтларда тушунмаслик белгиларини намоён қилди. Ўзида манманлик ва мутакаббирликка берилишга мойиллик тамойилларини кўрсатди. Партия бутун совет халқи билан бирга янгилик томон йўл олган бир шароитда ўртоқ Ревкина эскиликка ёпишиб олди. Ўртоқ Ревкинанинг эски хизматларини инобатга олиб, ўртоқ Ревкинага гуманистик муносабатда бўлинди, ўртоқ Ревкина билан кўп марталаб сабр-тоқат қилиб суҳбатлар қилинди, ўртоқ Ревкинага партия ва ҳукуматнинг ҳозирги босқичда олиб бораётган сиёсатининг моҳияти тушунтириб берилди, аммо ўртоқ Ревкина ўртоқларининг фикрига қулоқ солмади, ўзининг адашишларида оёқ тираб туриб олди, партиёга қарши гуруҳни қўллаб-қувватлади ва шу билан ўзини ўзи партия сафларидан ташқарига қўйди”.

Бу гал Аглая ҳодисаларга тайёрланиб келган эди.

Минбарга чиқди, катта бармоғини қайиши ортига тикди, гимнастеркасини тўртқилаб текислади-да, қадини кескин тиклаган эди, кўкрагидаги орден ва медаллари жангир-жунгир қилиб кетди.

— Нима қилаётганинглари ўйлаб кўрдингларми? — деди у залга мурожаат қилиб. — Агар, ўртоқлар, сизлар Стадинни ёқтирмаган бўлсанглар нега буни тириклигида юзига айтмадинглар? Ўша пайтда айтсанглар бўларди-ку: “Кечирасиз, ўртоқ Сталин, лекин биз сизни яхши кўрмаймиз... Молотовни ҳам ёқтирмаймиз, Кагановични ҳам”. Агар сизлар ўшанда шунақа деганларингда, мен ҳозир сизларнинг қарашларингизни ҳурмат қилган бўлардим. Ле-

кин сизлар у пайтларда бутунлай бошқа гапни гапирган эдинглар — ўртоқ Сталинни жуда яхши кўрамиз, унинг учун ўзимизни ўт-у сувга уришга тай-ёрмиз дегансизлар.

Залда алланечук ҳадиксираш аралаш сукунат ҳукмрон эди. Аглая залдагиларни ўзининг гапларига ром қилаётганини ҳис қилди ва овозини баландроқ кўтарди.

— Сталин ва унинг сафдошлари инқилобни амалга оширдилар. Инқилоб бўлмаганда сизлар ким бўлган бўлардинглар? Ҳеч ким бўлмас эдинглар! Сизларнинг ҳаммангизни йўқдан бор қилган одам Сталин бўлган.

Биринчи бўлиб Нечаев ҳушини йиғиб олди — у графиннинг қопқоғини уриб тикирлатди. Поросьянинов ҳам сесканиб тушди.

— Ўртоқ Ревкина, бизга сиёсий саводдан сабоқ бериш керак эмас. Сен ўзинг тўғринда гапир.

— Мен ўзим тўғримда гапиряпман-да, — деб унинг ҳамласини қайтарди Аглая. — Мен ҳам сизларнинг ҳаммангизга ўхшаб Сталиннинг номи билан улғайганман. Унинг раҳбарлиги остида коллективлаштиришни, саноатлаштиришни амалга оширдик.

Нечаев яна графинни тикирлатди, Поросьянинов яна гимирлаб қолди:

— Ўртоқ Ревкина, бизга партия тарихини гапириб беришнинг ҳожати йўқ, биламиз.

— Агар истасангиз, мен сизга Сталин оппозицияга ва оппортунистларга қарши, айниқса, сизга ўхшаган оппортунистларга қарши қандай курашганини эслаб қўйишингизни маслаҳат берардим.

— Ўртоқ Ревкина! — овозини кўтарди Нечаев.

— Ҳа, ёқмаяптими? — унга томон ўтирилди Аглая истехзо билан. — Мен ўйлайманки, сиз ҳам ўртоқ Сталинга ёқмаган бўлардингиз. У сизга ўхшаганларни ёқтирган эмас. Ўртоқ Сталин ҳалол, принципиал коммунистларни ёқтирган, лекин сизларга ўхшаган хоинлар ҳақида гап борганда эса...

— Бас! Бас қилинг! — деб қичқирди Нечаев. — Мен сизни сўздан маҳрум қиламан. Минбардан тушинг! Минбардан дарҳол тушинг!

— Йўқ! — деб қаршилик қилди Аглая. — Мен ҳали гапимни айтиб тугатганим йўқ. Ишончим комилки, сизлар — шу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси мен айтган гапларга қўшилади. Ахир, сизларда ҳам эътиқод бор-ку!

Унинг гапларининг ярми тўғри эди. Бу одамларда эътиқод бор эди, аммо бу эътиқод ҳеч қачон ҳеч қандай шароитда бошлиқларга қарши гапирмаслик керак деган ақидадан иборат эди. Аглаянинг нутқи эса уларга ёқмади, негаки нутқда ўзини бошқаларга қарама-қарши қўйиш ва таъна-дашном бор эди: у гўё мен яхшиман, принципиалман, довиоракман, сизлар эса кўрқоқ, лаганбардор, қўғирчоқсизлар деяётгандай эди.

Ўзларини қилча салмоғи йўқ бевурд ва тутуруқсиз одамлар деб тан олишни истамаётган мажлис аҳли оёқларини тапирлатиб, “Шармандалик!”, “Йўқолсин!”, “Етар!”, “Сурбетлик” деганга ўхшаш хитобларни бақариб-чақариб, газабларини ифода қилдилар.

— Тавба қил! — дея қичқирарди ўтирган жойидан Муравьева.

Гўшт комбинатининг директори Ботвиньев яна сакраб олдинга чиқиб олиб, қичқирришга тушди.

— Сассиқ алафни юлиб ташлаймиз! — Шундай деб қўллари билан гўё ўт юлаётгандай ҳаракатлар қилди.

Мазкур сатрлар муаллифига бир марта товуқлар ҳаётидан бир драмани кўришга тўғри келган эди. Шўринг қурғур бир макиён сувга тасодифан тушиб кетади. Ҳар қанча гаройиб бўлмасин, чўкиб кетгани йўқ, лекин шунақа шалаббо бўлган эдики, бечоранинг биронга пати қолмай, ҳаммаси тўкилиб кетди. Бошқа товуқлар уни бунақа яланғоч ҳолда кўриб, баайни туғма йиртқичлар каби унинг устига ташландилар. Худди биз — одамларнинг ўртасида қандоқ бўлса, бу ипирикчи махлуқларнинг ўртасида ҳам катта эҳтирослар жўш уриб турар экан ва улар ўзларидан заифроқларини чўқиб йўқ қилиб ташлашга тайёр эканлар. Товуқлар жон-жаҳдлари билан қақоғлашиб, яланғоч дугоналари устига бамисоли бургутдай ёпирилишиб уни чўқий бошладилар. Агар ҳўжайин аралашмаганда уни чўқиб ўлдириб қўйишлари аниқ эди. Макиённи

қолган товуқлардан ажратиб олишди, бир қанча вақтдан кейин унинг патлари ўсиб чиқди ва уни яна товуқлар жамоасига тенг ҳуқуқли аъзодай қабул қилишди.

Бюро аъзолари анча вақтгача бақириб-чақиринди, чинқиринди, оғизларидан кўпиклар сачратишди, қайси бир диний мазҳаб аъзоларининг мажлисларида бўладигандек, тапир-тупур қилишиб, ҳаммаёқни бошларига кўтаришди. Котиб Нечаевнинг вақти-вақти билан графинни жаранглатиб, “Ўртоқлар! Ўртоқлар!” деган хитоб билан ўрнидан санчиб туришлари ҳам ёрдам бермади. Аммо ўртоқлар унинг гапини эшитишмади ҳам, хитобларини қулоқларига олишмади ҳам. Улар бунақа итоатсизликлари котибга хуш ёқишини билишарди. Қай бир юқори идораларда бу ҳолат гоёвий жиҳатдан ўринли бир жазавасифатида баҳоланади. Ҳарҳолда, бора-бора улар тинчидилар, шундан сўнг бошқа нотиклар сўзга чиқа бошладилар. Бош зоотехник Оберточкин, темирбетон комбинатининг директори Сирцов, ҳаммом мудир Калганов ва яна Муравьева. Ҳаммалари Ревякинага лаънат тошларини отдилар, унинг адашаётганини, улардан воз кечиш ўрнига оёқ тираб туриб олганини, ўз-ўзига маҳтўлик, хотиржамликка берилиш, мутакаббирлик белгиларини намоён қилаётганини, бу билан душман тегирмонига сув қуяётганини гапиришди ва балки ўзи ҳам душмандир деган тахминни айтишди.

Бизнинг душманларимиз ҳаминша бизнинг жамиятимиз ичидан чиқиб қолиши мумкин бўлган ихтилофларга умид боғлашган. Ревякинанинг ўй-фикрларига ҳаммавақт демаганда, лоақал ҳозирги пайтда ғойибона тарзда халқаро империализм кучлари раҳбарлик қилмоқда. Унинг қилгиликларига қараб Пентагон ўзининг агрессив режаларига тузатишлар киритмоқда, Марказий Разведка Бошқармаси эса аллақачон уни ўзининг кўнгилли айдоқчилари рўйхатига киритиб қўйган ва унинг ҳисобига хиёнаткорларга тўланадиган пулни мунтазам ёзиб туришти.

Лекин бир нарсадан хавотирим бор — ҳозирги китобхон бу тасвири ўқиб, уни бир ноҳўя муболаға ўрнида қабул қилиши ҳам мумкин. Негаки, у мантиқан мулоҳаза юритиб, наҳотки, ўнлаб одамлар бир жойга тўпланиб олиб, шунақа гапларни гапириши мумкин бўлса, деб ўйлашлари мумкин. Нима десангиз деяберинг, нима деб ўйласангиз ўйлайверинг-у, лекин ўша пайтдаги одамлар юзлаб ва ҳатто минглаб, иморатларнинг ичига биқинишиб олиб ёки кенг майдонларга ёйилиб ўтиришиб айна шу иш билан шуғулланишган ва айна шунақа гапларни гапиришган. Наҳотки, уларнинг орасида биронта ҳам нормал ва соғлом одам топилмаганки, “ҳой биродарлар, ишонманглар, нима деб вайсапсизлар? Шунақа ҳам қилиб бўлармикан?” деган хитоблар билан уларга мурожаат қилмаган бўлсин? Ахир, сизларнинг ҳаммангизни бир зум ҳам кечиктирмай жиннихонага тиқиб қўйиш керак-ку? Баъзан шунақа дейдиганлар топилиб ҳам қоларди. Лекин биз айтган жиннилар айна шулар бўларди. Негаки, нормал одам тушунадик, жамият ялпи жинни бўладиган бўлса, унга қаршилиқ кўрсатиш хатарли ва бефойда, шунинг учун бошқаларга қўшилиб ўзингни жинникка солиш ҳам бехатар, ҳам оқилона нарсас. Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, ахир, одамларнинг ҳаммаси ҳам артист, уларнинг кўпчилиги кўрқув туфайли ёки эвазига тузуккина ажр олиш илинжида осонгина ўзларига тавсия этилган роллар қиёфасига кира оладилар. Ҳозирги маърифатли китобхонлар ўйлайдики, бутунги кунда биз юқорида тасвирлаганга ўхшаган довдирлар ва тентаклар йўқ бўлиб кетган. Афсуски, муаллиф бу фикрга қўшила олмайди. Одамнинг ичидаги разиллик ва тентакликнинг умумий миқдори кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам, аммо, бахтимизга, жамият уларни ҳаммавақт ҳам тўла рўёбга чиқишига йўл беравермайди.

29

КПСС райкоми бюросининг мажлиси охираб бормоқда. Албатта, ҳамма Ревкинани партиядан ўчириш керак деган тўхтамга келди. Баъзилар ҳатто бу билан ҳам қаноатланмай, уни жамиятдан ташқарига чиқариб қўйиш кераклигини айтди. Кимдир шу даражага бориб етдики, ҳатто агар Ревкинага бизнинг совет тузумимиз маъқул эмас экан ва бу тузумни янгилашга интилиш-

лар унга ёқмас экан, майли, қўйинг, у ўзининг океан ортидаги хўжайинлариди олдиға жўнаб қолсин, деди. Маҳаллий қўламдаги бу ташаббус олға сурилганда, ҳали Борис Пастернак воқеаси юз берганича йўқ эди. Моҳиятан, бу таклиф жуда бемаъни эди, чунки Ревкина олдинга сураётган гоёлар унинг океан ортидаги хўжайинларига ҳам унча тўғри келмас эди.

Шалейко сўзга чиққан нотиқларнинг гапини тинглаб ўтирар ва шунча айтилган гаплар етарли бўлар ва менга сўз тегмай қолар деб умид боғлаб ўтирарди. Шундай бўлса, у маҳаллий Пилат бўлиб қоларди-да, яъни бу ердан қўлини қўлтиғига уриб чиқиб кетарди-ю, меҳмонхонага бориб уларни ювиб оларди. Бироқ энди менга гап тегмайдиган бўлди деб енгил тортиб, узил-кесил нафас ростлаганда Поросянинов ўзининг кинояли нигоҳини унга қадади-да, ошкора бир кесатиқ билан деди:

— Хўш, коммунист Шалейко бирон нарса дейишга ихтиёр этмайдиларми?

Шалейко устидан қайноқ сув сепилпандай сапчиб тушди. Кимнингдир оёғини босиб, кимнингдир тиззасига туртиниб Шалейко қаторлар ораб минбар томон ўтиб борар экан, Аглая унга бир амаллаб мени ҳамоя қилишга уриниб қўрар деган умид билан қаради. Бунақа амалга ошмайдиган умид унинг кўнглида қаердан пайдо бўлиб қолди? Нега у ўзида йўқ фазилатни бошқа бировдан топаман деб умидвор бўлди? Ахир, унинг ўзи ўтмишда бунга ўхшаш жазо мажлисларида сон-саноксиз марта қатнашиб, бирор кимсани ҳамоя қилгани бўлганмиди? Бунинг устига у довжурак аёл бўлган эди-а, партизанлик қилган эди. Дўстини қутқармоқ учун ҳеч иккиланмай ўзини қайнаб турган оқимга отиши, туриллаб турган олов ичига кириши, кўксини ёв пулемётининг ўқиға рўпара қилмоғи мумкин эди. Истаган жойда ҳаётини хавф остида қолдирмоғи мумкин эди. Фақат ва фақат ёпиқ партия мажлисида буни қилолмас эди.

Шалейко минбарга аста одимлар борарди. Ичида ҳозир ер-пер қимирлаб қолармиди ёки америкаликлар Долговга битта-яримта водород бомбасини ташлаб қолармиди деган умид билан борарди. Шундоқ бўлса гапириш мажбуриятидан халос бўларди. Бироқ униси ҳам, буниси ҳам рўй бермади. У эсон-омон минбарга етиб борди, бир оз нафасини ростлади ва нутқини бошлади:

— Менга қаранглар, биродарлар, мен бу ерда фикрларимни чувалатиб ўтирмайман. Балки гапнинг пўсткалласини айтиб қўяқоламан. Бизнинг жонажон партиямиз содиқ ленинчи Никита Сергеевич Хрушчев раҳбарлигида — соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, жуда катта, жуда баҳайбат, жуда улуг кураш олиб бормоқда. Моҳият эътибори билан оладиган бўлсак, бу кураш ленинча нормаларни тиклаш учун олиб борилмоқда. Ва биз ҳеч кимга бизнинг томорқамизни оёғости қилишга изн бериб қўймаймиз.

Шу мулоҳазани айтиб бўлгач, у минбардан тушди-да, лекин жойига бориб ўтирмади, балки залдан чиқиб кетмоқ учун эшик томон йўл олди. Бироқ уни чақириб қолишди.

— Ўртоқ Шалейко, — деб чақирди уни Нечаев.

— Нима? — Шалейко тўхтаб, Нечаевга қараб қолди. Унинг нигоҳида “гапирадиганимни гапириб бўлдим, яна нима ҳаққинг қолди?” деган маъно бор эди.

— Негадир гапиргингиз келмай, жуда калта қилдингиз, — деди Нечаев.

— Нега гапиргим келмас экан? — деб қайтариб сўради Шалейко мулзам бўлиб.

— Ҳа-да! Истамайгина гапириб, мухтасар қилдингиз. Бир амаллаб бу ишдан тезроқ қутулмоқчи бўлгандай. Эҳтимол, фикрингизни далиллаб берарсиз?

— Начора? — дея Шалейко минбарга қайтди. — Агар сизга далил-исбот керак бўлса, — деди у Нечаевга қараб, — шахсан менда далил йўқ ва уларга ҳожат ҳам йўқ. Далилларни бизга Аглая Степановнанинг ўзи беради. Аглая Степановна биздан жуда узоққа кетиб қолди ва ўзининг хулқ-атвори билан гўё бизга “ҳаммангдан ўзим улугман, сенлар нимани билардинглар, жуда нари борса, колхознинг эски пайтавасисизлар-да, ҳеч балони тушунмайсанлар” дейётгандай бўляпти. Ҳолбуки, ҳозир партиямиз енгил ўтиш борасида жуда катта оламшумул кураш олиб бораётган бир шароитда... Бу бизнинг душманларимиз орасида табиий саросима туедирмоқда. Улар нима қилишини билмай қоляп-

Аглая партиядан ўчиришларига рози бўлмади, лекин бунинг учун ҳеч қаерга шикоят ҳам қилмади. Бундан буён мен ўзим ўзимга коммунистман ва ўзимга ўзим партиядан деган тўхтама келди. Партиядан ўчирилган кунининг эртасига у омонат кассасида махсус омонат дафтарчаси очтирди ва ҳар ойда шу дафтарга аъзолик бадалларини қўя бошлади. Бу пулларни ҳисобга унинг ўзи ўтказарди ва партия билетига фалон ой учун мунча бадал тўланди” деб ўзи қайд қиларди.

30

Фақат эндигина Аглая марҳум Телушкин қанақа яхши қўшни бўлганининг фаҳмига етди. Унинг уйдан ҳеч қачон “тиқ” этган овоз эшитилмас эди. Манави Шубкин-чи! Кони галва! Деворнинг нариги томонида радиоси бақиргани бақирган, гоҳ ёзув машинкаси тинимсиз чақ-чук қилади, каравот гижирлайди, яна алланимабало пишиллайдими-ей, нимадир чийиллайдими-ей, яна алланима шалоплайди. Ана шу хилма-хил ҳаракатлар, эҳтимол, ана шу хилма-хил товушларнинг сабабчиси бўлгандир, аммо Аглая бу ҳаракатларнинг ҳаммаси қандай қилиб бир вақтнинг ўзида содир бўлиши мумкинлигини тушунишга ҳаракат қилди-ю, лекин, барибир, тагига етолмади. Бундай ҳолатларда одамлар ўзларининг норозилигини деворни тақиллатиб уриш йўли билан ифода қилишади. Аглая деворни тақиллатгани йўқ, бу билан гўё “ўзинг нимасан-у, тақир-туқуринг нима бўларди” демоқчидай бўлди. У билан тасодифан ҳовлида ёки зинада тўқнаш келиб қолса, Аглая уни мутлақо кўрмагандай ўтиб кетаверар эди.

Маҳаллий органларга Шубкиннинг хорижий радиоларни эшитиб туриши ҳақида хабар берган одам Аглая эмас эди. Аммо у Шубкиннинг девордармиён қўшниси эди, шунинг учун ундан гумон қилишди. Органларни одамлар жўнгина қилиб “органлар” деб аташарди. Улар Шубкиннинг устидан тушган мактубни партия органларига, яъни райкомга жўнатишди. Шундан кейин Поросянинов Шубкинни ҳузурига чақирди. Шубкин Ўқитувчилар куниде район ҳаваскорлари кечаси ўқитган Бунин шеврлари муносабати билан чақирган бўлса керак деб ўйлаган эди. Лекин бу ташвиши беҳуда бўлиб чиқди. Поросянинов Бунин учун Шубкинни сўкмади, чунки Буниннинг кимлигини ўзи билмас эди. У Шубкинни юмшоқ ўриндиққа ўтқазиб, олдида лимон солинган чой билан тешиккулча қўйди, кейин болалар уйдаги ишларнинг аҳволини суртиштирди, ўзининг шахсий муаммоларидан гап очди. Шундан кейингина бир оз тараддулланиб асосий масалага кўчар экан, уни сенсирай бошлади.

— Нима деган экан, бизга сигнал тушди. Кечкурунлари ёт радиоларни эшитар эмишсан?

— Кимдан тушди сигнал? — деб сўради Шубкин.

— Кимдан эканини билмайман. Имзо қўйилмаган. Бизда, — деб жилмайди Поросянинов, — одамлар ёзишни яхши кўришади. Баъзилар деворни тақиллатиб иш битиргандан кўра, чақув ёзмоқни афзал кўришади.

Шубкин шамани тушунди ва эшитган бўлсам, фақат аксилтарғибот мақсадларида эшитаман деб Поросяниновни ишонтиришга уринди. Ахир, у фаол жамоат арбоби, коммунистик мафкура тарғиботчиси, Буржуазия мафкурасига қарши самарали кураш олиб бормоқ учун душманнинг далилларини билиш керак-да!

— Бу гапинг тўғри, — деб унга қўшилди Поросянинов, — лекин приемнигини қарама-қарши деворнинг тагига қўйиб қўйсанг ҳам, душманнинг далилларини бемалол тушунаверсанг керак дейман. Овозини ҳам сал пасайтиргин-да...

Шубкин маслаҳатта кўнди, столни устидаги приемник ва ёзув машинкаси билан бирга Аглаянинг деворидан нарироққа — тентак Шурочканинг девори ёнига ўрнатди. Бу яна шунинг учун маъқул эдики, тентак Шурочканинг қулоғи оғир эди — у кераксиз товушларни умуман эшитмас эди. Аммо баъзи бирон фавкулудда воқеа рўй бериб қолса, Шубкин Аглаянинг ҳам фикрини очмоқлик учун приемникни унинг девори ёнига қўярди. Энг галати жойи шундаки, Аглая бунга эътироз билдирмасди, негаки, у ҳам нафақат “Правда” газетасида босиладиган ахборотга эҳтиёж сеза бошлаган эди.

Гарчи ҳодисаларнинг умумий ривожини Шубкинга маъқул йўналишда бораётган бўлса-да, айрим жузъий ҳодисалар Шубкинни сергаклантирмай қўймас эди. У бу тўғрида қаттиқ ташвишга тушган ҳолда КПСС Марказий Комитетининг қулоғига етказиб турарди. Партия раҳбариятига навбатдаги мактубини ёзиб бўлиб, Шубкин даставвал уни Антонинага ўқиб берарди ва шу йўл билан мактубини оддий халқ қай тарзда қабул қилаётганини текшириб кўрарди. Баъзан чап қўлида мактубни ушлаб, ўнг қўлини олдинга чўзган ҳолда дераза ёнида туриб, образга кирар эди-да, кўтаринки оҳангда ўқишга бошларди:

— Қимматли ва кўп ҳурматли Никита Сергеевич!

Сизга маълуммики...

У деярлик ҳаммавақт ўзининг мактубларини ана шу ибора билан бошлар эди: “Сизга маълуммики...”

Бундай муқаддима худди китобдай жаранглар эди. “Сизга маълуммики...” дегани нимани билдиради? Хрушчев эгаллаб турган лавозимнинг ўзи унинг ҳамма нарсадан хабардор бўлмоғини тақозо қилар эди. Албатта, бошланиши анча-мунча дағал эди, аммо шунга яраша мактубнинг нарёғини юмшокроқ ёзганида эди... Лекин нарёғи янада бадтарроқ бўларди.

— Сизга маълуммики, Сиз раҳбарлик қилаётган партия ҳозир чириш жа-раёнини бошидан кечирмоқда...

Шубкин мактубни ўқий бошласа, Антонина тўқишни тўхтатар ва қовоғини солиб оларди. У ҳайрон бўлиб сўрар эди:

— Сенга ёқмаяптими?

— Йўқ, — деб эътироз билдирарди Антонина шоша-пиша.

— Ёқмаяптими? — деб янада кўпроқ ҳайрон бўларди.

— Йўқ, — дея аниқлик киритарди у бироз сукутдан сўнг. — Ёқапти. Фақат, мунча бошингизни қотирмасангиз? Ахир, улар бошингизга нима кунларни солишмади, Марк Семенович!

— Нима? Яна қамаб қўйишлари мумкин деб ўйлайсанми?

— Қамаса қамайверарди-да, — дея бош ирғади Антонина. — Қўлларидан ҳар нарса келади.

— Йўқ, унчалик эмас, — деб бунақа имкониятни рад этди Марк Семенович, — эндиликда XX съезднинг қарорларини бекор қилиб бўлмайди. Аммо айни шундай ҳодиса рўй бермаслиги учун биз — оддий коммунистлар индамай турмаслигимиз керак — бунга ҳаққимиз йўқ.

— Коммунизмгача етиб борармикинми, нима деб ўйлайсиз? — деб сўради Антонина оёқларини чалиштириб олар экан.

— Эҳ, Антонина-ей! — деб қўлларини силкитди Шубкин. — Менинг нима деб ўйлашимнинг нима аҳамияти бор? Мен шуни яхши биламанки, коммунизм қурилади. Эртами, кечми, лекин, албатта, қурилади. Сен шуни тушунгинки, марксизм дин эмас, у қандайдир ёлғон-яшиқлардан, ҳавойи гаплардан ташкил топмайди. У — фандир. У аниқ тахмин асосида башорат қилади. Менинг коммунизмга етиб боришим амримаҳол, албатта. Лекин сен етиб борасан. Сен ҳали ёшсан, сен етиб борасан. Сен коммунизмнинг нима эканини биласанми? Коммунизм — бу... — Марк Семенович хона бўйлаб юра-юра Антонинага Вера Павловнанинг тушларини айтиб бера бошлади. У тушларни шу қадар чиройли ҳикоя қилар эдики, гўё уларни Вера Павловна эмас, Марк Семеновичнинг ўзи кунга кечгагина кўрган деб ўйлаш мумкин эди. Антонина чехрасида майин табассум билан маҳлиё бўлиб тинглади, эшитиб бўлиб эса шундай деди:

— Бизнинг буфетимизда эса кеча кечаси кимдир тўппа-тўғри столнинг устига бир уюм қилиб қиладиганини қилиб кетипти. Ким, қачон, қанақа қилиб қилган — ҳеч ким билмайди. Бўлмаса, ўша ерда навбатчи бор, милиционер бор — ҳеч ким кўрмапти. Баайни партизанларнинг ўзи...

Одамнинг ақлий қобилияти унинг миясининг оғирлигига боелиқ дейишади. Катта мия эса фақат катта мия чаноғига сизиши мумкин. Тургеневнинг калласи катта бўлган экан. Шунга яраша мияси ҳам икки килограмм буханка ноннинг оғирлигига тўғри келар экан. Лениннинг калласи уникидан ҳам катта бўлган экан. Ленинникидан кўра каттароқ бош ва Ленинникидан каттароқ мия, табиийки, дунёда ҳеч кимда бўлган эмас. Совет ҳокимияти даврида бунга шубҳа билан қараш хавфли эди. Бошингдан ажралиб қолишинг мумкин эди. Ҳарҳолда, энг каттами ёки мундоқроқми, нима бўлганда ҳам ўзингнинг калланг ўзингники-да! Лекин, мана, совет ҳукумати ўзининг умрини яшаб битирди, шундоқ бўлгандан кейин мен ўзимнинг тахминларимни баҳам кўришим мумкин. Тўғри, менинг тахминларим шунчаки кўз билан чамалаб қилинган.

Марк Семеновичнинг боши ҳатто Ленинникидан ҳам каттароқ эди. Тагин ким билади дейсиз? Ҳеч ким аниқ ўлчаб кўрган эмас. Ленинни мен узоқдан, тобутда ётган ҳолатда кўрганман, Шубкинни эса тириклигида яқиндан кўрганман. Менга маълум бўлишича, Марк Семеновичнинг миясини ҳеч ким тарозига солиб кўрмаган (ҳатто кейинчалик бунақа имконият пайдо бўлганида ҳам ҳеч ким буни қилмаган), лекин шуниси аниқ эдики, унинг калласи ҳам чакана каллалардан эмас эди. Унинг мияси лол қоладиган даражада катта кудратта эга эди. (Буни мен аниқ биламан.) Шубкин миясининг шу хусусияти туфайли китобни бизга ўхшаб эмас, бутунлай бошқача ўқирди. Биз — ҳаммамиз китобни сатрма-сатр ўқиймиз, у бўлса саҳифама-саҳифа ўқийди, гўёки бир саҳифанинг мазмунини бир йўла ўзлаштириб олгандай кўринарди. Саҳифага бир қарайди-ю, ўқиб чиқади, бир қарайди-ю, ўқиб чиқади. Аввалига мен ўйладимки, у биринчи сатрдан охиригисига қадар фақат кўз югуртириб чиқади, лекин бу гапимни эшитиб, у мени масхаралаб кулди. Сиз назарда тутаётган нарса партитура ўқишда қўлланади, агар ҳаракат қилсангиз, бу усулни ҳатто сиз ҳам егаллаб олишингиз мумкин. Менинг ўқишим фотографик ўқиш. Мен саҳифага қарайман-у, саҳифа юқорисидан тагигача бир вақтнинг ўзида менинг хотирамга ўрнашиб қолади. Саҳифага бир қарашда уни бошдан-охиригача ўқиб чиқаман ва эслаб қоламан. Истасангиз, текшириб кўрайлик. Албатта, мен текшириб кўрдим. Токчада турган китоблардан бирини олдим, унинг истаган саҳифасини очдим ва Шубкиннинг қўлига тутқаздим. У китобга бир назар ташлади-ю, кўзини юмиб туриб, саҳифадаги ҳамма матнни бир зумда айтиб берди. Бунинг истеъдодини қаранг-а! Шунақа ҳам музаффарона истеъдод бўлар экан-да! Тил масаласига келганимизда, юқорида зикр қилганимиздек, Шубкин амалда ҳамма тилларни билар эди, уларнинг кўпчилигини у лагерда ўрганган эди. Долговда ажнабийлар унчалик кўп учрамас эди, аммо кескинлик юмшаган кезларда улар бизнинг қишлоқ хўжалигимиздаги ютуқларимиз билан танишмоқ учун келиб туришарди. Бундай пайтларда бошлиқлар дарров Шубкинни чақириб олишарди. Бундай ҳолларда ажнабийларга Шубкин қишлоқ хўжалигининг ютуқларини истаган тилларда — инглиз тилидан бошлаб кўпчиликка яхши таниш бўлмаган қай бир финн-угор лаҳжасида ҳам тушунтириб бераверарди. Унинг билимларининг кенлиги ва хотирасининг зўрлигига қойил қолган кўпгина одамлар буларнинг барини жуда катта ақлзаковатнинг белгиси деб ҳисоблашар ва унинг олдида камтарлик билан тилларини тийиб туришни афзал билардилар. У билан турунлашишга журъат қилганлар бўлса, ҳаммаша енгилиб қолишарди. Мен ҳам ундан енгилардим. Негаки, у ўзининг қобилиятлари билан мени эзиб кўяр, мени унинг сури босарди, баҳс охирида эса марксизм-ленинизм классикларидан цитаталар келтириб, пачағимни чиқарар эди. Мен коммунизмнинг назария ва амалий масалаларида бирон гумонимни билдирсам, мени масхаралаб куларди-да, буларнинг бари бирт омиёлигининг белгиси деб баҳо берарди.

— Сиз, бўталоғим, — деб мурожаат қиларди у менга (у ҳаммаша пичинг билан “бўталоғим” деб мурожаат қиларди) — аввал, Маркс, Энгельс, Ленинни ўқинг, уларнинг мулоҳазаларининг мағзини чақинг, ана ундан кейин баҳсга киришинг.

Инсониятнинг энг яхши ақл эгалари томонидан ардоқлаб пишитилган ғояларининг ўзи билан танишмай туриб, уларнинг устидан масхаралаб кулиб бўладими?

— Мен улар билан танишганман, — деб баъзан гап қайтаришга журъат этардим. — Мен бу ғоялар билан шахсан ўз ҳаётимда танишганман. Танишганда ҳам жуда батафсил танишганман.

— Сиз уларнинг бузилган нуسخаси билан танишгансиз, — деб эътироз билдирарди Шубкин. — Мен эса сизни ғояларнинг ўзи билан танишишга ундайман. Бошланиши учун “Капитал”, “Анти-Дюринг”ни олиб ўқиб чиқинг, лоақал Лениннинг эллик жыллик мукаммал асарлар тўпламининг ярмини кўриб чиқинг.

Мен бу насиҳатларга амал қилишга уриниб кўрдим. Кугубхонадан шу кўрсатилган асарларни олиб келдим, лекин ҳар гал уларни ўқиганимда мени уйку босарди ва бошим ғовлаб, кўнглим беҳузур бўлиб кетарди.

Шундан кейин мен бу китобларни ўқимай қўйдим, Шубкин билан баҳслашишни ҳам йиғиштирдим. Нега десангиз, мен арзимаган билимим билан баҳсга суқилиб нима қиламан?

Бирок кунлардан бирида мен Адмиралнинг ёғоч омборидаги қоровулхонасига бордим. Қоровулхона рандаланган ёғочлардан ясалган бўлиб, ҳали ҳидини йўқотмаган қарағай тахталар билан ўраб қўйилган эди. Адмирал аллақачон бу қоровулхонани ҳам каютага айлангириб улгурипти. Деворларга тўғноғичлар билан жуғрофий хариталар қадаб қўйилипти. Бир чеккада ўн еттинчи асрдаги елканли кеманинг модели, чорпоя ёнига қўйилган табуретка устида Азов денгизидаги портларнинг лоцияси. Чорпоянинг ўзи каюта ичидаги койкага ўхшаб кетарди ва дарбадар дайдининг ётиб юрадиган жойини эслатар, Адмирал аллақандай тўшакда ёнбошлаб ётар, устига увадаси чиқиб кетган адёл ёпиниб олганди. Адёл эски бўлса-да, ҳали популари тўкилиб кетмаганди. Адмирал тўғридан-тўғри алпомин кружкага аччиқ қилиб дамланган чойни хўшлаб ётарди. Мен учун эса у рўзгорини титкилаб, битга қиррали стакан топиб берди. Мен ҳам стаканга курук чой солдим-да, устидан қайноқ сув куйдим.

Бу воқеа қишда бўлган эди. Ташқарида қаҳратон совуқ. Бу ерда эса қорнидаги эшикчаси очиб қўйилган баланд темир печка ичида қайин тарашалар гур-гур ёниб турипти. Адмирал терлаб кетган, деворлардаги қарағай тахталардан ҳам тер чиқаётганга ўхшайди.

Биз чой ичиб, устидан Тула ширин кулчаларидан тамадди қилиб ўтирар эканмиз, мен Адмиралга Шубкин билан орамизда бўлиб ўтган гап-сўзларни айтиб бердим. Ҳаммасини рўйирост гапирдим, у билан баҳсга киришганда баъзан ўзимни ҳақ эканимни ҳис қилишимни, лекин буни исбот қилолмаслигимни, чунки унинг салобати босишини айтиб бердим. Ёши ҳам мендан улутроқ, анча вақт турмада ўтириб келган. Бунинг устига, билмаган нарсаси йўқ. Мен унга бирон гапни айтсам, у дарҳол Лениндан, Марксдан олинган цитата билан оғзимга уради ёки бўлмаса, ҳатто Гегель ва Декарт асарларидан мисол келтиради.

— Менга қаранг, — деди Адмирал ширин кулча синдираётди. — Сизнинг Шубкинингиз сизга қипқизил аҳмоққа ўхшаб кўринмайдими?

— Қанақасига? — дедим ҳайрон бўлиб мен. — Ахир, у жуда ўқимишли, маърифатли одам бўлса, мен уни нечук аҳмоқ деб ҳисоблашга ҳаддим сизинг?

— Нима бало, сиз ўқимишлилик билан ақл иккови бир нарса деб ўйлайсиз, шекилли?

— Билмасам... — Мен ўйланиб қолдим. — Албатта, агар одам маълумотли бўлса, унинг бошида гиж-гиж илми бўлади. У бирор нарсани ўйлаб, мулоҳаза юритганда кўпгина фактлар, маълумотларга таяниб, иш юритиши мумкин.

— Ана, — деб гапимни бўлди Адмирал. — “Таяниши мумкин” деярсиз-а? Хўш, таянмаса-чи? Таяна олмаса-чи? Сиз цитаталарни гапиряпсиз. У сизга лоақал бир марта, ўзининг миясидан чиққан, ўзи ўйлаб-пишитган биронта фикр айтганми?

— Нима зарурати бор бунинг? — деб сўрадим мен. — Агар унинг калласи кўпдан-кўп бегоналарнинг яхши фикрларига тўла бўлса, одам яна ўзининг фикрларини ўйлаб чиқариб нима қилади?

— Кўп афсус-у, надоматлар бўлсинки, сиз ҳам жиндай... нима десамикин?

— Мени ҳам “аҳмоқ экансан” демоқчимисиз? — дея хафа бўлишга ошиқдим.

— Унақа демоқчи эмасман, — деди Адмирал. — Мен тарбия кўрган одамман, шунинг учун бунақа ҳолларда одамнинг юзига томдан тараша тушгандай кўполдан-кўпол қилиб айта олмайман. Лекин сиз ўзингиз ўйлаб кўринг. Инсоният шу пайтга қадар ҳаддан ташқари кўп миқдорда бениҳоя доно, оқил фикрларни айтган. Хўш, шундоқ бўлса, бизга ортиқ ҳеч нарса керак эмасми? Унда нима учун сиз билан икковимиз бир-биримизга цитаталардан ўқ ёғдириш ўрнига фикр қилиб ўтирибмиз. Ҳолбуки, менинг калламда ҳам цитаталар қалашиб ётипти. Уларнинг ичида бағоят ёрқинлари ҳам кўп. Уларнинг баъзи бирлари билан мен ўз фикрларимни кучайтиришим мумкин. Аммо ҳеч қанақа цитата одамга ўз фикрининг ўрнини боса олмайди.

— Нима учун? — деб сўрадим мен.

— Негаки, ҳар бир фикр муайян шарт-шароитдагина бирон-бир қадр-қимматга эга бўлмоғи мумкин. Бунинг учун фикр муайян одамнинг калласида муайян шароитларда унинг шахсий тажрибаси орқаси ва узлуксиз мулоҳазалар юритиш натижасида туғилмоғи керак. Бу гапимни, — деди у мийиғида кулиб, — дафтарингизнинг бир чеккасига цитата сифатида ёзиб қўйишингиз мумкин. Кейин ундан Шубкин билан баҳсингизда фойдаланасиз. Ҳозирча эса печкага бир-иккита тараша ташлаб қўйинг.

Печка ичидаги ўтинлар ёниб бўлай деб қолган эди. Мен оташкурак билан уларни титкилаб, тўғриладим-да, яна уч-тўртта тараша қаладим, кейин чойнакни кўтариб, ҳовлидаги водопроводдан сув олиб келдим. Жўмракдан жилдираб тушаётган сув чойнакни тўлдиргунча, совуққотиб, баданим жунжикиб кетди. Қоровулхонага кириб жиндай исиниб олишим билан Адмиралга Шубкинни ҳимоя қилиб, сўз қотдим:

— Қизиқ гапларни гапирасиз-а! Уни “аҳмоқ” деяпсиз. Хўп, майли, шундоқ ҳам бўлақолсин. Лекин унинг бошининг катталигини кўринг. Ахир, у бўм-бўш эмасдир, ичида бирон нарсаси бордир.

— Бемаъни нарсалар билан тўла бўлса керак-да, — деди Адмирал қаҳр билан. — Мен сизга бир гапни айтиб қўяй. Сиз, албатта, қишлоққа бориб турсангиз керак. Агар сиз пайқаган бўлсангиз, ҳар бир қишлоқда битта довдир, бефаросат одам бўлади ва битта донишманд бўлади. Кўринишидан у кўпинча жуда жўн, оддий бир мужик бўлади. Боши ҳам мушгумдеккина келади, мияси ҳам шунга яраша, унча катта ҳам бўлмайди. Аммо у ҳаёт тўғрисидаги ўз билимларидан келиб чиқиб, шахсий тажрибасига таяниб жўнгина ва соғлом фикрлайди. Лекин умуман сирасини айтганда, сизга бир нарсани ўзлаштириб олишингизни маслаҳат берардим. Инсоннинг мияси нафақат ўзининг ҳажми билан ажралиб туради, балки шу мияга кирадиган материалларни ўзлаштириш усулларининг ўзига хослиги билан ҳам фарқланади. Эҳтимолки, кўполроқ қилиб айтганда, омборлари, тегирмони ва кимёвий лабораторияси билан ҳам ажралиб турар. Омбор жуда катта бўлмоғи, кўп нарсани сиздирадиган бўлмоғи мумкин. Лекин бу омборга турфа хил нарсалар қанча кўп қўйилса, ундаги буюмларнинг сони нақадар кўп бўлса, уларни саралаб олиш, бир-биридан фарқлаш шунча қийин бўлади. Тегирмон фақат унга солинган нарсанигина майдалаб, ун қилиб беришга қобил. Агар бу тегирмон кичкина бўлса, жўн бўлса, яхши буғдойни ҳам майдалаб, тузуккина унга айлантириб бера олади. Бироқ тегирмонингиз катта бўлса, замонавий бўлса, тошлари зўр бўлса, элаги аъло бўлса, бунақа зўр тегирмонга ёмон буғдой тўксангиз, у сизга, барибир, яхши ун чиқариб бермайди. Ижодий мия — миялар ичида энг олий миядир, бу кимёвий лаборатория, унга истаган нарсани киритиш мумкин ва унда синтез рўй беради, бунинг оқибатида принципиал янги нарса, аввалгиларига ўхшамайдиган ҳосила пайдо бўлади. Бу лабораторияда ҳамма билимлар, хотира, мустақил фикрлашга бўлган қобилият — ҳамма-ҳаммаси ишлайди. Бунақа мия жуда ноёб, камдан-кам учрайди, ҳатто калласи катта одамларда ҳам бунақа мия камдан-кам ҳолларда учрайди.

— Лениннинг калласи шунақа бўлган бўлса керак-да, — деган тахминни айтдим.

— Ленин дейсизми? — деб қайтариб сўради Адмирал таажжубга тушиб. —

Нима деяпсиз? Лениннинг мияси мафкуравий мия эди. Бу ҳам мияларнинг бир тоифасидир. Бунақа мия ҳам тез-тез учраб турмайди. Бу омбор эмас, тегирмон ҳам эмас, лаборатория ҳам эмас, балки ошқозонга ўхшаган бир нарса. Унга турли-туман ғоятда сифатли маҳсулотлар киради, уларнинг ҳаммаси ҳазм қилинади ва охир-оқибатда ахлатга айланиб, чиқариб ташланади.

— Унақа бўладиган бўлса, — дедим хурсанд бўлиб, Адмиралнинг қиёсига қойил қолиб, — демак, Шубкиннинг мияси ҳам ошқозон-мия экан-да?

— Йўқ, йўқ, унақа эмас, — деди суҳбатдошим эътироз билдириб. — Шубкиннинг мияси — тегирмонмия. Агар унга яхши ғалла солсангиз, яхши ун қилиб чиқариб бериши мумкин. У бўлса ўзининг тегирмонини Лениннинг ахлати билан тўлдириб ташлаган, уни ҳар қанча тегирмонда элаган билан ахлатдан бошқа ҳеч нарса бўлмайди.

— Менга қолса, — дедим мен, — бошлаган гапимизни охирига етказиб қўйсақ дегандим. Демак, сиз ҳисоблайсизки, одам жуда ҳам маълумотли бўлиши, беқиёс хотира эгаси бўлмоғи, тилларни ўрганиш бобида фавқулудда қобилиятли бўлмоғи мумкин, лекин шуларга қарамай, қип-қизил аҳмоқ бўлиши мумкин. Шундайми?

— Ҳа, албатта, — деди бош ирғаб Адмирал. — Сизнинг Шубкиннингиз бунинг яққол мисоли.

— Ленин-чи?

— Ленин ҳам аҳмоқ, — деди хотиржам оҳангда Адмирал.

Бу гапни эшитиб ортиқ чидаб туролмадим.

— Менга қаранг, — дедим мен, — сиз, албатта, ўзига хос одамсиз. Ленинга мен ўзим ҳам танқидий муносабатдаман, лекин, барибир, уни аҳмоқ деб аташга тилим бормайди. Ахир, у бутун дунёни ағдар-тўнтар қилиб юборди-ку!

— Қандай мақсадда қилди бунни?

— Қандай мақсадда қилгани — бошқа масала.

— Йўқ, — дея аччиғи келди ниҳоят Адмиралнинг ҳам. — Бу бошқа масала эмас. Мен бунни Шубкиннингизга тушунтириб берган эдим. Ақлли одам шундай одамки, у ўз олдига мақсад қўяди ва шу мақсадини амалга оширади. Кимда ким ўз олдига бажариш мумкин бўлмаган мақсадни қўйса, ва бу мақсаднинг бажариб бўлмайдиган эканини тушунмаса, бунақа одамни ақлли деб бўлмайди.

— Майли, оддий маиший ҳаёт нуқтаи назаридан қаралса, эҳтимол, сиз ҳақдирсиз. Лекин Ленин ўз олдига оддий мақсад қўймаган эди, у жуда катта, жуда беқиёс мақсад қўйган эди.

— Шунинг учун ҳам у оддий аҳмоқ эмас, — деди Адмирал. — У жуда катта, жуда беқиёс аҳмоқ. Бу гапни ҳам дафтарчангизга ёзиб қўйинг. Ленин жуда катта аҳмоқ!

Адмирал индамай қолди, лекин бир оз ўтгач, фикрини далилдамаса бўлмай-дигандай кўринди, шекилли, давом этди:

— Сиздан фарқ қилароқ менинг вақтим бемалол бўлган эди, — деди у. — Шунинг учун уни бошидан охиригача ҳамма асарини ҳижжалаб ўқиб чиққан эдим. Мени кечирасиз-у, у ҳаммаёққа ўтириб қўйган. Ҳамма маънода. Инқилобни амалга оширди, ҳокимиятни босиб олди. Россияни ағдар-тўнтар қилиб юборди. Хўш, нима мақсадда? У башорат қилган нарса қани? Қани коммунизм? Нима учун капитализм ҳалигача яшаб келяпти, ахир, Лениннинг ҳаётлик чоғидаёқ у ўз ривожининг сўнгги босқичига етиб борган эди-ку? Шубкин унинг ақл-заковатининг исботи сифатида Ленин инқилобдан кейин большевиклар ҳалдан ошиб кетганини тушуниб етганини айтади. У қисман капитализмга қайтмоқчи бўлган ва НЭПни эълон қилган. Аммо мавжуд нарсага тўла қайтмоқ учун аввал уни тўлалигича маҳв этмоқнинг ўзи қип-қизил аҳмоқлик эмасми? Умуман олганда, сизнинг Лениннингиз жуда катта аҳмоқ бўлган, агар сизга бу эмас, бошқа таъриф кўпроқ маъқул келса, уни ҳам айтақолай — боринг, ана, у даҳо аҳмоқ бўлсин. Аммо, умуман, унинг аҳмоқ бўлгани мен учун шу қадар аёнки, бу тўғрида баҳслашишга ҳатто эринади, киши.

Вақт кеч бўлиб қолди, лекин мен сўнгги автобусга кеч қолишим мумкин бўлса-да, Адмиралдан Сталин тўғрисида нима деб ўйлашини сўрадим. У ҳам аҳмоқми?

— Йўқ, — деди Адмирал, адёлга тузукроқ ўраниб оларкан. — Сталин сира аҳмоқ бўлмаган, у ўз олдига ўзи учун жуда равшан мақсадларни қўйган ва уларни аниқ амалга ошира борган.

— Лекин у бу ишларни бажара туриб айтганки...

— Унинг нима деганининг нима аҳамияти бор? — деди Адмирал ҳорғинлик билан эснаб. — Унинг гапиргани эмас, нима қилгани муҳим. Ҳамиша эса у нимани хоҳласа, шуни қилган...

33

1961 йилнинг октябрида КПССнинг XXII съездида кекса большевик аёл Дора Лазуркина (яхудий экан деб хаёлидан ўтказди Аглая) Сталинни социалистик қонунчиликни кўп марта лаб бузишда айблади ва бу бузгунчининг жасадини мавзолейдан олиб чиқишни таклиф қилди. Ҳаммага аён кўришиб турган эдики, бу таклиф юқори рутбалик ўртоқларнинг кўрсатмаси ва маъқуллаши билан қилинган. Шунинг учун кўйида турган (аниқроғи, кўйида ўтирган) ўртоқлар бу таклифни қўлаб-қувватлашди, (ичларида қоралаб турсалар-да) гулдурос олқишлар билан маъқуллашди, кейин бошқа ўртоқлар эса ўрт. И.В.Сталинни ўртоқ Владимир Ильич Лениндан ажратиб олишди ва ёғин тун қоронғусида одамлардан яширинча, кўрқоқларча Кремль девори ёнига кўмишди. Албатта, бу воқеа туфайли халқ галаёнлари бўлиши мумкин, деб ўйлашган эди. Шу мақсадда Москвага КГБ ва МВДнинг қўшимча кучлари олиб кирилди. Кўчаларни кўриқловчи милиция патруллари кучайтирилди, Кантемир ва Таман дивизияларида биринчи номерлик тайёргарлик эълон қилинди. Лекин бу ҳаракатларнинг ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Яқин-яқинлардагина ўртоқ Сталинни ялписига жон-дилидан яхши кўрадиган халқ бу тadbирларни кўриб “миқ” этмади ва лоқайдлик билан томошабин бўлиб турарверди. Одамлар индайдими-индамайдами — буларнинг биронтаси Сталин учун сариқ чақалик аҳамиятга эга эмас эди. Халқни гапирасиз-а — энг олий даражадаги партия доҳийларидан энг кўйи мансабдаги раҳбарларгача нима қилишди? Ахир, шулар эмасмиди яқин-яқинларда Сталинни мақтаб осмонларга кўтарган? Уни ялаб жунини тескари қилиб юборган, сени мангу сева-миз ва у дунёйи-бу дунё сентга содиқ қоламиз дея қасамлар ичган? Ахир, шулар эмасмиди жиндай зарурият туғилса ва сал-пал имконият пайдо бўлса сентга жонимизни фидо қиламиз деб кўкракларига урганлар? Бунинг ўрнига улар биринчи имконият туғилиши билан севимли доҳийнинг портретларини йиғиштириб олишди, дўконларнинг токчаларидан унинг асарларини олиб чиқиб, ахлатхоналарга ташладилар ва “бизнинг севимли ҳамда қимматли” Никита Сергеевич Хрущёвнинг тобора семириб бораётган танланган асарларининг жилдлари учун жой тайёрлаб қўйдилар. Шундоқ бўлгандан кейин халқдан нимани кутиб бўларди?

31 декабрда — съезднинг ёпилиш куни Аглаяга олис Озодлик оролидан хат келди. Уша кезларда Кубани шундай деб аташарди. Марат ўқишни тугатгач, у ерга совет элчихонасидаги матбуот атташесининг ёрдамчиси сифатида ишлашга юборилган эди. Ўзининг биринчи мактубида у ортиқча тафсилотларсиз ўзининг янги турмуши тўғрисида, об-ҳавонинг чидаб бўлмас даражадаги иссиқлиги, маҳаллий урф-одатлар, сигаралар, ичимликлар, рақслар, музика ҳақида ёзган эди. Мактуб Зоянинг Гавана шаҳри туғруқхонасида кўзи ёригани, ўғил кўргани, ёш ота-оналар унга марҳум бобосининг хотирасига Андрей деб аташгани тўғрисидаги хабар билан тугар эди. “Бола, — деб ёзганди Марат, — йирик бўлиб туғилди, тўрт ярим килограмм. Лекин жуда бесаранжом. Кечалари ухламай, йиғлаб чиқади. Доктор яслига беришни маслаҳат кўрмайпти. Уй хизматчиси ёллашга тўғри келди. Элчихона унинг ҳақининг бир қисминигина тўлар экан. Маоши камлигига ва харажатлари катта эканига қарамай, Марат “Волга”га ва қишлоқдан бир уй сотиб олишга етадиган пул тўплашга аҳд қилипти. Шунинг учун ҳамма нарсада тежамкорлик билан иш тутишга тўғри келаётган эмиш.

Конвертнинг ичига бармоқларини сўриб ётган дўмбоққина чақалоқнинг сувратини солиб юборишипти. Аглая суратни кўриб бўлиб, ёзув столининг галадонига солиб қўйди ва ўтириб, ўелига жавоб ёзди. У мактубида Дора Ла-

зуркина ва унинг тингловчиларини лаънатлашини ёзди. Аглая, албатта, Хрущчев ва КПСС съездининг барча ишпирокчиларини назарда тутган эди, бироқ мактубни бегоналар очиб ўқиши мумкинлигини инобатга олиб, “тингловчиларини” деган сўзнинг ўзи билан кифояланди. Бу “тингловчилар” принципиал бўлиша олмаган ва уларга юқоридан туширилган қарорларнинг ҳаммасини яқдиллик билан маъқуллаган эдилар, шу жумладан, улар “ўзлари томонидан барпо этилмаган нарсаларни барбод этиш”ни ҳам ёқлаб, қўл кўтарганларига шама қилганди. Ўзининг асосий фикрларини матн замирига яширишга уриниб, Аглая ҳозирги замон ваҳшийлари ва муқаддас саждагоҳларни барбод этувчиларга қарши қаҳр-ғазабини ифодалаган эди. Бундайлар учун ҳеч нарсанинг — на ватан, на халқ, на тарих, на шу тарихни яратган одамларнинг қадри бор. Буларни ёзар экан, у гўрковлар муқаррар хато қилаётганини ҳам таъкидлади. Улуғ одамнинг жасадини истаган жойга кўмиш мумкин, аммо унинг хотирасини кўмиб йўқ қилиб ташлаёлмайсан. Тарихий неқбинлик билан куролланган Аглая ўғлининг кўнглини кўтариб, ҳали унинг яхши кунларга ҳам етиб боришини ваъда қилди. Шундай кунлар келадикки, адолат — тўла ва гапсўзсиз тикланади. Шунақа кунни башорат қилиб бир замонлар улуғ доҳий “бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлажак”, деган эди.

Мактубни конвертга солгач, Аглая уни буюртмали мактуб сифатида жўнатмоқчи бўлди ва шу мақсадда почтага йўл олди.

Долговда йилнинг бу фасли одатда серёгин бўлар ва юракларни зиқ қилиб юборарди. Ҳозир ҳам бир ярим ҳафта ва ҳатто икки ҳафтадан бери тўхтовсиз ёмғир ёғади, ҳаммаёқ захлаб кетди, ҳаммаёқни пушанак босгандай бўлиб ётипти. Гўё бутун табиат шалаббо бўлиб, суюлиб, аталага айланиб кўча-кўйлардан оқиб кетаётганга ўхшайди. Оёқлари остидаги чилп-чилп лой одамларнинг меъдасига тегиб кетганди. Гўё кети-охири кўринмайдиган бу лойгарчилик одамларни қаршига тортишга тайёрга ўхшарди. Аглаянинг резина этиги ҳам ҳар қадамда лойга ботиб қолаверарди. Яланг оёқ келмасдан ҳар қадамда оёқни этикдан чиқариб, этикнинг ўзини қўл билан лойдан суғуриб олмоқ керак эди.

Шу тарихга бўтқага айланиб кетган йўлдан зўрға қадам-бақадам олға силжиб бораётган Аглая кўкқисдан “ЧМЗ” тракторига рўпара келиб қолди. Трактор филдиракларининг ярмигача лойга чўмган ҳолда, мотори инграгандай гуриллар, тракторнинг ўзи эса аллақандай чўзинчоқ нарсани судраб, зўрға келмоқда эди. Бу буюм Аглаяга аввалига хомага ўхшаб кўринди. Бироқ Аглая тузукроқ қараса, трактор судраб келаятган нарса хома-пода эмас, бошқа нарса экан: хома бўлиб кўринган нарсанинг бир томонидан этикнинг тумшуги, иккинчи томонидан эса, бурун, бурун остида бемаъни бир алфозда диккайиб турган мўйлов, шапканинг соябони кўринди.

Тиззадан келадиган лой ичидан югуришининг имкони йўқ эди, лекин ғазоби жўшиб, туйғулари жунбушга келган Аглая трактордан ўзиб ўтди-да, унинг рўпарасида кўчанинг ўртасида туриб олди. У резина этигининг кўнжидан оқиб кираётган суюқ лойга эътибор ҳам бермай, қўлларини икки ёнга ёйиб, бақирди:

— Тўхта! Тўхта!

Трактор ғуриллашини бас қилмай, Аглаянинг устига бостириб бораверди. Афсуски, ўша дақиқада Аглаянинг ёнида бирон-бир ҳайкалтарош ёхуд рассом бўлмади-да! Қани энди Аглаянинг ўша дақиқадаги вазоҳатини тасвирга тушириб қўйса — унутилмас манзара бўларди: бир томондан, девдай трактор ҳеч нарсанинг фарқига бормаи бостириб келяпти, унинг рўпарасида эса нозиккина, навниҳолдай аёл қўлларини икки ёнга ёйганича, телпаги бошининг орқа томонига сурилиб кетган, унинг тагидан патила-патила соч толлари чиқиб турган (уларга оқ оралаган) аёл турипти. Унинг кўзларида қатъият чақнайди — у шу жойда ўлса ўладикки, лекин бир қадам ҳам орқага чекинмайди. Лекин афсус, минг афсуски, воқеа содир бўлаётган жойда на ҳайкалтарош, на рассом бор эди. Аммо сал нарироқда бўш шишалар тўла тўр халта кўтариб олган Серафим Бутилко турганди. Бу пайтларга келиб, у аллақачон кенг кўламда шухрат қозониш орзусини йиғиштириб қўйганди, тагин ким билади дейсиз, бир омад келиб қолса, бу дунёда нималар бўлмайди. Мана, масалан, ҳозир бориб, у “Жигули” пивосидан бўшаган олгита шишанинг ҳамма-

сини топширишга муваффақ бўлади, бўш шишаларни қабул қилаётган аёл улардан бирининг лаби учганини пайқамай қолади. Шундоқ бўлиб қолса, у ёнидаги икки сўм майда пуlining ёнига шиша топшириб олган пулини кўшадди, унда ҳамма пули бир шиша “Кубанская” арағига бемалол етади. Яна бир қути “Памир” сигаретаси-ю, бир қути гугуртта ҳам етади. Жуда камтарона режа, лекин жуда жўяли — унинг ҳар бир тийинигача амалга оширса бўлади. Қопга ўхшаб осилиб турган, тирсаклари ямалган пальтосида тахта деворга суркана-суркана кетиб борар экан, шоир шиша идишларни қабул қиладиган пунктга етай деб қолганида тўсатдан унинг нигоҳи қаршисида лой йўлнинг қоқ ўртасида қўларини икки ёнига ёйиб турган Аглая пайдо бўлди. Лекин шоир унинг қўларини икки ёнига чўзиб туришида ҳеч қанақа қахрамонлик белгиларини кўрмади, аксинча, бу аёл қишлоқ ўтинини гамлаб олмоқ учун трактор кира қилмоқчи бўлса керак деб ўйлади ва ўзи ҳам қишлоқ ўтинининг гамини еб қўймагани эсита тушди. У Аглаянинг ҳаракатида қахрамонлик белгиларини кўрмоғи ҳам мумкин эди, аммо жуда теран ижодий таназзул даврини бошидан кечираётгани учун у ўз кузатувини шеърга соладиган ҳолатда эмасди. Ҳарҳолда, кейинчалик унинг қоғозлари ичида ана шу ҳодиса ҳақида на бирон сатр шеър чиқди, на кундалик дафтарларида бирон жумлада уни эслаб ўтгани кўринди. Лекин ўзи ҳам ҳеч қанақа кундалик дафтар тутган эмас эди.

Трактор Аглаянинг устига бостириб келяпти, Аглая эса турган жойида лабларини бир-бирига қисиб ва муштларини тутиб қимир этмай турипти. Трактор тўхтади. Трактор ҳайдовчи Слава Сироткин кабинадан гавдасининг ярмини чиқариб туриб, сочлари тўзиб кетган бошини брезент қўлқопи билан ёмғирдан пана қилиб, Аглаядан мабодо жиннихонадан қочиб-нетиб келган эмасмисан, деб суриштирди. Аглая тракторга ёнбош томондан яқинлашди-да, трактор орқасидан судраб келаётган нарсага ишора қилиб сўради:

— Кимни судраб кетаётганингни билияпсанми? — деб моторнинг овозини босиб тушиб қичқирди Аглая.

— Кимни судраб кетаётган эканман? — деди Сироткин гавдасини кабина ичига олиб ва қулоғига қистириб олган папиросини тутатди.

— Бунинг ўртоқ Сталин эканини тушуняпсанми?

— Сталин бўлмай ким бўларди. Албатта, Сталин-да!

— Ҳўш, қаёққа судраб кетяпсан уни?

— Станцияга олиб бориб ташлашни буюришган, — деди Сироткин папиросини тортиб. — Кейин эритишга жўнатишса керак-да! Космос учун мамлакатга металл керак!

— Металл? — деди дарғазаб бўлиб Аглая. — Бу сенга ҳали металл бўлиб қолдимми? Бу, ахир ўртоқ Сталиннинг ҳайкали-ку! Биз уни бутун халқ билан бирга бунёд этган эдик. Биз уни бунёд этганимизда халқнинг ейишга нони йўқ, болаларга едиришга ҳеч вақоси йўқ эди. Биз ҳайкални шу ерга ўрнатиш учун кўп нарсалардан ўзимизни ўзимиз маҳрум қилган эдик. Сен бўлсанг, уни лойдан судраб кетяпсан. Уялмайсанми!

— Нега мен уялишим керак, онахон? Иштонсизлар, иштони йиртиқлар уялсин. Менинг касби-корим бор. Мен тракторчиман. Менга айтишса... судра дейишса судрайман. Айтишмаса, папиросимни тутатиб юравераман. Мана бундай қилиб... — у қандай қилиб чекиб юришини кўрсатди. — Тамом, вассалом.

— Агар тракторингга Ленинни боғлаб беришса, уни ҳам судраб кетаверасанми?

Сироткин унга таъна билан қаради.

— Онахон, йиғиштиринг сиёсатни! Гапирманг. Сиёсатни анавилар, калласи катталар ўйласин. Мен бор-йўғи тракторчиман! Ойига оладиганим олтмиш олти сўм пул. Чакана ишларни қилишга мажбурман-да! Катталар буюрганини бажараман-да! Ана шунақа, онахон. Қани, йўлни бўшат-чи! Биз йўлдан қолмайлик!

— Менга қара, ўғлим, — деди мулойим оҳангда Аглая. — Нима бўларкин, бундай қилсак...

Серафим Бутилко қараса, Аглая кабинага чиқиб, тракторчининг ёнига ўгириб олипти, тракторчи яна тутқичларига қўлини узатди, трактор гуриллаб ўт олди ва олдинга интилди, кейин катта бир доира ясаб, судраб келаётган нарсасини орқага олиб кета бошлади.

Ташқаридан қузатиб турган одамга тракторнинг кейинги маршрути ғалати кўриниши мумкин эди. Трактор узундан-узоқ илон-билон йўллардан ўтиб, судраб келаётган санъат асари билан бирга шаҳарнинг шимолий томонига бориб қолди ва Колхозлараро қурилиш трестининг дарвозаси олдида тўхтади. У ерда Сироткин Аглаяни мотори ишлаб турган тракторнинг кабинасида қолдириб, ўзи дўсти автокран ҳайдовчиси Саша Ликовни излаб кетди. Саша жойидан топилмади, уни вокзалда ишляапти дейишди — Октябр инқилобининг яқинлашиб келаётган санаси муносабати билан деворлардаги портретларнинг жойини алмаштиришда қатнашаётган экан. У ерда вокзалнинг пештоқида Маркс, Энгельс, Ленин ва Сталиннинг сувратлари осиглиқ турарди, энди фақат Маркс билан Ленинники қолди, сувратлар бир меъёрда чиқсин деб Энгельсни ҳам илмай қўяқолишди.

Сашани вокзал буфетидан топишди. У сувратларни қайтадан осиб бўлишгандан кейин пиво ичиб, буфетчи Антонина билан у ёқ-бу ёқдан гап сотишиб ўтирган экан. Уни буфетчидан ажратиб олишди ва учовлари яна йўлга тушишди. Бу гал энди улар Аглая истиқомат қиладиган уй томон йўл олишган эди. Олдинда ҳайкални судраб кетаётган трактор, унинг кетидан автокран. Ҳайкални дераза олдиғача судраб бориб, трактордан бўшатиб олишди. Албатта, бу текин томошага уй аҳли ёпирилиб келди, давра олишиб, нима бўлишини томоша қила бошлашди. Гап ҳайкални Аглаянинг квартирасига олиб кириб, ўрнатиш тўғрисида бормоқда экан. Ҳайкалнинг бўйи икки ярим метр, Аглаянинг шифти эса уч метру ўн сантиметр. Сашка калласи тузукроқ одам сифатида иш олиб бориладиган жойни кўздан кечирди-да, деди:

— Деразадан олиб кирамиз.

— Қандай қилиб?

— Шайин орқали. Архимед, онахон, шайин орқали истаган нарсангни ағдариб ташлайман деган эди. Кўтарамиз, туширамиз, сурамиз, жилдирамиз, қарабсизки, олиб кириб қўйибмиз-да! Э-э, жиндай ақлни ишлатса, онахон, уйинга филни ҳам олиб кириб бераоламан.

Бу гаройиб буюртмани улар қандай қилиб амалга оширишди — ҳозир ҳагто тасаввур қилиш ҳам қийин, лекин ўша куни пешиндан кейин чўян генералиссимус автокран, тўртта қўл ва тўрт шиша арақ ёрдамида кўтарилиб, дераза орқали хона ичига олиб кирилди ва Аглая Ревкинанинг меҳмонхонасига — бурчакка — иккита дераза ўртасига ўрнатилди. Деразаларнинг бири жануб томонга — ҳовлига қараган, иккинчиси бўлса шарққа — Розенблом кўчасидаги автобазага қараган эди. Албатта, генералиссимуснинг ўзи оёқда тик туролмасди, бирон нарсага суянтириб қўймаса бўлмас эди. Саша Ликов беш миллиметрли темир лавҳа тошиб келди, пайванд қиладиган ашпарат олиб келиб, ўша темир лавҳага ҳайкални пайвандлаб ташлади. Бироқ бу ишга бир тийин ҳам ҳақ олгани йўқ.

Аввалги замонларда бошпанаси, уйи йўқ бирор одамни уй-жойи бемалолроқ бўлган бирор кимсанинг уйига жойлаб қўйиш — зичлашгирмоқ деб аталар эди.

Давоми бор.

*Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

Тавфиқ Ал-ҲАКИМ

Бехато отилган ўқ

Бир пардали пьеса

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Эр.
Хотин.
Суғурта агенти.
Қўшни қиз.

Бахтли ҳаёт кечирувчи эр-хотин хонадониди мўъжазгина бир хона. Ҳаммаёқ чиннидай озода, саришта. Хона ўртасида стол, стол ёнида суғурта агенти ўтирипти, у уй эгаси — Эрга суғурта ҳужжатини узатади.

Агент. Марҳамат, афандим, мана бу ерига имзо чексангиз бўлди... Менинг ручкамни олақолинг — бу бахт келтиради.

Эр. *(Ҳужжатга кўз югуртириб чиқади.)* Демак, агар мен... худо кўрсатмасин, қазо қилсам, хотиним ширкатингиздан икки минг фунт пул олади, тўғрими?

Агент. Жуда тўғри... Ўша заҳоти... яъни...

Эр *(сўзини бўлиб)*. Тушунарли... *(Ручкани қўлига олиб имзо чекади, сўнг ручкани столга қўяди ва ҳужжатни агентга узатади.)*

Агент. *(Ҳужжатни оларкан.)* Табриклайман!

Эр. Нима билан? Олдинроқ ўлишим биланми?

Агент. Йўғ-э... Худо сақласин... Суғурта ҳужжатига имзо чекканингиз билан.

Эр. Гап бундай... Мен сиздан талаб қиламан... Токи тирик эканман, хотиним бу ҳужжат ҳақида ҳеч нима билмаслиги керак... Унинг кўнгли жудаям бўш, асаби ҳам чатоқ. Ҳар нарсага дарди зўрайиб, мазаси қочиб қолади. Хотиним, агар ундан олдин менинг ўлиб қолишим мумкинлигини эшитиб қолса, ўша заҳоти турган ерида шамдай қотиб, соқов бўлиб қолади. Бундай жудоликка у асло чидай олмайди! У доим: “Ё, Аллоҳи карим, ишқилиб олдин менинг жонимни ол!” деб нукул таваллю қилгани-қилган. Биласизми, мен ҳам кўп ўйлайман бу ҳақда. Ҳатто хотинимдан ҳам кўпроқ ўйлайман. Ишқилиб хотиним орқамда қолса, дейман. Менинг бирдан-бир орзуим шу.

Агент. О, қандай назокатли ва малоҳатли иноқлик! Бундай хушбахра меҳру муҳаббат дунёда камдан-кам учрайди.

Эр. Шунинг учун ҳам хотиним ҳаётимни суғурта қилдирганимни билмас яхши бўларди. Тагин кўнгли бузилиб, мендан хавотир олиб юрмасин. Худо кўрсатмасин, агар эшитиб қолса, ҳаловатини йўқотади-қўяди шўрлик...

Кодир
МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

Ҳикоянавис, романнавис, драматург Тавфиқ ал-Ҳаким ҳозирги замон Миср адабиётининг энг йирик намояндаларидан бири ҳисобланади. Мазкур таниқли адибнинг қаламига мансуб бўлган ва биз бугун азиз журналхонларимиз эътиборига ҳавола қилаётганимиз бир пардали “Бехато отилган ўқ” пьесаси Тавфиқ ал-Ҳаким ижодига хос мавзудаги асарлардандир.

Бу пьесада кишилардаги худбинлик ва риёкорлик иллатлари фош қилинади.

А г е н т. Хотиржам бўлинг! Биз хотинингизга ҳеч нима айтмаймиз, то... (*гапидан тутилиб қолади*). Хуллас, афандим, шартнома тузилганини сир сақлаш бизнинг бурчимиз.

Э р. Яхшиям хотиним уйда йўқ — юқори қаватдаги қўшнимизнинг касал ётган қизидан хабар олгани чиқиб кетувди. Мабодо ҳозир тушиб, сизни бу ерда кўриб қолса, суғурта агенти эканлигингизни айтманг, хўпми?

А г е н т. Кўнглингиз тўқ бўлсин, афандим.

Э р. Бутун умидим, авваламбор, Оллоҳдан, қолаверса, сиз билан суғурта ширкатидан, тақсирим. Мана ниҳоят кўнглим таскин топди: мен оламдан ўтгач, бева қолган хотиним ҳеч нимага муҳтож бўлмай тинч ва хотиржам кун кечираверади.

А г е н т. Шартномада бир модда бор: мабодо бевангиз... йўт-э, кечирасиз, умр йўлдошингиз... сиздан олдин отни қамчилаб, дорилбақога рихлат қилгудай бўлса, унда сиз суғурта қилдирган омонатингизнинг ҳаммасидан буткул маҳрум бўласиз...

Э р. (*Даҳшатга тушиб.*) Йўқ, йўқ! Нималар деяпсиз ўзи? Хотиним олдин ўлмайди! Унда менинг бу дунёда яшашимдан нима фойда, жамғарган ўша омонатларимни пишириб ейманми?

А г е н т. Узр! Афв этинг, афандим! Мен фақат шартномадаги бир моддага эътиборингизни қаратмоқчи бўлувдим, холос...

Э р. Бас, тақсирим! Бошқа эсимга солманг ўша бадбахт моддангизни!

А г е н т. Кечирасиз, оғзимдан чиқиб кетди. Яна бир бор узр сўрайман. Бегойим узоқ умр кечирадилар деб умид қилишга ижозат бергайсиз...

Э р. Шунингдек, менинг ундан олдин ўлишимга ҳам умид қилаверинг...

А г е н т. Ҳа, олдин ўлишингиз мумкин, унда суғурта пули зудлик билан рафиқангизга берилади. (*Қоғозларни саквоаяжга солиб кетишга шайланади.*)

Э р. Дарров кетяпсизми? Сизга қаҳва ҳам таклиф қила олмадим. Афв этгайсиз, тақсирим. Бугун уй ходимамизнинг дам оладиган куни эди. Эр-хотин икковимиз қолганмиз. Аксига юриб, хотиним ҳам юқори қаватга, қўшниникига чиқиб кетган эди... Дарвоқе, буни сизга айтгудим-а...

А г е н т. Зинҳор азият чекмасинлар.

Э р. Ўтинаман, унутманг: хотиним ҳеч нима билмаслиги керак.

А г е н т. Кўнглингиз тўқ бўлсин, афандим. Суғурта қилинган нарсани суғуриб олиб бўлмайди.

Эшик очилиб х о т и н киради. У саквоаяж кўтарган агентни кўради.

Х о т и н. (*Агентга.*) Докормисиз? Сиз докторсиз-а?

А г е н т. (*Таажжубда.*) Менми?

Э р. (*Шоша-пиша, агентга.*) Хотиним... Бу менинг хотиним.

Х о т и н. Сиз, албатта...

Э р. (*Сўзини бўлиб.*) Ҳа, бўлмасам-чи, доктор бу киши...

Х о т и н. Вой, нима бўлди, доктор?

А г е н т. (*Қўлидаги саквоаяжга қараб.*) Доктор?

Э р. (*Агентга кўз қисиб.*) Ҳа, доктор бу киши. Лекин сен хавотир олма, жоним. Доктор бизникига келмаган. Мен сошпа-соғман... Отдекман.

Х о т и н. Вой, бўлмасам-чи. Доктор бизникига адашиб кирганлар. Касал — қўшнимизнинг гулдаккина қизи. У ярим соат бурун дўхтирхонага кўнги-роқ қилган эди. У биздан юқори қаватда туради.

Э р. Боринг, доктор, чиқақолинг беморнинг олдига...

А г е н т. Яхши. Мен кетдим. (*Эшик томон юради.*)

Х о т и н. Шошманг, доктор... Бемор қизга доктор эканлигингизни зинҳор айта кўрманг. Шўрликнинг аҳволи жуда ёмон. Агар докторман, деб айтсангиз ёнига яқин йўлатмайди. Яхшиси, сиз унга... унга ўзингизни, масалан...

А г е н т. Суғурта агентиман, ҳаётингизни суғурта қилгани келдим, деб айтақоламан.

Э р. (*Агентга.*) Балки бошқа бирон касбни айтганингиз маъқулдир?

Х о т и н. Нима фарқи бор? Майли хоҳлаган касбларини айтаверсинлар. Энг муҳими, докторлигингиз ҳақида лом-мим демасангиз бўлгани, йўқса...

А г е н т. (*Тезроқ қочиб қолмоқчи бўлиб.*) Яхши, айтаман.

Х о т и н. Шошманг, доктор, шошманг. Бемор жудаям тунд, одамови бўлиб қолган, ҳеч ким билан гаплашгиси келмайди, кўчага ҳам аҳён-аҳёнда бир чиқади, лекин жуда кўп мутолаа қилади. Хонадонда она-бола туришади. Ҳеч ким билан борди-келди қилишмайди. Фақат баъзи-баъзида мен кириб тураман. Бояқинг онаси қизининг аҳволини кўриб юм-юм йиелагани-йиелаган. Бахтсиз оила!

А г е н т. Бахтсиз?

Х о т и н. Ҳа, доктор. Ҳам бахтсиз, ҳам мудҳиш! Қизнинг дарди жуда хатарли. Бир қараган одамга тупша-тузук, нозандай кўринади, лекин ўзингиздан қолар гап йўқ, айланай: мол оласи сиртида, одам оласи ичида, дейдилар-ку... Мана, чиқсангиз ўзингиз кўрасиз — у бирам дилбар, бирам мулойим, бирам ўқимишли қизки... Шунга қарамай, яқинда... бир кўнгилсиз воқеа содир бўлаёзди, мен сизга айтсам... Уй ходимаси ошхонада идиш-товоқ юваётган экан... Бирдан қиз кўлида пичоқ билан кириб келибдию, кўзларидан ўт чакнади, уй ходимасини чавақламоқчи бўлгандай, унга ташланибди. Ҳа, ҳа, ишонаверинг. Агар устига онаси кириб қолмаганда, ким билсин, қандай фалокат юз берарди...

А г е н т. Ла ҳавло ва ла қуввато, илло билло...

Х о т и н. Буни нима деб аташади тиб илмида?

А г е н т. (*Довдираб.*) Буними?.. Ҳалиги... тиб илмида буни...

Э р. (*Шоша-пиша сўзини бўлиб.*) Нима деб аташарди? Албатта буни асабий, рухий изтироб дейдилар-да.

Х о т и н. (*Эрига.*) Сиз жим турунг. Докторнинг ўзлари айтсин. Хўш, нима дейсиз бу ҳақда, доктор?

А г е н т. Бу даҳшат.

Х о т и н. Айтинг-чи, бу дарднинг сабаби нима? Уни қандай даволаса бўларкин?

А г е н т. Менимча... Биласизми, ҳозирги пайтда тиббиёт ҳар қандай дард-ни даволашга қодир. Дорихоналарда олимлар томонидан ихтиро қилинган янги-янги дори-дармонлар жуда сероб. Қун сайин ажойиб шифобахш дорилар кашф этилмоқда. Айрим касалликлар буткул барҳам топти. Одамлар, мен сизга айтсам, узоқ умр кечира бошладилар. Бу ҳол суғурта ширкатларини гоёта руҳлантириб юборяпти...

Э р. (*Пичирлаб.*) Тақсирим, суғуртанинг нима дахли бор бунга?

Х о т и н. (*Агентга.*) Айтинг-чи, доктор, шўрлик қизнинг дардига даво топса бўлармикин?

Э р. (*Хотинига.*) Сен доктордан беморга ташхис кўйишни талаб қилисан, ҳолбуки, у ҳали касални ўз кўзи билан кўргани ҳам йўқ.

А г е н т. Ҳақ гапни айтдингиз. То беморни ўз кўзим билан кўрмагунимча бирон нима деёлмайман.

Х о т и н. Узр, доктор. Эзмалик қилишти, деб ўйламанг мени. Гап шундаки, мен эгачимга — қизнинг онасига ачинаман. Шўрлик она қизининг дардига ич-этини еб адойи тамом бўлди. Бас, ортиқ ҳеч нима сўрамайман сиздан. Борақолинг, сизни қутишяпти. Шояд қадамингиз қулуг, кўлингиз енгил келиб, бемор дардидан фориғ бўлса.

А г е н т. Иншооллю. Саломат қолинглар. (*Эшик томон юради.*)

Х о т и н. Шошманг, доктор... Эҳтиёт бўлинг. Эгачим бугун қизининг хонасида тўшпонча ётганини кўрипти.

А г е н т. Тўшпонча?

Х о т и н. Ҳа. Қиз бугун кўчага чиқиб кетиб, тўшпонча кўтариб келганмиш. Нима қиларкан уни, ҳайронман?

А г е н т. (*Шоша-пиша.*) Хўп, хайр.

Х о т и н. Сабр қилинг, доктор. Беморнинг хонадони қардалигини биласизми?

А г е н т. (*Асабийлашиб.*) Йўқ!

Х о т и н. Унда, юринг, ўзим сизни кузатиб кўяман.

А г е н т. (*Даҳшатда.*) Йўқ, йўқ. Асло азият чекманг. Ўзим топиб оламан. Зинҳор уринтирманг ўзингизни. Ташаккур.

Э р. (*Агентни қутқариш мақсадида.*) Хотиржам бўл, жоним. Доктор ўзи топиб олади. Қани, ўтир, сенга айтадиган гапим бор.

Х о т и н. (*Агентга.*) Хонадон шундоққина тепамизда... ўнг томонда.

А г е н т. (*Шоша-пиша.*) Ҳозироқ гизиллаб тушаман... яъни масалан, гизиллаб чиқаман. Ташаккур! (*Юсуриб чиқиб кетади.*)

Х о т и н. (*Эрига яқинлашиб.*) Қани, айтгинг, нима гапингиз бор эди?

Э р. Нима?

Х о т и н. Менга айтадиган гапингиз бор эди, шекилли?

Э р. А!.. Эсимда йўқ.. Тўғри, сенга бир нима демоқчийдим... Эсимдан чиқди.

Х о т и н. Зарур гапмиди ўзи?

Э р. Ҳеч эслолмаяпман.

Х о т и н. Ўзингиз тўғрингиздами?

Э р. Йўқ.

Х о т и н. Мен тўғримдами?

Э р. Йўқ.

Х о т и н. Ундай бўлса, нима қиламиз бош қотириб? Сиз билан икковимизга дахли бўлмаган нарсаларнинг биз учун ҳеч қизиғи йўқ.

Э р. Тўғри айтасан, жонгинам. Икковимиз — бугун бир оламмиз. Икки жисмга жо бўлган бир жонмиз. Биз бир-биримизсиз бир лаҳза ҳам кун кечира олмаймиз. Ҳамонки шундай экан, мен доим хавотирдаман.

Х о т и н. Сиз ҳам-а, жоним?

Э р. Ҳа. Мен доим, ишқилиб ҳаётимизда бирон фалокат содир бўлмасинда, деб ваҳимага тушганим-тушган. Ҳатто кечалари уйқум қочиб кетади. Борди-ю, олам ҳодис, сенинг дилингни бехосдан салгина ранжитиб қўйсам, бундай изтиробга биринчи навбатда ўзим чидай олмасдим.

Х о т и н. Мен ҳам, агар бошингизга, худо кўрсатмасин, бирон оғир ташвиш тушса, сиз учун жонимни фидо қилишдан ҳам қайтмасдим.

Э р. Йўқ, маҳбубам, мен сенинг бундай фидойилигингни қабул қилолмайман.

Х о т и н. Вой, ахир танимиз бошқа-бошқа бўлган билан жонимиз биттаку! Сиз ҳам, мен ҳам бир-биримизсиз бир дақиқа ҳам яшай олмаймиз.

Э р. Агар фарзандларимиз бўлганда эди, Латифа, сен уларнинг қалбида мангу яшаган бўлардинг.

Х о т и н. На чора, Аллоҳ бизга фарзанд ато этмади. Аммо ёнимда сендек суюкли маҳбубим бор, шунинг ўзи катта бахт мен учун.

Э р. Мен ҳам Аллоҳга шукроналар айтаман, бағримда сендек бебаҳо маҳбубам борлиги учун.

Х о т и н. Сиз билан менинг жоним ҳаёт риштаси билан бир-бирига маҳкам боғланган, меҳрибоним. Мабода биттамининг кунимиз битиб, жонимиз узилгудек бўлса...

Э р. Шу заҳоти иккинчимизнинг ҳам жонимиз узилади.

Х о т и н. Вой, қўйинг, бас қилайлик бунақа кўнгилсиз гапларни. Бошим айланиб кўзим тиниб кетди. Аллоҳи каримдан сўрайманки, ишқилиб бу дунёдан аввал мен кўз юмай...

Э р. Худо сақласин.

Х о т и н. Ундай деманг, айланай, ундай деманг!

Э р. Ё Парвардигори олам, жонимизни оладиган бўлсанг, аввал меникини ол.

Х о т и н. Йўқ, йўқ, асло ундай дея кўрманг!

Эшик очилиб, хонага ўн саккиз ёшлардаги бир қ и з киради. У хушқад, хушчехра, башанг кийинган, бамайлихотир кайфиятда.

Қ и з. Илоё, илпижоларингизни Аллоҳ инобатга олсин!

Э р. (*Ҳаяжон билан пичирлаб.*) Телба қиз-ку!

Қ и з. (*Чунтагидан револьвер чиқаради.*) Марҳамат қилиб, ёнма-ён ўтиринглар... Бир-бирингизга яқинроқ... янаям яқинроқ... Яхши. Энди айтадиган гапимни эшитинг.

Қиз эр билан хотин ўтирган диванни нишонга олади. Улар қўрққанларидан тиллари калимага келмай, ғужанак бўлишиб, донг қотиб қолишади.

Қ и з. Авваламбор, ижозатингиз билан ўтирсам. (*Стол ёнига ўтиради, энди у билан эр-хотин ўртасида стол бор.*) Эшигингиз қия очиқ экан, кириб келавердим. Яхшиямки уйда ўзингиз ёлғиз экансиз. Бу менга қўл келади... Турган гапки, бу тасодифий ташрифим боисини билишни истасангиз керак, албатта?

Эр-хотин, қўрқиб кетганидан товушсиз лабларини пирширатади.

Қ и з. (*Ҳамон хотиржам оҳангда.*) Бунинг боиси оддийгина. Мен одам ўлдиргани кирдим бу ерга. Ҳозир икковингиздан биттангизни отишим керак.

Х о т и н. Вой, Сеҳам ой, қизим, нималар деяпсан асти?

Қ и з. (*Мулойим оҳангда.*) Кечирасиз, опоқи... Мен таассуфдаман. Аммо ниятимни бажаришим шарт.

Х о т и н. (*Ёлборувчи оҳангда.*) Сеҳам ой!

Қ и з. Шундай қилишим керак. Ички ҳиссиётларим даъватига қаршилиқ қилишга ожизман.

Х о т и н. (*Титроқ овоз билан.*) Биз ахир қўшнилариингиз-ку, Сеҳам. Онанг билан опа-сингилдекмиз. Сен ҳам ўз қизимдай бўлиб қолгансан. Наҳотки раҳминг келмаса, наҳотки ёмонликни раво кўрсанг бизга?

Қ и з. Йўқ, мен сизларга ёмонликни раво кўрмоқчи эмасман. Лекин ичимдаги қудратли даъват мудом: “Ўлдир! Ўлдир! Ўлдир!..”, деб ҳоли-жонимга қўймаяпти. Бу эҳтиросли хоҳиш менинг изимда эмас.

Х о т и н. (*Ёлборувчи оҳангда.*) Эсингни йиғ, Сеҳам, худо хайрингни берсин.

Қ и з. Нима қилаётганимни яхши биламан, опоқи. Эсимни йўқотганим йўқ... ҳозирча.

Х о т и н. Унда қандай қўлинг боради бу даҳшатли жиноятга?

Э р. (*Пичирлаб.*) Аччигини чиқарма.

Қ и з. Ҳа, бу даҳшат. Лекин иложим йўқ! Мен ўзимни бу ниятимдан қайтаришга кўп уриндим, астойдил қаршилиқ кўрсатдим, лекин енгилдим бу курашда. Энди мен ичимдан отилиб чиқаётган ўша даъватга итоат этишим керак. Кимнидир албатта ўлдиришим... ўлдиришим... ўлдиришим шарт... Шундагина хумордан чиқаман-у... кўнглим таскин топади...

Э р. (*Дағ-дағ титраб.*) Икки оғиз сўз айтишга рухсат этинг, ойим қиз.

Қ и з. Айтгинг.

Э р. Сиз кўп одобли қизсиз, яхши оила фарзандисиз. Сизни зинада учратганимда доимо саломингизга алик олардим. Эсингиздами?

Қ и з. Мен сизни ҳозир ҳам ҳурмат қиламан.

Э р. Шунга қарамай, бизни фалокатга рўпара қилмоқчимисиз?

Қ и з. Йўқ, албатта. Лекин шундай қилишга мажбурман, бошқа иложим йўқ. Мен бугун, албатта, биронта одамни ўлдиришим шарт, йўқса жинни бўлиб қоламан. Мен учун ягона нажот йўли — одам ўлдириш.

Э р. Сизга барибирми... кимни ўлдириш?

Қ и з. Ҳа.

Э р. Ундай бўлса, қўчага чиқиб рўпара келган биринчи одамни отганингиз яхши эмасми?

Қ и з. Мен ҳам шуни ўйлаган эдим ва айнан сиз айтгандек иш тутмоқчи бўлгандим. Лекин йўлақдан ўтиб кета туриб, эшигингиз қия очиқ турганини кўриб қолдим бу хонадонда икковингиз ёлғиз туришингиз эсимга тушди.

Х о т и н. Шўримиз курсин!

Қ и з. Буям бўлса менинг бахтим. Агар қўчага чиқиб биронтани отсам... қий-чув, тўполон кўтарилиб, тепамга оломон тўпланарди... унда қилмишим самарасидан ҳузурлана олмасдим.

Э р. Сиз одам ўлдириб ҳузур қилмоқчимисиз ҳали?

Қ и з. Бўлмасам-чи. Мен: “Қотиллик қилишга бунчалик ҳирс қўйишимнинг боиси не?” деб ўзимга ўзим қайта-қайта савол бериб кўрдим. Лекин ҳар сафар ичимдан чиқаётган дохийий овоз: “Мен ўлаётган одамнинг нималарни ҳис қилишини, шу билан бирга, қотил дилида қандай туйғу вужудга келишини билишни истайман”, — деб жавоб қилди менга. Шуниси ҳам борки, агар қотил ўз қурбонини яхши билса, бу иш янада яхшироқ самара берар экан. Шунга кўра, сизлар менинг қотиллик ҳирсимни тўла қондира оласиз, деб ўйлайман... Мана, ниятимни сизларга тўла-тўқис изоҳлаб бердим. Энди ўлдирмоқчи бўлганим одамга ўз миннатдорчилигимни билдирмоқчиман... Мени кечирасизлар... Ўзингиз ҳал қилинг — қай бирингизни отай?

Револьверни ўқталади. Эр билан хотин бир-бирининг шинжига кириб кетади ва гўё ўзларини ҳимоя қилаётгандай қўлларини олдинга чўздадилар.

Х о т и н. (Фарёд солиб.) Сеҳам!

Э р. (Ёлборувчи оҳангда.) Ойим қиз!

Қ и з. Мен фақат биттангизни ўлдиришим керак. Агар икковингизни отсам, кўзлаган ниятимга етмай қоламан. Фақат биттангизни отишим керак.

Х о т и н. (Йиғлаб.) Сеҳам! Ургилай Сеҳам! Қайт бу ниятингдан. Мен сенга ҳеч қачон ёмонлик қилмаган эдим. Биз сенинг дўстларингмиз, кўздай қўшнилариингмиз. Сен менга ўз яқинларимдан ҳам яқинроқсан. Онанга нечача марта айтгандим, қанийди менинг ҳам Сеҳамга ўхшаган қизим бўлса, деб! Сенга доим ҳавасим келарди, айланай. Наҳотки қўлинг борса?..

Қ и з. Мен шундай қилишим шарт!

Э р. Нима ёмонлик қилган эдик сизга, мадемуазел? Биздек беғуноҳ, диёнатли одамларга нечун бунча бешафқатсиз?

Қ и з. Мен бешафқат эмасман. Биламан, сизлар оққўнгил, диёнатли кичиларсиз. Лекин ноиложман... Агар ҳозир биттангизни ўлдирмасам дардим бадтар хуруж қилиб, ўзим ўлиб қолишим мумкин.

Х о т и н. Йўқ, йўқ, қизим, сен ҳам ўлма, биз ҳам ўлмайлик... Раҳм қил бизга, Сеҳам! Биламан, сен жуда раҳмдил қизсан!

Қ и з. Гапингиз тўғри, опоқи. Жуда раҳмдилман. Агар биронта саёқ мушукнинг зорланиб миёвлаганини эшитсам йиғлаб юбораман.

Х о т и н. Ишонаман, Сеҳам. Ойинг айтган эди буни. Ўзим ҳам биламан, беш вақт намозни қанда қилмайсан, рўзани рамазонни бир кунини ҳам қазо қилдирмай тутасан... Эшитдим, фаррош хотиннинг юпун кийинган боласига раҳминг келиб, қўйлак совға қилганмишсан?

Э р. Онангиз сизга биз тўғримизда ҳеч гапирмаганмилар, ойимқиз? Бизнинг нечоғлик иноқ яшашимиз, бир-биримизни қанчалик севишимиз тўғрисида ҳеч гапирмаганмилар?

Қ и з. Гапирганлар, бундан хабарим бор.

Э р. Шунга қарамай, шу кичик оиламизни барбод қилмоқчимисиз?

Қ и з. Сиз тушунмаяпсиз, амаки! Тушунинг ахир, дилимнинг энг теран еридан отилиб чиқаётган талабчан овоз мендаги раҳм-шафқатдан, мантиқий мулоҳазадан, сизларнинг барча илтижоларингиз-у, таъна-маломатларингиздан қудратлироқ. Бу дунёнинг ишлари ҳозир мени заррача ҳам қизиқтирмайди. Мен ҳозир на дарду алам, на шоду хуррамлик ҳақида, на эзулик ва на ёвузлик тўғрисида ўйлай оламан... Ҳозир менинг бирдан-бир вазифам — мени одам ўлдиришга ундаётган даъватга итоат этишдан иборат. У дохийий даъват нуқул: “Одам ўлдири! Сен одам ўлдиришинг шарт!” — деб ҳеч ҳоли-жонимга қўймапти.

Э р. Ўша даъват... нима сабабдан сизни бу қалар мудҳиш жиноятга ундаётганини айтмадими?

Қ и з. Йўқ, у сабабини айтмади, у фақат буюради. Бошқа одамлар ҳам ўки бу ишни бажаришга ундовчи ана шунақа ички овозни эшитишган ва нима қилаётганларини тушунмаган ҳолда у овозга итоат этишган. Гап шундаки, ўша ичимдан отилиб чиқаётган ҳокимона даъват менга ҳам ўзим тушунмаган ишни буюряпти, аммо мен руҳий енгиллик ҳис қилишим учун бу овозга итоат этишим шарт. Бошқа иложим йўқ... Энди, ижозатингиз билан...

Револьверни ўқталади. Эр-хотин ўзларини ҳимоя қилмоқчи бўлаётгандай қўлларини олдинга чўзишади.

Қ и з. Бас, етар! Гап жуда чўзилиб кетди. Ишга киришайлик!

Э р. (*Ёлборувчи оҳангда.*) Бир дақиқа сабр қилинг, ойимқиз, бир дақиқа.

Қ и з. Сизни огоҳлантириб қўяй: мулоҳазаю, илғижою, кўзёшлардан фойда чиқмайди. Икковингиздан биттангизни албатта отишим шарт! Гапим қатъий! Қай бирингизни отай? Қай бирингизни?

Х о т и н. (*Ваҳимада.*) Қай биримизни?

Қ и з. Ҳа, қай бирингизни? Ўқни кимга узай? Тез бўлинг! Ё ўзим танлайми курбонни?

Э р. (*Титраб-қақшаб.*) О... ҳали ўзингиз танламоқчимисиз?

Қ и з. (*Эр-хотинни диққат билан кузатаркан.*) Ҳа. Ўзим танлашга мажбурман, лекин бу осон бўлмайди. Чунки сизлар бир олманинг икки палласидек, бир-бирингизга жудаям ўхшайсиз. Қандай қилиб икковингиздан биттангизни танлай? Икковингиз ҳам қилг этмай бир-бирингизга ёпишиб ўтирибсиз. Ҳатто қочишгаям уринмаяпсиз... Бўлди, тезроқ тугатиш керак бу машмашани, бўлмаса жинни бўлиб қоламан... Ҳа-а... зиммамга жуда қийин вазифа юкладиллар. Икковингиздан биттангизни танлаш осон эмас. Кимни отай ахир?.. Қай бирингизни? Сизнинг хотинингизними ё сизнинг эрингизними?

Х о т и н. (*Пиқиллаб йиғлаб.*) Биз ҳозир ўламизми? Наҳотки кунимиз битган бўлса? Шафқат қил бизга, Сеҳам!

Э р. Ё яратган эгам, ўзингизни паноҳингга ол! Ажал эшик қоқмоқда. Бизга раҳм қилинг, ойимқиз!

Қ и з. (*Гўё ўзига-ўзи гапирётгандай.*) Ажал остонада шай турипти, у яқин, мен уни янада яқинлашгирмоқчиман. Пайт келди, Сеҳам! Ботиний садога кулоқ ос... Мен ўлдиришим керак... Кимни? Кимни? Тезроқ ҳал қилишим, курбонни танлашим лозим. У ким? Қай бири?

Қиз бирма-бир эр ва хотинга синчковлик билан тикилади. Улар қизнинг ҳаракатини даҳшат билан кузатадилар, лаблари қўрқувдан пир-пир учади.

Қ и з. (*Қатъий тарзда.*) Сиз, эй хотин!.. Чиқинг олдинга!

Х о т и н. (*Даҳшатда.*) Мен? Йўқ, йўқ, йўқ!

Қ и з. Ўлиқни истамайсизми?

Х о т и н. Йўқ. Мен... хоҳ... хоҳламайман... ўл... ўлиқни.

Қ и з. Бўлмаса, эрингизни, отаман... (*Эрга.*) Туринг ўрингиздан!

Э р. (*Қўрққанидан дағ-дағ титраб.*) Мен? Йўқ, йўқ, ойимқиз. Йўқ!.. Мен яшашим керак... Ўтинаман сиздан... ижозат беринг...

Қ и з. Сиз ҳам ўлиқни хоҳламайсизми?

Э р. Йўқ. Ўтинаман сиздан.

Қ и з. Нақадар оғир вазифа. Бунақада иш битмайди. Барибир, биттангиз ўлиқингиз керак. Ким ўлади? Бир нима денлар ахир!.. Отырман... Таваккал! (*Яна револьверни ўқтала бошлайди.*) Майли, хотин ўлақолсин!

Х о т и н. (*Юм-юм йиғлаб.*) Йўқ, йўқ, мен! Мени отма! Мен яшашим керак... Яшашим керак... Нимагаки, мен... мен... мен ҳомиладорман.

Қ и з. Ростданми? Ҳомилангиз борми? Нега буни олдинроқ айтмадингиз? Аллоҳга шукур қилинг, ҳомилангиз сизни шу охирги дақиқада ўлимдан асраб қолди. Сиз яшашингиз керак, албатта... Болангиз учун яшашингиз керак. Сизни ва сиз билан бирга болангизни ўлдириб қандай кечирилмас оғир гуноҳга бошган бўлар эдим-а! Сиз яшайсиз, опоқи. Бас, шундай экан, унда эрингиз ўлади.

Э р. (*Дағ-дағ қалтираб.*) Худо хайрингизни берсин, яхши қиз, мени ўлдирманг, ўлдирманг!

Қ и з. (*Нишонга ола бошлайди.*) Бошқа иложим йўқ. Хотинингиз ютди: унинг сабаби узрли экан. Ахир ҳомиладор хотинингиз ўлиб, сиз тирик қолсангиз инсофдан бўлмас!

Э р. У ҳомиладор эмас. Ёлғон айтди. Онт ичиб айтаман, у ёлғон гапирди!

Қ и з. Ёлғон, денг? Бунга ишончингиз комилми?

Э р. Онт ичаман: гапим рост. Докторлар аниқлашган унинг бола кўролмаслигини.

Х о т и н. (*Эрига.*) Ярамас!

Қ и з. (*Хотинга.*) Ҳали сиз ёлғон гапирибсиз-да, жон сақлаб қолиш учун?

Х о т и н. Йўқ, эрим ёлғон гапиряпти, жон сақлаб қолиш учун.

Қ и з. Дарвоқе, энди эсимга тушди, ойим сизни бепушт деб айтган эдилар. Мана, яна мени мушкул аҳволга солиб кўйдинглар. Нима қилиш керак? Таваккал қилиб отаверсаммикин? Шояд ўқ курбонини ўзи топиб олса!

Мўлжалга ола бошлайди. Э р билан хотин қўллари билан юзларини қоплаб хўнг-хўнг йиғлайдилар.

Х о т и н. Йўқ, йўқ, отма мени!

Э р. Отманг, ойим қиз! Шафқат қилинг!

Қ и з. Шошманглар-чи... (*Уйланиб қолади.*) Балки бирингиз иккинчингизга вафо қилиб, унинг йўлида жонини фидо қилишга рози бўларсиз?

Э р ҳам, хотин ҳам чурқ этмайди.

Қ и з. (*Қисқа паузадан кейин.*) Демак, фидойилик қилиш иштиёқи йўқ сизларда? Бўлмаса, гап бундай... Куръа ташласак нима дейсиз? Майли, куръа ҳал қила қолсин тақдирингизни. Сизда биронта танга пул топилар, афандим? Яхши... Энди танганинг бир томонини сиз танланг, иккинчи томонини хотинингиз танласин. У столга тушганида, ётган танганинг устки томонини танлаган тирик қолади. Остки томонини танлаган... ўлади.

Э р чўнтагидан танга чиқаради.

Э р. Гербли томони меники. (*Тангани юқори отмоқчи бўлади.*)

Х о т и н. (*Эрининг кўлидан ушлайди.*) Йўқ. Отманг. Мен сизга ишонмайман.

Қия очик эшикдан суғурта агенти мўралайди.

А г е н т. Кечирасизлар, авторучкамни унутиб қолдирибман. Шу арзимаган матоҳни деб қайтиб келиш, эҳтимол одобданмасдир. Аммо бу бахтли ручка, ҳеч йўқотгим келмайди уни.

Х о т и н. (*Агентга қичқиради.*) Доктор!.. Бизни қутқаринг, доктор!

А г е н т. Юқори қаватдаги касал деганингиз қиз сошпа-соғ экан.

Х о т и н. (*Агентга кўз қисиб, пичирлаб.*) У қиз шу ерда.

Қ и з. (*Агентга револьвер билан ишора қилиб.*) Бу киши докторми? Доктор, мана бу муҳтарам зотларнинг ёнига ўтиринг. Гап қайтарманг.

А г е н т. (*Кўрқиб.*) Гап қайтараётганим йўқ. (*Утиради.*)

Қ и з. Ана, энди учта бўлдинглар. Бу менинг мушкулимни осон қилади ёки бешбадтар оғирлаштиради. Ҳарна бўлгандаям, қатъий бир қарорга келмоқчи эмасман, қарор чиқаришни сизларга ҳавола қиламан.

А г е н т. Қанақа қарор экан у?

Қ и з. Учовингиздан биттангиз ҳозир ўлишингиз керак.

А г е н т. (*Даҳшатда.*) Ла ҳавло ва ла қуввато илло билло!.. (*Ҳаммага бир-бир кўз югуртириб чиқади.*)

Қ и з. Қимир этиб қилган ҳаракатингиз ҳам жумбоқни ечишимга имкон беради ва мени бу ерда бош қотириб ўтиришдан халос этади.

А г е н т. (*Шамдек қотиб.*) Мен ҳайкалман!

Қ и з. Вақтни чўзманглар. Яна оғоҳлантириб қўяй: ҳар бир қилган ҳаракатингиз дангал ўқ узишимга баҳона бўлади.

Х о т и н. (*Қимир этмай ўтираркан, пичирлаб.*) Доктор, бирон иложини қилсангиз-чи...

А г е н т. Илож? Қани ўша илож? Қаерда? Мен ўлгудек кўрқаман ўлишдан.

Х о т и н. (*Яна пичирлаб.*) Наҳотки бирон иложини тополмасангиз, доктор?

Э р. (*Баралла*.) Ҳеч қандай доктор эмас бу киши. Сугурта агенти у.

Х о т и н. Ие, ҳали доктор эмасми бу одам?

А г е н т. (*Эрга пичирлаб*.) Эсингиздан чиқдимми, хотиним ҳеч нима билмасин девдингиз-ку.

Э р. (*Баралла*.) Майли, билсин! Билаверсин! Энди сир сақлашнинг ҳожати қолмади... ҳамонки агар мен ўлсам қайғурмас, дили ранжимас экан...

Х о т и н. (*Эрига*.) Хўш, мен ўлсам сиз қайғурасизми, дилингиз ранжийди-ми? Гапиринг!

Қ и з. (*Қичқириб*.) Токайгача мени калака қилмоқчи бўласизлар? Ўйламанглар, мен жинни эмасман. Ўз вазифамни яхши биламан... Ҳисобдан ҳам адашмайман. Мен фақат биттангизни отишим керак. Номзодни ўзингиз танланг! Сизлар уч кишисиз. Худди судда бўлганидек, кўпчиликни қарорини кутяпман. Икки киши бир қарорга келса мен учун кифоя. Эшитяпсизларми? Мен кўпчиликнинг хоҳишини ижро этаман. Икки киши учинчисини ўлимга ҳукм қилиши мумкин. Бир қарорга келиб ўз ҳукмингизни чиқаринг. Лекин имиламанг, тез бўлинг!

Эр билан хотин бир-бирига қараб қўяди.

Э р. Доно маслаҳат.

Х о т и н. Адолатли ҳукм.

Э р. (*Ўзи билан хотинини кўрсатиб*.) Биз икковимиз бир қарорга келдик.

Х о т и н. Эрим билан мен бир фикрдаман.

Қ и з. Шундай бўлиши турган гап эди. Демак қарорингиз... (*Агентга ишора қилади*.)

Э р в а х о т и н. (*Баравар*.) Ҳа, ҳа.

А г е н т. (*Бақириб*.) Менга қарши нима қарорга келдингиз?

Қ и з. (*Револьверини унга ўқталиб*.) Сиз ўлишингиз керак.

А г е н т. (*Қўлларини кўкка кўтариб ёлборувчи оҳангда*.) Мадемуазел... Ойим-қиз... Отманг... Отмай туринг. Икки оғиз гапим бор. Икки о... оғиз.

Қ и з. Нима демоқчисиз?

А г е н т. (*Нафасини ростлаб олиб*.) Ўтинаман, менга изоҳлаб беринг: бу қандай қарор ва қандай суд ўзи? Мен нима жинойт қилдим? Мен фақир бир одамман, сугурта агентиман. Бу ерга ўзгалар ҳаётини сугурта қилгани келган эдим. Ниятим одамларга фақат яхшилик қилиш бўлсаю, нега энди ўлишим керак? Гуноҳим нима?

Қ и з. Бугун воқеани сизга муфассал гапириб беришга вақтим йўқ. Тўғри, сизда ҳеч қандай гуноҳ йўқ, сиз фақир одамсиз, сугурта агентисиз...

А г е н т. Яна, вафодор эрман.

Қ и з. Вафодор эрсиз.

А г е н т. Гўдак болаларимнинг отасиман.

Қ и з. Гўдак болаларнинг отасисиз, оилангизнинг суянган тоғисиз... Сиз ҳеч қандай жинойт қилмагансиз. Сизнинг ҳозир дабдурустдан ўлиб кетишингизга ҳеч қандай сабаб йўқ. Сиз менга ҳеч қандай ёмонлик ҳам қилмагансиз. Лекин, минг афеуски, мен сизни ўлдиришим керак.

А г е н т. Ё халлоқ эгам!

Қ и з. (*Револьверини ўқталиб*.) Яна айтадиган гапингиз борми?

А г е н т. (*Қўлларини кўтариб*.) Сабр қилинг, мадемуазел. Сабр қилинг! Бир дақиқа, яна бир дақиқа сабр қилинг.

Қ и з. Яхши. Гапиринг.

А г е н т. Яхши қиз, фараз қилинг, мен ручкамни олгани қайтиб келмадим. Унда нима қилган бўлардингиз?

Қ и з. Унда манавилардан бирини отган бўлардим.

А г е н т. Бўлмаса, мени бу ерда йўқ деб тасаввур қилинг-у, ўша кўзлаган ишингизни амалга ошираверинг.

Қ и з. Лекин бу мумкин эмас. Чунки сиз бу ердасиз ва кўпчилик сизга қарши овоз берди...

А г е н т. Кўпчилик? Бу аёл ўз бахтининг нимада эканлигини билмайди ҳали. Билганида, менинг ёнимни олиб, эрига қарши овоз берган бўларди, нега десангиз, агар эри ўлса, у икки минг фунт пул олиши мумкин.

Э р. Сиз, тақсир, тақиқланган усулни қўллаяпсиз... Ҳамонки сир очилган экан, унда хотинимнинг ўлими фойдалироқ-ку сиз учун. Чунки агар у ўлса, мен суғурга қилдирган пулнинг ҳаммаси сизнинг ширкатингиз ихтиёрига ўтади. Сиз эса, воситачилик қилганингиз учун маълум миқдорда ҳақ оласиз.

Қ и з. (*Чинқириб.*) Бас қилинг, бас! Охири борми ё йўқми бу можароларнинг? Мен ўз вазифамни адо этишим керак. Яъни зудлик билан одам ўлдиришим керак. Агент, тулинг ўрнингиздан!

А г е н т. Ойимқиз, шафқат қилинг. Ўтиниб сўрайман, мени ўлдиришга бунчалик шошилманг! Сабр қилинг. Ахир шафқат деган ҳиссиёт сизга бегона бўлмаса керак, албатта?

Қ и з. У ҳиссиёт менинг қалбимда узоқ вақт ҳукмронлик қилди.

А г е н т. Аллоҳ-чи?

Қ и з. Мен Аллоҳга доимо сизиниб келдим.

А г е н т. Сиз муҳаббат нималигини биласизми?

Қ и з. Муҳаббат? Бу билан нима демоқчисиз?

А г е н т. Муҳаббат... Муҳаббат, менинг тушунимча шундай нарсаки, у одамзоднинг яшаши ва ҳаёт маъносини чақишида энг фаол кўмакчидир. Мен ўз рафиқамни ёшгина қиз пайтида биринчи марта кўрганимдаёқ муҳаббат нималигини тушунганман. Ушанда мен, кўз олдимда янги ажиб бир дунё пайдо бўлди, кўлимнинг учини теккизсам, у дунёда ҳамма нарса чамандек яшнаб кетади, ҳамма нарсада ҳаёт уйғонади деб ўйлаган эдим. Муҳаббат — бу ҳаёт демакдир!

Қ и з. Бас қилинг сафсата сотишни! Мен ҳеч қачон бундай хаёлга борманганман. Ойим ҳам менинг бундай бемаъни ҳиссиётга берилишимга йўл қўйманганлар. Бунақа тутуруқсиз тантиқликларга ўрин йўқ менинг қалбимда, гарчи ёшим ўн саккизга кирган бўлса ҳам. Онам мени доим бундай машъум ҳиссиётлардан огоҳ тутанлар.

А г е н т. О! Бу қиз муҳаббатни ўлдирияпти, демакки ҳаётни ўлдирияпти. Унинг нафасидан ўлим уфурмоқда!

Қ и з. Бўлди, кўп алжиманг! Менинг қалбимда нималар бўлаётганидан сиз беҳабарсиз. Қани, айтинг-чи, ким ўз севган кишисини астойдил қадрлай, ардоқлай олади? Ҳеч ким! Мана бу кўпчиликка ибрат бўла олувчи эр-хотинга бир қаранг. Кўрган одам, эриям, хотиниям меҳр ва оқибатда барчага намуна бўладиган одамлар, деб ўйлайди. Бундай ибратли одамлар ҳақида онамдан жуда кўп гаплар эшитганман!..

Х о т и н. Қаёқдан билибман эримнинг мени бунақа лақиллатишини?

Э р. Ким-кимни лақиллатаётгани ҳали маълум эмас.

Қ и з. На сиз хотинингизга, на сиз эрингизга фириб бергансиз. Бу ҳақ гап. Лекин ҳар бирингиз ўз-ўзингизга бевафолик қилгансиз, чунки икковингиз ҳам ўз қалбингизнинг теран тубига, бамисли уммондек теран тубига назар ташламагансиз. Ваҳоланки сатхи тиниқ бўлган сув остида қум ва сув ўтлари, ўткир қиррали харсанг тошлару шамолдек елувчи турфа хил балиқлар, нафис марваридлару бадбашара қисқичбақалар бўлганидек, ҳар бир одамнинг қалб туби ҳам мана шундай денгиз тубини эслатади... Бугун эрталаб доктор менга шундай деб айтди.

Х о т и н. Ие, бугун эрталаб сен докторга борувдингми?

Қ и з. Ҳа. Бугун мен ажойиб бир психиатр ҳузурда бўлдим. Унга мени одам ўлдиришга даъват этаётган доҳилий овоз ҳақида сўзлаб бердим.

Х о т и н. У нима деди?

Қ и з. У менга қалбим овозига итоат этишимни маслаҳат берди. Рефлексни бўғиш, импульсга қаршилик кўрсатиш яхши эмас, ўлдириш, деди у...

А г е н т. (*Чинқириб.*) Доктор сизга одам ўлдиришни маслаҳат бердими ҳали?

Қ и з. Одам ўлдирган заҳотингиз руҳингиз енгил тортади, деб айтди у. Кейин менга мана бу тўшпончани берди.

А г е н т. Ё тавба! Доктор тўшпонча тутқазиб одам ўлдиришни маслаҳат берибди... Худди аспирига рецепт ёзиб бергандай.

Қ и з. У менга тўшпонча тутқазаркан: бу ҳақиқий рецепт, фақат шу доридан шифо топишингиз мумкин, деб айтди. Мен шифокор маслаҳатига беларво қарай олмайман. Сизлар эса менинг шифо топишимга кўмаклашишингиз керак! Шундан кейин, албатта, миннатдорчилик билдирардим сизларга.

А г е н т. Шундан кейин? Қачон? Қасрда? (*Чинқиради.*) Мени асфаласо-филинга жўнатганингиздан кейинми? Шошманг! Отманг! Сабр қилинг!

Қ и з. Мен жуда кўп кутдим... Бу шифобахш дорини тезроқ истеъмол қилишим керак, шундагина кўнглим ором олади.

А г е н т. Дори истеъмол қиламан?

Қ и з. Мени чалғитмаслигингизни, режамни бузмаслигингизни лутфан ўти-ниб сўрайман сиздан.

А г е н т. Ё Аллоҳи карим! Нариги дунёга равона бўлмасимдан олдин эсимни олиб мени жинни қилиб қўя қолсанг бўлмайдим, бу кунимдан кўра! Бу қиз мендан ўзимни ўққа тутиб беришимни “лутфан” илтимос қиляпти.

Қ и з. Ҳа, илтимос, бир савоб иш қилинг: Қалбимга ором, жисмимага шифо бағишланг.

А г е н т. (*Чинқириб.*) Менинг ҳаётим, менинг қоним ҳисобигами?

Қ и з. Бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқ. Қон — энг ажойиб шифобахш дори. Марҳамат қилиб, олдинга чиқинг. Тагин ўқ беҳосдан анавиларга тегиб кетмасин. Отаман...

А г е н т. (*Ўзини йўқотиб.*) Шафқат қилинг! Гўдақларимга раҳмингиз келсин! (*Эр-хотинга ташланади.*)

Э р. (*Агентни итариб юборади.*) Қочинг! Нариги туринг! Ёпишманг менга!

А г е н т. (*Эрни қикки қўли билан маҳкам қучоқлаб олади.*) Ҳали сизмисиз мени ҳайдайдиган? Йўқ, овора бўласиз! Сиз менинг бахтсизлигим сабабчисиз, ҳаётимга зоминсансиз...

Э р. (*Ўзини ундан олиб қочишига уринади.*) Қўйворинг мени! Нариги туринг!

А г е н т. Йў-ўқ, овора бўласиз! Ўлсак бирга ўламыз. Нариги дунёга ҳамроҳсиз жўнайдиган анойи йўқ. Хўш, гуноҳим нима ўзи? Мен бу ерга сизнинг ҳаётингизни суғурга қилгани келган эдим, энда ўз ҳаётимни суғурга қилдирмай ўлиб кетавераманми?

Э р. (*Хотинига.*) Ёрдам берсанг-чи менга!

Х о т и н. Вой, қандоқ ёрдам бераман? Кўряпсиз-ку, канадай ёпишиб олди у сизга...

Э р. Уриниб кўр! Бирон иложини қил! Нега ахир қоққан қозикдай қаққайиб турибсан?

Учовлари бир-бирларига ёпишиб оладилар. “Тортишмачоқ” бошланади.

Қ и з. (*Уларни кузатиб тураркан.*) О! Вазият яна мушкуллашди. Лекин мен ортиқ кута олмайман. Нафасим қайтиб кетяпти. Худди кимдир мени бўғаетганга ўхшайди... Йўқ, йўқ! Тезроқ ишга киришим керак... Бўлмаса, буларнинг касрига ўзим ўлиб қолишим мумкин. Тавба! Энди буларни Азроилнинг ўзи ҳам бир-бирдан ажрата олмаса керак. Эҳтимол мушкулимни осон қилувчи йўл айнан шундадир. Таваккал қилиб ўқ узаман. Майли, қурбонни ўқнинг ўзи танласин. Кўрайлик-чи, кимнинг ажали етган экан. Мана, ниҳоят отаман... одам ўлдираман... (*Қиз бу охири сўзларини гижиниб туриб гапирди, кўзларидан ўт чақнайди. У бир-бирига ёпишиб олган учта одамга қарата ўқ узади, улар бир-бирларини ҳар томонга итариб юбордилар.*)

У ч о в л а р и. (*Ерга ишқилишади.*) Вой, ўлдим!

Қ и з. (*Улар тепасига бориб.*) Қай бирингиз яраландингиз?

Х о т и н. (*Йиғлаб.*) Мен... мен ўляпман...

Э р. Вой, жонимдан жудо бўлдим.

А г е н т. Бўлди, кетдим нариги дунёга!

Қ и з. Бўлмаган гап! Битга ўқ уч кишига тегиши мумкин эмас.. Ҳеч бўлмаганда иккитангиз соппа-соғсиз. Туринглар, ўқ еган одамни аниқлай.

Учовлари ҳаммаёқларини пайпаслаб ўринларидан туришади.

Қ и з. Ўқ қани? Кимга тегди?

Э р. (*Ўзини пайпаслайди, чўнтақларини кавлайди.*) Тагин отган ўқини қидиртиргани оргиқча!

Қ и з. Ўқни қидириш керак эмас. Қонаган, яраланган ерингизни топинг!

Х о т и н. (*Пешонасининг терини артаркан.*) Шунча ваҳмадан кейин қон қоларканми? Бутун қонимиз қочиб кетди.

Агент столда ётган револьверни қўлига олади. Уни айлантириб кўриб бирдан чинқириб юборади.

А г е н т. Бунда ўқ бўлиши мумкин эмас. Пистон билан отиладиган ўйинчоқ тўшпонча-ку бу!

Қ и з. Ростданми?

А г е н т. (*Револьверни қизга узатиб.*) Ҳа. Мана, ўзингиз кўринг.

Қ и з. Вой, доктор тушмагур-е... Ўйлаб топганини қаранг... Лекин ҳарна бўлгандаям, дардим ариди, энди соппа-соғман. Гўё алоғ-чалоғ тушлар тутаб уйғонгандекман.

А г е н т. Жуда тўғри. Кечирасиз, ойимқиз, мен тезроқ бориб, ўз ҳаётимни суғурта қилдириб қўймоқчиман. (*Авторучка ва саквояжсини олиб, гизиллаб уйдан чиқиб кетади.*)

Қ и з. (*Эр билан хотинга.*) Афв этинглар мени. Сизларни анча ранжитиб қўйдим. Мени кечиринглар. Нима бўлгандаям, мен сизлардан миннатдорман. Шу отилган ўқдан кейин кўнглим ором топти, гарчи ҳеч кимни ўлдирмаган бўлсам ҳам.

У бош ирғаб уй эгалари билан хайрлашади ва эшик томон юради; хотин бошини ерга эганча, эрига қайрилиб ҳам қарамай, ўз хонасига кириб кетади.

Э р. (*Чиқиб кетаётган қиз орқасидан.*) Сиз бизнинг жисмимизни эмас, бахтимизни ўлдирдингиз!

Сайрамоқ чоғинг эрур

Афғонистонлик ўзбек шоирлари ижодидан

Абдулазиз ДЕҲҚОН

ҒАФЛАТДИН УЙҒОН

Йиғлаюр ғамгин кўнгул, ўтгон зулмни ёд этиб,
Болу парсиз мисли булбул тонг саҳар фарёд этиб.

Ётма ғафлат бирла доим бистари роҳат аро,
Жовидон умрингни хўрлаб охиринг барбод этиб.

Бу ватан бўстонининг бир булбули хушхонисан,
Сайрамоқ чоғинг эрур гул шавқига фарёд этиб.

Ўзидин кечмай етолмас ўзининг жононига
Мисли Мажнун дашту саҳроларда Лайлин ёд этиб.

Сарви қомат нозанинлар, булбули ширин сухан,
Қилдилар васлин таманно, ошиғин Фарҳод этиб.

Ишқ бозорига киргон қўлларида нақди жон,
Нақди жонин сарф этар Деҳқон юракни шод этиб.

Матин АНДУҲИЙ

ДИЁРИМ

Эй севгилим, диёрим кўркам, гулистоним ўзинг,
Эрка кўнглимни ёритган меҳри тобоним ўзинг.

Сенда ўсган кимса бирлик бодасидан маст эрур,
Лоладин паймона сунган боғу бўстоним ўзинг.

Тупроғинг ҳар заррасида яшнаган минг қаҳрамон,
Шонли шухратлар қозонган марди Туроним ўзинг.

Ярқираб сизгай сўзимдан меҳри покинг ғояси
Хома чекмиш рамзин ўрганган дабистоним¹ ўзинг.

Онадин ҳам йўқ ширин сўз бу адам тупроғида,
Садқа номинг бўлди ҳикматли девоним ўзинг.

¹ Д а б и с т о н — мактаб, олийгоҳ.

Ҳайбатингдан титрагай олам Она деб куйласам,
То ёруғ оламда ёлғиз куч ва қалқоним ўзинг.

Ўзгаларга мақтаниб сендин ғурур айлар Матин,
Борлигим, эрким, ғурурим, жисм аро жоним ўзинг.

Ашраф АЗИМИЙ МУҲАББАТ НАҒМАСИ

Эй Жалолобод, кўркам боғу бўстонинг гўзал,
Гулга чўмган атри афшони сумбулистонинг гўзал.

Булбулинг гулшан аро куйлар муҳаббат нағмасин
Истагинг дўстлик эрур кўнглингда армонинг гўзал.

Кўнгли соф оинадек йўқдир кудуратдин нишон
Меҳрибон инсон учун покиза инсонинг гўзал.

Тупроғинг олтин эрур кўкда қуёшинг зарфишон
Нурга чўмган замининг, тоза осмонинг гўзал.

Дўстлар дийдори бирлан ортди шону шуҳратинг
Янги босқич бирла келган янги давронинг гўзал.

Кўксин очиб келди бағрингга бутун ўёлонларинг,
Эй муқаддас масканим, бағрингга олгонинг гўзал.

Ўзбеғу пашгун садоси бирга чиқди кўк сари,
Бўйла улфат бирла сас қўшган ғазалхонинг гўзал.

ФОРОМИ ҲАВО

Қанчалар дилкаш табиат, қанча форомдур¹ ҳаво,
Атри гул ҳарён сочилган кирсангиз бўстон аро,
Бир томон булбул садоси, бир томон шўру наво,
Келди фасли навбахор деб, сабзалар бергай садо.

Зўр саховат бирла офтоб сочадир ҳар ёна нур,
Еру кўк ёшил кийибон безаниб ғарқи сурур,
Лолалар соғар тутибдур, ичмагинг бўлди зарур,
Мавсуми ишратда ғафлат қолма дер боди сабо.

Гулга боқдим сурати гул суратим бўлди аён,
Ғарчи баргидин ўпиб кўзимга суртдим бир замон,
Ўлгириб гул қошида рози дилим қилдим баён,
Тўқди шабнам кўзларим, ёдимга тушди дилрабо.

Мавсуми гул вақти фурсат ҳам ғаниматдур, билинг,
Фасли ул ҳайф ўтмасинким, яхши фурсатдир, билинг,
Май билан ёр суҳбати бир катта неъматдур, билинг,
Шодлиги чексиз бўлур маҳфилда бўлса ошино.

Ранг-баранг гуллар чаман ичра очилган, мавж урар,
Кумрию дилхаста булбул то чаман васфин қилар,
Ҳар кишини кўрсангиз ёри билан даврон суар,
Бир менинг ғамгин юрагим ёрдин тушган жудо.

¹ Ф о р о м — гўзал, оромбахш.

ДЎСТЛИК НАВОСИ

Одам кетгай жаҳондин, обу дона қолгуси,
Яхшилик ҳам ёмонликдан бир нишона қолгуси.

Қилмагин вайрона ситам бирла кўнгил уйин,
Ким учар лочин қушинг, лек ошиёна қолгуси.

Қаҳрамонлардек курашгилким сен адолат йўлида,
Хуш ҳаётингдан охир ушбу фасона қолгуси.

Ҳеч бировнинг кўнглини оғритма аччиқ сўз билан,
Тез битар захми қилич, тил захми жона қолгуси.

То тириксан куйлагил дўстлик навосини мудом,
Эй Азимий, сен кетарсан, бул тарона қолгуси.

АМИНИЙ

МУҚИМИЙ ҲАЗАЛИГА ТАҲМИС

Келиб қошимга лаълайнингни¹ хандон айладинг-кетдинг,
Муҳаббат шеваси бирлан чу пурсон² айладинг-кетдинг,
Оқузиб кўз ёшим, кўксимни бирён айладинг-кетдинг,
Кўнгилни гунчадек чун таҳбатаҳ қон айладинг-кетдинг,
Халойиқ ичра маҳзуну паришон айладинг-кетдинг.

Ики майгун дудоғинг ҳасратида лабларим ташна,
Кўзинг жоду, фироқинг ўку ҳамда кипригинг дашна³,
Менинг қатлимга бел боғлаб булар гўё тузиб саҳна,
Отиб тийри жафо дилларга ҳар ёндан солиб раҳна,
Нечук султонкисен, мулкингни вайрон айладинг-кетдинг.

Тушуб фурқатда ҳар тун кўкка етгай оғу афғоним,
Таним хоки раҳ ўлди ҳамда омочи бало жоним,
Йўлиқди ишқ ногоҳ, ортди дилда доғи ҳижроним,
Жудалиғ кунжида етмасмуди ҳасратда қолгоним,
Яна жонимга бир ортуқча дастон айладинг-кетдинг.

Фироқу ҳажр бирлан икки кўзимни пуроб айлаб,
Аёқ-қўлини ошиқ кўнгли қонига ҳижоб айлаб,
Тариқи меҳру улфатда вафодан ижгиноб айлаб,
Тушуб отдин ғазаб ичинда кетмоққа шитоб айлаб,
Бу ишни қилмас эрди ҳеч мусулмон, айладинг-кетдинг.

Қолибман кунжи ҳасратда сўрарда ошиноим ким,
Умидим, севгим, ўртоғим, бу ғамда ҳамнавоим ким,
Йигитликда чекиб ғам, бўлди хам сарвиравонимким,
Агар тош бўлса ҳам кўнглинг юруб бўлғай мулойимким,
Кўрунса душманам, ер бирла яксон айладинг-кетдинг.

Агар бўстонга кирса гул терурчи гул олар сайлаб,
Ва ёки овга чиқса, овчи юргой сайдни пойлаб,
Қароқчи икки кўзинг олди кўнглимни хароб айлаб,
Авалда ошнолик қилмишинг-чи, охири тайлаб⁴,
Умидим шулмидиким, зору ҳайрон айладинг-кетдинг.

¹ Лаълайн — икки қизил лаб.

² Пурсон — сўраш.

³ Дашна — ханжар.

⁴ Тайлаб — ташлаб.

Жафои ёр тортмакда на ёлғизлик кўнглумдур,
Вале ишқингда тортган ғамларим кўкларга маълумдир,
Вафо истар Аминий гарчи дашноминга маҳкумдур,
Дуои давлатинг кўзлар Муқимий, гарчи маҳрумдир,
Бўлакка неъматини васлинг фаровон айладинг-кетдинг.

Нафир ФАРЁБИЙ

КИПРИК ТИРИ

Оҳ эрур ҳажру ғамингдин кўзларим намнокрок,
Тонг эрмас ўлса юрагим ғунча янглиғ чокрок.

Кипригинг тири юрак бағримни пора айлаган,
Носур¹ ўлмай захмига қўй малҳами чолокрок.

Саф тутибдур қасд айлаб қатлима қошу кўзинг
Ғорат айлаб кўнгул ичра ҳар бири бебокрок.

Тири ишқинг тешиди кўксимни Навоий айтгудек
“Кўрмадук захмики тикғон сори бўлғой чокрок”.

Воҳ Нафиринг ўртабон кўп унга бедод айлабон,
Гарчи йўқдур ишқида бир кимса ундан покрок.

Шафиқа ЁРҚИН

ТАРКИ ЖОНОН

Сен муҳаббат қилки мен йўлингга жон қурбон қилой,
Шунча жон қурбон қилайким, халқни ҳайрон қилой.

Меҳру улфат боғида ҳамроҳ қил мен хастани,
Токи булбулдек гул ҳуснинга юз афғон қилой.

Айтасанким тарки жонон қилки роҳат шундадур,
Тарки жонондин менго осонки — тарки жон қилой.

Дарду меҳнатлар чекиб, қолдим давосиз эмди кел,
То муҳаббатли кўзингни дардима дармон қилой.

Ҳар қоронғуликни бир Ёрқинлиги бор эмди мен,
Партави юзинг била кечаларим тобон қилой.

Эргаш УЧҚУН

КАЪБАТУЛ ЎЗБЕК

Эй ватан, сен каъба бўлғил, мен инонғонинг бўлай,
Қибламинг деб чин юракдин сажда қилғонинг бўлай,
Айланиб тегрангда доим аҳли имонинг бўлай,
Бер ижозат сидқ айла хоки остонинг бўлай,
Ҳар замон сидқинг бўлиб, бир лаҳза қурбонинг бўлай.

¹ Н о с у р — газак, фасод.

Сандан айри қайси жаннатга бориб маъво тутай,
 Боғларингни қайси Фирдавси боғига ўхшатай,
 Сувларингни қайси замзам, қайси кавсарга сотай,
 Ҳар тоғинг бир кони жавҳардур Қаро тошни нетай,
 Қайта-қайта садқайи лаъли Бадахшонинг бўлай.

Келмасам минг йил яна тупроқ тупроғимдурур,
 Кўрмасам минг йил яна қишлоқ қишлоғимдурур,
 Неча йил ўтса яна ул тоғлар тоғимдурур,
 Эскимас кўнглимининг ишқи ҳар аср чоҳимдурур,
 Сочу сақолим оқарған сари ҳайронинг бўлай.

Бир қаровулдек йўлингга термулиб юрдим саёқ,
 Кам назардин доимо юртимни тугумдур йироқ,
 Камда журъат бўлса келсун санга боқсун бесўроқ,
 Қизганиб оч бўри янглиғ кўйингга бостирмам аёқ,
 Бир вафодор ит каби ҳимматли посбонинг бўлай.

Ахтариб бир кун борурман киндигимнинг қонини,
 Тасҳиҳ этсун котиби қисмат яна девонини,
 Қатбатул ўзбек қабул эттаймикин меҳмонини,
 Ҳожи Акбар деб инонгон Машраби давронини,
 Тобакай шайтон каби марлуди остонинг бўлай.

Кўй, маъно аҳли шеърингда ибора йўқ десун,
 Ҳусни мазмун, ташбиҳу ё истиора йўқ десун,
 Тош каби бағримни кўргач мунда ёра йўқ десун,
 Бу нечук Учқунки онда бир ишора йўқ десун,
 Ер тагида ёшурун ул ўтли вулқонинг бўлай.

КЎНГЛИМ

Йиқилғой қоҳи аъмолим ажаб вайронадур кўнглим,
 Майи сабрим тутанган бир ҳазин майхонадур кўнглим.

Қолиб саҳрои ғамда ўртанур оҳу фиғон ичра,
 Паришон зору ҳайрон, бесару самонадур кўнглим.

Насиҳат кор қилмас, ғайратинг беҳудадир, воиз,
 Ажойиб телбадурким, ақлдин бегонадур кўнглим.

Ғаму қайғу, кудурат-изтиробларнинг гузаргоҳи,
 Бутун дарду балоларга мусофирхонадур кўнглим.

Вафосиз ёрнинг ишқи кўмилгондур замирида,
 Муқаддас мақбари асрор, улуг сағонадур кўнглим.

Риёу рашқдин холи, вафоу сидқ ила мамлу,
 Сафолиқ ичра тенгсиз бир ажиб дурдонадур кўнглим.

Совуқ оҳимни кўргач, сўзими қалбдан деманг маҳрум,
 Абад, мангу жаҳаннам оташидек ёнадур кўнглим.

Керакмас мажлис ичра, соқидё, оби уноб¹ чандон,
 Сабуҳий фурқатингдан доимо мастонадур кўнглим.

¹ У н о б, у н н о б — узум.

Тавоф этса кўйингни гоҳу бегоҳ айб эмас ошиқ,
Жамолинг шамъига ошуфта бир парвонадур кўнглим.

Учар ақлу фаросат гулхани руҳимдан Учқундек,
Қасам, биллоҳки, сенсиз ўзига бегонадур кўнглим.

Тошқин БАҲОИЙ

ГУЛЛАДИ

То сабо эсанда ҳар ён шохи бодом гуллади,
Навбахор айёми келди, бизнинг айём гуллади.

Лола япроғи уза шабнам ажиб зийнат эрур,
Англагай ҳар ким кўрубким, бодадин жом гуллади.

Сабзор узра чечаклар кўзни олгай дам-бадам,
Еру кўк ҳам гуллади, ҳар тонгу оқшом гуллади.

Исбурунлар бода кайфи бирла уйқудин туруб
Нозанин ёр васлидин то кому ноком гуллади.

Васли ёр истаб кўнгул топди хаёлин боедин,
Билмадим қайси хаёлининг болидин ком гуллади.

Бода жўши, ишқ ўти ичра чу кўнглинг Тошқин
Қўймади, лекин ажабким барча ором гуллади.

АЙЛАШ КЕРАК

Эй нифоқ унган улус, токай нифоқ айлаш керак,
Иккиликдан алҳазар, бир иттифоқ айлаш керак.

Қанчалар гам тоғини кўксинг уза ҳамл¹ айласанг,
Шунчалар дард ўтига дилдан ўчоқ айлаш керак.

Бир-бирига гина тузганликдан, айт, не фойда бор,
Гиналарни дур² этиб, кўнгилни оқ айлаш керак.

Ғар бўлар бўлсанг ўзингга ўзлигингча ошино,
Ўзлигингни танимоққа иштиёқ айлаш керак.

Бу нифоқу айрилиқни маҳв этиш майдонида
Азмиоту маърифатдан бир яроқ айлаш керак.

Ўзга беклар олдида ҳаргиз бошинг ҳам бўлмағай,
Шу учун ҳам сента энди тамтароқ айлаш керак.

Эй Баҳой, бирлашишдан оқибатдур эзулик,
Эзуликни кечга қўймай эртароқ айлаш керак.

¹ Х а м л — юк.

² Д у р — узоқ.

ФАВЗИ

БИРЛАШИНГ

Зулму истибдод кеттай, ўлкадошлар, бирлашинг,
Ўлкангиз обод айланг, қари-ёшлар, бирлашинг.

Бир-биризни ўлдуришга завқ этманг бесабаб,
Дарбадарлик юз тутар, эй бағри тошлар, бирлашинг.

Қанчалар овора бўлдиз, бас эмасму сизлара?
Эй жафо кўрган ситамкаш кўзи ёшлар, бирлашинг.

Ўлкангиз обод айлаб ўзни ром айлангиз,
Роҳат истар бўлсангиз, эй кўзу қошлар, бирлашинг.

Иттифоқу бир бўлиш мушкулни осон айлағай,
Эй кичиклар, катталар сизларни бошлар, бирлашинг.

Инқилоб мардуми бул кун чин саодат йўлини —
Сизга ҳамвор¹ айлади, эй ўлкадошлар, бирлашинг.

Роҳату оромингизга хизмат айларда мудом
Эшитинг Фавзи сўзин, қалби куёшлар, бирлашинг.

ШОДОБ

ШИРИН СЎЗ

Эй кўзимнинг нурию раг² ичра қонимсен ўзинг,
Ёш бахтим, янги ишқим, навжавоним сен ўзинг.

Аввал қоронғу кечаларда шамъдек нур сочибон
Жисм ила жоним аро, руҳи равоним сен ўзинг.

Ойдин эттайсан мени кўнглимни ширин сўз билан,
Бўлмасанг бўлғай дилим қон, бўстоним сен ўзинг.

Даҳр аро сендин бўлак менга гўзал жонона йўқ,
Севгилим, гулгун узорим, ушбу шонимсен ўзинг.

Гулшани ишқингда чун булбул бўлиб ман навҳагар³,
Талпиниб Шодоб ўлурман, гулситоним сен ўзинг.

КУРАШЛАРДА ЯНГИЛАНАЁТГАН ШЕЪРИЯТ

Шеъриятнинг ватани — инсон қалби. Инсон кўнглида кечаётган турфа туйғулар шеърият минтақаларини белгилайди. Киши зоҳиран қайси мамлакатда яшамасин, ана шу кўнгли кечинмалари уларни бирлаштиради, бир дунё вакиллари каби қалбларни бир-бирига туташтиради.

Бугун Афғонистон дунёнинг диққатини ўзига жалб қилди. Азалдан шеърият ватани бўлиб келган ўлка сўнги 20-25 йил ичида ўт орасида қолгани, ҳаёт-мамот курашини олиб боргани боис унда адабиётдан кўра сиёсий аҳвол дунё диққат-эътиборида бўлди. Бироқ жабрдийда афғон халқи ва турли миллат вакиллари

¹ Ҳ а м в о р — текис.

² Р а г — томир.

³ Н а в ҳ а г а р — фарёд чекувчи.

Савр инқилоби (1978 апрел)дан кутиб, эриша олмаган саодатини ўз шеърларига сингдирди, толибонлар ҳаракати остида дунёнинг назарида “афюн ўчоғи”га айланган юртда боғинан шеър дарди кезди. 2001 йилнинг сентябридаги Нью-Йоркдаги портлашлар эса Афғонистонни яна дунёнинг диққат марказига айлантирди.

Ҳолбуки, Президентимиз И.А.Каримов энг юксак минбарлардан туриб жаҳон жамоатчилиги эътиборини бир неча маротаба Афғонистондаги қалтис вазиятга қаратган эди. Дунёнинг аксарият давлатлари эса бу ҳолатни АҚШдаги фожиалар рўй берганидан кейингина англаб етишди.

Тарихдаги ҳар қандай сиёсий курашлардан қатъи назар, афғон замини шеърятининг, хусусан мумтоз шеърятининг ватани бўлиб келган. Боз устига Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Машрабнинг табаррук хоклари шу тушроқда ётганини эсга олсак, бу муҳитдаги ўзбек шеърятига бўлган қизиқишимиз яна ортади.

XX асрнинг 70-80 йилларида афғон-ўзбек шеърятини бирмунча жонланди, “Юлдуз” газетаси, “Ёғду” ва “Қуёш” каби журналларининг нашр этилиши билан Афғонистондаги ўзбек адиблари учун ўзига хос минбар яратилди, бошқа миллатлар каби афғон ўзбеклари ҳам ўз радиоэшитиришлари ва телекўрсатувларига эга бўлдилар. Бироқ бундай ўзгаришлар шўро тазийқи остида кечгани учун “Савр инқилоби, шўравийлар турмуши” вақтинча адабиётга мавзу бўлиб турди. Шунга қарамай, бу даврда буюртмалар асосидагина эмас, кўнгил майли билан ҳам кўлаб шеърлар ёзилди.

Ўтган асрнинг 70-80 йиллар поэзиясида гарчи сиёсий-публицистик руҳ устувор бўлиб кўринса-да, анъанавий шеър тизими — арузга бўлган меҳр-садоқат су-саймади, аксинча минг йиллардан бери ифода вазни бўлиб келган аруз, ҳатто сиёсий-инқилобий мазмунга ҳам ўз бағридан жой берди. Устод Қурбат, Муҳаммад Амин Матин, Муҳаммад Ашраф Азимий, Шоҳ Фулом Аҳмадий каби оқсоқол адиблар билан бир қаторда 50-60 йилларда туғилган Абдулазиз Деҳқон, Осифа Шодоб, Муҳаммад Козим Амний, Шафқа Ёрқин, Нафир Фарёбий,

Тошқин Баҳойи каби янги авлод вакиллари ҳам кўҳна вазнда қалам тебратдилар ва тебратмоқдалар. Айни чоғда миллий вазн тури саналган бармоқ усули Афғонистон ўзбек шеърятининг ифода шаклларида бири сифатида қайта шаклланди.

Қадимги афғон заминда адабий муҳит равнақ тошиб, бу муҳит ҳозирги замон афғон шеърятига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда, унинг муҳим хусусиятлари ривожига хизмат қилмоқда. Ҳозирги афғон-ўзбек шеърятининг мавзулар кўлами ва тимсол дунёсига назар ташлайдиган бўлсак, Ватан дарди бош мавзу бўлганлигини ҳамда ушбу жиҳат замонавий шеърятга ўзига хос миллий руҳ бериб турганини англаш қийин эмас.

Шоир Фаррух 80-йиллардаёқ “ёвни йўқотмоқликни шавкат ва шон” деб билган бўлса, Омонилло Фавзи Ватан фожиаси сабабини тарқоқликда кўрди ва “ситамкаш кўз ёшларнинг бирлашмоғи” зарур деган хулосага келди.

Турк дунёсида бугунги ўзбек шеърятининг салмоғи баланд. Афғон заминда яратилган миллатдошларимизнинг шеърларида ана шу парвозни юксак даражада кўрмасак-да, замонавий ўзбек шеърятининг таъсирини кузатишимиз мумкин. Айниқса, ёш афғон-ўзбек шоирлари кўшини Ўзбекистонда тинч-осойишта ҳаёт қарор тошганидан ниҳоятда мамнунликларини ҳамда ушбу ҳаётга чинакам ҳавас қилишликларини ўз шеърларида изҳор қилиб келмоқдалар.

Ниҳоят, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт изга тушаётган бугунги кунда уруш туфайли тушроққа қоришган, дунёнинг турли бурчақларига тарқаб кетган адабий кучлар яна афғон заминда тўплана бошлади. Мана шу ҳолат янги шеър тузилишига умид билан қарашга сабаб бўлди. Негаки, сарғайган шеър дафтаридаги айрим дардманд битикларни ўқиганда ҳам мана шу янги шеър истаги устувор бўлганини англаш қийин эмас.

Журналхонлар ҳукмига ҳавола этилган Афғонистондаги ўзбек шоирларининг асарлари, гарчи ўтган асрнинг охириги ўн йилликларидаги талотумли даврда яратилган бўлса-да, уларда Ватан, тинчлик-осойишталик, илм-маърифат, миллатлараро тотувлик, порлоқ келажак, шеър ишқи бош мавзу бўлганини ҳис қилиш мумкин.

*Адусайд АБДУЛЛАЕВ,
ЎЗМУ ўқитувчиси.*

Никколо МАКИАВЕЛЛИ

Хукмдор

ОЛИЙ ҲАЗРАТЛАРИ ЛОРЕНЦО ДЕИ МЕДИЧИГА —
НИККОЛО МАКИАВЕЛЛИДАН

Одатда, хукмдорни хурсанд этиш ва оқибатда меҳрини қозониш ниятида, одамлар бисотидаги энг ардоқли нарсаларидан отми, қурол-яроғми, ажойиб матоларними ёки қимматбаҳо тош, зебу зийнатларми, хуллас, хукмдорларнинг шаъну шавкатига мос келадиган буюмларни совға қиладилар. Мен эса, Сизга бўлган садоқатимга гувоҳлик бера оладиган ашёни излаб-излаб, тасарруфимдаги мол-мулк ичидан, ўтмиш воқеаларини ва шу кундаги жараёнларни, кўп йиллик ўрганишим туфайли тўплаган — буюк инсонларнинг буюк ишлари ҳақидаги билимимдан бошқа қимматлироқ нарса тополмадим. Тўплаган билимларимни мушоҳада қилишга ҳам кўп вақт сарфлаб, фикрларимни мўъжазгина бир битикчага жамладимки, уни Сизга юборишга жазм этдим. Ушбу иншоимни Сизга юзма-юз туришга нолойиқ деб ҳисобласам-да, Сизнинг ўта кечиримли феълингизга ҳамда кўп йиллик хавф-хатарлар, хавотир ва ташвишлар эвазига топилган билимларимни жуда қисқа вақт ичида кўриб чиқиш имконини берувчи ушбу асаримдан ортиқроқ нарсани тухфа қилолмаслигимни сезишингизга ишониб, уни қабул қиларсиз деган умиддаман. Ушбуни ёзаётганимда асарим ўзининг ўзгачалигию мавзусининг ўта муҳимлиги билангина тан олинисини истаганим, акс ҳолда, ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетишига розилигим учун, баъзиларга ўхшаб тилини ҳашамдор, услубини гажакдор қилишни, жарангдор сўзларни ишлатишни асло ўйламадим. Кўнглимдан кечган яна бир туйғу шуки, паст табақадан чиққан, ҳақиру фақир бир кимса давлат ишларига аралашиб, хукмдорларнинг хатти-ҳаракатларини муҳокама этиш, йўл-йўриқ кўрсатишдек сурбетликка борибди деган фикр пайдо бўлмаслигини истардим. Зероки, манзара чизаётган рассом, тоғ ва тепаликларни тасвирлайман деса водийга тушиши ва, аксинча водийни тасвирлайман деса тоққа чиқиши зарур бўлганидек, элни билиш учун хукмдор бўлиш керак, хукмдорларни билиш учун эл қаторида юриш шарт.

*Зоҳир АЪЛАМ
таржимаси*

Никколо Макиавелли (1469-1527) Европа уйғониш даврининг энг мураккаб сиймоларидан бири.

Мураккаблик хукмрон тўдаларнинг Макиавелли ижодини халқдан яширишга уринганлигидан, унинг гоёларини бузиб талқин этишдан келиб чиққан. Макиавеллининг барча асарлари ҳам бу кунга тушмаган. Асли ёзувчи ва шоир бўлган бу одам тарихчиликда ҳам баракали қалам тебратган. Бироқ Макиавелли фалсафа ва сиёсатшуносликка оид асарлари билан тарихда чуқур из қолдирди. “Хукмдор” унинг шоҳ асари ҳисобланади.

Макиавелли сиёсат ва жамиятшуносликнинг ўзини, айниқса, уларнинг ўзаги бўлмиш ҳокимиятшуносликни образ даражасига киритиб, қиёфа берди ва қурби етганча ҳақиқатни тараннум этди. Ҳа, у бор нарсани таърифлади. Бу нарса, албатта, шоҳларга, қиролларга, дин пешволарига ёқмасди.

Ўтинчим борки, ушбу камтарин совгани Олий ҳазратлари менинг юрагимни эгаллаган туйғуларга ҳамоҳанг туйғу билан қабул қиладилар; агар сиз ушбу асарни кунт билан ўқиб мушоҳада этишга қарор берсангиз Сиз Олий ҳазратларининг юксак фазилатларингизга лойиқ келувчи буюкликни тақдирдан тилашим нечоғлик чексизлигини сезиб оласиз. Ва агарда, Сиз Олий ҳазратлари насибангизга яраша қўтарилган юксаклигингиздан — мен судралиб юрган тубанликка кунлардан бир кун назар ташлаб қолсангиз, тақдирнинг энг қаттиқ таънаю дашномлари менинг чекимга ноҳақ равишда тушаётганлигини кўрган бўлардингиз.

І б о б

МАМЛАКАТЛАРНИНГ НЕЧА ТУРДАЛИГИ ВА УЛАРНИНГ ЭГАЛЛИНИШ ЙЎЛЛАРИ

Авом устидан ҳоқимияти мавжуд барча мамлакат, барча давлатлар ўтмишда-да, ҳозирда-да моҳиятан тузуми ёки республика бўлади, ёки якка ҳоким томонидан бошқарилади. Якка ҳокимчилик — агар ҳокимнинг сулоласи узоқ давр тахт сурган бўлса, меросий бўлади ёки янги эгалланган бўлади. Янги ҳоқимият тўлиқ бир давлат устидан ёки бошқа давлатнинг бир бўлаги устидан ўрнатилади. Биринчи тоифага Франческо Сфорца қўлига ўтган Миланни; иккинчи тоифага Испания истило этган Неаполитан қироллигини мисол қилиб келтириш мумкин. Янги вилоят ва давлатлар — ўз қурол кучи билан ёки бировнинг қурол кучи билан олинади. Шунингдек, тақдир тухфаси сифатида ҳам тегиши ёки шахсий жасорат туфайли қўлга киритилиши мумкин. Уларнинг ҳоқимларга бўйсунитишга одатланган ёки, аксинча, қадимдан эркинликда яшашга ўрганган бўлишини албатта, ҳисобга олмақ кераклигини таъкидлаш жоиз.

ІІ б о б

МЕРОСИЙ ЯНГИ ҲОКИМЛИК

Республика масаласига тегмайман, чунки у хусусда бошқа асаримда батафсил гапирилади. Бу ерда эса, юқорида белгиланган тартибга кўра якка ҳоқимликнинг давлатни бошқариши ва сақлаб қолиш усуллари хусусида мулоҳаза юритаман.

Авваламбор, ворисий салтанат хусусида гапирилса, фуқароларига таниш ва ўрганиш бўлиб қолган сулола тахтига ворислик бўйича чиққан подшоҳни иши — янги, бегона тахт эгасидан кўра анча енгил кўчади. Сабаби, ота-боболарининг одатларидан четга чиқмасликнинг ўзи салтанатни сақлашга кифоя қилади. Кейинчалик янги шароит ва воқеаларга аста-секин мослаша олса бас. Агар шу йўлдан борилса иқтисодий ўртамеёна бўлган подшоҳ ҳам ҳоқимиятни қўлдан чиқармаслиги мумкин. Албатта, четдан келган қудратли босқин бун-

Буюк Искандарнинг ўз устози Арастуга ёзган шундай мактуби сақланган:

“Искандар Арастуга омадлар тилайди! Фақат оғзаки ўғитга тегишли билимларни оммага ошкор этиб тўғри қилмабсан. Биз тарбия топган бу билимлардан барча баҳраманд бўлса, бизнинг улардан нима фарқимиз қолади? Мен куч-қудратим ила бошқалардан ажралиб туришни не чоғлик истасам, олий-теран нарсалар ҳақидаги билимим билан ажралиб туришни ундан-да кучлироқ истайман. Омон бўл!”

“Ҳукмдор” асари СССР даврида кўп йиллар тақиқланган асарлар рўйхатида бўлган. Ўзбек китобхони бу асарни фақат мустақиллик шарофати туфайли ўқиётгани шак-шубҳасиздир.

дан мустасно. Мамлакатини олиб қўйишган тақдирда ҳам босқинчи биринчи муваффақиятсизликка учраган заҳоти у ўз салтанатини қайтариб олишига имконият топилади.

Бизнинг Италиямизда бунга мисол тариқасида, 1484 йилда венецияликлар ва 1510 йилда папа Юлий томонидан маелубиятга учратилишига қарамай ўз ҳокимиятини сақлаб қолган ферраралик герцогни кўрсатиш мумкин. Ота-боларининг узоқ давр Феррара тахтида ўтиргани омад қайта кулиб боққанлигининг асосий сабаби бўлди. Зероки, ворисда ўз фуқаросига нисбатан зуғум ўтказишга сабаб ҳам, зарурат ҳам бошқаларга нисбатан оз бўлади ва шу туфайли фуқаро ҳам унга меҳру оқибат кўрсатади. Агар раъиятнинг нафрату ғазабини кўзгатадиган хатти-ҳаракатларни ҳаддан ошириб юбормаса халқининг муҳаббати сақланиб туриши табиий қонуниятдир. Чунки, сулоланинг қадимийлиги бурун замонларда шу сулолани тахтга олиб келган тўнтариш ва босқинларни ҳамда уларни келтириб чиқарган сабабларни унутишларига рағбат беради. Ҳар қандай янги ўзгариш ва тўнтариш эса янада янги ўзгаришлар учун йўл очади.

Ш б о б

ҚўШИЛГАН ЁКИ ЯНГИ ҲОКИМИЯТЛАР ТЎҒРИСИДА

Ворисликдан бошқача йўл билан ҳокимиятга етишган янги ҳукмдорга ҳокимиятни ушлаб қолиш қийин кечади. Худди шунингдек, ўз мамлакатида ворисий ҳукмдор қўшни улусни босиб олса ҳам аҳволи енгил бўлмайди. Сабаби, энди унинг ҳокимияти ворисийликдан чиқиб аралаш ҳокимият тоифасига ўтади. Қўшиб олинган улус билан тўнтариш оқибатида янги ҳукмдорга тушган улуснинг аҳволи айнан бўлганидек, иккала ҳукмдорнинг аҳволи ҳам табиий равишда бир хилда қийин бўлади. Чунки, янги ҳукмдорнинг яхши бўлиши орзусида эҳкисига қарши осонликча кўтарилган одамлар тез орада алданганларини кўрадилар. Сабаби, янги ҳоким табиий қонуният бўйича эҳкисидан муқаррар равишда ёмон бўлади. Муқаррарлиги шундаки, истилочилар истилонинг табиий қонуниятлари бўйича янги фуқаролари устига янги солиқ ва мажбуриятлар қўяди; қўшинни боқиб вазифаларини юклайди. Оқибатда бу юклардан эзилганлар ичида ганим орттиради. Бу бир томони. Иккинчи томони, бостириб киришда унга ёрдам берганларни улар кутганчалик мукофотлай олмагани учун уларнинг ҳам дўстона ришталарини узади. Ўз тарафдорларига айланган бу одамларга қарши қаттиқ чора кўра олмайдики, улардан қарздор. Агар шулар бўлмаганда қўшини нечоғли кучли бўлмасин, у мамлакатга бостириб киролмасди-да! Франция қироли Людовик XII нинг Миланни осону тез босиб олиб, осону тез ундан маҳрум бўлганлигининг сабаби — герцог Лодовиконинг Миланни ўз кучи билан яна қайтариб олганлигига ҳам асос шу сабаблар бўлган. Қиролга дарвозаларни очиб берган халқ унинг янги ҳукмдор сифатида ўтказган зуғумларига чидашни хоҳламади.

Бироқ, агар исёнчи мамлакат қайтадан ишпол этилса, подшоҳнинг ўз ҳукмини ўтказиши осонроқ кечади. Чунки, айбдорларни жазолаш, шубҳалиларни фош этиш, энг нозик жойларни ҳимоялаш ишларида исённи бостириш деган даъво яхши баҳона бўлади. Юқоридаги Милан мисолини олсак, биринчи мартасида Лодовиконинг чегара яқинида шовқин-сурон кўтариши биланноқ Миланни ташлаб кетган Фарангистон, иккинчи марта босиб олганида то барча Италия подшоҳлари бирлашиб, қўшин тортиб келиб, фаранг аскарларини енгиб, чегарадан чиқариб ташлагунча ушлаб турди. Демак, Франция икки марта Миланни кўлдан берди. Биринчи мартасидаги сабабларни юқорида тавсифлаб бердим. Энди иккинчи мартасида, Людовикнинг ёки унинг ўрнида туриши мумкин бўлган бошқа кимсанинг қандай имкониятлари бўлганини ва у буларни амалга оширмаганлигини таҳлил этиб кўрамиз.

Истило этилган ёки мерос қолган мамлакат бир давлатга қарам бўлган бўлиши, таги яхлит, тили бир бўлиши, ёки турли мамлакатлар қўшилмасидан, тили бошқа-бошқа халқлардан иборат бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда,

айниқса, фуқаролари бурундан эркинлик нелигини кўрмаган ва тушунмаган элдан иборат бўлса, қўлда ушлаб туриш қийин эмас. Бунинг учун аввалги подшоҳнинг зотини батамом қириб ташлаб, эски одат ва тартибларни сақлаб қолиш керак. Боз устига, истилочи билан урф-одатлари бир хил бўлса безовталикка сабаб умуман қолмайди. Фарангистонга қўшиб олинган Бретан, Бургундия, Нормандия, Гасконияда биз кўрган аҳвол буни тасдиқлайди. Тўғри, бу юртларда тилда бир оз фарқ бор, бироқ урф-одатларнинг бир хиллигидан у элатлар тинч-тотув яшаб келмоқдалар. Демак, мисолдан аёнки, истилочи икки ишни албатта бажариши керак. Биринчиси, подшо зотидан биронтасини ҳам қолдирмай ўлдириши ва аввалги урф-одатлар, қонуну солиқларни ўзича сақлаш. Шунда босиб олинган ўлка тез фурсатда истилочининг мамлакатига қўшилиб кетиб, яхлитлик ҳосил қилади.

Бироқ, истило этилган ўлка истилочининг меросий мамлакатидан тартиблари, урф-одатлари, тили билан фарқланса, ҳокимиятни сақлаш кўп қийин кечади ва бунинг учун подшоҳга катта омад, ўзидан эса катта маҳорат талаб этилади. Аслида ўлкани батамом ўзиники қилиб олишнинг энг тўғри йўли ўша ўлкага яшаш учун кўчиб ўтишдир. Бу кўчув салтанатни мустақкамлайди, истило натижасининг бегоналашувини сақлайди. Турк султони шундай амал тулди ва агар у шундай қилмаганда, ўз пойтахтини кўчирмаганда ҳар қанча уринмасин Грецияни¹ қўлда сақлаб қололмасди. Фақат ўша мамлакатда яшаб турибгина галаёнларни туғилаётганидаёқ илғаш ва кесиши мумкин, акс ҳолда галаёнлар алангаланиб, чора кўриш кеч бўлгани сезилади. Боз устига, кўчиб ўтилгандагина юрт амалдорларнинг қароқчилигидан халос этилади, фуқаро додини бевосита ҳукмдорга айта олади; натижада мўминлар муҳаббати қозонилади. Ғаддорлар эса қарши амал кўришдан қўрқадилар. Атрофда бу юртга кўз олайтирганларнинг ҳам мушқули қийинлашади, чунки кўчиб ўтган мамлакатини истилочи қўлдан бериши жуда қийинлиги аёндыр.

Яна яхши усулнинг иккинчиси, босиб олинган ерга ўз юрти аҳолисидан кўчириб келиб, бир-икки ерда колония тузишдир. Колониялар ҳукмдор учун истило юрт билан ворисий юртини боғловчи занжир мисолида хизмат қилади. Юқоридаги икки усулдан бўлак яна битта хатосиз усул бор, бу — истило этилган юртда отлиқ ва пиёдалардан катта қўшин сақлашдир. Бироқ, колони-ялар ташкил этиш истилочи подшоҳдан деярлик сарф-харажат талаб қилмаслиги билан яхшидир. У фақат янги аҳолини ўрнаштириш учун тортиб олинган ер ва уй-жойларидан ҳайдалган маҳаллийларни хонавайрон қилади холос. Бу камсонли одамлар камбағаллашиб ҳарёққа дарбадар тарқалиб кетишади ва подшоҳга ҳеч қандай қаршилик кўрсатиш қўлларидан келмайди. Ён атрофдаги маҳаллийлар эса зарар кўрмагани учун тез орада тинчланиб, боз устига қаршилик кўрсатсалар ўзлари-да дарбадар қўшнилари қаторига тушишларидан қўрқиб индамайдилар. Хуллас, колониялар ташкил этиш арзонга тушади, улар подшоҳга садоқат билан хизмат қилишади, маҳаллийлардан жуда оз қисмигина хонавайрон бўлади, улар эса қашшоқлашиб тарқалиб кетгани учун қаршилик кўрсатишолмайди. Шу ўринда, одамларни ё алқаш, ё қириш кераклигини айтиб ўтиш лозим, чунки кўрсатилган озгина жабр учун одам қасос олиши мумкин, катта зулмга эса қаршилик кўрсатолмайди. Демак, одамга жабрни ҳам келажакдаги қасосдан кўрқмайдиган даражада ҳисобга олиб қилиш кераклиги хусусида-да фикр чиқади. Энди, борди-ю, колониялар ўрнига қўшин ташланса, уни боқиб анча қимматга тушади. Ҳатто, янги юрт эгалитидан тушган ғаниматнинг барини ейиш оқибатида, фойда ўрнига зарар кўриш мумкин. Яна эса, қўшинни боқибда маҳаллийлардан ҳам кўп киши зада бўлиб, норозилигини туғдириб, душманга айлантиради. Душман эса шоҳга зарба бериши мумкин, зероки бу душман енгилган бўлса-да, ўз уйидадир. Шундай қилиб, қайси тарафдан ёндошмайлик: қўшин сақлаш зарар, колония тузиш фойдалидир.

Урф-одати ва тили бегона юртда истилочи кучсизроқ элатларнинг ҳимоячисига, раҳнамосига айланиши, ҳамда куч-қудратда ўзига тенг келадиган бошқа шоҳнинг юртга суқилиб киришига йўл қўймаслиги керак. Юртдаги норози-

¹ Бу ерда Макиавелли ноҳақ. Аслида Кичик Осиё Греция ва Римнинг колониялари бўлган. (Тарж. изоҳи.)

лар шоҳнинг бундай рақибларини бостириб киришга ундашлари мумкин. Бир пайтлари римликларни Грецияга этолияликлар чақирган. Умуман, ҳар ерда ҳам римликларни маҳаллий аҳоли чақирган. Қонуният шундан иборатки, бирон-бир ўлкага қудратли истилочи бостириб кирганда у ердаги кучсиз элатлар, майда шоҳлар ён-вериларидаги кучлиларга ҳасад қилганларидан босқинчиға қўшилиб кетадилар. Бунинг учун уларга мулозамат ёки оғдириш учун ҳаракат қилиш шарт эмас. Улар ўзлари ихтиёрий қўшиладилар. Бу майда шоҳларнинг мулкларини кенгайтишга, қудратларининг ортишига йўл қўйилмаса бас, истилочи юртдаги йирикроқ шоҳ ва халқларни шу майда шоҳларнинг, ҳамда ўзининг кучи билан тизгинда бемалол ушлаб тура олади. Агар юқорида айтилганларга риоя этилмаса, истилочи у мамлакатни тез орада қўлдан чиқаради ва бу жараёнда жуда қўп қийинчилик ва балоларни бошидан кечиради.

Римликлар бирон ўлкани босиб олганларида шу айтилганларга беистисно риоя этганлар. Яъни: колониялар ташкил қилганлар, қудратлари ошмаслигини назорат қилган ҳолда кучсизларни оталиққа олганлар, кучлиларни тизгинлаганлар, қудратли рақибларининг таъсири сингишига йўл қўймаганлар. Греция мисолини келтириб, шу билан кифояланаман: Римликлар этолия ва ахейликларни ўзларига оғдирганлар, Македония подшоҳлигини камситганлар, Антиох¹ таъсирини йўқотганлар. Аммо нечоғлиқ хизмат қилганларига қарамай ахей ва этолияликларга четгараларини кенгайтиришга йўл қўймаганлар; Филиппнинг хушомадига қарамай, то унинг қудратини синдирмагунча иттифоқ тузмаганлар; Грецияда мулк сўраб қаттиқ қистовга олган Антиоҳга ён босмаганлар. Сирасини айтганда, римликлар энг доно шоҳлардек яъни, фақат бутунни эмас, эртани ҳам ўйлаб, туғилиши мумкин бўлган балою можароларни олдини олишга бутун кучларини берганлар. Зероки, чораси аввалдан кўрилса балони йўқотиш осон, бироқ бостириб келишини кутса ҳар қандай амал-да ёрдам бермаслиги мумкин, чунки касал ўтиб кетса иложи топилмайди.

Буни сил касалига ўхшатса бўлади. Табиблар бу хасталикни бошланишида аниқлаш қийин-у, даволаш осон; бироқ авж олиб кетгач, аниқлаш осон-у, даволаш қийин дейишади. Давлат ишлари ҳам шу қабилидир: можарони энди туғилаётганини сезиб олинса, бу фақат доно шоҳга насиб этади, уни тинчитиш осон; аммо ўтказиб юборилса, ҳеч қандай муоложа ҳам фойда бермайди.

Римликлар балою можарони туғилаётгандаёқ сезиб олгач, бирон чора кўрсак уруш чиқади-ку, деб хавфсираб жим туравермасдан дарров чорасини кўрадилар. Чунки урушдан қутулиш мумкин эмаслигини, уни орқага суриш фақат душман учун фойда эканлигини тушунардилар ва дарров ҳаракатларини қилардилар. Шунинг учун ҳам, Филипп ва Антиох билан кейинчалик Италия ерларида уруш олиб боргандан кўра ҳозироқ Греция ерида урушни афзаллигини англаб, кечиктирмай уруш очдилар. Иккала подшоҳ билан ҳам урушни орқага суриш имконидан фойдаланишни истамадилар. Вақтнинг валинеъматлигига ташлаб кўяверинг, ҳаммаси вақтнинг измида, деб ақл ўргатувчи ҳозирги донишмандларнинг оғзидан тушмайдиган ҳикмат римликларга ёқмас эди. Валинеъматлик ўзларининг ақл-идрокларида, ўзларининг узоқни кўрабилишларида, ўзларининг жасоратларида деб билардилар. Вақтга ташлаб кўйиш ҳар балони келтириб чиқариши мумкин. Зероки, вақт яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам олиб келиши мумкин.

Яна Фарангистон мисолига қайтиб, юқорида мен айтган шартларнинг биронтаси бажарилганми йўқлигини кўраимиз. Бунда мен Карл ҳақида эмас, Италияни узоқроқ ушлаб турганидан хатти-ҳаракатлари батафсилроқ таҳлилга имкон бергани учун Людовик ҳақида гапираман. Сиз урф-одати, тили ўзгача мамлакат истило қилинганда ҳокимиятни ушлаб туриш учун кўрилиши керак бўлган чораларга қарама-қарши йўл тутилганига ўзингиз амин бўласиз.

Қирол Людовик Италияга венецияликлар туфайли кирди. Четгараларини кенгайтириш ниятидаги венецияликлар ёрдамлари эвазига Ломбардиянинг ярмини сўрагандилар. Бу келишув учун мен қирол Людовикни айбламайман. Карлнинг қилмишидан кейин Франция учун ҳамма эшиклари тақа-тақ ёпил-

¹ Антиох III — Сурия подшоҳи, милодгача 223-187 й.й. (Тарж. изоҳи.)

ган бир шароитда, Италияга ҳеч бўлмаса бир оёғи билан кириб олиш мақсадида, иттифоқдош танлашга имкони йўқлигидан Людовик венецияликлар билан шу битимни тузишга мажбур эди. Ва бу йўлда агар кейинчалик хатолар қилмаганида муваффақият қозониши учун ҳамма имкониятлари бор эди. Ломбардияни забт этиб, у Франциянинг Карл даврида йўқотилган обрўсини тиклади. Генуя бўйсунди; флоренцияликлар иттифоқ сулҳи тақдир эгишти; Мантуя маркизи, Феррар герцоги, Бендиволи уйи, Форли графхоними; Фаэнца, Пезаро, Римини, Камерино, Пьомбино ҳокимлари; Лукка, Пиза, Сиена — барча-барчаси дўстлик изҳор қилиб Людовик томон ошқидилар. Венецияликлар эса, Ломбардиянинг атиги икки шаҳри эвазига Италиянинг учдан икки қисмини қиролга топшириб қўйганликларини, аттанг деганича кейин тушундилар.

Агарда юқорида айтилган тадбирларни қўллаганда Людовикнинг муваффақиятини мустаҳкамлашга қанчалик қулай шароит туғилганлигини кўриб турибсиз. Бири Черков, бири венецияликлар босқинидан кўрқиб, ўзидан паноҳ излаган ожиз иттифоқчиларнинг хавфсизлигини таъминлаб, уларнинг кучи билан эса ҳали қудратли рақибларидан ўзини ихоталаш ўрнига у тескари иш қилди. Яъни Миланга кирган заҳотиёқ папа Александрга Романьяни босиб олишга қўмақлашди. Шу ҳаракати билан — гоёвий ҳукмронлиги жуда кучли бўлган черковнинг моддий қудратини оширганини, иттифоқчиларини совутиб нари итарганини, ўзининг қудратини кестанини сезмай қолди. Оқибатда, шуҳратпарастлик иштаҳаси ошиб кетиб, Тосканияни босиб олишга уринган папа Александрни тўхтатиш учун Италияга ўзи келишга мажбур бўлди. Черков ҳокимиятини кучайтиргани, иттифоқчиларни нари итаргани камлик қилгандек, танлаган хато йўлидан юришга мажбур бўлиб, Неаполитания қироллигини Испания билан бўлиб олишга келишди, яъни, якка ўзи ҳукмрон бўлган Италияга кейинчалик норози кучлар ва шуҳратпарастлар учун, яна бир паноҳкорни — ўзи билан қудрати тенг рақибни киритди. Ўзига ўлпон тўлашга тайёр неаполитан қиролини ҳайдаб, ўзини ҳайдаб чиқариши мумкин бўлган испан қиролини Италияга чақирди.

Тўғриси айтганда, босиб олиш истаги табиий ҳол. Бу йўлда имкониятларини ҳисоблаб иш тутган одамни ҳамма тан олади ёки ҳеч ким таъна қилмайди. Бироқ, ўз имкониятларини ҳисобга олмай истило йўлида кўнглига келган услубларни қўллаган киши ҳар қандай айбловга лойиқдир. Франциянинг Неаполни ўз кучи билан босиб олишга уриниши ақлга тўғри келар эди. Лекин уни ўзига тенг рақиб билан бўлиб олиши нотўғри бўлди. Италияга кириш имкон берди деб, Ломбардияни Венеция билан биргаликда бўлашиб олганлигини оқлаш мумкин. Бироқ, Неаполитанияга Испанияни шерик қилиши фақат ёмонлашга лойиқдир, чунки оқлайдиган биронта сабаб йўқ.

Шундай қилиб, Людовик: майда ҳукмдорларни четлатиб, кучлироқ ҳукмдорларни янада кучайтириб, ўзига тенг бўлган ҳарифни бошқа давлатдан чорлаб, Италияга кўчиб ўтмай, колониялар тузмай — бешта хатога йўл қўйди.

Агар у Венеция ерларига кўз олайтириб, олтинчи хатони қилмаганида бу беш хато тириклиги даврида панд бермаслиги ҳам мумкин эди. Венецияни йўнишни Черковни кучайтирмасдан, Испанияни чорламасдан аввалроқ қилиши керак эди. Бу икки хатодан сўнг эса Венециянинг барбод бўлишига йўл қўйиш мумкин эмасди. Кучли Венеция ўзининг ҳам Ломбардияни забт этиш ниятлари борлигидан четдан истилочи келишига йўл қўймас эди. Ломбардиянинг Венецияга ўтишига қарши туриб Францияга биров уруш очолмаганидек, Франция билан Венеция иттифоқига қарши боришга эса инчунин ҳеч кимнинг юраги дов бермас эди. Бу фикрга қарши, Людовик Романьяни Александрга, Неапольни Испан қиролига — уруш очилишининг олдини олиши мақсадида берди, деган даъвога эса мен юқорида айтганларимни далил қиламан. Яъни: урушдан қочиб тала-тортга йўл қўйиш нотўғридир; урушнинг олдини олиб бўлмайди, уни фақат кечиктириш мумкин, бироқ, ўтган вақтда сен устунлигингни йўқотишинг мумкин, деб жавоб бераман. Агар, папа қиролнинг илтимосига кўра никоҳини бекор қилди, ҳамда Руан архиепископига кардиналлик қалпоғини кийгизди, шуларнинг эвазига Романьяни папага ваъда қилганди, деган даъво қилинса, бунга: шоҳларнинг ваъдаси ва уларни қандай бажариш лозимлиги ҳақидаги бобда кейинроқ жавоб бераман.

Шундай қилиб Людовик, босиб олинган мамлакатни ушлаб қолишда ҳамма

шоҳлар риюя қиладиган қоидаларга хилоф иш тутгани учун Ломбардиядан ажралди. Бундай бўлишида бирон-бир гаройиблик, ажойиблик йўқ, бари — қонуният бўйича юз берди. Бу ҳақда мен Руан кардинали билан ўша вақтда Нантда бўлган суҳбатимиздаёқ айтган эдим. Бу пайтда, оддий халқда Валентино деб аталувчи папа Александрнинг ўғли Чезаре Борджа — Романьяни забт этиш билан банд эди. Кардинал, италияликлар ҳарбга нўноқлар, деган гап қилди. Мен, французлар эса сиёсатда нўноқлар, акс ҳолда Черковни бундай кучайиб кетишига йўл қўймасдилар, деб жавоб бердим. Мана, замона кўрсатдики, Черков билан Испания Франция туфайли ўзларининг Италиядаги мулкларини кенгайтирдилар, Франция эса Черков билан Испания туфайли Италияда ҳамма нарсадан куруқ қолди. Бу воқеадан шундай хулоса чиқариш мумкин: бировнинг мулк ва қудратини оширишга хизмат қилган доғда қолади, зероки мулк ва қудратта маҳорат ва куч воситасида эришилади; маҳорат ва куч ишлатиш қобилияти эса мулк ва қудрат эгаси томонидан назар-писанд этилмайди.

IV б о б

ИСКАНДАР ЗАБТ ЭТГАН ДОРО САЛТАНАТИНИНГ ИСКАНДАР ВАФОТИДАН СЎНГ УНИНГ МЕРОСХЎРЛАРИГА ҚАРШИ НЕГА БОШ КЎТАРИБ ЧИҚМАГАНЛИГИ ҲАҚИДА

Босиб олинган ўлкаларда ҳокимиятни сақлаб қолиш нечоғлик қийинлигини кўриб, бир неча йилнинг ичида Осиёни забт этган Буюк Искандар империясининг унинг вафотидан сўнг парчаланиб кетмаганига, шоҳнинг сафдошлари қўлига тинчгина ўтганига, сафдошлари эса ўзларининг шуҳратпарастликларидан келиб чиққан балолардан ташқари ҳеч қандай қийинчилик кўрмай у юртларни бошқарганликларига ҳайрон қолмай илож йўқ. Бу масалани тушунтиришдан бурун айтиш керакки, инсоният хотирасида сақланган барча яқка ҳокимликларда мамлакатлар: ўз мулозим ва хизматқорлари ёрдамида шоҳ бошқараётган ҳамда баронлар қуршовида қирол бошқараётган давлатларга бўлинишини айтиш лозим. Биринчи тоифадаги давлатда мулозим ва хизматқорлар мансабга шоҳнинг марҳамати ва майли билан қўйилади. Иккинчисида эса, қиролнинг атрофидаги баронларда меросий мулклари, яъни кичик давлатлари, унда ўзларининг мулозимлари бўладикки, бу мулозимлар баронларни ҳукмдор деб биладилар ва табиий равишда кўнгилларида боғлиқлик сезадилар. Хизматқорлар билан бошқарилаётган давлатда шоҳнинг ҳокимияти кучлироқ бўлади, чунки бутун мамлакатнинг одамлари битта ҳукмдорни танийдилар; унинг хизматқорларига фақат мансабдор ва ишбошқарувчи сифатида бўйинсунадилар ва кўнгилларида уларга ҳеч қандай алоҳида боғлиқлик сезмайдилар.

Бизнинг давримизда турли тоифадаги давлатларга мисол қилиб, турк султони билан Франция қиролини келтириш мумкин. Турк монархияси битта ҳукмдорга бўйсунади, давлатдаги барча аҳоли унинг хизматқоридир. Мамлакат санжак деб аталувчи вилоятларга бўлинган бўлиб, санжақларга волийларни қўйиш ва алмаштиришни султон билан ҳушига қандай келса шундай қилади. Франция қироли эса ҳар биттаси ўз мулкига эга олийзотлар билан ўралган. Бу олийзот баронларни мулкларидоги фуқаро ҳукмдор деб билади ва севади. Бундан ташқари баронлар қатор имтиёзларга эгадирларки, қирол бу имтиёзларга ўзига зарар етказмаган ҳолда, яъни хоҳлаганича тегинолмайди.

Агар бу давлатларни қийсласак, султоннинг монархиясини забт этиш қийинлигини, бироқ забт этгандан сўнг ушлаб қолиш осонлигини; Францияни эса, маълум маънода, забт этиш осон-у, забт этгач ҳокимиятни ушлаб қолиш қийинлигини тушунамиз. Турк султонининг салтанатини босиб олиш қийинлигига сабаб шуки, салтанат ичидан истилочига ёрдам берадиган, ғалаён кўтарадиган, уни чорлайдиган инсон чиқиши қийин. Юқорида айтилганидек, салтанатдаги барча фуқарою мулозим султоннинг марҳамати орқали кун кўрувчи қулдир, уларни сотиб олиш қийинроқ, сотилгани ҳам орқасидан элни эргаштиролмайди. Демак тажовузчи, ола чиқишига ишонмай, ҳамжихат қаршилик кўришини ўйлаб, фақат ўз кучига таяниб иш кўриши лозим бўлади. Аммо, жангда султонни енгиб, армиясини тор-мор этса, султоннинг қонқариндошларидан бошқа ҳеч кимдан кўрқмаса бўлади. Агар истилочу уларни

ҳам қириб ташласа — бас, қаршилиқ кўрсатишга қодир куч султон салтанатида қолмайди. Ғалабагача элдан ола чиқишига умид қилмагандек, ғалабадан кейин, худди шу нуқтага таяниб, элдан хавфсирамаса бўлади.

Франция каби давлатларда эса вазият бошқача. Шухратпарастлик бобида, ёки ўзгариш ясашга эҳтиёж бобида баронлардан биронтаси билан тил бириктириш мумкин. Улар мамлакатга киришга, ғалабага ёрдам бериши мумкин. Лекин бу юртни ушлаб қолиш қийин. Чунки, ёрдам берган тарафдан ҳам, куч билан синдирилган тарафдан ҳам хавф-хатар ҳамиша тайин туради. Бу ерда қиролнинг уруғ-аймоғини қириш кифоя қилмайди. Бу ерда янги машамашани бошлайдиган ҳамиша тайёр баронлардан ҳеч бўлмаса биронтаси топилади. Чунки истилочи уларнинг хоҳишу талабларини ҳеч қачон қондиrolмайди, шунингдек уларнинг барчасини бирдан, қириб ташлаёлмайди. Улар биринчи имконият туғилиши биланоқ истилочини ҳокимиятдан ағдаришади.

Энди Доронинг шаҳаншоҳлигига муружаат қиладиган бўлсак, унинг турк султонлигига ўхшашлигини кўрамиз. Шунинг учун Искандар Дорони очиқ жангда енгиб, қўшинини чилпарчин қилиши шарт эди. Бундай ғалабадан ва Доронинг уруғ-аймоғини қириб ташлагандан кейин эса Искандар ўз ҳукмдорлигидан хавфсирамаса ҳам бўларди. Агар унинг издошлари тотув яшаганларида аҳоли томонидан ҳеч қандай қаршилиқ бўлмас эди.

Франция сингари тузумли давлатларда истилочи у каби беғам бўлолмайди. Испания, Франция, Грецияда майда ҳукмдорлар кўп бўлгани учун римликларга қарши кўзғолонлар сурункали кўтарилиб турган. Эски тузум одамлар хотирасида сақлангунга қадар Рим ҳокимияти ҳамиша лиқиллаб турган. Бироқ, хотиранинг аста-секин ўчиши, римликларнинг бениҳоя қудратлилиги ва ҳукмронликларининг узоқ давом этганлиги оқибатидагина мустаҳкам ўрнаша бошлаганлар. Кейин, римликлар ўзаро можарога киришганларида ҳар бир лашкарбоши рақиб ўзига яқин провинцияларни жангга тортадиган бўлди. Ўз подшоҳлари қирилиб кетган маҳаллий халқ римликлардан бошқа ҳукмдорни тан олмай кўйганди. Шуларни эътиборга олсак, Искандар осийча салтанатни нега осонликча ушлаб қолган-у, Пирр ва бошқа истилочилар ўз босқинларини сақлашда нега қийналганликларини тушунамиз. Асл сабаби — босқинчи голиб жанг маҳоратининг ортиқ ё камлигида эмас, балки забт этилган юртларнинг давлат тизимининг фарқидадир.

V б о б

БОСИБ ОЛИНГУНЧА ЎЗ ҚОНУН-ҚОИДАЛАРИ БЎЙИЧА ЯШАГАН МАМЛАКАТЛАР ВА ШАҲАРЛАРНИ БОШҚАРИШ ҲАҚИДА

Аввалроқ айтилганидек, агар босиб олинган юрт, шаҳар қадим-қадимдан эркинликда ўз урф ва қонунлари билан яшаб келган бўлса, уни сақлаб қолишнинг учта йўли бор. Биринчиси — батамом бузиб ташлаш; иккинчиси — у ерга кўчиб ўтиш; учинчиси — шаҳарнинг дўст сифатида қолишини сақлаб, белгиланган ўлпонни тўлашини кафолатловчи бир тўда одамга топшириб, ўз урф-одатлари бўйича яшашга имкон бериш. Кафолат олган тўда ўзининг шоҳ томонидан қўйилганини, шоҳнинг марҳамати ва қудрати билангина мансабда ўтирганини билиб, шоҳнинг йўлидан ҳеч қачон тоймайди. Шаҳарни бузмасдан ўз хоҳиши бўйича яшашга рухсат берган экансан, уни тобеликда сақлашнинг энг осон йўли — айтилган раҳбар тўдани шу шаҳарнинг одамларидан сайлашдир.

Спарта билан Рим мисолини олиб кўрайлик. Спарталиқлар Афина билан Фивани ўзлари тузган зодагон тўда ёрдамида тобеликда ушлаган бўлсалар-да, охир-оқибатда иккала шаҳардан ҳам ажралганлар. Римликлар Капуя, Карфаген, Нуманцияни тамом бузиб ташлаб, у ерларни қўлларида сақлаб қолганлар. Грецияда эса спарта усулига ўхшаш усулда, яъни зодагонлар тўдасини тузиб, аҳолини озод, қонунларини бузмай яшашига ушлаб туришга уринганлар. Бироқ бу усул ўзини оқламагач, Грециянинг кўп шаҳарларини бузиб ташлашга мажбур бўлганлар.

Аслида ҳам шаҳарни батамом бузибгина ҳокимликни сақлашдан бошқа ишончли усул йўқ. Қадимдан эркин яшаган шаҳарни эгаллаб, уни аяйдиган одамни шаҳар аямайди. Озодлик учун, эски тартиб-қоидалар учун кўтари-

лишга сабаб ҳамиша топилади. Замона ўтиши-да, истилочининг яхшиликларидан уларни ҳеч қачон унуттиролмайдди. Флоренцияликлар истибоддода юз йил яшаб ҳам барибир ўзини тиклаган Пизадек улар озодликка интилаверадилар. Минг яхшилик, минг ҳаракат қилганинг билан шаҳар аҳли озодликни, эски тартибларни қўмсайверади, интилаверади. Уларни парчалаб ҳар ёққа тарқатиб ташламагунча мақсадга эришолмайсан.

Бироқ, шаҳар ёки ўлка яккаҳоқимлик остида яшаган бўлса ва истилодан сўнг ҳокимнинг зоти қириб ташланса, шаҳар аҳолиси қурол олиб қўзғололмайдди. Чунки бир томондан у қулликка қўнмаган, иккинчи томондан эса ҳоким йўқотилгани учун янги ҳокимни топишга имконлари бўлмайдди ва улар янги қулликка тез қўнамадилар. Уларни ўзига қўнмайтириш ва хавфсизлигини таъминлаш учун истилочида имкон анча кўпдир. Республика шароитида эса ҳаёт қайноқ бўлганлигидан нафрат ва қасос олиш ҳисларида кўп бўлади; у ерда бурунги озодлик хотираси ҳеч қачон ўлмайдди ва ўлиши ҳам мумкин эмас. Шунинг учун бундай ўлка ёки шаҳар устидан ҳокимиятни сақлаб қолишнинг аниқ йўли — уларни вайрон қилиш ёки у ерга қўчиб ўтишидир.

VI б о б

ЎЗ ҚУРОЛ КУЧИ ЁКИ ЖАСОРАТИ БИДАН ҚЎЛГА КИРИТИЛАДИГАН ЯНГИ ЎЛКАЛАР ТУҒРИСИДА

Ҳокимиятни эгаллаш, шоҳ ва давлат ҳақида сўз юргизарканман, буюк шахслар мисолига мурожаат қилишимга ажабланмаслик керак. Одатда одам биров очган йўллардан юриб, катта ишлар қилганларга тақдидан иш қилади. Бироқ ҳадеб бир йўлдан кетавериш, ўзингга ўрнак қилиб олган шахсга тенг иш қилиш мумкин эмас. Ақлли киши буюк инсонларнинг йўлини танлаб, буюк инсонларга ўхшашликни истаркан, уларга тенглашишни, баслашишни эмас, улкан руҳларидан мадад олишни, руҳланишни мақсад қилиши керак. Нишоннинг жуда узоқдалигини кўрган уста мерган мўлжални сал юқори-роқдан олади. Маълумки, бунда у ўқни тепадан ўтиб кетишини эмас, ёйнинг кучини ҳисоблаган ҳолда ўқни мўлжалга тепароқдан келиб тегишини ўйлайди.

Шундай қилиб, янги ишғол қилинган ўлкаларда мустаҳкамланиб олишнинг оғир ёки энгил кечиши фотиҳ жасоратининг қўламини боғлиқ бўлади. Оддий бир одамнинг ҳокимият тепасига келишида тақдирнинг марҳамати ёки шахсий жасорати сабабчи бўлганидек, кейинчалик, ҳокимиятни сақлашдаги синовларда ҳам ўша сабаблар унга ёрдам беради, деб ўйлаш мумкин. Аммо, ҳаёт — омадга камроқ ишонган киши ҳокимиятда узоқ муддат турганини кўрсатади. Агар истилочининг бошқа қўнадиған ери бўлмай, босган ерига ўрнашса иш янада энгил кўчган.

Бироқ, ҳокимиятни тақдирнинг марҳамати ила эмас, шахсий жасорати туфайлигина қўлга олганларга ўтарканман, энг намунадилари сифатида Мусо, Кир, Тезей ва шу кабиларни кўрсатган бўлардим. Гарчи, Тангрининг иродасини бажарган Мусони мисол келтириш ортиқча бўлса-да, яратувчи билан сўзлашиш имконини берган худонинг марҳаматига ҳурмат кўрсатишимиз зарурдир. Энди Кир ва бошқа шу сингари фотиҳларга, сулола асосчиларига ўтаммиз. Зероки бу тойфа кишиларнинг ҳам қилган ишлари тепадан Мусога жўнатилган кўрсатмалардан қолишмайди. Уларнинг ҳаёт йўлларини, мардликларини мушоҳада қиларканмиз, тақдир уларга фақат истаган шаклга солиш мумкин бўлган ҳолатни яратганини, бир ашё берганини; агар шу ҳолат ва ашё бўлмаганида уларнинг жасорати бекорга сўнган бўлишини, ёки аксинча, жасоратлари бўлмаганда ҳолат ила ашё беҳуда кетган бўлиши мумкинлигини кўраммиз.

Агар Мусо ўз халқини мисрликлар қўлида қул бўлиб эзилиб ётгани устидан чиқмаганида Исроил элини ўз ортидан кетишга қўндирилмасди. Агар Ромул туғилганиданоқ ўз ҳолича тақдирга ташлаб кетилмаганида ва яна Альба унга торлик қилмаганида у ҳеч қачон Римга асос солмасди, Рим давлатига подшо бўлмасди. Форсларнинг мидияликлар остида япаш жонларига тегмаганида ва шу пайтга келиб кўп йиллик фароғатдан кейин мидияликлар ипак-

ойим, нозиктаъб халққа айланмаганларида Кир ҳеч қачон бундай чўққига кўтарилолмасди. Агар афиналикларнинг бир-биридан бегонасираб, алоҳида-алоҳида яшаётгани устидан чиқмаганида Тезей ҳам ўз жасоратини намён қилолмаган бўларди. Хуллас, бу кишиларнинг ҳар бирига бахтли ҳолат юз тутган-ку, фақат уларнинг жасоратигина бу ҳолатларнинг маъносини чаққан, натижада уларнинг ватанлари саодатга эришиб, довруғи оламга таралган.

Бу каби жасорат йўлидан борган кишига ҳокимиятни қўлга киритмоқ қийин кечса-да, сақлаб қолмоқ осон бўлади. Қийинлиги шундаки, улар кўп янги қонун ва тартибларни жорий қилишга мажбурлар. Янги тартиб ва қоидалар-сиз эса давлат ташкил этиш, уни сақлаб туриш, ўз шахсий хавфсизлигини таъминлаш мумкин эмас.

Эскиликни янгиликка алмаштиришдек қийин, бу жараённи назорат қилиш-дек хавфли, амалга ошиш ё ошмаслиги номаълум нарсани одамларга сингдиришдек азоб иш дунёда бошқа топилмайди. Шу каби ишга бел боғлаган одамга бир тарафдан эскиликдан фойда кўрувчиларнинг душманлиги қарши турса, янгиликдан фойда кўрувчиларнинг лоқайдлиги иккинчи тарафда туради. Янгиликдан фойда кўрувчиларнинг лоқайдлиги — қонунлар ҳимоясидаги эскичилардан кўрққанидан, қисман эса ҳали амалга ошмаган ва тажрибада си-наб кўрилмаган янгиликка ишончсизликдан бўлади. Эскилик тарафдорлари эса озгина имкон туғилди дегунча жон-жаҳдлари билан ҳужумга ўтадилар. Янгилар эса ланжлик билан ҳимояланадилар, буларга суянган одам эса катта хавф остида туради.

Янгилик киритишни таг-туби билан аниқлаб олиш учун жараён ўз-ўзини таъминлайдими ё йўқлигини билиш керак. Яъни четдан ёрдамга тамом тобеми, бошқаларга ялиниб-ёлвориш зарурми ёки куч ишлатаверса бўладими. Агар биринчи шароит устун чиқса, барбод бўлиши тайин, агар иккинчи шароит устун чиқса — муваффақиятсизлик эҳтимоли жуда оз. Ана шунинг учун ҳам қуролланган пайғамбарлар голиб чиққанлар, қуролсизлари ҳалок бўлганлар. Чунки, юқоридагиларга кўшимча тариқасида, одамзотнинг майли ниҳоятда ўзгарувчанлигини айтиб ўтиш лозим. Уларни ўз эътиқодинга ўтказиш осон бўлиши мумкин-у, ушлаб туриш жуда қийин. Шунинг учун одамларда ишонч тутаган пайтда куч билан қайта ишонтиришга ҳамшиша тайёр туриш керак. Мусо, Кир, Ромул, Тезейлар қуролсиз ҳолда ўзлари киритган қонунларга одамларни узоқ муддат ишонтириб туролмасдилар. Бизнинг замонамиздаги Жироламо Саванарола бунга яққол мисолдир: одамларда эътиқоду ишонч кучи тутагач, ҳали ишончи борларга мадад бериш, қайтганларни қайта ишонтириш учун у имкон тополмади.

Юқорида санаб ўтганларимга ўхшаш шахслар йўлида кўп қийинчилик, кўп хавф-хатарлар туради. Уларни енгиш учун буюк матонатга жасорат талаб этилади. Лекин мақсадга эришилгач, раъиятнинг эътирофи қозонилгач, ғайирлар йўқ қилингач, шоҳ узоқ йилларга етадиган қудрат, осойишталик, шон-шўҳрат ва бахтга муяссар бўлади.

Буюк одамлар мисолига анча кичик кўламдаги бир шахсни кўшмоқчи эдим. Гарчи айтганимдек анча кичик кўламда бўлса-да, ишларининг тизими буюкларникига айнан ўхшашдир. Мен Гиерон Сиракузалини назарда тутаялман. Тақдир унга қулай шароит яратди холос: зулм остида яшаётган сиракузаликлар уни лашкарбоши қилиб сайлашди. У эса фақат ўзининг хизматлари эвазига оддий одамдан Сиракузанинг шоҳлиги даражасига етди. Тўғри, у чўққига эришгунга қадар ҳам шундай мард эдики, қадимги тарихчи айтганидек, “*nihle illi deerat ad regnandum praeter regnum*”¹. У эски кўшинни тарқатиб, янгисини тўплади. Эски иттифоқчиларни рад этиб, янгилари билан шартномалар тузди. Ўз кўшини, ўзининг янги иттифоқчиларидан иборат ана шундай пойдевор устида у истаган иморатини қуриш имкониятига эга бўлди. Яъни ҳокимиятни олиш учун жуда кўп заҳмат чекиб, уни осонликча сақлаб турди.

¹ “Шоҳлик қилиш учун унга фақат шоҳлик етишмасди” (лот.).

VII б о б

**БИРОВНИНГ ҚУРОЛИ ЁКИ ТАҚДИР МАРҲАМАТИ БИЛАН
ҚЎЛГА КИРУВЧИ ЯНГИ ДАВЛАТ ҲАҚИДА**

Ваҳоланки, хукмдорликка ўз жасорати биланмас, тақдир марҳамати ила эришган одамларнинг салтанатни ушлаб қолиши жуда қийиндир. Гўёки мақсадга учиб келиб эришади-ю, кейин бирданига кўп қийинчиликларга дуч келади. Мен бу ерда хукмдорликка пул, ёки бирон шахснинг марҳамати орқали эришган кишиларни назарда тутаяпман. Бундай ҳодисалар — Доро ўзининг шон-шухрати ва хавфсизлигини ўйлаб хукмдорлар тайинлаган Грециянинг Иония ва Геллеспонт вилоятларидаги шаҳарларда ёки зоти тахт кўрмаган одамлар, қўшин бошилар солдатларни пул билан сотиб олиб ўзларини император қилиб сайлатганларида Римда анча-мунча бўлган.

Хукмдорликка шу йўл билан чиққанларнинг келажаги тақдир ўйинига ва уни кўтарганларнинг ихтиёрига тўлиғича боғлиқлигидан, айтиш жоизки, бу икки куч дунёдаги энг ўзгарувчан, энг инжиқ нарсалар бўлгани учун, бундай хукмдорлар узоқ туролмайдилар, ўзлари ҳам ҳокимиятни сақлашни билмайдилар. Узоқ туролмасликларига сабаб: умр бўйи кичик мансабда юрган, иқтидорию жасорати ўртача, хукмфармоликни ўрганадиган жойи ҳам йўқлигидандир. Сақлашни уddалай олмасликларига эса ишончли суянчиқ ва иттифоқчилари йўқлигидандир. Гойибдан келиб қолган бу хукмдор табиатдаги жуда тез ўсадиган ҳар бир нарсадек на бир тузукроқ илдиз, на бутоқ отишга улурадилар, оқибатда об-ҳавонинг биринчи бузилишидаёқ нобуд бўладилар. Фақат росмана жасорат эгасигина тўсатдан чўққига кўтарилса тақдир кўшқўллаб тошпирган нарсани, яъни тожу тахтни сақлаб қола олади. Бошқалар тахтни эгаллагунча йиллаб тайёрлаган шартларни тезликда тайёрлай олади.

Жасорати ва тақдир марҳамати ила юксакликка эришувни ҳали эсимизда бор икки инсоннинг ҳаёти мисолида кўрсатиб ўтмоқчиман. Булар — Франческо Сфорца ва Чезаре Боржалардир. Франческо Милан герцоглигига керагича катта жасоратлар кўрсатиб эришди-да, уни қўлида сақлади. Авом тилида герцог Валентино номи билан машҳур Чезаре Боржа эса хукмдорликка тақдир марҳамати ила юксакликка чиққан отасининг ёрдамида эришди ва ақлли, жасоратли инсон эканлигидан, бировнинг ёрдамида эришган давлатида илдиз отишга жуда кўп уринди, катта заҳмат чекди, шунга қарамай, отасининг ўлимидан сўнг баридан айрилди. Илгари бисёр айтганимдек, бурундан ташланмаган пойдеворни, кейинчалик, катта жасорат-ла бутун иморатни хавф остига қўйиб ҳам яратиш мумкин.

Герцог Боржанинг ҳаракатларини кузатиб, келажақдаги давлатига пишиқ пойдевор яратганига амин бўлиш қийин эмас. Мен худди ана шу воқеаларни таҳлил этишни истардим. Чунки бўлажак давлат бошлиғига, бундан ортиқ ўтигли мисолни ҳаёлимга келтиролмастирман. Ақлу идрок, жасорати ҳам инқироздан сақлаб қололмаганига эса герцог эмас — тақдир ўйинининг маккорлиги айбдордир.

Папа Александр VI ўғли бўлмиш герцог Боржани юксак чўққиларга кўтаришни хоҳларди. Бироқ бунга ҳозирги кунда ва келажақда анча-мунча тўсиқлар бўлишини биларди. Черковга тегишли мулклардан бошқа мулки йўқлигини тан олганча, улардан биронтаси ўғлига беролмаслигини, бунга Милан герцоги ва Фаэнца билан Риминини ўз оталиғига олиб улурган венецияликлар йўл қўймасликларини биларди. Бундан ташқари, Италияда ёллаш мумкин бўлган қўшинлар папанинг кучайишидан хавфсирайдиган хукмдорларда ва уларнинг ҳамтовоқларида, яъни Орсини билан Колоннада эди. Шундай қилиб, бир-икки давлатни қийинчиликсиз эгаллаш учун Италиядаги ҳозирги тузумни бузиш, давлатлар ўртасида низолар чиқариш зарур эди. Венецияликларнинг ўз манфаатларини кўзлаб Францияни Италияга киришга чорлаганлари бунга анча қўл келди. Папа бунга ҳалақит қилиш ўрнига қирол Людовикнинг аввалги никоҳини бекор қилиб, қайтага ёрдам берди.

Шундай қилиб, венецияликларнинг ёрдами ҳамда Александрнинг розилиги билан фаранг қироли Италияга кирди. Миланга етиб келиши биланоқ папага ёрдамчи қўшин жўнатди, бу қўшин ёрдамида папа Романьяни босиб олди. Папанинг бу ишига ҳеч ким индамаганига сабаб фақат битта — орқасида қирол турганлиги эди. Хуллас, шу йўл билан Романья герцог Боржа қўли-

га ўтди. Колонна партиясига зарба берилди. Бироқ герцог ундан нарига иста-са-да ўтолмас, чунки икки масала бунга йўл қўймасди: биринчиси, ўз аскар-ларига ишончи йўқолганида, иккинчиси, Франциянинг ниятларида эди. Бош-кача айтганда, герцог ёллаган Орсинининг аскарлари панд беришидан хавфси-ради, яъни улар кетиб қолишади ёки забтнинг маҳсулини тортиб олишади деб ўйлади. Франция ҳам худди шундай қилиши мумкин эди. Орсинининг солдат-ларидан, Фаэнцани эгаллаб бўлиб, Болоньяга ҳужум бошлаганида уларнинг атай ланжлик қилаётганини сезганида хавфсирашга тушди. Қирол масаласида эса сабаб қуйидагича эди: Боржа — Урбинони эгаллаб Тосканага аскар сур-ганда қирол уни қайтишга мажбурлади. Шундан кейин герцог бировнинг куро-лига ва бировнинг раҳнамолигига суянмасликка қарор берди.

Энг аввал у Орсини ва Колонна партияларининг кучини кесди. Бунинг учун шу икки партия тарафида турувчи Римдаги нобилларни кўшинда ҳамда бошқарувда лавозимларга ўтказиб, катта маошлар тайинлаб ўзига оғдириб олди. Нобиллар ўз партияларидан кечиб герцог тарафдорларига айланди. Кейин Ко-лонна партияси раҳбарларини қириб, Орсини раҳбарларини гумдон қилиш учун имкон пойлаб юрди. Шунда жуда яхши имкон туғилди ва у имконнинг яхшилигидан-да ортиқ усталик билан фойдаланди. Орсинилар Черковнинг ку-чайиши ўзларини ҳалокатга йўлиқтиришини сезиб қолиб, Перужа яқинидаги Мажонда тўпландилар. Бу тўпланиш кейинчалик герцог учун даҳшатли воқе-аларни туғдирди. Урбинодаги галаён, Романьядаги норозиликлар шулар жум-ласидандир. Бироқ герцог бу силкинишларни фаранглар ёрдамида тинчитди.

Бурунги мавқеини тиклагач, эндиликда ўзини хатарга қўймаслик учун Францияга ҳам ёки бошқа четдаги кучга суянмасликка қарор қилиб, алдаш йўлига ўтди. У Орсиниларнинг кўзини шунчалик шамғалат қилдики улар синь-ор Паолони яраш элчиси сифатида жўнатдилар. Герцог синьор Паолони мулоза-матни чўққига чиқариб қўйиб қабул айлади, унга кийимлар, отлар ва пул совға қилди. Шунга лаққа учган орсинилар Синигалияга бориб унинг қўлига тушдилар. Партиялар бошлиқларини шу тариқа йўқотиб, тарафдорларини эса оғдириб олгач, ўзига мустаҳкам пойдевор яратди. Унинг қўлида бугун Романья ва Урбино герцоглиги мужассамлашганди. Муҳими эса, хукмдорлигидан фароғат тошган халқнинг меҳри қозонилганлигида эди.

Герцогнинг халқ меҳри хусусидаги ишлари ўрناق ва эътиборга лойиқли-гидан унга алоҳида тўхталишни истардим. Романья герцоггача пасткаш хукм-дорлар қўлида эди. Улар элнинг фароғатини эмас, уни шилишни, мамлакатда тотувликни эмас, низоларни авж олдиришни ўйлардилар, мамлакат каззоб-лар таловидан, низолардан, қонунбузар бедодликлар азоб чекарди. Герцог Ро-маньяни эгаллагач бебошликларни тинчитиш, барчанинг олий ҳокимиятга бўйсун-ишини таъминлаш мақсадида мессер Рамиро де Оркони бугун ҳуқуқларни берган ҳолда мухтор вакил этиб тайинлади. Қаттиққўл, чўрткесар феъли мессер Рамиро қисқа вақтда Романьяда низоларни тугатиб, тартиб ўрнатди, бебош бузуқилар дағ-дағ титрайдиган бўлди. Шунда, ҳокимиятнинг бир қўлда жам-ланиши рабъятни дарғазаб қилиши мумкинлигини ўйлаб, бу аҳволга барҳам берди. Урнига ардоқли бир шахс раислигида фуқаро судини ташкил этди. Бу судда ҳар бир шаҳарнинг ўз ҳимоячиси бор эди. Бундан ташқари мессер Ра-миронинг қаттиққўллиги элда маълум норозилик туғдирганини билганидан ўзини оқлаб олмоқчи бўлди. Яъниким, мабодо шафқатсизлик юз берган эса-да, бунда мен эмас, чўрткесар ноибим айбдор, деган маънода. Хуллас, бир куни эрталаб Чезенанинг ўрталик майдолида герцогнинг буйруғига биноан қонга бўялган кунда ва қилич билан ёнма-ён мессер Рамиро де Оркони иккита бўлинган жасадини қўйиб қўйишди. Бу манзаранинг даҳшати оломон-ни қониқтириш қаторида анча эсанкиратди ҳам.

Энди четлашиб кетган мавзуимизга қайтамиз. Шундай қилиб герцог ўз кўшинига эга бўлди, хавф туғдираётган кўшни кўшинларнинг каттагина қис-мини тор-мор келтирди, бу билан эса қудратга кириб хавфсизлигини таъ-минлади. Унинг йўлида фақат Франция қироли қолганди. Чунки кечикиб бўлса-да, кўзи очилган қирол герцогнинг янги истилоларига йўл қўймасди. Шу-нинг учун герцог атрофдан янги иттифоқчилар излай бошлади ва Францияга муносабатини бурунги қатъий дўстликдан эгилувчанликка ўзгартирди. Худди шу пайтда французлар Гагани куршовга олган испанларга қарши кўшин тор-тиб, Неаполга юриш бошлаганди. Герцогнинг нияти Франция билан муноса-батларни узиб, орани очиқ қилиб олмоқчи эди. Ва агарда папа Александр салгина узокроқ яшаганда бунга эришарди ҳам.

Бу айтилганлар Герцогнинг бугунни ўйлаб қилган ишлари бўлса, келажак хусусида ташвиши — отаси Александр ўрнига кимнинг папа бўлиб сайланиши билан боғлиқ эди. Чунки, бўлажак папа нафақат унга қаршилик қилиши, балки отаси берган нарсаларни тортиб олиши ҳам мумкин эди. Бунга чек қўйиш учун у тўртта эҳтиёт чорасини мўлжаллади. Биринчиси, янги папа дастак сифатида кўтармаслиги учун ўзи хонавайрон қилган эски хукмдорларни уруғ-аймоғи билан қириб ташлаш. Иккинчиси, Александрнинг бўлажак воясига жоловлаб туриш учун Рим нобилларини ўзига оғдириш. Учтинчиси, Кардиналлар ҳайъатида ўз кишиларини қўпайтириш. Тўртинчиси, Александрнинг ўлимидан сўнг четдан келадиган биринчи зарбага дош бера оладиган даражада давлатини кенгайтириш эди. Папа ўлган пайтда герцогнинг уч режаси амалга ошган, тўртинчиси ҳам деярлик ниҳояланиб қолганди. Ўзи хонавайрон қилган эски хукмдорларнинг кўли етган барчасини қирган, фақат бириккитасигина қочиб қутулганди; Рим нобилларини ўзига оғдирганди; кардиналлар ҳайъатида тарафдорлари кўпчилик эди. Давлатини кенгайтириш борасида эса Тосканияни ишғол қилишга бел боғларкан — Перужа билан Пьембонони забт этган, Пизани эса оталиғига олиб улгурганди. Неаполитаниядан испанлар томонидан сиқиб чиқарилган Франция энди хавfli эмасди. Энди Франция билан Испания герцогнинг раъбатини олиш учун унга мукофотлар таклиф этишаётганди. Хуллас, Пизани эгаллаш учун ҳам бир қадам қолган эди: Пизадан кейин Сиена билан Лукка, бир томондан қўрққанлари сабабли, иккинчи томондан флоренцияликларга аччиқ қилиб, ўзлари таслим бўлишарди. Натижада флоренцияликлар ҳам танг аҳволда қолишарди. Бу ишларнинг бари папа ўлган йилнинг охиридаёқ амалга ошиши ва амалга ошгудек бўлса герцог на бировнинг қуролига, на бировнинг омади-ю, қош-қовоғига боғлиқлиги бўлмаган, фақат ўзининг жасоратию қудрати билан яшовчи қудратли ва обрўли хукмдорга айланарди. Афсуски, у отасининг ўлимигача фақат беш йил қолгандагина биринчи марта қилич яланғочлагани сабабли фақат битта — Романья давлатини тўлиқ забт этди. Иккинчи давлатни ярим-ёрти эгаллаганча оро йўлда, икки тарафдан кучли нодўст қўшин ичида қолди. Боз устига, тузалмас дардга чалинди.

Герцогдаги қаҳрли жасорат, одамларнинг керагини ром қилиб эргаштириш нокарагини четлаштириш санъати, қисқа вақт ичида давлатига яратган асос шунчалик кучли эдики, икки томонидан икки душман қўшини қисиб турганига қарамай ҳам қийинчиликларни енгиб чиқарди — агар касал бўлиб қолмаганда. Давлатининг пойдевори нечоғлик мустаҳкамлигига биз қуйидагиларни кўриб амин бўлганмиз: Романья уни бир ойдан ошиқроқ вақт кутиб турган; ўлар ҳолатда Римда ётганда ҳам четдан таҳдидсиз бежавотир яшаган; Бальони, Орсини ва Вителлилар Римга келиб ҳеч кимни ўзлари билан эргаштириб кетолмаганлар; папанинг сайловида гарчи айнан унинг айтган кишиси ўтмаган бўлса-да, лекин у истамаган киши сайланмади. Папа Александрнинг худди вафоти кунларида ўзи ҳам бедаво дардга чалинмаганида у албата ҳамма ниятига эришарди, ҳамма тўсиқни енгарди. Папа Юлий II сайланаётган кунлари у менга шундай деганди: Отамнинг ўлишига тайёргарлик кўриб, ҳар қандай вазиятдан чиқиш йўлини ўйлаб қўйиб, бир нарсани унутган эканман — ўзимнинг ўлимим яқинлигини.

Герцогнинг ишларини назардан ўтказарканман, хатоси бор экан деб таъна қиладиган бирон белги кўрмадим. Аксинча, тақдир марҳумати ёки бировнинг кучи билан тахтга эришадиган одамга барча соҳада ўрناق бўлиши мумкин деб ўйладим. Юксак мақсадни, қамрови кенг ишга фақат шу усулни тутиб эришиш мумкин, бошқачаси бўлмайди. Унинг мақсадига етишишига фақат Александрнинг ўлими ва ўзининг дарди бедавога чалинганигина халал берди. Хулоса шуки, янги тузилган давлатда душманлардан сақланишда, дўст ортиришда, куч ва ҳийла ишлатиб ғолиб келишда, халқни даҳшатга солиш ва меҳрини қозонишда, аскарларни интизомли ва ҳурмат кўрсатадиган қилиб тарбиялашда, ишончли ва садоқатли қўшин тузишда, зарар келтириши аниқ ёки мумкин бўлган кишиларни йўқ қилишда; эски тартибларни янгилашда, комил ишонч туедирмайдиган қўшиндан қутулиб, ўз қўшинини тузишда, қаттиққўллик ва меҳр, бағрикенглик ва саховат кўрғазилда; хукмдорлар ва қиролларни мулозамат билан ёрдам кўрсатадиган, душманлик қилишдан эса тийиб турадиган даражадаги дўстона муносабатлар ўрнатишда — янги давлат тепасига келган одамлар учун герцогнинг хатти-ҳаракатларидан кўра яхшироқ ўрناق топилмаса керак.

Уни фақат бир нарсада — Юлийнинг Черков раҳбарлигига сайланишидагина хато қилди деб айблаш мумкин. Чунки у ўзи истаган одам номзодини ўтказолмаган тақдирда ҳам, истамаган одамни яқинлашгирмасликка қудрати етарди. Шундай экан ўзи бир замонлар хафа қилган, ҳамда сайланиб қолсалар ундан хавфсирайдиган кардиналларни папа сайловига яқинлашгирмаслиги лозим эди. Чунки одам зоти ёки кўрққани учун ёки ёмон кўргани учун қасос олади. Сан-Пьетро ин Винкула, Колонна, Сан-Жорджо, Асканиолар герцог томонидан хавфчилик кўргандилар, қолганлар ҳам сайлангач ундан кўрқшга асослари бор эди. Испанлар билан Руан кардиналигина бундан мустасно эдилар. Испанлар қариндошлик томонлари борлигидан, руанлик эса — орқасидаги фаранг қиролининг қудратига ишониб герцогдан хавфсирамаган бўларди. Шунинг учун биринчи навбатда папаликка испанлардан биронтасини, иложи топилмас экан Руан кардиналини сайлаш лозим эди. Сан-Пьетро ин Винкула эса мутлақо тўғри келмасди. Бу дунёдаги мартабаси улуғ кимсалар, кейин кўрган яхшиликлари эвазига аввали задаликни унутишиб юборадилар деб ўйлаган одам хато қилади. Хуллас герцог шундай хатога йўл қўйди ва бу нарса ўзини ҳалокатта олиб келди.

VIII б о б

ЎВУЗЛИК ЙЎЛИ БИЛАН ҲОКИМИЯТНИ ҚЎЛГА ОЛУВЧИЛАР ҲАҚИДА

Бироқ шоҳ бўлишнинг на тақдир марҳаматига, на жасоратта алоқаси бўлмаган яна икки усули борки, уларни гапирмай ўтиш нотўғри деб ўйлайман. Аслида улардан биттаси республика тўғрисида сўз юритилганда эсланса яхши бўлади. Мен оддий одамнинг жиноят йўлидан бориб, ёки фуқаронинг мурувати орқали олий ҳукмдорликка эришувларини назарда тутаяпман. Ўвузлик хусусида гапирарканман битта қадимдан, битта шу кунлардан мисол келтирмақчиман. Зероки шу иккови яққол манзара беради.

Сицилиялик Агафокл нафақат оддий, балки ҳамма паст назар билан қарайдиган, ҳазар қиладиган табақадан чиқиб, Сиракузанинг подшоси бўлди. У кулол оиласида туғилиб, ёшлигиданоқ виждонни бир чеккага суриб қўядиган палапартиш ҳаёт кечирди. Бироқ, руҳию бадани метин бўлганлигидан аскарликка ёлланди ва аста силжиб-силжиб Сицилия претори этиб сайланди. Бу мансабда яхшилаб ўрнашиб олгач, Сиракуза подшослигини кўзлади, яъни одамлар кўнгилли равишда унга берган бошлиқликни батамом ўзиники қилиб олмоқчи бўлди. Бу ниятига ўша пайтда Сицилияда юрган карфагенлик Гамилкарни ошно этди-да, бир кун эрталаб республика ҳаётига оид масалалар бор, деган баҳонада халқни ва Сиракуза сенатини тўшлади. Барча йиғилгандан кейин солдатларга келишилган ишорани берди ва улар ҳамма сенаторларни ва элнинг бойларини қириб ташлашди. Бу ўвузликдан сўнг Агафокл ўз юртдошларидан зигирчалик ҳам қаршилик кўрмай шоҳлик қила бошлади. Гарчи у карфагенликлар томонидан икки марта тор-мор этилган ва қуршовда қолган бўлса-да, шаҳарни топширмади. Қўшиннинг бир қисмини шаҳар ҳимоясига қолдириб, бир қисми билан Африкага бостириб кирди ва карфагенликларни Сиракуза қуршовидан воз кечишларига мажбурлади. Кейин янада уларни танг аҳволга солиб, ниҳоят сулҳ тузишга кўндирди. Карфагенликлар Африка билан чегараланиб Сицилияни Агафоклга қолдиришди.

Агафоклнинг ҳаёти ва ишларини диққат бериб ўрганиб чиқсак, унинг эришганларида тақдир марҳамати ҳечам ёки деярли ҳеч йўқ. Ҳукмдорликка у бировнинг оталиқ ёрдамида эмас, жуда кўп хавф-хатарлар, иссиқ-совуқ ва етишмовчиликларга тўла кўшин ҳаёти билан эришди, ҳокимиятни ҳам жасур ҳаракатлари, қаттиққўллиги билан сақлаб қолди. Аммо ўз юртдошларининг қирғинини, хиёнат, сотқинлигини, шафқатсизлигини, муртадлигини мардона жасорат деб атаёлмаймиз. Буларнинг бари билан ҳукмдорликка эришиш мумкин, лекин шон-шухратга эришиш мумкин эмас. Агарда унинг хавф-хатарга қарши жасорат-ла боргани, метин иродаси ила қийинчиликларни енгганини машхур саркардаларга бемалол қийслаб, тенг келади дейиш мумкин

бўлса; инсонгарчиликдан ташқари шафқатсизлиги, бошқа қилган жиноятларини буюк шахсларга қиёслай олмаймиз. Демак, тақдир марҳамати ва ҳақиқий жасорат деб, Агофокл ишларини айтиш мумкин эмас.

Бизнинг замондошимиз, папа Александр даврида бошқа бир воқеа рўй берди. Фермолик Оливеротто ёшлигида етим қолиб, тоғаси Жованни Фольянининг уйида ўсиб улғайди. Усмирлигидаёқ Паоло Вителли қўлига аскар бўлиб ёлланди. Мақсади — ҳарбий санъатни ўрганиб, шу йўлда яхши лавозимларни эгаллаш эди. Паоло ўлгач эса, унинг укаси Вителлюццо қўлига ўтди ва табиатан зийрак, кучли, жасур бўлганидан тез орада қўшинда биринчи шахста айланди. Аммо бировнинг айтганини қилиб юраверишни ор билиб, она юрти Фермони эгаллашни орзу қилди. Бунинг учун Вителлидан оқ фотиҳа олди ва ватандошларининг озодлигидан кўра қуллигини афзал кўрувчи бир неча фермоликни ўзига шерик қилди. Шундан сўнг тоғаси Жованни Фольянига хат ёзиб, кўп йиллик жудоликдан кейин тоғасини ва тутилган жойларини кўриш орзусида эканлигини ва йўл-йўлакай меросдаги улуши ҳақидаги масалани гаплашиб олмоқчилигини қистирди. Хатида у яна, мақсади — фақат яхши ном қозониш эканлигини, умрини бекорга ўтказмаганини юртдошларига кўз-кўз қилмоқчилигини, шунинг учун дўстлари ва хизматкорларидан иборат юз кишилик жўралари билан тантанали вазиятда кирмоқчилигини айтиб ижозат сўради. Бу нарса фақат ўзига эмас, отаси ўрнида турган тоғасига ҳам иззат-обрў келтиришни қистирди. Ва яна, Фермо аҳли ҳам кўпчилик бўлиб, тантанали кутиб олишса, буни тоғаси уюшгирса, деб илтимос қилди. Жованни Фольяни жиянининг илтимосини айтгандек бажарди. Фермо аҳолиси Оливероттони дабдаба билан кутиб олди. Оливеротто ўз уйига қўниб, машъум режасининг тайёргарлиги пишгунча бир неча кун қутди. Кейин тоғаси Жованни Фольяни бошлиқ Фермо шаҳарчасини барча атоқли одамларини уйига базмга чақирди. Базмдаги одатий еб-ичиш, ўйин-қулги тутагач, Оливеротто қасдма-қасдликка Папа Александр ва унинг ўғли Чезаре Боржанинг ишларини улуғлаб, кўкларга кўтара бошлади. Жованни ва бошқа меҳмонлар унга жавоб қайтара бошлаганларида эса Оливеротто ўрнидан турди-да, бундай мавзуни холироқ ўтириб гаплашган маъқул деб, ичкари хоналарга етаклади. Тоғаси ва шаҳарнинг атоқли одамлари унинг кетидан ичкарига ўтишди. Лекин кириб ҳали ўтириб улгуримасданоқ, пистирмадаги солдатлар бостириб кириб, барини ўлдиришди. Чавақлашни тутатишгач, Оливеротто отланди-да, шаҳар бўйлаб отини учириб ўтиб олий магистратни куришди олди. Даҳшатга тушган магистрат унга бўйсуниди, янги бошқарма тузилди ва Оливеротто шаҳар ҳукмдори этиб сайланди.

Норозлиги туфайли зарар етказиши мумкин деб ўйлаган одамларни яна кириб ташлаб, бошқатдан ҳарбий-фуқаролик қонунларини жорий қилиб ҳокимиятни мустаҳкамлаб олди. Шундан кейин Фермо ичида бутунлай бежавотир, боз устига яқин агрофлагиларга даҳшат солиб яшай бошлади. Худди Агафоклга ўхшаб шаҳардан уриб чиқариш жуда қийин бўлганидан уни алданиш фақат Чезаре Боржагина уддалади. Аввал ҳикоя қилинганидек, Орсини ва Вителли оилалари найранг билан Синигалияга таклиф этилганида Оливеротто у ерга ўзини жасурлик ва ёвузликдаги устози Вителлюцци билан келди ва ўша ерда бўғиб ўлдирилди. Бу воқеа Оливероттонинг падарқушлигидан бир йил ўтгач содир бўлди.

Эҳтимол баъзиларни, нега энди мақсадларига ёвузлик ва сотқинлик билан эришган Агафокл ва у кабилар юртларида узоқ ва хотиржам яшашлари мумкин ва яшаганлар, бемалол ташқи ҳужумдан ҳимояланганлар, юртдошларининг фитнаю суиқасдларига учрамаганлар, ваҳоланки, бошқалар гала-говур уруш шароити у ёқда турсин, тинчлик пайтида ҳам шафқатсизлик қилсаларда ҳукмдорликни сақлаб қололмаганлар, деган масала қийнаши мумкин. Менинг фикримча, шафқатсизликни шафқатсизликдан фарқи бор. Агар, ёмон нарсани яхши деб таъбирлашга руҳсат этилса, шафқатсизлик ўз хавфсизлигини таъминлаш учун бирданига амала оширилса, у доимий мақсадга айлан-тирилмаса ҳамда кейинги фаолият эл фаровонлигига йўналтирилса яхши. Бирок, у оз-моздан бошланиб, сўнг кўпаяверса ва ҳеч қачон тўхтамаса, эл фаровонлиги ўйланмаса — у ёмон. Агафоклдек биринчи усули қўлланилса, худо ва бандаларининг ёрдамида ҳокимиятни сақлаш мумкин, иккинчи йўлдан борилса мумкин эмас.

Хулоса шуки, ҳокимиятни қўлга олаётган шахс бундан жабрланадиган-

¹ О т т о - о ц ц о — қўшимчалари кичик, “зода” маъносини билдириб, ота ёки ака Вителли бўлса ука ёки ўғил (тутилган) Вителлюццо аталган (*тарж. изоҳи*).

ларнинг барини ҳисобга олиб, аста-секин эмас, барини бирдан йўқотиши керак. Шунда одамлар оз-оздан тинчланадилар, ҳукмдор ҳам яхшилик қила бориб, уларнинг меҳрини қозониши мумкин. Кимда-ким пайсалланиб, ёки ёмонлик ниятида туравериб, яхшиликка ўтмас экан, у ҳеч қачон қонли қиличини қинига солмайди. Кундан-кунга янгидан-янги хўрлик ва ҳақоратларга солаётган фуқаросига ҳеч қачон суянолмайди. Демак, озор беришни бирдан тўхташ лозим, озор қанча оз бўлса, ундан қайтадиган зарар ҳам шунча оздир. Элга яхшилик қилишни эса оз-оздан узоқ муддатга чўзиш керак-ки, унинг таъми яхшироқ сингади. Ҳукмдор учун яхши ва ёмон кунларда ҳам раъиятга муомала муносабатини ўзгартирмаслиги энг муҳим нарсадир. Чунки, оғир замонада ёмонлик қилиш — кеч, яхшиликни эса, мажбурлигидан қилаётган деб ўйлашгандан миннатдор бўлишмайди.

IX б о б

САЙЛАНУВЧИ ЯККАҲОКИМЛИК

Энди бир шахснинг ёвузлик ва гайриқонуний йўллар билан эмас, фуқароларнинг илтифоти сабабли ҳукмдор бўладиган вазиятларга ўтаман. Бу ўринда шахсий жасорат ёки омад эмас, кўпроқ омадли айёрлик керак бўлади. Бу каби яккаҳокимликни фуқаролик яккаҳокимлиги деб аташ мумкин бўлиб, у зодагонлар ёки халқ талаби билан жорий этилади. Зероки, дунёда шу икки ибтидога бўлинмаган шаҳарнинг ўзи йўқ. Зодагонлар ибтидоси халқ ибтидосини ҳамини қайириб олишга ва эзиб сувини ичишга интилади, халқ эса ҳамини зодагонларнинг хўрлик ва эзишидан кутулишга ҳаракат қилади. Ибтидоларнинг бу кураши доимо уч якунга — ё яккаҳокимликка, ё бошбошдоқликка, ё озодликка олиб боради.

Яккаҳокимлик, қулай шароит қай бирига биринчи тўғри келиб қолишига қараб ё зодагонлар, ё халқ томонидан жорий этилади. Зодагонлар халққа бас келолмаётганини кўриб, ораларидан биронта кишини ҳукмдор қилиб кўтардилар-да, унинг орқасида халқни эзаверадилар. Халқ ҳам зодагонларнинг кирдикорларига бас келолмаётганини сезиб, бизни ҳимоя қилади, деган маънода бир кишини кўтаради. Зодагонлар кўтарган одамнинг халқ кўтарган одамга нисбатан ҳокимиятни ушлаб туриши қийинроқ кечади. Чунки у, ҳар бири ўзини ҳукмдор билан тенг кўрувчи зодагонлар курсовида туради. Натижада, буйруқ ҳам беролмайди, мустақил фикрга ҳам эга бўлолмайди. Бундан ташқари, зодагонларнинг ишпахасини қондириш йўлида ҳалол, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмай бошқариши мумкин эмас. Халқ кўтарган кишининг атрофида эса бўйсуннишни истамаган одамлар бутунлай бўлади ёки деярли бутунлай бўлмайди. У ҳалол ишлаши мумкин. Чунки халқ талабининг ўзи ҳалол. Халқ хўрликдан, фирромликдан ҳимоя қилишни талаб қилади ҳолос. Зодагонлар эса халқни талашни, хўрлашни талаб этишади. Бунинг устига, душманга айланган халққа бас келиб бўлмайди, чунки у кўпчиликдир. Душманга айланган зодагонларга эса улар озчилик бўлгани учун бас келиш мумкин. Масаланинг бошқа томони бор: халқ жуда нари борса ҳукмдордан юз ўтиради ҳолос. Зодагонлар эса юз ўтиришдан ташқари қарши ҳаракат қилади. Чунки зодагонлар маккор, узоқни кўриб иш қиладиган, соғ қолиш йўлларини олдиндан қидирадиган, кучлининг олдида ялтоқланадиган бўлади. Яна бир нарсани илова қиламан: ҳукмдор — халқни танлаш имконидан маҳрум, зодагонларни эса танлай олади. Чунки жазолаш, марҳамат кўрсатиш, ўзига яқинлаштириш ёки четга суриб ташлаш унинг ҳукмидадир.

Кейинги жумлани батафсилроқ тушунтираман. Зодагонлар билан уларнинг сенга муносабатига қараб, айнан шундай муомала қилмоқ керак. Улар муносабати икки хил бўлади. Бири ҳукмдорнинг чекига неки тушса, шуни бирга тортишга тайёрлигини кўрсатади. Иккинчиси эса бунинг акси. Биринчи тоифани, агар улар манфаат нуқтаи назариданмас, чин дилдан дўст бўлсалар алқаш керак. Иккинчи тоифадагиларга эса иккига ажратиб қараш керак. Чунки уларнинг ичиди табиий қўрқоқ ёки жасорати етишмасликдан бир тану бир жонликка ўтмаётганлари бўлади. Булардан, айниқса, ичиди бирон соҳанинг мутахассислари бўлса фойдаланиш мумкин. Иккинчи тоифаси эса — шухрат-парастлар бўлади, ҳукмдордан кўра ўзини кўпроқ ўйлайди. Булардан эҳтиёт

бўлиш керак ва очиқ душманлардан қўрққандек қўрқиш керак. Чунки қалтис вазиятда улар ҳукмдорни ҳалок қилишга ҳамиша ёрдам берадилар.

Шундай қилиб, агар ҳукмдор халқ ёрдамида ҳокимиятга келган бўлса халқнинг дўстлигини сақлашга доим уриниши керак, зероки бу қийин ишмас, чунки халқ фақат ўзини алдов ва ҳийладан ҳимоя қилишни сўрайди. Агар ҳукмдор халқнинг истагига зид ўлароқ, зодагонлар ёрдамида ҳокимиятга келган бўлса ҳам, барибир халқ раъини ўзига қаратмоғи унинг биринчи вазифаси бўлмоғи лозим. Бу жуда осон, фақат уни ҳимояга олмоқ керак. Инсон феъли шундайки, ёмонлик кутган кишиси яхшилик қила бошласа, уни ҳокимиятга ўзи олиб келган вазиятдагидан ҳам кўпроқ яхши кўриб қолади. Халқнинг меҳру садоқатини турли йўллар билан қозониш мумкин. Бироқ улар вазиятга қараб ўзгариб тургани ва маълум қонун-қоидага келтириш мумкинмаслигидан уларни таҳлил этмайман.

Хулоса сифатида шунини айтишим керакки, ҳукмдор халқ меҳрини қозониши керак, акс ҳолда қийин кунларда албатта ҳокимиятдан ағдарилади. Спартанинг ҳукмдори Набид бутун Грециянинг ва енгилмас Рим аскарларининг бирлашган кучларига қарши қуршовда туриб тахтини ва ватанини сақлаб қолди. Душман яқинлашганда у бир ҳовучгина одамни йўқ қилди ва шу билан ҳокимиятни мустаҳкамлади. Мабодо у халқ билан душман бўлганида жузбий тадбир унга қор қилмас эди. Менга бу ерда, халққа ишониш — қум устида иморат қуриш, деган ҳамма биладиган мақолни келтириб эътироз билдирмай қўя қолишсин. Ушбу мақол, халқ ичидан чиқиб машҳур бўлган, ҳали ҳокимиятга эришмаган оддий одамга нисбатан ишлатилса тўғри. Бу одам душман ёки ҳокимият қўлига тушсам халқ мени кутқариб олади, деб ўйлайди ва ҳақиқатан ҳам хато қилади. Худди Римдаги ака-ука Гракхлар, Флоренциядаги мессер Жоржо Скалилар алдангандек, шубҳасиз алданади. Лекин бу ерда ҳукмдор устида гап кетяпти. Халқдан илтимос қиладиган эмас, халққа буюрадиган, қўрқмас, танг вазиятда руҳи чўкмас, мудофаа учун керакли чораларни кўрадиган, чоралари ва жасорати билан атрофдагиларга ишонч сингдираоладиган ҳукмдор ҳақида гап кетяпти. Бундай ҳукмдор халқнинг мустаҳкам таянчидан умид қилса ҳамиша нияти рўёбга чиқади.

Одатда ҳукмдорнинг мавқеи фуқаролик бошқарувидан якка ҳокимликка ўтиш жараёнида бўшашилади. Ҳукмдор шаҳарни ёки магистрат орқали ёки шахсан ўзи бошқаради. Магистрат орқали бошқарганда унинг аҳволи анча бўшроқ ва нозикроқдир. Чунки у магистрат аъзоларига батамом тобе бўлиб, улар истаган пайтда, айниқса шароит оғирлашган пайтда уни ағдаришлари, яъни очиқ қарши чиқишлари ёки оддийгина қулоқ солмай қўйишлари мумкин. Хатар бош кўтариб, юзмаюз турган ана шундай пайтда мутлоқ ҳоким бўлишга интилиш жуда хавфли. Сабаби магистрат айтганларига бўйсунушга ўрганган халқ қийин вазиятда бирданига яккаҳокимнинг айтганларига бўйсунмайди — ва ҳукмдорга ишончли суянчиқ одамлар топилмай қолади. Шунинг учун тинч замонларда, давлатдан фойдаланиш мумкин бўлган вазиятларда садоқат билдириб, керак бўлса жонини берман сизга, дейувчилар жуда кўп бўлади, уларга ишонмаслик керак. Давлат қийин вазиятга тушиб, суянчиқ одамларга зарурат сезилганда “жонфило қилувчилар” кескин камайиб кетади. Бундай қасам ичувчиларни қийин вазиятга тушганда синовдан ўтказаман дейиш эса жуда хавфлидир. Чунки бу синов фақат бир марта берилиши ва охириги бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ақлли ҳукмдор фуқаросининг давлатга, ўзига эҳтиёжи ва эътиқодини ҳар қандай шароитда ҳам ўзгармаслигини олдиндан ойдинлаштириб қўйиши керак. Ана шундагина у мустаҳкам суянчиқ, ишончли одамларни топа олади.

Х б о б

ДАВЛАТЛАР ҚУДРАТИНИНГ МЕЗОНИ

Давлатларнинг хусусиятларини ўрганарканмиз, давлат бошлиғи талаб этилган пайтда ўзини ўз кучи билан ҳимоя эта оладими ёки унинг ҳимоясига четдан куч керак бўладими деган масалани кўздан қочирмаслик лозим. Ўз кучи етарли деганда мен, керагича одами ва пули бўлиб, зарур пайтда кераклича қўшин тўплаб, қандай душманлигидан қатъи назар, қарши жангга кириб ғалаба қила оладими, йўқми, деган маънони ўйлайман. Ёрдамга муҳтож маъносига эса,

душманга қарши майдонга чиқолмай, шаҳар қўрғони ичида ҳимояланишга мажбур бўлганларни киритаман. Биринчи ҳолда қандай иш туғишлигини, аввалроқ бироз гапирган бўлсам-да, кейин яна батафсил тўхталаман. Иккинчи ҳолда эса шаҳар ташқарисидаги фуқаро ташвишидан воз кечиб, қўрғонни мустаҳкамлаш, ичкари учун керакли нарсаларни таъминлаш энг асосий масаладир. Агар ҳукмдор қўрғонни яхши мустаҳкамлаб, раъият билан бурунроқ айтилганидек ва кейинроқ яна айтиладигандек яхши муносабат ўрнатса, қўшнилари унга ҳужум қилишдан ҳайиқадилар. Чунки одам — узоқ қийинчилик талаб этиладиган ишни ёмон кўриб, осон битадиган ишни яхши кўради. Қўрғони мустаҳкам, халқига ҳукмдорга адовати бўлмаган шаҳарга ҳужум қилишни эса осон иш деб ҳеч ким ҳисобламаса керак.

Германия шаҳарлари дунёдаги энг озод шаҳарлар сирасига кирадилар. Атрофларидаги мўъжазгина маъмур туманлари билан биргаликда императорга ўзлари хоҳлаган пайтдагина бўйсундилар. На императордан, на атрофларидаги бошқа кучлироқ қўшниларида қўрқмайдилар. Шаҳарлари жуда мустаҳкам деворлар, сув тўла зовурлар билан ўралган, кераклича тўплари бор, жамоат омборларида бир йиллик озиқ-овқат, сув ва ёнилғи захира ҳамиша сақланади; бундан ташқари, хазинанинг силласини қуритмай халқни боқошни мўлжаллаб, шаҳарнинг асосий фаолияти соҳасида, ҳамда оддий фуқаронинг касб-кори хусусида бир йиллик ишни ҳам ғамлайдилар, ҳарбий уруш санъатларни ҳамиша раббатлантирадилар. Бундай шаҳарга боқин уюштириш оғир машаққат эканини барча аниқ кўради ва ҳеч ким унга бел боғламайди.

Хуллас, қўрғони метиндек мустаҳкам, халқига адоват элмаган ҳукмдорга ҳеч ким ҳужум қилмайди. Ҳужум қилинган тақдирда ҳам душман шармандаларча чекинишга мажбур бўлади. Чунки бу дунёда барча нарса шунчалик тез ўзгарадики, шаҳар атрофида бекор ётган қўшин интизомини чиритмасдан бир йил ушлаб туришни ким ҳам уддаларди? Шаҳар ташқарисидаги уй-жой ва экинларнинг ёнаётганини кўрган халқ узоқ қуршовга дош беролмайди, ҳукмдорга садоқатдан кўра ўзининг ташвишларини устун кўяди, деб менга этироз билдиришлари мумкин. Агар ҳукмдор кучли ва жасур бўлса, гоҳида раъиятга бу балоларнинг тез туташини уқтириб, гоҳида душманнинг шафқатсизлигини тушунтириб, ҳаддан ошиқ норозиларни тинчитиб турса, барча қийинчиликларни енга олади деб айтаман. Бунинг устига, одатда душман биринчи кунлари ҳали одамлари шижоатга тўлиб, ҳимояланувчиларнинг қаттиқ турганидан ғазабланиб экин ва уй-жойларга ўт қўйиб топтайди. Сал ўтмай эса шижоатлар сўнади. Ҳимояланувчилар учун бўлар иш бўлиб, бўёғи синган, зарар етказилган бўлади. Қабоҳат юзага чиққанда зарар кўрганларнинг ҳукмдорларига садоқат кўрсатишдан бўлак иложи қолмайди. Уни ҳимоя қилиш йўлида ўзларини ўтга, мол-мулкларини талон-тарожга бериб қўйган эканлар, энди улар ҳукмдордан миннатдорчилик кутадилар. Инсоннинг феъли-хуйи шундайки, ўзига яхшилик қилган кимсага қанчалик боғланмасин, ўзи яхшилик қилган кимсага ундан кўпроқ боғлиқ қолади. Шу тафсилотларни мушоҳада қиларканмиз, шаҳарни боқош ва ҳимоялашга нарсаси етарлик бўлса ақлли ҳукмдор қамал пайтида фуқаросининг руҳини кўтариш йўллари қийналмай топа олади деб, ишонч билан таъкидлайман.

Х И Б О Б

ДИНИЙ ДАВЛАТЛАР

Биз энди диний давлатларни таҳлил этишимиз қолди. Бу каби давлатлар черков тарафидан муқаддаслаштирилган тартиб-қоидаларга суъяниб яшайдилар. Жуда мустаҳкам бўлган бу тартиб-қоидалар, ҳаёт тарзи қандайлигидан қатъи назар, ҳукмдорни тахт устида сақлаб тураверадилар. Ҳукмдор ҳокимият эгаси, бироқ уни йўқотишдан қўрқоши шарт эмас. Фуқароларини, бевосита, шахсан бошқармагани учун фуқаро ўзининг аҳволидан ҳукмдорга нолимайди, ҳукмдордан қутулишни ўйламайди, ўйлаганда ҳам бунинг иложини қилолмайди. Бу давлатларда тахтни эгаллаш пайтидагина ҳукмдордан жасорат талаб этилади, тақдирнинг марҳамат қилиши ҳам шарт. Тахт эгаллангандан кейин уни сақлаш жуда осон, жасорат ҳам, таҳликали кураш ҳам талаб этилмайди. Фақат диний давлатлардагина ҳукмдор ҳамиша роҳат-фароғатда яшайди.

Диний давлатлардаги жараённинг тағри томонидан белгиланиб, инсон ақли-за-

коватидан юқорида тургани учун мен улар ҳақида таширмайман. Тангри томонидан юксакликка кўтарилиб, ўз паноҳига олган тузум ҳақида фақат ўтакетган бетгачопар, иблисона қайсар одамгина фикр юрилади. Бироқ, илгари дунёвий ишлардаги мавқеини Италиядаги йирик давлатлар у ёқда турсин, кичкинагина ҳукмдорча ва баронлар ҳам менсимаган черков, Франция қиролини Италиядан ҳайдаб юбораоладиган, венецияликларни тор-мор қиладиган қудратга қандай йўсинда етишди деб, савол беришлари мумкин. Шунинг учун, гарчи бу воқеалар барчага яхши таниш бўлса-да, мен яна бирма-бир эслаб ўтаман.

Франция қироли бостириб киргунга қадар Италиядаги ҳукмронлик — папа, венецияликлар, Неаполитания қироллиги, Милан герцоглиги ва флоренцияликлар ўртасида тақсимланган эди. Бу ҳукмронларни асосан иккита масала қизиқтирарди: биринчиси, Италияга чеккадан бировнинг бостириб киришига йўл қўймаслик; иккинчиси, бир-бировнинг чегарасини кенгайтиришга йўл қўймаслик. Бу масалада, айниқса венецияликлар билан папа қаттиқ назорат қилиниб, кучли шубҳа уйғотишарди. Венеция Феррарани ишғол этмоқчи бўлганда қолганлар бир ёқдан бош чиқариб иттифоқ тузишганди. Папага қарши эса Рим баронлари ишга солинарди. Колонна ва Орсини партияларига бўлиниб олган баронлар доимо тўполон чиқариб, черков бошлиғининг кўзи олдида қуролларини шарақ-шуруқ қилишар ва папа давлатини бўшаптириб, беқарорлигини кучайтиришарди. Гарчи, папаларнинг ичиди Сикстга ўхшаган жасоратли одамлар ҳам ўтган, қулай шароитлар юзага келган ва уларнинг барчаси ҳам тажрибалик кишилар бўлган эсалар-да, биронтаси ҳам баронларнинг галваю машмашасидан қутулиш иложини тополмасди. Бунга сабаб эса папаларнинг ҳокимлик муддатларининг қисқалиги эди. Дарҳақиқат, сайлангандан ўлгунга қадар ҳар бир папа ўртача ўн йил ҳукм сурурди. Бу даврда эса бир папа бу партияларнинг фақат биттасинигина тор-мор қилишга улгурарди. Партияларнинг ўзаро душманлигини ҳисобга олсак, мисол учун бир папа Колоннани деярлик йўқ қилса, унинг ўрнига сайлангани Орсинининг душмани бўлиб чиқар ва Колоннани қайта тикларди-ю, Орсинини йўқ қилишга вақти етмасди. Папа давлатининг Италиядаги обрўсизлигига ана шу ишлар сабаб эди.

Бироқ папалик тахтига Александр VI ўтиргач, ўтмишдошларидан фарқли ўлароқ, пул ва қурол ёрдамида Черков бошлиғининг неларга қодирлигини яққол кўрсатди. У фарангларнинг кириб келишидан фойдаланиб, ўгли Валентино воситасида, мен юқорида герцогга бағишланган бобда айтган ишларни амалга оширди. Тўғри, унинг фаолияти Черковни эмас, герцогни кўтаришга йўналтирилганди. Лекин ўлимидан ва герцог орадан йўқотилганидан кейин, амаллари ўз-ўзидан Черковга мерос қолди. Черковнинг обрўю қудратини оширишга хизмат қилди. Кейинги папа Юлийга қудратли Диний давлат насиб эди. Черковга Романья давлати қўшилганди, партиялари тор-мор этилган Рим баронлари жиловланганди, папа Александр хазинани тўлдирдишнинг янги манбаини очганди.

Папа Юлий бу жараённи давом эттириб, янада кенг кўламга кўтарди. Болоньяни қўшиб олишни, Венеция қудратини парчалашни, фарангларни ҳайдашни режалаштирди ва амалга оширди. Буларни у шахс манфаати эмас, бевосита черков манфаати йўлида қилгани учун шон-шухратининг қадри покроқ ва қимматлироқдир. Папа Юлий Орсини ва Колонна партияларининг ҳам кучайишига йўл қўймай, ўзи келган пайтдаги чегарада ушлаб тура олди. Партияларнинг баъзи раҳбарлари низолар чиқаришга уринган бўлсалар-да, Черков қудратининг ошиб кетганлиги ва сафларида кардиналлар қолмаганлиги туфайли бунга эришолмадилар. Аслида бу партиялар ўртасида тотувлик ўрнатилмаслигига сабаб сафларига ана шу кардиналлар борлиги эди. Улар Римда ўтириб олиб, ўзларининг шухратпарастлик можароларига баронларни тортаверардилар. Бир сўз билан айтганда, кардиналлар шухратпарастлиги — баронлар низосини яъни урушларни келтириб чиқарарди.

Шундай қилиб ҳозир тахтга ўтирган папа Лев ўта кучли Черков давлатига меросхўр бўлди. Агар унинг ўтмишдошлари папаликнинг қудратини қурол кучи ила оширган бўлсалар, авлиё папамиз унинг қудрати ва шухратини ўз меҳру муруватлари, мардликлари ва серқирра қобилиятлари оқибатида ундан-да ошириб юборадилар, деган умид туғдиради бизларда.

XII б о б

ҚЎШИННИНГ ТУРЛАРИ ВА ЁЛЛАНМА АСКАРЛАР ҲАҚИДА

Биз давлатларнинг турларини батафсил кўриб чиқдик. Қисман бўлса-да, ҳукмдорларнинг хотиржам яшаши ёки инқирози сабабларини таҳлил этдик. Шунингдек, ҳокимиятни эгалламоқчи ҳамда уни қўлида мустаҳкам ушламоқчи бўлганларнинг амалларини аниқладик. Энди, илгари таҳлил этган давлатларимизнинг бировга ҳужум қилиши ёки ҳимояланишида фойдаланадиган воситаларини кўриб чиқсак. Ҳар бир шохнинг ҳокимлиги мустаҳкам пойдевор устига қурилиши лозимлигини айтгандик. Ҳокимиятлар меросийми, янги эгалланганми, ёки бир қисми меросий, бошқа қисми истило этилганми, бундан қатъи назар, пойдеворини яхши қонунлар ва яхши қўшин ташкил этади. Лекин, яхши қўшин йўқ ерда яхши қонун бўлмаганидек, ёки яхши қўшин бор ерда яхши қонун бўлгани учун қонунларни четлаб, гапни қўшиндан бошлайман.

Ҳукмдорнинг ўз салтанатини ҳимоя қилувчи қўшини ё ўзиники, ё иттифоқчиники, ё ёлланма, ё аралаш бўлади. Шулардан иттифоқчи ва ёлланма қўшинлар бутунлай фойдаси йўқ ва хавfli қўшинлардир. Ёлланма аскарлар шухратпараст, интизомсиз, тақасалтанг, низопараст, дўстлари билан жанжалкаш, душманга қарши кўрқоқ, аҳдни бузувчи, хиёнатчи, ифлос ва ҳаромхўрлигидан бундай қўшинга суянган ҳокимият ҳеч қачон пишиқ ва умри узоқ бўлмайди. Ёлланма қўшиннинг маълумияти фақат унга қарши жасур ҳужумнинг қачон бўлишига боғлиқ. Уруш пайтида душман қанчалик хонавайронлик келтирса, бу қўшин тинчлик пайтида сени шундай хонавайрон қилади. Сабаби шуки, бу аскарларни жанг майдонида биронта туйғу ёки гоё эмас, сен бераётган озгина маошгина ушлаб туради. Бу маошинг эса уларнинг сен учун жон фидо қилишга етарлик эмас. Улар тинчлик пайтида сенга хизмат қилишга тайёрлар-у, уруш бошланиши биланоқ қочиб кетаётган орқаларини кўрасан.

Италиянинг инқирозга учраганининг сабаби, кўп йиллардан бери ёлланма аскарларга таянганидек равшан нарсани исботлашнинг кераги бўлмаса керак? Баъзи бировларга улар жузвий муваффақият келтиришди. Биз уларнинг бир-бирларига қарши кўрсатган жанговарлик ўйинларини кўрдик. Бироқ, чет эл истилочиси келиши биланоқ, аслида неччи чақа туришини ҳам кўрдик. Франция қироли Карл Италияни бир бўлак бўр¹ билан босиб олгани ҳақидаги гап тўппа-тўғридир. Биз гуноҳларимиз жатига қолдик деган одам тўғри айтган. Лекин биз у айтган гуноҳлар эмас, мен айтган гуноҳлар жатига қолдик. Бу гуноҳлар ҳукмдорларники бўлгани учун ҳам жабрини ўзлари тортишди.

Мен ёлланма қўшиннинг зарарларини батафсилроқ тушунтириб беришни хоҳардим. Кондотьерлар² ичида касбининг усталари ва нўноқлари бўлади. Уста жангчига ишониб бўлмайдики, ўзи тахталабга айланиши, режаларинг билан, унинг қўмондони эканлигинг билан ҳисоблашмай, сени ёки сен қўмондон этиб тайинлаган одамнинг ийқотиши ёки ағдариши мумкин. Нўноқ жангчига ишониб бўлмайди-ки, урушни ютқазади. Хўш, нима бўпти? Қўлида қурол бор ҳар бир инсондан шуни кутса бўлади-ку, деб эътироз билдиришлари мумкин. Бунга жавоб қуйидагичадир: қўшин ёки ҳукмдор, ёки республика измида бўлади. Биринчи ҳолда, қўмондонликни, қўшинбошилиқни ҳукмдорнинг шахсан ўзи олиши керак. Иккинчи ҳолда, республика ўз фуқароларидан бирини қўшинбоши қилиб сайлаши, агар унинг салбий томонлари сезилса олиб ташлаши ёки ҳаддидан ошолмайдиган қилиб ҳуқуқларини қонунлар билан чегаралаб қўйиши керак. Тажрибадан биламизки, фақат қўшинбоши шохлар ва қуролланган республикаларгина урушларда муваффақият қозонишган. Ёлланма аскарлар эса фақат зиён келтиришган.

Рим билан Спарта қуроллангани учун кўп асрлар озод яшади. Швейцарияликлар барчадан яхши қуролланганлари учун барчадан кўра кўпроқ озодлар. Қадимги Карфаген ёлланма қўшинга таяниб иш кўрган. Гарчи қўмондонларни ўз фуқароларидан тайинласа-да, Рим билан биринчи уруш тутаганда бу қўшин Карфагенни босиб олишига оз қолган. Фиваликлар Эпаминонд ўлимидан кейин қўшинларига раҳбарлик қилишга Филипп Мақидунлини чақиртиришган. У қўшин билан ғалаба қилган ва қайтиб келиб Фивага ҳукмдор бўлиб

¹ Фаранг аскарларига қўноқ учун ажратилган уй эшикларини белгилаган бўр бўлаг.

² Кондотьер — Ёлланма аскарларнинг бошлиқлари.

олган. Миланликлар герцог Филиппнинг ўлимидан сўнг Франческо Сфорца-ни хизматга чақирдишган. Хўш, нима бўлди? Караважо яқинида венецияликларни тор-мор қилган Франческо, венецияликлар билан иттифоқ тузиб, ўз хўжаси миланликларга қарши чиққан. Унинг отаси Сфорца эса Неаполитан қироличаси Жованна кўлида хизмат қиларкан, ноҳосдан бутун кўшпинни об-кегиб қолиб, қироличани ёлғиз қолдирган. Қиролича давлатни сақлаб қолиш учун Арагон қироли қошига ҳимоя сўраб қочишга мажбур бўлган.

Венецияликлар ва флоренцияликлар бир неча карра ёлланувчилардан муваффақиятли фойдаланганлар-у, уларнинг кондотьерлари астойидил хизмат қилган, ҳукмдорга айланишмаган-ку, деб эътироз билдиришлари мумкин. Бунга жавоб қуйидагича: флоренцияликларнинг омади келган холос. Хавотирланиш мумкин бўлган жасур кондотьерлардан бири урушларда галаба қозонолмади, иккинчисининг кўз-қулоқ бўлиб турган рақиб бор эди, яна бир бошқаси эса ҳукмдорлик даъвосини бошқа ерга кўчирди. Мисол учун бирон марта ҳам голиб бўлмаган Жованни Лукутанинг садоқати ҳақида қандай қилиб хулоса чиқариш мумкин? Агар у галаба қозониб қайтганида флоренцияликлар батамом унинг измида қолган бўлишарди, деган фикрга ҳеч ким қаршилик қилмасов?! Сфорца билан Браччо эса, рақиб сифатида бир-бирини кўз узмай кузатишарди. Шунинг учун Сфорца даъвогарликни Ломбардияга, Браччо эса папа вилояти билан Неаполитанияга кўчирди. Яқиндагина бўлиб ўтган флоренцияликларнинг Паоло Вителлини хизматга чақирishi воқеасини олайлик. Ақлли ва ўзига пишиқ киши бўлган Вителли, кондотьерлик қилмасидан олдинки катта обрўга эга эди. Агар у Пизани эгаллаганда флоренцияликлар унинг чангалидан қутулолмаган бўлишлари аён-ку! Мабодо у душман тарафга ўтиб кетганда флоренцияликлар учун таслим бўлишдан, мабодо Флоренцияга қайтганда тобеликка ўтишдан бошқа иложлари қолмаслиги ҳам равшан-ку?!

Венецияликлар мисолига келадиган бўлсак, улар қуруқликда майдон истилосига ўтгунга қадар, яъни ўз кучлари билан денгизда урушган пайтларида ҳақиқий ва пишиқ галабаларга эришганлар. Венеция зодагонлари ва қуроланган фуқароси денгизда жуда кўп ҳарбий жасорат намуналарини кўрсатишган. Бироқ қуруқликда ер эгаллашни бошлашлари биланоқ бутун Италияга хос ҳарб услубига ўтганлар. Қуруқликдаги ерлари оз ва давлатлари мустаҳкам турган замонларда уларнинг кондотьерларидан кўрқиниша сабаблари бўлмаган. Бироқ, Карманьолани хизматга чақирган пайтларида майдонлари кентайиб кетгач, хатоларини сезиб қолдилар. Карманьолани венецияликлар жасур кўмондон сифатида билар, унинг раҳбарлигида Милан герцогини тор-мор этгандилар. Аммо кейинги пайтларда жанг қилишни пайсалга солиб вақтни чўзаётганини, галаба қилишни истамаётганлигини кўриб, демакки ўзларига энди голиблик насиб этмаслигини тушундилар. Шунингдек, кондотьернинг жавобини бериб юбориш ҳам кўлларида келмаслигини, агар шундай қилсалар босиб олинган ерлардан ажралиб қолишларини ҳам билдилар. Хуллас, нима қилиб бўлса-да, ўз хавфсизликларини таъминлаш учун Карманьолани секингина ўлдиртириб юбордилар. Кейинроқ улар Бартоломео да Бергамо, Роберто да Сан-Северино, граф ди Питильяно кабиларни бирин-кетин ёлладилар. Бу одамларнинг бари жангни ютишлари эмас, ютқазинишлари мумкинлиги билан хавотирли эди. Вайла яқинида худди шундай бўлди: венецияликлар саккиз аср мобайнида улкан заҳматлар эвазига эришган бари нарсаларидан бир кунда айрилдилар. Чунки ёлланма аскарлар ҳужумда имиллашлари ва ланжликлари билан, чекинишда эса ўта чаққонликлари билан донг чиқарганлар. Модомики, кўп замонлардан бери ёлланма аскарлар ҳукмига қолган Италия мисолига мурожаат қилган эканмиз, масаланинг тагигача етиш учун, ҳамда нега бундай бўлди, ёлланмалар қандай қилиб кучайиб кетишди деган саволларга тўлиқ жавоб топиш учун яна ўтмишга қайтишимизга тўғри келади.

Яқин ўтмишда, империя бўшашиб, папанинг мавқеи мустаҳкамлангач, Италия бир неча давлатларга парчаланиб кетди. Кўпгина йирик шаҳарлар императорга тобе ноибларнинг зуғумига қарши чиқдилар. Бошқа бир шаҳарларга дунёвий қудратининг ташвишидаги черков оталиқ қила бошлади. Яна бир тур шаҳарларда фуқаролар кўтарилиб, ҳукмдор ҳақрасига етдилар. Италия — черковнинг ва бир неча республиканинг қўли остида қолди. Фуқародан чиққан янги ҳукмдорлар ва черковнинг кўйиндилари — прелатлар қурол-яроққа бегоналиклари оқибатидан бу ишга ёлланма аскарларни таклиф эта бошлашди. Романьялик Альбериго да Конио ёлланма қуролни биринчи бўлиб шон-шўҳ-

ратга буркади. Унинг шогирдлари ва издошлари Браччо ва Сфорцалор ўз даврларида бутун Италияни қўлларига қаратгандилар. Ҳозирги кунда куч бўлиб турган кейинги кондотьерлар уларнинг оқоваларидир. Бу ёлланма кучларнинг “кароматлари” туфайли Карл Италиянинг у бошидан кириб бу бошига чиқди, Людовик талади, Фердинанд топтади, швейцарлар хўрлади.

Ёлланмалар ишни ўзларини ҳар ерда мақтаб ва мақтагиб пиёда аскарларни пастга уришдан, сонини қисқартиришдан бошладилар. Чунки катта пиёда қўшини овқатга шерик бўларди, кичиги эса шухрат келтиролмасди. Отлиқларнинг ўзи билан чегараланиш эса уларга тўқ ҳаётни таъминларди. Иш шу даражага бориб етдики, йигирма мингли қўшинда икки мингта етмайдиган пиёда сақланадиган бўлди. Уддабуронликни давом эттириб, улар ўзларини ва солдатларини ҳарбий ишнинг қийинчиликлари ва хавф-хатарларидан озод қилиш учун ажойиб қонунлар чиқариб, низомларига киритиб олдилар. Буларга кўра: жанг пайтида бир-бирларини ўлдирмасдилар, асирга олардилар-у, товонсиз қўйиб юборардилар; шаҳарни қуршовга олсалар кечаси ҳужумга ўтмасдилар; шаҳар ичкарисиди бўлсалар, ташқарига жанг қилгани чиқмасдилар; далада кўнсалар қароргоҳни ғов ва зов билан ўрамасдилар; қишда ҳарб ишларини олиб бормасдилар. Яна такрорлаймиз — ҳарбий низомларга киритилган бу нарсалар фақат жонларини азобдан сақлаш учун тўқилганди. Ана шу йўл билан Италияни шармандалик қўлиққа мубтало қилдилар.

ХШ б о б

ИТТИФОҚЧИ, АРАЛАШ ВА ШАХСИЙ ҚЎШИНЛАР ҲАҚИДА

Иттифоқчи қўшин — кераксиз қўшинларнинг яна бир туридир. Бу — ҳимоя ёки ҳужумда бошқа кучли ҳукмдордан ёрдамга олинган қўшинидир. Яқин замонда Феррарага қарши юришда папа Юлий шундай қўшиндан фойдаланганди. Узининг кондотьерлари неча пуллик эканини сезиб қолиб, Испания кироли Фердинанддан отлиқ ва пиёда аскарларни ёрдамга чақирганди. Бундай қўшин, аслида ўз подшоши учун жуда яхши хизмат қилиб, катта наф келтириши мумкин. Лекин ёрдамга чақирган ҳукмдор учун деярли доимо хатарлидир, чунки, мағлубиятга учралса ҳалок бўлади, ғалабага эришилса қарам ёки қарздор ҳолатга тушади.

Тарихий асарларда бу каби ҳолатлар жуда кўп ёзилганига қарамай, мен папа Юлий мисолини таҳлил этишда давом этаман. Феррарани босиб олиш учун чет ҳукмдорга мурожаат этиши папа Юлийнинг жуда калтабин чораси эди. Бу калтабинлиги учун Равеннадаги жангда унинг иттифоқчи қўшини мағлубиятга учраганда албатта жазоланиши керак эди. Лекин бахтига воқеаларни тақдир бошқача ўйнаворди: қаердандир швейцар аскарлари пайдо бўлиб, ғолибларни ҳудди юборишди. Натижада, папа ё ғолибга, ё иттифоқчи испанларга муқаррар тобе бўлишдан қутулиб қолди. Чунки ғолиблар қувиб юборилганди, мағлуб испанлар эса швейцарлар эришган ғалабага хўжайинлик қилолмасди. Флоренцияликлар қўшинлари йўқлиги учун Пизага қарши ўн минг фарангини солганларида ўз тарихларида кўрган балоларининг энг каттасига учрашларига ҳам бир баҳя қолганди. Константинопол императори қўшинлари билан урушаркан, Грецияга ўн минглик турк қўшинини чорлади. Турклар уруш тутагандан кейин қайтиб кетишни хоҳламадилар, натижада Грециянинг ғайридинлар томонидан босиб олинishi бошланди.

Хуллас, ёлланма аскарлардан ҳам анча хавфли бўлган иттифоқчи қўшинларини — ғалабани бутунлай қадрламайдиган одамгина ёрдамга чақираверсин. Иттифоқчининг қўшини чақираётган одамга ҳалокат келтириши тайин. Бу қўшин худди бир одамдек уюшиб ҳаракат қилади, ўз ҳукмдорига сўзсиз бўйсуннади. Ёлланма қўшин ғалаба қозонгандан кейин сенга қарши уюшиши учун кўпроқ вақт керак. Сенга зарар етказиш учун қулай шароитларнинг жуда қулайи ва кўпроғи талаб этилади. Унда яқдиллик камроқ бўлади, уни сен тўнлагансан, улар сендан маблағ олади, сен томондан тайинланган қўшинбоши эса сенга рақиб даражасигача дарровгина кучая олмайди. Гапнинг лўндаси шуки, ёлланма қўшиндаги, асосий хавф — ундаги бепарволик, беғамлик бўлса, иттифоқчи қўшиндаги асосий хавф ундаги уюшган жасоратдир.

Шунинг учун ақлли ҳукмдорлар ўз қўшинлари билан иш кўришни маъқул

кўрганлар. Ҳатто, бировнинг кўшини билан қозонилган ғалабани ҳақиқий эмас деб ҳисоблаганларидан, бундай ғалабадан кўра ўз кўшини билан мағлубиятга учрашни афзал билганлар. Яна ҳеч иккиланмасдан Чезаре Боржани мисол келтираман. Биринчи марта Романьяга кириб Имола ва Форлини олганда унда фақат фаранг отличлари бор эди. Сал кейин у иттифоқчи кўшинларининг ишончсиз эканлигини сезди-да, ёлланма аскарлар ундан кўра хавфсизроқлигини тушуниб, Орсини ва Вителлилар хизматидан фойдалана бошлади. Кейин уларнинг ҳам жангларида турғун эмаслигини, сотиб кетиши мумкинлигини кўрди-да, улардан ҳам қутулиб ўз кўшинини тузди. Бу кўшинлар орасидаги фарқни четдаги кишиларнинг герцога бўлган муносабатининг ўзгариб бурганидан ҳам билиш мумкин. Яъни, кўл остида фақат фаранглар, кейин Орсини ва Вителлиларнинг ёлланмалари, ундан кейин ўз кўшинига эга бўлиш жараёнида ҳурмати тобора ошиб борган ва фақат ўз кўшинини тузгандан кейингина у билан ростмана ҳисоблаша бошлаганлар.

Мен Италиядаги воқеалардан узоқлашмоқчи эмасдиму, бурунроқ тилга олганим учун Гиерон Сиракузалини яна бир эслатаман. Айтилгандек, ўз юртдошларининг азмуқарори билан кўшинбоши тайинлангач, ёлланма аскарлардан фойда кўп эмаслигини дарров тушунган. Чунки ўша пайтдаги кондотьерлар ҳозиргиларининг нусхасидан кўп фарқ қилмасди. Хуллас, ёлланма аскарларни ҳайдаб ҳам, қолдириб ҳам бўлмаслигига амин бўлгач, уларни чошиб ташлаб қутулди. Ва шундан сўнг бегонага эмас, фақат ўз аскарларига таянадиган бўлди. Беихтиёр, шу ерга жуда мос Инжилнинг бир ҳикояти хотирага келади. Довуд фаластинликлар қароргоҳидан Голиафни яккама-якка жангга чақирганда, Саул унинг руҳига мадад бўлар деган умидда ўз қурол анжомларини беради. Бироқ Довуд, бировнинг қурол анжомида ўзимни ноқулай сезаман, шунинг учун душманга ўзимнинг соққон ва пичоғим билан чиқаман, дейди. Аслида доимо шундай: ўзганинг яроғи ё кенг, ё тор, ё оғирроқ бўлади.

Ўзининг жасорати ва тақдирнинг марҳамати билан Францияни инглизлардан озод этган Людовик XI нинг отаси Карл VII, ўз аскарларига эга бўлиш лозимлигини англаб, мунтазам отлиқ ва пиёда кўшинларини тузиш буйруғини берган. Кейинроқ, ўғли Людовик пиёдаларни тарқатиб, уларнинг ўрнига швейцарияликларни чақирган. Унинг ворислари бу хато ни янада чуқурлаштирганлар. Оқибатда бу хато Францияга жуда қимматга тушмоқда. Швейцарияликларни афзал кўрган фаранг қироллиги ўз кўшинидаги жанговар руҳни сингдирган. Ёлланма пиёдаларга ёрдамчидек қилиб тиркалгани учун фаранг отлиқ армияси ўз кучи билан ғалаба қила олишига ишонмай кўйди. Вазият шундайки, Франция швейцарияликларга қарши урушолмайди ва яна, швейцарияликларсиз бошқаларга қарши чиқишга-да ботинолмайди. Бир қисми ўзиники, бир қисми ёлланма аскарлардан иборат Франциянинг ҳозирги кўшини шу ҳолда ҳам тўлиғича иттифоқчи, ёки тўлиғича ёлланмалардан иборат кўшинлардан бир неча поғона устун турса-да, тўлиғича миллий аскарлардан тузилган кўшиндан анча-мунча паст туради. Франция — Карл яратган армиянинг тузумини такомиллаштирганда, ёки ўзича сақлаб қолганда шу кунда енгилмас бир давлатга айланган бўларди. Лекин хом сут эмган одамзотга калтафаҳмлиқ ҳам хос, усти ялтироқ нарсанинг ичида яширин заҳари борлигини сезмайди. Юқоридаги сил касали ҳақидаги гап ҳам бу мавзуга мисол бўлаолади.

Куртак отаётган иллатни кўра олмаган ҳукмдорни чин маънода доно деб бўлмайди. Сирасини айтганда, иллатни куртакликда пайқаш қобилияти жуда кам одамга насиб этади. Рим империясининг инқироз илдиэлари тўғрисида ўйласак, у — римликларнинг готларни ёллаган пайтидан бошланганини кўра-миз. Империя силласининг қуриши ҳам шу пайтдан бошланган, яна шундай бўлганки, римликларнинг силласи қуриган сари, готларнинг кучи ортаверган. Хулосада яна бир бор такрорлайман, ўз кўшинисиз давлат мустаҳкам бўлолмайди, унинг келажаги бағамом тақдирнинг ўйинига боғлиқ бўлиб қолади, чунки, қийин кунларда мардлик деган нарса унинг ҳимоясига келмайди. Ақлли одамларнинг фикри ва таъбирича: “*Quod nihil sit tam infirmum aut instabile, quam fata potentiae non sua vi nixa*”. Ўз кўшини деганнинг мазмуни;

¹ Ўз шахсий кудратига таянмаган жозибадек мўрт ва ўткинчи нарса йўқдир. Тацит. Солнома, XIII, 19; Т. I. Ленинград, 1970, 232-б.

ўз нўёнларингдан, ўз фуқароингдан, сенга содиқ одамлардан тузилади. Ҳар қандай бошқаси эса иттифоқчи ёки ёлланма қўшинга кирди. Ички тизимининг қандай бўлишини эса: мен номини келтирган тўрт шахснинг ишлари, Искандар Мақилунлининг отаси Филипп қўшинининг тизими ва қуроллан-тирилгани ўрганила ва яна мен айтган ҳамда тажрибасига ишонганим республика ва ҳукмдорларнинг амаллари таҳлил этилса, андозани чиқариб олиш қийин бўлмайди.

XIV б о б

ҲУКМДОР ҲАРБ ИШЛАРИГА ҚАНДАЙ ЁНДОШМОҒИ КЕРАК?

Шундай қилиб, уруш масаласи ҳукмдорнинг энг асосий иши бўлмоғи керак. Урушдан, уруш қоидаларидан, уруш фанидан бошқа — ҳукмдорнинг ташвиши, фикри, иши бўлмаслиги керак. Уруш масаласи ҳукмдор учун бировнинг чекига ташлаб, бировга бериб, тоштириб қўйиш мумкин бўлмаган ягона масаладир. Ҳарбий санъатда шундай қудрат борки, унинг ёрдамида нафақат салтанат эгаси ўз салтанатини сақлаб қолади, балки оддий фуқаро бўлиб туғилган одам ҳам салтанатни эгаллаши мумкин. Ва аксинча, ҳарбий ишдан кўра кайфу сафо, айшу ишратни кўпроқ ўйлайдиган салтанат эгалари ўз тахтларини йўқотишлари мумкин ва кўп марта йўқотганлар. Ҳарб санъатини назар-писанд этмаслик ҳукмдорликдан ажралишнинг бош сабаби бўлса, уни эгаллаш ҳукмдорликни эгаллашда ҳам асосий воситадир.

Франческо Сфорца урушни билгани учун оддий одамдан Милан герцогига айланди. Уруш қийинчиликларига бўйни ёр бермаган фарзандлари герцоглардан оддий фуқарога айландилар. Ҳарбий касби бўлмаган ҳукмдор ўз бошига кўп балоларни, жумладан атрофидагиларнинг беписандлигини чақиради. Бундан эса доимо огоҳ бўлиб мутлақо йўл қўймаслик керакки, қуйроқда буни яна гапирамиз. Қуроллик билан қуролсизни ҳеч қанақасига қийс-лаш мумкин эмас, қуроллик ҳеч қачон ўз ихтиёри билан қуролсизга бўйин эгмайди, қуролсиз эса ўзининг қуроллик хизматкорлари орасида ҳеч қачон хотиржам юрولмайди. Бир иккинчисидан шубҳаланадиган, иккинчиси эса биринчини назар-писанд қилмайдиган икки инсон мурсога келиши мумкин эмаслигидан, ҳарб ишидан беҳабар ҳукмдор ўз аскарларининг ҳурматига сазовор бўлолмайди, демак уларга таянолмайди.

Шунинг учун ҳукмдор ҳарб машқларини ҳатто хаёлида ҳам чеккага сурмаслиги, тинчлик замонида ҳам уруш замонидан кўра кўпроқ ўйлаши, шуғулланиши лозим. Шуғулланиш, фақат қўшиндаги тартиб ёки машқларнинг боришини назорат қилиш дегани эмас. Шахсан ўзи ҳам овга чиқиб, бадан чиниқтириши, бундан ташқари, атроф муҳитни диққат билан ўрганиши керак. Яъни: пасту баландликларнинг қаердалиги ва қандайлигини, водийларнинг қаерга чиқишини, текисликларнинг сатҳи қанчалигини, дарё ва ботқоқларнинг хусусиятларини. Бу нарса икки томонлама фойдалидир. Биринчидан ўз юртингни янада яхшироқ билиб оласан ва уни ҳимоя қилиш йўллари тақомиллаштирасан, бундан ташқари, бир жойнинг тузилишини синчиклаб билиб олиш илк марта бориб қолган нотаниш жойнинг ҳолатини ўрганишга ёрдам беради. Мисол учун Тосканадаги воҳалар, қияликлар, текисликлар, ботқоқлар, дарёлар бошқа ердагилари билан бари бир ўхшаш томонлари бўлади, шу сабабдан бир жойнинг хусусиятларини билган одам бошқа жойникини ҳам тезроқ аниқлайди. Агар ҳукмдор шу маҳоратларга эга бўлмаса, демак у қўшинбошининг энг биринчи хусусиятидан маҳрум бўлади. Чунки, душман қароргоҳининг қандайлигини, ўз қароргоҳини қайга жойлаштиришини, ёвга яқинлашганда, жангга кирганда, қалъани қамал қилганида худди ана шу юқоридаги билимлар қарорларни қабул қилишда қўл келади.

Ахей иттифоқининг бошлиғи Филопеменни антиқа даврнинг муаллифлари кўп мактаб, турли хислатлари ичида унинг тинчлик даврида ҳам нукул урушни ўйлаб юришини айтишади. Филопемен дўстлари билан шаҳар ташқарисида айланиб юраркан, кўп тўхтар, турли саволлар берарди: агар душман ҳув анави тепалиқда, биз эса манавинисида бўлсак, кимнинг жойлашувида афзаллик бор? Шу аҳволда жанговар сафларни сақлаб, ҳужумни қандай уюштириш керак? Бизни чекинтирсалар, қандай чекинишимиз керак? Агар душман қочса қай тартибда таъқиб қилишимиз керак? Шундай сайр қилишар-

кан, у урушда учрайдиган янги-янги вазиятларни келтирар ва барчанинг фикрини эшитиб бўлгач, ўзиникини айтар ва далиллар билан исботларди. Мана шундай доимий машғулотлар туфайли Филопемен шу даражага етгандики, жанг пайтида ҳеч қандай тасодиф уни довдиратолмасди.

Ақлий меҳнатга келсак, ҳукмдор тарихий солномаларни ўқиши, айниқса, машҳур саркардаларнинг ҳаётини билиши, уларнинг урушларини синчиклаб текшириши, галабаларининг ва мағлубиятларининг сабабларини пухта ўрганиши керакки, улар зафар кучиш ва мағлубиятга чап беришга хизмат қилади. Энг муҳими, кечмишнинг буюк кишиларига тақлид қилиш, битта энг буюги ва барча учун ҳурматлисини танлаб, ўзига ўрнак этиб сайлаш, унинг ишлари ва қаҳрамонликларини яхшилаб мияга жойлаштириб, ҳамиша эслаб юриш керак. Тарихчиларнинг айтишича, буюк Искандар — Ахилла, Цезар — Искандарга, Сципион — Кирга тақлид қилишган. Ксенофонт ёзиб қолдирган Кирнинг ҳаёт йўли ҳақидаги асарни ўқиган одамлар, Кирга тақлид этиш Сципионга катта фойда берганлигига, Сципиондаги покизалик, ширин муомала, одамгарчилик, сахийликнинг айнан Кирникига ўхшашлигига амин бўлади. Хуллас, доно ҳукмдор юқорида айтилган қоидаларнинг барига риоя қилиши, тинчлик пайтида ҳеч қачон бекорчиликка берилмаслиги керак, зероки қийин кунларда унинг меҳнатлари албатта оқланади, замона ўйинлари уни суриб ташламоқчи бўлганда-да, у тик туриб енгиб ўта олади.

XV б о б

ОДАМЛАРНИ, АЙНИҚСА ҲУКМДОРЛАРНИ НЕГА МАҚТАЙДИЛАР-У, НЕГА ЁМОНЛАЙДИЛАР

Энди ҳукмдорнинг ўз мулозимлари ва иттифоқчиларига қандай муносабатда бўлишини кўриб чиқиш қолди. Бу ҳақда жуда кўп ёзилганини билганимдан, шу мавзуга бу ҳам қўл урибди-ю, бироқ фикрлари барчаникидан кескин фарқ қилади деб, мени димоғдорликда айблашларидан хавфсирайман. Бироқ, тушунадиган одамлар учун фойдали нарса ёзишга киришарканман, ҳаётда кўрилмаган, ҳаёлий республика ва давлатларни тасвирлаганларидан фарқли ўлароқ, ҳаётий ҳақиқатга эргashiшни маъқул топдим. Одамлар қандай яшашлари керак деган тушунча билан аслида қандай яшаётганлари ўртасида фарқ шунчалик катта-ки, ҳақиқий ҳаётни инкор этиб, қандай бўлиши керак, деган ҳаёлий тушунчага таянаётганлар, фойда кўраман деб ўзларига зиён етказишлари аён. Яхшиликка ҳар бир соҳада эътиқод ва амал қиламан деган одам — яхшилик мутлақо ёт одамларга дуч келавериб албатта ҳалокатга учрайди. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳокимиятни сақлаб қоламан деган ҳукмдор — яхшилик қилишдан ўзини обқочиб маҳоратини эгаллаши ва зарур бўлганда бу маҳоратини ишлатиши керак.

Агар инсоннинг, айниқса улардан юқорида турувчи ҳукмдорларнинг тўқиб чиқарилган, ҳаёлий эмас чин хислатлари ҳақида гапирилса, авваламбор яхшилаш ёки ёмонлаш мумкин бўлган хислатлар кўзга ташланади. Яъни: у сахий ёки у қурумсоқ дейишади. Тоскан шеvasида суқ сўзи бировникига кўз олайтирувчи, қурумсоқ эса ўзида бориға маҳкам ёпишувчи деган маънони бергани учун шу сўзни ишлатдик. Давом этамиз: у пулини совуради, бу очкўз; у бераҳм, бу раҳмдил, у ҳалол, бу фирром; у нозик ва юмшоқ кўнгил, бу қаттиқ кўнгил ва жасоратли; у кўнгилчан ва муросасоз, бу манман ва такаббур; у бузуқ ва ишратпараст, бу покиза; у қув, бу тўшпа-тўғри; у ўжар ва гож, бу гапга кўнадиган; у енгилтабиат, бу оғиркарвон; у художўй, бу бенамоз ва ҳоказо. Албатта, қани энди ҳукмдор барча яхши хислатларни ўзида жамлаган бўлса?! Бироқ инсон ўз табиатига кўра нуқул яхши хислатлар эгаси бўлиши, ҳамда нуқул уларга риоя этиши мумкин эмаслигидан, ақлли ҳукмдор аввало тахтни кўлдан чиқаришга хизмат этувчи хислатларга берилмаслиги лозим. Қолганларидан эса қурби етганча ўзини жиловласа бас. Ҳукмдор ўзи ҳақида ёмон овоза ортгирса-да, тахтда ўтиришини мустаҳкамлайдиган хислатлардан кўрқмасин. Дикқат бериб ўйласак, бир қарашда яхши ном келтирувчи хислат, аслида ҳукмдорни тахтдан ажратади. Ва аксинча, ёмон овоза олиб келувчи хислат — тахтни ва ҳукмдорнинг хавфсизлигини мустаҳкамлайди.

САХИЙЛИК ВА ТЕЖАМКОРЛИК ҲАҚИДА

Сарлавҳадаги икки хислатнинг биринчисидан бошлаб, сахий ҳукмдор номини қозониш албатта яхши деб таъкидлайман. Бироқ, билиб қўйиш лозимки, шундай номни қозониш учун сахийлик қилиш зарардир. Чунки, ақл билан керакли ерда қилинган сахийликни ҳеч ким сезмагани учун сени зикна деб атайверишади. Шу сабабдан сен ҳар турли дабдабаларнинг кетидан қувишга киришиб охирида хазинани совурасан. Сўнг эса, яна сахий отингдан ажралишни истамай элни меъёридан ортиқ солиқларга ботирасан ва пул топишнинг ноҳўя йўлларига ўтасан-да, аъёнларингнинг ғазабини қўзитасан. Қашшоқлашгач эса нафратга учрайсан. Сахийлигинг билан жуда оз кишининг кўнглини олиб, лекин кўпчиликни қашшоқлаштирганингдан кейин пайдо бўладиган биринчи қийинчилик сенга бало келтиради, биринчи хавfli вазият эса — ҳалокат. Мабодо бун вақтида сезиб, вазиятни тузатишга киришсанг, бари бир, зикна деган ном оласан.

Шунинг учун, модомики ҳукмдор, ўзига зарар келтирмасдан сахийлик қилолмас экан, зикна деган ном билан яшайвериш оқиллик бўлмасмикин? Орадан вақт ўтгач, ҳукмдорнинг тежамкорлик орқасида ўз шахсий даромади ҳисобига яшаётгани кўрингач, ҳарб ишларини ортиқча солиқларсиз, халқни эзмасдан олиб бораётгани сезилгач, сахий номи ростмана насиб этмасмикин? Дарҳақиқат шундай бўлади. Чунки у сахийлик қиламан деб кучаниб, жуда кўпчиликнинг мол-мулкни тортиб олмаган, жуда озчиликни эса бойитмаган бўлиб чиқади. Папа Юлий тахтга ўтиргунга қадар сахий номини қозониш учун роса уринди, тахтни эгаллаб, урушларга тайёрларлик кўра бошлагач эса, сахийликни муғлақ ўйламай ҳам қўйди. Франциянинг ҳозирги қироли фавқулодда солиқлар солмай кўп урушлар қилди. Чунки, қўшимча харажатларни аввалдан кўра билгани учун ўта тежамкорлик билан яшади. Испаниянинг ҳозирги қироли ҳам сахий номини қозониш кетидан қувганда кўп урушлар қилиб барида ғолиб чиққан бўлмасди.

Шундай қилиб, ўз райятини шилмаслик, мудофаага маблағ сақлаш, камбағаллашмаслик, назари беписандга учрамаслик, ўз хоҳишидан ташқари очкўзга айланмаслик учун — ҳукмдор сахийлик шуҳратини қувишдан воз кечиши керак. Зикна деган ном — ҳукмдор сифатида сақланиб қолишда асос берадиган иллатлардан биридир. Ахир Цезар ўта сахийлик билан ўзига йўл очган, бошқа яна қанча-қанча одам сахий деган шуҳрати бўлгани учун олий мансабларга етишган деб эътироз билдиришса, мен: сен ҳукмдорликка етишдингми, ёки ҳали йўлдамисан, деб сўрардим. Етишган бўлсанг — сахийлик зарар, йўлда бўлсанг — зарур. Цезар Рим устидан муғлоқ ҳокимиятга интилаган эди, шунинг учун сахийлиги зарар келтиролмасди. Бироқ, ҳукмдор бўлганидан кейин мабодо узоқроқ яшаб, харажати камайтирмаганда ҳокимлиги поёнига етарди. Яна, кўшлар тахт эгаси бўла туриб, ўзлари қўшин тортиб буюк ишлар қилганлар ва шу баробарида, ўта сахий деган ном қолдирганлар деб эътироз билдирсалар, мен: сарф қилганлари ўзлариникимиди ёки бировникими, деб аниқлаштирдим. Агар бировники бўлса, яъни ғаниматники бўлса — сахийлик фойда, агар ўзлариники бўлса — сахийлик зарар, деб жавоб беравераман.

Агар сен ғанимат ўлжа, талон-тороғ, шилиш, тортиб олиш билан кун кўрадиган қўшинни бошқариб кетаётган бўлсанг, сахийликка мажбурсан, акс ҳолда солдат сенинг ортингдан бормаёди. Сенга ёки боёнларингга тегишли бўлмаган мол-мулкни — Кир, Цезар, Искандарлардек қўлиочиклик билан тарқатаверишинг мумкин, чунки ўзгаларнинг мол-мулкни тарқатиб ўзингга шуҳрат орттирасан, ўзингникини тарқатсанг — фақат зарар кўрасан. Сахийликдек силлангни қуритадиган хислат йўқ: сахийлик кўргазаркансан, авваламбор, уни кўргазиш имконини йўқотасан, сенга назари беписандликни тундирувчи камбағалликка учрайсан, камбағалликдан қутуламан деб раият, боёнларингни талайсан, натижада, уларнинг ғазабини кўзғатасан. Ваҳоланки, ҳукмдор учун энг эҳтиётланиши керак бўлган нарса — ўз одамларининг беписандлиги ва ғазабини кўзғатишдир. Булар эса сахийлик оқибатида туғилади. Шунинг учун сахийлик шуҳратини қувиб, охирида қашшоқлашиб, раиятнинг ғазаб, нафрат, беписандлигига учраб, тахтдан ажрагандан кўра, ёлғиз — зикна номини орттириш яхшироқдир.

XVII б о б

ШАФҚАТСИЗЛИК ВА ШАФҚАТЛИЛИК ҲАҚИДА РАИЯТ СЕНГА МЕҲР ТҶИИШИ КЕРАКМИ Ё ҚҶРҚҚАНИ ЯХШИМИ?

Бурунроқ айтилган ҳукмдорларнинг бошқа хислатларига ўтарканман, ҳар бир ҳукмдорнинг шафқатсиз эмас, шафқатли деган ном қозонгиси келишини тан оламану, бироқ ҳаммага шафқат кўрсатаверишдан огоҳлантираман. Ҳаммага шафқатсиз деб ном чиқарган Чезаре Боржа худди ана шу шафқатсизлиги билан Романьяни бирлаштириб, итоатга келтириб, у ерда жуда яхши тартиб ўрнатди. Агар ўйлаб кўриласа, шафқатсиз деган номдан қочиб, Пистойани бузиб ташлатишга олиб борган флоренцияликлардан кўра, Чезаре Боржа ўз шафқатсизлиги билан халққа кўпроқ яхшилик қилган бўлиб чиқади. Шунинг учун раиятни итоатгўйликда ушлаб турмоқчи бўлган ҳукмдор шафқатсизликда айбланишдан қўрқмаслиги лозим. Бир неча одамни баҳридан ўтиб, тартиб ўрнатган одам, раҳмдиллик оқибатида мамлакатни тартибсизликка мубтало қилгандан кўра кўп раҳмдиллик кўрсатган бўлади. Чунки, талончилик ва одамкушликларни келтириб чиқарувчи тартибсизликдан бутун аҳоли жафо чекади, ҳукмдор эса фақат бир гуруҳ одамларнигина жазолаб тартиб ўрнатади. Айниқса бошқаларга қараганда ҳам янги ҳукмдор шафқатсиз деган дашномдан қўрқмаслиги лозим, чунки янги ҳокимиятга тажовузлар бисёр бўлади. Вергилий — Дидона тилидан шундай дейди:

*Res dura, et regni novitas me talia cogunt
Motiri, et late fines custode tueri¹.*

Бироқ, янги ҳукмдор ишонувчан, бадгумон, зудликда жазо бервораверишдан огоҳ бўлиши керак. Мулоҳазакорлик билан иш юритиш, эҳтиётсизликка олиб бормайдиган даражада раҳмдил бўлиши, раиятни ғазаблантирадиган даражада гумондор бўлмаслиги лозим.

Шу хусусла, ҳукмдорни севишлари керакми ёки ундан қўрқиб турганлари яхшими, деган баҳс туғилиши мумкин. Бунга, ҳам севишса, ҳам қўрқишса яхши бўларди, деб жавоб беришади. Лекин севи ва қўрқув бир ерда яшолмайди. Шунинг учун, икковидан бирини танлаш лозим бўлса — раиятнинг сени севаганидан кўра қўрқиб тургани ишончлироқдир деб айтиш жоиз. Чунки, яхлит баҳо берилса, одам зоти — беоқибат, бебурд ва айнимачидир, иккиюзламачи ва алдамчиликка мойилдир, озгина хавфдан ҳам қочадиган, бойлик орттиришга ўч бир мавжудотдир: токи яхшилик қиларкансан, улар бутун вужуди билан сеники; қоним-да, жоним-да, молим-да, боламнинг жони-да сизники деб қасам ичади; бироқ озгина қийинчилик туғилиб, уларнинг сенга кераги бўлган захоти тескари ўгирилишади. Буларнинг қасамига ишониб, қийин кунларнинг эҳтиётини қилмаган ҳукмдорнинг ҳолига вой! Чунки, юракнинг улғуворлиги, руҳнинг олижаноблиги билан эмас, пулга топилган дўстликни ҳар доим топиш мумкин-у, лекин қийин кунларда улардан фойдаланиш мумкин эмас. Бундан ташқари, одамзот ўзига меҳрибонларни хафа қилишдан тийинолмайди, сабаби — меҳрнинг илдизи оқибатдан сув ичади. Одамзот асли таги чиркин бўлгани учун ўз фойдаси олдида оқибат кўрсатмайди. Лекин ўзи қўрқадиган кишини хафа қилишга ботинолмайди, чунки қўрқувнинг илдизи жазодан сув ичади, демак, у жазодан қўрқади.

Бироқ, ҳукмдор одамларнинг юрагига қўрқув соларкан, унинг акс таъсирини ҳаммаша эсда тутмоғи лозим. Қўрқитишдан меҳр қайтади деб умид қилмасдан-да, раиятнинг ғазабини қўзитмасликни ҳисобга олмоғи даркор. Зероки, ғазаб ва нафратни қўзитмайдиган даражада қўрқитиш мумкин. Бунга эришиш учун ҳукмдор раият ва боёнлар мол-мулки ва хотин-қизларига тажовуз қилишдан ўзини муғлақо тийиши керак. Жиноятчи шахсларнинг айби аниқ исботлангач, уларни жазолаб жонини олиш мумкин-у, аммо мол-мулкига кўз олайтириш мумкин эмас. Чунки одам зоти отасининг ўлимини кечириб юбораверади-ю,

¹ Шоҳлигимиз ёшир, хавф-хатар бисёр. Шу сабаб чегараларни зийрак сақлашга мажбур элади. Вергилий. Энеида, кит. I, 563-564-б. М., “Художественная литература”, 1991.

мол-мулкини олиб қўйганни ҳеч қачон кечирмайди. Боз устига, айниқса ҳукмдорнинг кўнглида босқинчиликка рағбат туғилса, мол-мулкни тортиб олиш учун баҳоналар жуда кўп топилади; лекин жон олишга сабаб жуда кам бўлади, баҳона топиш учун анча қийналиш керак. Ана шу важдан яъни баҳонаси кўп, тортиб олиш осон бўлганидан, ҳукмдор раият ва боёнларнинг мол-мулкига кўз олайтиришдан ниҳоятда эҳтиёт бўлиши лозим.

Кўп минглик қўшин бошида ўзга юртларга кетаётган ҳукмдор шафқатсиз деган ном чиқаришдан айниқса қўрқмаслиги керак. Чунки, шафқатсиз деган номсиз қўшиндаги яқдиллик ва жанговарликни сақлашнинг иложи йўқ. Ганнибалнинг зўр хислатлари ва ишлари ичида; жуда катта ва жуда кўп элатлардан тузилган қўшин билан бегона ва олис юртларга юриш қилиб, галаба кунларида-да, мағлубият кунларида-да, аскарларида метин интизомни сақлаб қолганини, галаёнларга йўл қўймаганини тарихчилар таъкидлашади. Бу ҳолни фақат унинг ўта ва ўта шафқатсизлиги ва қаттиққўллиги билан изоҳлаш мумкин. Ҳа, унинг ўта шафқатсизлиги — албатта ўзининг довиюраклиги ва жангчилик санъатининг зўрлиги ва бошқа маҳоратлари билан қўшилган ҳолда — аскарларини кўнглига топиниш даражасида ҳурмат ва даҳшат солган. Лекин буларнинг ичида шафқатсизлиги бўлмаганда бошқа хислатлари қўшиндаги интизомга қор қилмас эди. Таассуфли жойи шуки, тарихчилар Ганнибалнинг жасорати ва қаҳрамонлигини мақтаб, бунга асос бўлган шафқатсизлигини қоралайдилар.

Лашкарбошига довиюраклик билан жангчилик маҳоратининг ўзи етарли эмаслигига, нафақат замондошлари орасида, балки кейинги даврларда ҳам ўзгачалиги билан донг таратган Сципион ҳам мисол бўла олади. Ута юмшоқ-кўнглилиги ва солдатларга ҳарбий интизомда кўрсатилгандан кўра ортиқроқ эрк берворгани учун Испанияда унинг қўмондонлигидаги қўшин ичида галаён кўтарилган. Бу воқеа Фабий Максим уни бутун бошли Сенат олдида, рим аскарларини маишатпарастга айлантирувчи деб айблашга сабаб бўлган. Уша қаттиққўллик ва шафқатсизлик етишмаслигидан ҳам локрларни талаган легатларидан бирини ҳам жазоламаган ва локрларнинг ёнига тушмаган. Шунинг учун ҳам яна Сенатда, энди унинг ёнини олмоқчи бўлганлардан бири: бу одам ўзи хато қилмайди-ю, хато қилганларни жазолай олмайдиганлар тоифасига кирди, деб баҳо берган. Эҳтимол, кейинроқ Сципионнинг шу хусусияти туфайли пок номи ва шўҳрати ҳам замон оша пароканда бўларди-ю, лекин яккаҳоқим эмаслиги, Сенатга бўйсунган одамлиги ному шўҳратини тарихга сақлаб қолган. Сақлаб қолиш билан чегараланмай, унга абадий шон-шўҳрат келтирган.

Хуллас, ҳукмдорга меҳр қўйганлари яхшими ёки ундан қўрққанларими, деган баҳсга қайтиб шуни таъкидлайманки, ҳукмдорларни одамлар ўз хоҳишларича яхши кўрадилар; лекин қўрқиш масаласи — ҳукмдорнинг измида. Шу сабабдан ақлли ҳукмдор бировга эмас, ўзига боғлиқ бўлган тарафни ушлагани маъқулроқ. Энг асосийси, юқорида айтилганидек, раиятнинг газабини қўзитмаса бас.

XVIII б о б

ҲУКМДОРНИНГ СЎЗИДА ТУРИШИ ҲАҚИДА

Ҳукмдорнинг ўз сўзида туриши, ростгўйлиги, доимий ҳалоллигининг нечоғли мақтовга сазоворлиги ҳақида гапириш ортиқча бўлса керак. Аммо бизнинг замонамизда, ўз сўзида туришни мақсад деб билмаган, керакли одамга фириб берган ҳукмдорларнинг — фаолиятини ростгўйликка тиккан ҳукмдорлардан кўра кўпроқ ютуқларга эришганининг гувоҳи бўлдик.

Душманга икки усулда: қарши қонулар билан ҳамда куч билан курашиш мумкинлигини ёлда сақлаш керак. Қонулар ёрдамида курашиш инсонга, куч билан курашиш ҳайвонга хосдир. Бироқ биринчиси кўпинча қор қилмаслиги учун иккинчи усулни ҳам қўллашга тўғри келади. Бундан, ҳукмдор инсон ва ҳайвон табиатидаги хусусиятларни ўзида мужассамлаштириши керак деган хулоса чиқади. Антик давр муаллифлари Ахилл ва бошқа қаҳрамонларни кентавр Хирон тарбиясига беришганини ёзиб, бизга шама қилмаганлармикин? Тарбия учун ярим одам, ярим ҳайвон бўлган Хиронга берилишини айтиш

билан ҳукмдор ўзида бу икки махлуқнинг хусусиятларини мужассамлаштириши, бири иккинчисисиз етарлича кучга эгамаслигини айтмоқчи бўлмаган-микинлар?

Хуллас, ҳукмдор — ҳайвонлардан шер ва тулкига ўхшашли керак. Шер қопқондан, тулки эса бўридан кўрқади. Ҳукмдор қопқонларга чап бермоғи учун тулки, бўриларни кўрқитиш учун шер бўлиши керак. Ҳамиша шер бўлган — қопқонларни кўрмай қолади. Такбир шуки, доно ҳукмдор агар бир вақтлар берган сўзи ҳозирда ўзига зарар бўлса ёки ўша берган сўзини беришга мажбур қилган сабаблар ечилган бўлса — сўзига содиқлик қилиши шарт эмас. Агар одамларнинг бари ўз сўзида турганларида эди, бундай маслаҳатим албатта нотўғри ва ноҳўя ҳисобланарди. Лекин аксар одамлар чиркин, қасамхўр бўлгани учун сен ҳам уларга шу билан жавоб қайтаришинг зарур. Сўздан топиш баҳонаси эса доим топилади. Шоҳларнинг, ҳукмдорларнинг сўздан қайтиши сабабли қанча-қанча тинчлик битимлари, шартномалари бузилиб, чокчокидан сўкилиб кетган. Ва бунда ҳамиша тулкилик қилган томон фойдада бўлган. Аммо масаланинг яна бир муҳим томони шуки, бу — тулкиликни яшира билишдир. Ўта айёр, алдамчи ва ўта иккиюзламачи бўла олишга эришиш керак. Одамлар кундалик тирикчилик ташвишига кўмилиб кетганидан алдайман деган кимса, алданаман деб турган аҳмоқни ҳамиша топа олади.

Бизга яқин замондан бир мисол ҳақида гапирмасдан ўтолмайман. Александр VI умр бўйи алдамчилик билан шуғулланган, янги-янги йўлларини излаган ва доимо ишонилга тайёр одамлар унга топилиб турган. Бунингдек куюниб қасам ичадиган, бунингдек исботлар, далиллар келтириб сўзига кўндирала оладиган, охирида эса сўзини бажармайдиган одам дунёга келмаган бўлса керак. Унинг алдамчиликлари худди ўзи ўйлагандек муваффақиятли амалга ошар, охири ҳам унинг режаси бўйича тугарди, чунки бу ишни у тугал ўрганган эди. Қиссадан ҳисса шуки, ҳукмдор яхши хислатларнинг эгаси бўлиши шарт эмас, бироқ шу хислатларнинг эгасидек овоза тарқатиши шарт. Яна бир кўшимча қилишга журъат этай: яхши хислатлар эгаси бўлиш ва ҳамиша уларга эътиқод қилиш — зарарли; лекин яхши хислатларга эгадек ном чиқариши ва унга амал қилмаслик — кони фойда. Бошқача қилиб айтганда, киши кўзига дардак, сўзида турадиган, меҳрибон, ҳалол, яхшилик қиладиган бўлиб кўриниш керак, ҳақиқатда ҳам шундай яшаш керак, лекин ичингда, лозим бўлиб қолган пайтда, шартта тескарисини қилишга доимо шай туриш керак. Ҳукмдор, айниқса янги ҳукмдор, яхши одам, деган тушунчага жавоб берадиган талабларнинг ўзи ҳеч қачон қондирилмаслигини англаб олмоғи зарур. Чунки тахтни, давлатни ўзида сақлаб қолиш учун у, берган ваъдасига вафо қилмасликка; раҳмдиллик, яхшилик, диёнатга қарши боришга мажбур бўлади. Шу сабабдан, агар воқеалар тескари тус олса, тақдир шамоли йўналишини ўзгартирса, у ҳам ўз фикрию ҳаракатларини ўзгартиришга қалбида тайёр туриши керак. Юқорида айтилгандек, яхшиликка яқин юрган ҳолда, заруратда ёмонликдан ҳазар қилмаслиги лозим.

Шундай қилиб, ҳукмдор юқорида айтилган беш эзгуликнинг бирорга бажарилмайдиган калимаси тилидан чиқиб кетмаслигига ҳам жуда сертак туриши лозим. Кўраётган ва эшитаётганларига у — раҳмдиллик, садоқат, ростгўйлик, одамоҳунлик, диёнат рамзи сифатида намоён бўлиши лозим. Чунки одамлар кўргани ва эшитганига қараб фикр юритадилар. Ушлаб кўриш эса барчага насиб қилмаганидан, сенинг ҳақиқий қиёфанинг, аслида қандайлигини жуда камчилик билади холос. Бу камчилик одамларнинг эса — орқасида давлат турган, кўриш билан қониқувчи кўпчиликка қарши боришга, унинг фикрини ўзгартиришга юраклари дов бермайди. Айниқса суд орқали сўроққа тортиб бўлмайдиган ҳукмдорларнинг қилган ишларига, одамлар охиридаги натижага қараб баҳо берадилар. Шу сабабдан ҳукмдорлар тахтни сақлаш ва ғалаба қозонишни асосий мақсад қилиб қўйишсин. Бу мақсадда улар неки усул қўлласалар-да, одамлар барини тўғри деб ҳисоблайди ва оқлайди. Чунки қора халқ кўзга кўринадиган нарсага ва оқибатдаги ғалабага ишонади. Орқасида давлат турган қора халқ олдида, ҳукмдорнинг асл қиёфасини биладиган камчилик — ҳеч нарса билан тенгдир. Ҳозирги кунда ҳукмдор бўлиб турганлардан бири, унинг номини очиқ айтишдан ўзимни тияман, доимо тинчлик ва садоқат ҳақида лоф уради-ю, аслида бу икки нарсанинг муросасиз душманидир. Агар у лофига мос иш туганида ўзининг куч-қудратидан ёки салтанатидан аллақачон айрилган бўларди.

XIX б о б

ҲУКМДОРНИНГ ЎЗИГА НИСБАТАН НАФРАТ ВА ҲАЗАР МУНОСАБАТИДАН ИҶОТА ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ ҲАҚИДА

Ҳукмдорнинг энг муҳим хислатларини кўриб чиқдик; бошқа хислатларга келсак, мен ҳукмдор учун энг муҳим битта қоида борлигини айтиб, мулоҳаза-ю мунозараларга чек қўйиб қўя қоламан. Бу юқорида айтилган: ҳукмдорлар ўз раияти ва боёнларининг ғазабига ҳамда уларнинг назари беписандига ёки ҳазар қилишларига сабаб бўладиган иш қилиб қўймаслиги керак, тамом-вассалом. Агар шу ишни уддаласа — у асосий ишни бажарган бўлади. Бошқа ҳар қандай камчиликлари унга ҳеч зарар етказолмайди. Абёнлар ғазабини эса ҳукмдор уларнинг мулки ва хотинларига кўз олайтириш билан кўзғатиши мумкин. Чунки, одам зотининг аксарияти мол-мулки ва номусига тегилмаса ҳаётдан мамнун бўлиб яшайверади. Озгина нозиктаъб ва шухратпарастларгина норози бўлиши мумкин, бироқ уларни иложини топиш қийин эмас. Беписандликка, ҳазар назарига эса ҳукмдорнинг беқарорлиги, енгилтабиатлиги, нозикойимлиги, иродасизлиги, сусткашлиги, журъатсизлиги сабаб бўлиши мумкин. Бу хислатлардан ўтдан кўрққандек қочиб керак. Аксинча, ҳукмдор ҳар бир ҳаракатда кенг феъллик, кўрқмаслик, босиқлик, мустаҳкам ирода, қаттиққўллиқни намоёниш этиб туриш керак. Раият ва боёнларнинг шахсий ишларини ҳал этишда ҳукмдорнинг қарорлари қатъий ва қайтмас бўлиши лозим; ҳукмдорни алдаш, кўзини шамғалат қилиб ўзиникини ўтказиб олиш мумкинлиги ҳақидаги фикр бировнинг миясига келмаслиги керак. Шундай ҳолатни атрофидаги муҳитга сингдирган ҳукмдорга катта ҳурмат билан қарай бошлашади. Ҳурматга сазовор, боз устига катта эътиборга эга бўлган ҳукмдорга эса ташқи душман тажовуз қилишга ва ичкарида фитна уюштиришга юраги бетламайди. Эсда тутмоқ лозимки, ҳукмдорни икки хавф ҳаммаша таъқиб қилади. Бир ичкарида — раият ва боёнлар, иккинчиси ташқарида — кучли қўшни давлатлар. Ташқи душманга яхши қўшин ва яхши иттифоқчи билан бас келинади, зероки яхши қўшин бўлса, яхши иттифоқчи доимо топилади. Ташқи душман даф қилинса, ичкарида ҳам тинчлик ўрнатилади. Бу тинчликни яширин фитнагина бузиши мумкин. Ташқаридан ҳужум бошланган пайтда ҳам ҳукмдор саросимага тушмаслиги, агар унинг хатти-ҳаракатлари илғари мен айтгандек бўлса, у спарталиқ Набилдек ҳар қандай душманга ҳам бас кела олади.

Ташқи душман таҳдид қилмаётган тинчлик замонда ҳукмдорга ягона хавф соладиган нарса фитнадир. Фитна туғдирмасликнинг асосий гарови, юқорида айтилгандек боёнларнинг нафрату ғазабини кўзигмаслик ва халқ меҳрини қозонишдир. Икковининг ичида муҳимроғи эса — халқ меҳрининг ҳукмдор тарафида бўлишидир. Зероки фитначилар ҳаммаша ҳукмдорни ўлдириб, халққа яхшилик қиламан деган умидда бўлади. Агар фитначилар халқнинг ҳукмдор тарафида кўтарилишини сезишса, суиқасдга юраклари бетламайди. Чунки битта суиқасд учун дуч келинадиган хавф-хатарнинг сон-саногини йўқдир. Таҷриба шуни кўрсатадики, суиқасдлар кўп режалаштирилади-ю, камдан-ками муваффақиятли амалга ошади. Сабаби шуки, фитначи бир ўзи ишни уддалолмайди, ҳукмдордан норози деб ҳисоблаган одамдангина ўзига шерик топиши мумкин. Аммо норози одамни топиб сирингни очдинг дегунча, норози одамга — ҳамма нарсадан рози одамга айланишга имкон берасан. Чунки у сени сотиб, дарров бадавлат бўлиб олиши мумкин. Бир томондан нақд, иккинчи томонда гумон фойда турса, боз устига гумонга мингта хавф-хатар чувалашган бўлса, сенга бу одам сотқинлик қилмайди. Бундай одам ё сенинг садоқатли дўстинг, ёки ҳукмдорнинг ашаддий душмани бўлиши керак.

Қисқасини айтганда, фитначи тарафда кўрқув, ҳар нимарсадан гумонсираш, жазо олиш даҳшати турса; ҳукмдор тарафда ҳоқимиятнинг улуғворлиги, қонунлар, дўстлар, давлатнинг бутун қудрати туради; яна буларга халқ меҳри ҳам қўшилса — фитна тузишга юраги дов берадиган одам топилмас-ов. Чунки фитначи ёвузликни амалга оширгунча ҳам кўрқади, мабодо халқ ҳам унга қарши бўлса, ёвузлигидан кейин ҳам кўрқиши турган гап, зероки, халқ ичига қочиб паноҳ тополмайди.

Бу хусусда кўплаб мисоллар келтириш мумкин бўлса-да, мен, оталаримизга таниш бўлган биттаси билангина чекланаман. Ҳозирги мессер Жовани

Аннибаленинг бобоси мессер Аннибале Бентивольи — Болоньянинг ҳукмдори бўлатуриб, фитначи Каннескилар томонидан ўлдирилганда халқ ғазабдан ғалаён кўтариб, Каннескиларни битта қўймай қириб ташлаганди. Сабаби, ўша пайтда Бентивольилар оиласини халқ жуда яхши кўрарди. Боз устига бу оиладан ҳали йўрғакда бўлган Жованнидан бўлак меросхўр қолмаганди. Халқ меҳри шунчалик кучли эканки, Бентивольи уругининг бир бўлакчаси бир замонлар Флоренцияга кўчиб кетганини сўроқлаб билиб, ўша одамни топишади ва отаси темирчи бўлганлигига қарамай, келтириб ўзларига ҳукмдор қилиб сайлайдилар. Уша одам то мессер Жованни ҳукмдор бўла оладиган ёшга етгунча Болоньяда юрт сўраб туради.

Гапимнинг хулосасида, халқнинг меҳрига сазовор ҳукмдор фитналардан хавотир олмаса бўлаверишини ва аксинча халқ уни ёмон кўрса, ҳаммадан, ҳар бир кишидан гумонсираш кераклигини яна қайтараман. Обод, тартибли мамлакатдаги оқил ҳукмдорлар боёнлари ва зодагонларни ўзига қарши қўймасликнинг, халқ меҳрини қозонишнинг барча усулларини кўриб қўядилар, чунки бу нарсалар ҳукмронлик қилаётган кимсаларнинг энг муҳим вазифасидир.

Бизнинг замонамизда обод, тартибли, бошқарилиши тўғри ташкил этилган мамлакатга Франция яхши мисол бўла олади. Францияда қиролнинг эрки ва хавфсизлигини таъминловчи кўпгина фойдали маҳкамалар тузиб қўйилган. Улардан энг муҳими эса парламентдир. Бу монархия тартибларини ўрнатган одам, зодагонларнинг шухратпараст, безбет ва суллоҳлигини яхши билган, уларни жиловда ушлаш лозим деб ҳисоблаган. Иккинчи томондан, кўрқув асосидаги халқнинг зодагонларга нисбатан туғиладиган ғазоби-ю, нафратини-да яхши англаган ва бу ғазабдан зодагонларни ҳам муҳофазалаш керак деб билган. Бироқ, халққа ён босади, деб зодагонлар, ёки зодагонлар билан бирга деб халқ — қиролни айбламаслигини олдини олиб, кучлини жиловлаши, кучсизни ҳимоялаш вазифасини парламент тузиб, унга юклаб қўйган. Қирол ва қиролликни мустаҳкам муҳофазаловчи, мамлакатда тартиб ва интизомни ушлаб турувчи бундан ҳам ақллироқ усулни топиш амримаҳол. Бу мисолдан, раиятнинг жигига тетадиган соҳадаги ишларни бажаришни ҳукмдор бировларнинг зиммасига юклаб, раиятга ёқадиган соҳалардаги ишларни ўзи бажариши керак, деган фойдали бир маънони чиқариб олиш мумкин. Хулосада эса, ҳукмдор зодагонларнинг ҳурматини жойига қўйиши, лекин халқнинг нафрату ғазабини қўзигмаслиги кераклигини тагин такрор таъкидлайман.

Эҳтимол кўпчилик, баъзи бир Рим императорларининг умрлари ва ўлимлари билдирилган фикрларни инкор этади, деб айтишлари мумкин. Яхши, ибратли, жанговар руҳ намоеён этган ҳолда яшашларига қарамай, ҳокимиятдан ажраб ёки фитна оқибатида ўлдирилган императорлар назарда тутиляпти албатта. Шундай демоқчи бўлганларга эътироз маъносидан, мен қатор императорларнинг хислатларини тафтиш этган ҳолда, уларни худди юқорида айтилган сабаблар барбод қилганини исбот этмоқчиман. Бир йўла эса, императорларнинг ёзиб қолдирилган ҳаёт йўлларида энг ибратли томонларини ажратиб кўрсатаман. Бунинг учун мен файласуф Маркдан Максимингача издош бўлиб келган императорларни, яъни: Марк, унинг ўғли Коммод, Пертинакс, Юлиан, Север, унинг ўғли Антонин Каракалла, Макрин, Гелиогабал, Александр ва Максиминларни мисол қилиб оламан.

Бошиданок, одатда ҳукмдорлар зодагонларнинг шухратпарастлигини ва халқнинг тийимсизлигини жиловлаб яшашлари керак бўлган бўлса, Рим императорлари бунинг устига қўшиннинг қаҳри ва очофатлигини жиловлашларига тўғри келганини айтиб қўймоқ керак. Зероки, уларнинг қўшларини худди мана шу охириги вазифа ҳалокатга олиб келган. Чунки халқ ва қўшиннинг талабларини бирваракайига қондириш жуда оғир масала. Халқ тинч ва осойишталикни тилаганидан доимо ҳукмдорларнинг тинчпарвар, мулоийм бўлишини истаган. Аскарлар эса жангари, қутурган, шафқатсиз, олчоқ императорларни, боз устига бу хислатларнинг халққа қарши қаратилган, ўзларига эса кўп даромад келтирадиган шафқатсизликларини, олчоқликларини қондирадиган бўлишини истаганлар.

Бу қарама-қаршилик, халқ билан қўшинни итоатда ушлаб турадиган даражада ҳурмат сингдиришга иқтидори етмаган кўп императорларни ҳалокатга олиб келган. Императорларнинг аксарияти, хусусан, ҳокимиятга ворислик туфайли эмас, тақдир тақозоси билан келганлари, икки ўт ўртасида қолиб,

халқни эмас, аскарлар эҳтиёжига хизмат этишни танлаганлар. Сирасини айтганда, уларнинг бошқа иложлари ҳам йўқ эди. Чунки хукмдор боёнларидан айримларининг газабидан қутулолмас экан, у албатта умумраият газабига дучор бўлмасликка уриниши керак. Бунинг ҳам иложи бўлмаса, энг кучлилар газабига учрамаслик учун бутун имкониятини ишга солиши шарт. Ана шунинг учун ҳам суянчиққа, айниқса, муҳтож бўлувчи тахтга янги келганлар, халқдан кўра аскар тарафига ўтиб кўя қолганлар. Лекин шунда ҳам етарлича хурмат қозонолмай ҳалок бўлганлар.

Худди мана шу сабабли Марк, Пертинакс ва Александр сингари камтар, ҳақиқатпарвар, қаттиққўлликни ёқтирмайдиган, марҳаматли уч императордан иккитасининг ҳаёти забун бўлди. Улардан фақат Маркгина яхши яшаб, обрў-эътибор билан дафн этилди. Марк тахтга *iure hereditario*¹ эга бўлганди ва муносиблигини на халққа, на қўшинга исбот этишининг ҳожати йўқ эди. Бунинг устига турли яхшиликлари билан раияти ва боёнларининг хурматини қозонди, халқ ва қўшинни керакли чегараларда ушлаб турди, уларнинг газаб ва нафратини уйғотмади. Пертинакс эса, ундан фарқли ўлароқ, аскарларнинг хоҳишига қарама-қарши равишда императорликка сайланди. Коммод даврида такасалтанг ҳаётга ўрганиб қолган, боз устига қарилги учун унга беписанд бўлган аскарларни ҳалол ҳаётга ўргатмоқчилиги ёқмади. Натижада у хукмдорлигининг бошидаёқ улар томонидан ўлдирилди.

Пертинакс мисоли яхши бир ўғит беради бизга. Яъни: хукмдор ёмон ишлар каби, яхши ишларни амалга оширмоқчи бўлиб ҳам атрофдагиларнинг газабига учраши мумкин. Шу сабабли юқорида айтганимдек, хукмдор ҳокимиятни сақлаб қолиш мақсадида баъзан яхшиликдан чекинishi шарт. Чунки, раиятнинг ўзи суянмоқчи бўлган қисми — халқми, зодагонларми, аскарларми, қатъи назар — бузук бўлса, хукмдор уларнинг измига қараб қадам босишга мажбур, аксига олиб тартиб ўрнатишга киришса, ўзига зарар келтириши тайиндир. Солномачиларнинг мақтаб ёзишларича, император Александрнинг ювошлиги шу даражада эканки, хукмронлик қилган ўн тўрт йил давомида биронта одам судсиз қатл этилмаган экан. Худди шу ўта ювошлиги ва ҳар нарсада онасининг сўзидан чиқмаганлиги учун атрофдагиларнинг назари беписандлигига учраб, қўшин ичида тутилган фитна оқибатида ўлдирилган.

Юқорида айтилган уч императорга қарама-қарши ўлароқ, Коммод, Север, Антонин Каракалла ва Максиминлар ўта олчоқ ва ўта шафқатсизликлари билан ажралиб турадилар. Қўшин майлига қараб иш тутган бу тўрт император халқни ҳар томондан талаганлар. Севердан бошқа учови ҳам фитна туфайли ўлганлар. Север эса жасорат ва шафқатсизликдан шу даражада донг таратганки, аскарларининг хурматини умрининг охиригача сақлаб қолган, халқни эзиши ва талашига қарамай, ўлпунича эмин-эркин хукмронлик қилган. Сабаби шуки, ҳарб жасорати халқ у ёқда турсин, аскарлар назарида ҳам ғайри одатий бўлган. Халқ кўрқиб қарахт ҳолга тушган, аскарлар эса халқни талашдан фойда кўраётганлари учун уни эъзозлаганлар. Янги хукмдор сифатида амалга оширганлари зўр ва диққатга сазовор бўлганидан, майда-чуйда жузбийликларга тўхталмасдан, Севернинг юқорида айтганимдек, гоҳ шер, гоҳ тулки қиёфасига чеврилиб, хукмдорлар тақлид қилса арзийдиган ишларини гапириб ўтишни истардим.

Славонияда қўшин бошида турган Север янги император Юлианнинг иш ёқмас, дангаса одам эканлигини эшитиб, преторианчилар² томонидан ўлдирилган император Пертинакс учун қасос олишга аскарларини кўндирди-да, Римга юриш бошлайди. Ўзи император бўлмоқчилигини ҳеч кимга айтмай, юриш қилганининг овозасидан олдин ўзи Римга етиб келади. Кўрқиб кетган Сенат уни император кўтариб Юлианни ўлимга хукм қилади. Бироқ Севернинг тож сари йўлида ҳали икки тўғаноқ бор эди. Бири — ўзини император деб эълон қилган Осиё қўшинларининг қўмондони Песценний Нигер, иккинчиси — ғарбдаги қўшин қўмондони Альбин. Икковига бирданга қарши чиқиш хавфли эди. Шунинг учун Север — Нигерга очиқ уруш очишга, Альбинга эса айёрлик ишлатишга қарор қилади. Шу ниятда Альбинга мактуб йўллаб, Сенат унга императорликни раво кўрганини, у эса бу мансабда Альбин билан шерикчилик қилмоқчилигини айтиб, Альбинни Цезар унвонини

¹ (Лот.) — Мерос ҳуқуқи бўйича.

² П р е т о р и а н ч и л а р — ҳукуматни қўриқловчи аскарлар.

олиш учун Римга келишини илтимос қилади. Альбин бунга чиппа-чин ишонади. Север Нигер кўшинларини тор-мор этиб, ўзини ўлдириб, Римга қайтади-да, Сенатга шикоят йўллайди. Шикоятида, Альбин унинг қилган яхшиликларини унутиб, ҳаётига суиқасд уюшгирмоқчи бўлганини, шу сабабдан жазосини бериш учун Римдан чиқиб кетажагини айтади. Север Альбинни таъқиб этиб, Францияда тугади-да, цезарлигини бекор қилиб, ўлдиради.

Севернинг амалларини кўздан кечириб, унинг гоҳ қутурган шердек, гоҳ айёр тулкидек иш тугганига; ҳаммага даҳшат солиб, ўзига ҳурмат туғдирганига; кўшиннинг газабини кўзигмаганига амин бўламиз. Шунинг учун янги ҳукмдор бўла туриб — ҳокимиятининг нечоғлиқ мустаҳкамлаб олганига, атрофидагиларини хонавайрон қилса-да, ҳеч кимнинг газабига учрамаганига ҳайрон бўлмаймиз. Чунки унинг шон-шухрати — умрининг охиригача жонига қалқон бўлган. Севернинг ўғли Антонин Каракалла ҳам халқнинг эс-ҳушини лол қолдирган, аскарларга маъқул тушган шоён диққатта сазовор шахсдир. У ҳар қандай қийинчиликка бардошли, нозик овқатлардан ҳазар қилувчи ҳақиқий жангчилигидан — кўшини уни ниҳоятда яхши кўрган. Бироқ, кўз кўриб қулоқ эшитмаган шафқатсизликлар, ёвузликлар қилиб — жуда кўп одам ўлдириб, Искандария шаҳри аҳолисини ялписига, Рим аҳолисининг ярмини қириб — жами аёнларига ёмон кўриниб қолган, ҳатто энг яқинлари ҳам жон ҳовучлаб юрганлар. Охирида уни ўз аскарларининг кўзи олдида бир центурион ўлдирган.

Кези келганда кистириб ўтиш даркор: жонидан кечган ҳар бир одам ҳукмдорга суиқасд қилиши мумкин, шунинг учун астойдил бел болаган одамнинг қасдидан қутулишнинг аниқ йўллари йўқ. Лекин доимо кўрқиб юришнинг ҳожати ҳам йўқ, чунки бундай суиқасдлар жуда кам юз беради. Энг муҳими, Антонин Каракаллага ўхшаб атрофидаги мансабдорларни, шунингдек, сенга хизмат қилиб юрувчи кишиларни ҳақоратламаслик керак. Антониннинг жонига қасд қилган центурионнинг инисини шармандали ўлимга маҳкум этиб, унинг ўзига эса, ҳар кун “сени ўлдираман” деб зуғум қиларди-ю, лекин шахсий соқчиликда сақлаб тураверарди. Бу ўта нодонлик бўлиб, Антонин ҳаёти бошқача тугаши мумкин эмасди ва кўрганимиздек, шундай бўлди ҳам.

Энди Коммодга мурожаат этамиз. У Маркнинг ўғли эканлигидан мерос бўйича теккан тахтни ушлаб қолиши жуда осон эди. Отасининг йўлидан кетганида халққа-да, кўшинга-да маъқул келган бўлади. Лекин табиатан дағал, пасткаш эканлигидан кўшинга тилеғламалик ва хушомадгўйлик қилиб, уни маънавий бузилишга рағбатлантириб ва шу орқали халқни талай бошлади. Бир томондан халқнинг газабига учрадимиз? Иккинчи томондан императорлик обрўсини тўкиб гладиаторлар билан жангларга тушди ва бошқа пасткашликлари туфайли солдатлар нафратига учради. Оқибатда ўз яқинларининг фитнасидан ҳалок бўлди.

Энди Максиминнинг хислатлари ҳақида гапириш қолди. У ниҳоятда жангари ва жасур киши эди. Александр ўзининг юмшоқ ва мулойимлиги билан аскарларнинг жигига теккач, улар Максиминни император қилиб кўтаришди. Лекин унинг юрт сўраши узоққа чўзилмади. Бунга сабаб, ёшлик вақтларида Фракияда кўй боққанлиги ҳаммага маълум бўлиб қолиб, боёнлари уялиб аччиқлана бошладилар. Иккинчидан, Римга келиб императорлик рутбаларини олиш маросимини орқага сураверди. Учунчидан, ўзининг префектлари орқали Рим ва бошқа жойларда ёвузларча хунрезликлар ўтказди. Уччаласи кўшилди-да, умумий газаб ва нафратга айланди. Биринчи бўлиб унга қарши Африка кўзғалди, кейин Сенат, кейин Рим халқи кўшилди. Ниҳоят бу кўзғолонга Аквилеяни қамал қилиб турган шахсий аскарлари кўшилди. Ёвузлик ва қамалнинг қийинчиликларидан зада бўлган солдатлар императорнинг душмани кўпайиб кетганлигидан журъатланиб, уни ўлдиришди.

Муглақо арзимас ҳукмдор бўлиб, ҳеч қандай овозаси чиқмасдан йўқ қилинган Гелиогабал, Макрин, Юлиан сингари ҳукмдорларни гапириб ўтирмай хулосага ўтиб қўя қоламан. Бизнинг замондаги ҳукмдорларга кўшин олдида юқоридагидек ялтоқланишнинг ҳожати қолмаган. Гарчи кўшиннинг таъминоти жиддий масала бўлса-да, у жуда осон ишдир. Муҳими ҳозирги кунда ҳукмдор аскарлар билан бевосита мулоқотта кирмайди. Қадимги Римда олий ҳукмдор ҳам, чеккалардаги кичикроқ ҳукмдорлар ҳам аскарлар ичида юришарди. Шунинг учун аскарларнинг раъйига қарашта мажбур эдилар. У пайтда аскар-

лар катта куч эди. Ҳозирги кунда, турк ва Миср султонларидан бўлак хукмдорлар учун халқ меҳрини қозониш муҳим, чунки бутун халқ — қўшинига нисбаган анча катта кучдир.

Турк султони, бошқа хукмдорлардан фарқлича, доимо ўн икки минг пиёда ва ўн беш минг отлик аскар қуршовида туради. Султон салтанатининг мустақамлиги ҳам, ҳимояси ҳам шу аскарларга тамом боғлиқ. Миср султони ҳам шундай, юриш-туриши атрофидаги қўшинга боғлиқ бўлгани учун халқ манфаатининг зарарига бўлса-да, аскарларга ён босишга мажбур. Миср султони-нинг давлат тузилиши бошқача бўлиб, уни фақат христиан дунёсидаги папа давлати билан қиёслаш мумкин. Султонликни меросий давлат деб бўлмайди. Чунки султоннинг болалари тахтга ворис эмас. Янги султон мутасадди кишилар томонидан сайланади. Сайланган султонни таҳлил этганимиз маъносида янги деб ҳам бўлмайди, чунки, биз айтган янги хукмдор олдидаги қийинчиликларнинг биронтаси ҳам султон олдида турмайди. Султон тахтда янги-ю, тартиб-қоидалар эски, анъана давом этаверади.

Энди муҳокама қилаётган масаламизга қайтамиз. Биз айтган қоидаларга қарама-қарши иш тутган юқоридаги императорлар ҳаётини таҳлил этсак, нима учун фақат иккитаси охиригача умргузаронлик қилди-ю, қолганлари халқ, боён ёки қўшиннинг нафрату ғазаби оқибатида ҳалок бўлишди деган савол туғилади. Гап шундаки, тахтни янги эгаллаган Пертинакс билан Александр — Маркка тақдир қилиб хато қилдилар, чунки Марк тахтни ворислик йўлидан эгаллаганди. Коммод билан Максимин эса Северга ўхшайман деб балога учрадилар, чунки икковига-да Севернинг жасорати етишмади. Демак, янги давлатдаги янги хукмдор на Маркка тақдир қилмаслиги, на-да Северга ўхшайман демаслиги керак. Лекин Севердан янги давлат тузишда асос бўладиган, Маркдан эса мустақкам ва муқим давлатни сақлаш учун керак бўладиган хислатларни олмоғи керак.

XX б о б

ХУКМДОРЛАР УЧУН ҚАЛЪАЛАР ФОЙДАЛИМИ? ШУ ХУСУСДА ҚЎЛЛАНИЛГАН УСУЛ ВА ҲАРАКАТЛАР ҲАҚИДА

Хукмдорлар ўз салтанатларини мустақкамлаш учун турли усуллар қўлланганлар: ўз фуқароларини қуролсизлантирганлар; истило қилинган шаҳар фуқароларида айирмачиликни ривожлантирганлар; лозим бўлса ўзларига-ўзлари душман яратганлар; ўзлари гумонсираган кучларни дўст қилишга уринганлар; янги қалъалар қурганлар ёки бор қалъаларни талон-торож қилиб, таг-тути билан бузганлар. Уша мамлакатлардаги шароитни, вақтни, қарорларнинг сабабларини билмасдан туриб, бу усулларнинг қай бири маъқуллигини айтиш қийин. Шунга қарамай, масала таҳлили имкон берганча майда тафсилотлардан узилиб, умумийроқ ҳолда фикримни билдиришга уриниб кўраман.

Алқисса, янги хукмдорнинг ўз раиятини қуролсизлантириши ҳеч қачон содир бўлмаган, аксинча, қуролсиз бўлсалар қуроллантيريшган. Чунки, халқни қуроллантирсанг ўз қўшинингни тузаётган, қуролланган қисмини ўз тарафдорингга айлантирган, қолган бир қисмида эса сенга садоқат уруғини сочган, оқибатда раиятни ўз тарафдорингга айлантирган бўласан. Бутун халқни қуроллантيريш иложи йўқ эса-да, сайлаб олган қисмини қуроллантيريшинг — бошқа қисмига-да суянишингга умид беради. Қуроллантирган қисминг — танлаб олганинг учун сендан миннатдор бўлса, иккинчи бир қисми, олдингилар хавф-хатарга қарши борганлари учун, сайлаб олинганларини тушуниб, сени кечиради. Бироқ раиятни қуролсизлантирадиган бўлсанг, ишончсизлик билдирганингдан ҳақоратланадилар, ўзингни бадгумон ва қўрқоқ қилиб кўрсатасан. Хукмдордаги бу икки хусусиятни эса авом ҳеч қачон кечирмайди. Бунинг устига қўшинсиз яшай олмаганинг сабабли ёлланма аскар қақаришга мажбур бўласан. Ёлланма аскарнинг қандайлигини эса юқорида таширдик. Мабодо ёлланганларинг жуда яхши аскар бўлиб чиқса-да, улар сени ҳам қудратли ташқи душмандан, ҳам ишончсиз раиятингдан ҳимоя қилишга қурби етмайди.

Хуллас, тарихий мисолларни кўп келтириб таъкидладикки, янги хукм-

дорлар ҳаминша ўз қўшинларини тузганлар. Бироқ, эски давлатингта янги ҳудудни қўшиб оладиган бўлсанг, унинг аҳолисини, сента ёрдам берган қисмини мустасно қилиб, албатта қуролсизлангиришинг керак. Мустасно қилган қисмингни эса пахтахлаб, эркалаб, ойимтабиатли одамларга айлангиришинг керак. Мақсад — қуролланганлар ичида фақат ўзингнинг миллатинг, ўзингнинг яқинларинг қолишига эришишдир.

Аждодларимизнинг донишманд деб ҳисобланган қисми, Пистойя аҳлини бир-бирига гиж-гижлаб, Пиза аҳлини қалъа қуриб, ушлаб турасан дейишган ва айрим шаҳарлардаги ҳокимиятларини сақлаш учун аҳолиси ичидаги бўлинишга ҳаминша ўт пуркаб туришган. Италиядаги вазият нисбатан мўътадил бўлган у замонларда бундай сиёсат эҳтимол ўзини оқлагандир. Бугунги кунда бу ўғитнинг тўғрилигига шунингдек, халқни бўлиш ва гиж-гижлашнинг яхшилик билан тугашига-да, гумоним бор. Демокчиманки, ташқи душман келганда маелубиятта учраши шак-шубҳасиздир. Чунки, кучсизроқ партия албатта душман томонга ўтади. Кучли партиянинг бир ўзи эса шаҳарни сақлаб қололмайди.

Венецияликлар ўзларига тобе шаҳарларда, албатта ўша мен айтган ниятда бўлса керак, гвельф ва гибеллинларнинг душманлигини доим қиздириб турардилар. Ишни қон тўкилиш даражасигача олиб бормай, икки томонни бир-бирларига гиж-гижлашларидан мақсад — иккови бирлашиб, ўзларига қарши кураш бошламасинлар. Аммо биз кўрдикки, бу нарса фойда келтирмади. Вайла яқинидаги маелубиятларидан сўнг, аввал шаҳарнинг бир қисми, кейин ибрат олган иккинчи қисми венецияликларни тарк этдилар. Тинчлик пайтида раиятни ушлаб туриш учун бу усул эҳтимол қўл келар, лекин уруш бошланиб қолгудек бўлса унинг чиркини сўзсиз юзага чиқади. Охир-оқибатда бу усул ҳукмдорнинг ожизлигини фош қилади, зероки, кучли ҳокимият раиятнинг бўлинишига ҳеч қачон йўл қўймайди.

Шак-шубҳа йўқки, ҳукмдор буюкликка фақат тўсқинларни енгиб, душманларни тор-мор қилиб эришади. Шу сабабли ҳам омад ўзи танлаган янги ҳукмдорга, у зинапоядек бир-бир босиб юксакликка кўтарилавериши учун унга янги-янги душманларни рўпара қилаверади. Чунки меросий ҳукмдордан кўра, янги бўлганига галабалар минг чандон зарур. Шароити кўтарган янги ҳукмдорлар шон-шухратини тагинда ортгириш учун сунъий равишда, ўзига-ўзи душман яратишлари керак деб, баъзи бировлар маслаҳат ҳам берганлар.

Тахта егишган янги ҳукмдорлар вақт ўтиши билан илгари ишончга кирмаган одамларнинг кейинчалик кўпроқ садоқат кўрсатиб, кўпроқ фойда берган ҳолларига кўп дуч келганлар. Сиенанинг ҳукмдори Пандольфа Петруччи давлатини илгари гумонсираган одамларга, бошқаларидан кўра кўпроқ сўяниб идора қилган. Лекин бу хусусда умумлашма маслаҳат тўғри келмайди, чунки шароитга қараб ҳамма нарса ўзгариб туради. Фақат, илгари душман бўлганларни дўстга айлангириш ҳукмдорга қийин эмаслигини аниқ айтиш мумкин. Бунинг учун, улардаги бор шароитлари сақланиб қолиши ҳақида ҳукмдорнинг ваъдаси ва оталиғи керак холос. Шунда улар ҳукмдорнинг аввалги фикрининг нотўғрилигини исботлаш учун жон-жаҳдлари билан хизмат қилардилар. Ҳукмдорнинг меҳрига ишониб, нуқул ўз фойдаларини кўзлаб қолган эски дўстлардан кўра анча фойдали бир қатламни, шу усулда ҳаминшаликка ўзиники қилиб олиш мумкин.

Тадқиқ қилаётган масаламиз талабига кўра, аҳолининг бир қисми ёрдамида ҳокимиятга келган ҳукмдорларга эслатмоқчиманки, аҳолининг ёрдам берган қисмининг қўллашига сабаб бўлган нарсани аниқлаб олишлари зарур. Агар сабаб шахсига садоқат эмас, бурунги ҳукмдордан норозиликда бўлса бу одамларнинг дўстлигини сақлаб қолиш жуда қийин, зероки уларнинг талабларини қондиришнинг иложи бўлмайди. Қадим тарих ёки замонамиздан мисоллар олиб бу масалани ўрганадиган бўлсак, илгариги ҳокимиятнинг тарафдори бўлгани учун янги ҳокимиятнинг душманларча кутиб олганлар ичидан дўст топиш, эски ҳокимиятдан норози бўлгани учун тўнтаришга ёрдам берганлар ичидан дўст топишга қараганда осонроқ эканлигига амин бўламиз.

Ҳукмдорлар салтанатларини мустаҳкамлаш дардида бурун замонлардан бери қалъалар қурадилар. Фитнаю галаён уюштириш ниятидагиларга сувлик ва жолов, шунингдек, тўсатдан қилинган душман ҳужумида ишончли бошпана бўлади деб ўйлайдилар. Қадимги бу удумга офариндан бошқа нарса айтолмайман. Лекин, мессер Никколо Вителлининг шаҳарни қўлида сақлаш учун Читта ди

Кастеллюдаги икки қалъани таги билан кўпоргани; Чезаре Боржа томонидан қувилган Гвидо Убальдо юртига яна қайтгач, сақлаш осонлашади деб ҳисоблаганидан барча қалъаларни буздиргани; Бендивольи оиласи ҳам Болоньяга қайтгач худди шундай қилгани ҳодисалари баримизнинг ёдимиздан ҳали кўтарилигани йўқ. Демак, шароитга қараб, қалъалар фойдали ёки зарарли бўлишлари мумкин деган маъно чиқади. Багафсилроқ тушунтирадиган бўлсам: ташқи душмандан кўра ўз халқидан кўпроқ кўрқадиган ҳукмдорларга қалъалар фойдалидир; халқидан кўра ташқи душмандан кўпроқ хавфсирайдиган ҳукмдорларга эса қалъанинг зарурати йўқ. Мисол учун Милан шаҳрида Франческо Сфорца бунёд этган қалъа Сфорцалар оиласига мамлакатларида рўй берган барча тартибсизликлардан кўра кўпроқ зарар келтирди. Хулоса шуки, энг яхши қалъа халқ нафратига учрамасликдир. Халқ ғазабидан сени ҳар қанақа мустаҳкам қалъа ҳам сақлаб қололмайди. Чунки халқ қуролланадиган бўлса, четдан ҳамшиша унга ёрдам етиб келади. Бизнинг замонда графхоним Форлидан бошқа ҳеч кимга қалъадан фойда текканини эслолмаймиз. Эри Джироламо ўлганда кўзғолон кўтарган халқ ғазабидан қочиб, Миландан ёрдам етиб келгунча, графхоним қалъада жон сақлади ва ҳокимиятни қайта қўлга олди. Уша пайтда халққа ёрдамга келадиган одам топилмади. Бироқ, кейинчалик графхонимга унинг касри-да ёрдам бермади. Чезаре Боржа қамалга олганда халқ чет душман тарафига ўтиб кетди. Шунинг учун, графхоним қасрлар қургунча, халқ ғазабини кўпгирмасликка урингани фойдалироқ бўларди.

Таҳдидимиздан кейинги хулоса шуки, қалъа қурганни ҳам, қурмагани ҳам мен оқлайман. Бироқ, қалъаларига ишониб, халқнинг ғазабини кўзитганидан кейин бепарво юрган ҳукмдорни ҳечам оқюлмайман.

XXI б о б

ИЗЗАТ-ҲУРМАТДА ЮРИШ УЧУН ҲУКМДОР НИМАЛАР ҚИЛИШИ КЕРАК?

Ҳарб ишлари ва ғайриоддий қилиқлардек ҳукмдорнинг обрўсини оширадиган иш йўқ. Ҳозирги ҳукмдорлардан Испания қироли Фердинанд Арагонли мисолига мурожаат қиламан. Бошида, имкониятларининг ожизлиги нуқтаи назаридан, уни тахтга янги эришган ҳукмдорга тенглаш мумкин бўлган. Лекин аста-секин шухратининг дабдабаси ва барқ урган чаққонлиги билан христиан дунёсидаги ҳукмдорларнинг сардорига айланди. Унинг ҳар бир амали буюклик нишонаси бўлиб, баъзилари эса ақлни шоширади. Тахтга ўтирганидан бир оз ўтиб, Гренада учун қилган уруши қудратининг дебочаси ва асоси бўлди. Энг аввало, у мамлакат ичкараси тинч, халақит берадиган сабаблар йўқ пайтини аниқ танлади ва ҳамшиша ўзаро тўқнашиб турувчи Кастилия баронларини тортиб кета олди. Уруш жараёнида эса баронларга сездирмай ҳокимиятни жишслаштириб, уларни ўзига қарам қилиб қўйди. Сармойани у Черковдан ва халқдан олиб, яна ўша уруш жараёнида, кейинчалик ўзига шон-шухрат келтирган, кучли армия тузиб олди. Бундан кейин, янада буюклик ниятларни дилига тутиб, ҳамон дин ҳимоячиси номи остида тақводорона золимлик қилиб Марранлардан¹ мамлакатни тозалади. Бундан ўтадиган золимликни, шу билан бирга ақлни лол қиладиган амални ўйлаб топшиш амримаҳолдир. Уша, дин ҳимояси шиори остида Африкада ерлар истило этилди. Кейин эса Италияга юришлар қилиб, ниҳоят Францияга уруш очди. Ўзининг бу буюк амал ва ниятларини рўёбга чиқараркан раиятни лол ва қойил қолдирганча ҳушини жойига келтирмас, амал ва ниятлари бир-биридан оқиб чиққандек тизилиб келаверар, қиролга қарши ғавго кўтаришга заррача имкон туғилмасди.

Ҳукмдор обрўсига мамлакат ичкарасидаги ишларининг, фармонларининг, одамларнинг айтишига ишонсак, мессер Бернабо да Миланоники сингари ғайриоддий, ақлни шоширадиган бўлишининг ҳам ўрни каттадир. Яъни жамиятда бирон-бир киши яхшими ёки ёмонми бирор иш қилса унинг мукофоти ёки жазоси мумкин қадар эса узокроқ қоладиган бўлиши керак. Аммо энг муҳими — ҳукмдор барча хатти-ҳаракатларини ўзида катта ақл насиб этган буюк инсон деган номни қозонишга хизмат эттириши лозим.

¹ М а р р а н л а р — исп. “Чўчқа”, мажбуран чўқинтирилган, лекин яширинча ўз динининг тоат-ибодатига амал қилувчи мусулмон ва яҳудийлар (тарж. изоҳи).

Икки тарафдан бирини дўст, иккинчисини душман деб танлаш тақозоси келган пайтда чеккада туришни маъқул топиш ўрнига иккиланмай танлаш ҳам ҳукмдорнинг обрўсини жуда оширади. Икки кучли қўшни ҳукмдор урушга кирганда бўлажак ғолиб сенинг учун хавфли ёки хавфсиз бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам очиқ урушга кирган маъқулроқ. Чунки, агар биринчи вазият тугилса, урушга қўшилмаганинг учун ғолибнинг ўлжасига айланасан ва бундан мағлуб томон ҳам хурсанд бўлади. Ғолиб керакли пайтда ташлаб кетган иттифоқчини инкор этади, мағлуб эса керак пайтда қурол олиб ёрдам бермаган иттифоқчини қабул қилмайди, натижада ҳеч кимдан мадад ололмайсан. Римликларни ҳайдаш ниятидаги этолияликлар томонидан Грецияга ёрдамга чақирилган Антиох, римликларнинг иттифоқчиси бўлган ахеяликларга воизлар юбориб, урушга аралашмасликка даъват этади. Римликлар эса аксинча, ахеяликларни урушда ёрдам беришга даъват этадилар. Шунда, масалани ҳал этиш учун ахеяликлар қурултой чақирадилар. Қурултойда Антиохнинг элчиси қурол олмасликка, аралашмасликка ундайди. Рим элчиси эса шундай деган: “Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine dratia, sine dignitate, praemium Victoris eris”¹.

Гаразли душмангина четта чиқиб туришни таклиф этади. Дўст эса ёрдам беришга очиқ-ойдин чақиради. Беқарор ҳукмдорлар яқиндаги хавфдан қўрқиб, ҳамisha аралашмасликни танлайдилар-у, оқибатда инқирозга учрайдилар.

Бироқ, қўрқмасдан урушаётганларнинг бир тарафига ўтсанг, иттифоқчинг енгса, у қанчалик кучли бўлмасин, сен қанчалик унга қарам бўлмагин, у сенга бурчлидир. Одам зоти бунчалик беоқибатмаски, ўз иттифоқчисини яқсон қилса. Бундан ташқари, ғолибга ҳеч нарса билан ҳисоблашмайдиган, айниқса, ҳақиқатни топташ имкониятини берадиган даражада ғалаба ҳеч қачон ҳеч кимга насиб этмаган. Борди-ю, тарафкашинг ютқазиб қўйса, у сени қабул қилади, қўлидан келганча ёрдам беради. Сен бахтиқароликқа учраган одамни дардқаш биродарига айланасан, эҳтимолки, тарафкашингнинг бахти яна бир кун очилиб кетар.

Урушаётганларнинг униси ҳам, буниси ҳам сенга хавф-хатар соллолмайдиган вазият тўғри келган тақдирда, у ёки бу томонга қўшилиш янада фойдалидир. Чунки бир томоннинг ёрдамида душманни ентанингдан кейин тарафкашингни тобе этишинг мумкин. У эса сенинг ёрдамингда душмани устидан албатта зафар қозонади. Унинг калласи ишласа, ентан душманини бутунлай йўқ қилишга эмас, сақлаб қолишга ҳаракат қилиши керак.

Шу жойда, агар юқорида келтирилгандек танлашга мажбур бўладиган вазиятга тушилмаса, ўзингдан кучли ҳукмдор билан иттифоққа киришишдан парҳез қилган тузукроқлигини айтиш керак. Чунки, ғалаба қилинган тақдирда унинг чанғалида бўласан. Ақлли ҳукмдор эса бировнинг таъсирига тушишдан ҳамisha эҳтиёт бўлиши шарт. Мисол учун венецияликлар Милан герцоғига қарши Франция билан иттифоққа кирмасликнинг иложи бўлса-да, иттифоққа кириб, охирида инқирозга учрадилар. Лекин папа ва Испания Ломбардияга қўшин тортган пайтидагидек, флоренцияликлар каби мажбурий вазиятга тушиб қолинса, аввал айтилганидек, албатта урушга қўшилиш керак. Бунда тўғри қарор қабул қиламан деб катта умид боғламасдан, ҳар қандай қароринг ҳам мавҳум эканлигини, бир балодан қутулсанг иккинчисига тутилишинг шартлигини бўйинга олиб қўйиш керак. Барча кўнгилсизликларни тош-тарозига солиб, кичигига учраганингга шукр қилиш — бундай вазиятда доноликни билдиради.

Иззат ҳурматда юраман деган ҳукмдор иқтидорли кишиларни қанотига олиб, меҳр кўргазиб, санъат, фан ва ҳунармандчиликда кўзга кўринганларнинг ҳурматини жойига қўйиб бориши лозим. Фуқароларнинг савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланишларини рағбатлантириб туриши керак. Одамлар ўз гўшаларини биров тортиб олишидан қўрқмай обод қилиш, солиқлар солиб бўғиб ташлашади деган ҳадикдан бегона ҳолда дўконлар очиш кайфиятида яшашлари керак. Шаҳар ва давлатни кўркамлаштиришга хизмат қилганлар учун ҳукмдорнинг алоҳида мукофотлари бўлмоғи зарур. Бундан ташқари йилнинг қулай фаслларида халқни байрам ва томошалар билан банд қилишга эътибор қаратмоғи керак. Устахоналар, шаҳарнинг маҳалла ва

¹ Давлатингиз учун энг яхши, энг фойдали деб таклиф этилаётган урушга аралашмаслик, сизлар учун энг зарарли таклифдир. Уни қабул қилсангиз, ҳеч қандай мукофотсиз, обрў-эътиборсиз қолиб, ғолибнинг ўлжасига айланажаксиз (лот.).

даҳаларини ҳам эъзозлаб, гоҳ-гоҳида қаламранжида қилиб, мажлисларида қатнашиб, мурувват ва ҳимматлиликда ўрнак бўлишга интилиш даркор. Лекин бу жараёнда ҳукмдорнинг ҳар бир хатти-ҳаракати ўзининг обрўси ва улугворлигини сақлашга қаратилиши лозим.

XXII б о б

ҲУКМДОРНИНГ МАСЛАҲАТЧИЛАРИ ҲАҚИДА

Маслаҳатчиларни сайлаб олиш ҳукмдор учун муҳим масалалардан биридир. Уларнинг яхши ёки ёмонлиги эса тўғрисида ҳукмдорнинг донолигига боғлиқдир. Ҳукмдорнинг ақлига биринчи баҳо — қандай одамларни яқинлаштириётганига қараб бериллади. Агар улар ишбилармон ва содиқ бўлишса, ҳукмдор ҳам доно бўлади. Чунки ақлли ва садоқатли одамларни топиб ёнида ушлаб қолиш бунга кафилдир. Маслаҳатчилари бунинг аксича нусхадаги одамлар чиқса, уларга берилган баҳо ҳукмдорга ҳам ўтади, ярамас маслаҳатчиларни танлаб биринчи хатога йўл қўйган бўлади. Сиенанинг ҳукмдори Пандольфо Петруччонанг ёрдамчиси мессер Антонио де Венарфони таниган кишилар Пандольфонинг ўзи ҳақида иккиланмай яхши фикр чиқаргандилар. Сабаби, Антонио де Венарфони маслаҳатчиликка танлаган одамнинг ўзи оқил бўлиш кераклиги аниқ эди.

Инсон ақли уч тоифага бўлинади. Биринчиси, барча нарсанинг моҳиятига ўзи етиб боради. Иккинчиси, биринчиси етиб борган нарсани англайди. Учинчиси, на ўзи бирон нарсани тағига етади, на бошқалар етиб борган нарсани англайди. Биринчи хил ақл — буюк истеъдоддир. Иккинчи хили — катта ақлдир. Учинчиси — нободдир. Бу тоифаларимиздан келиб чиқадиган бўлсак — Пандольфо жуда биринчиси бўлмаса-да, иккинчи хил ақл эгаси бўлган. Чунки, атрофдаги одамларнинг иши ва сўзига қараб, яхши-ёмонни ажратиш оладиган, ўзи ўйлаб топарлар тоифасига кирмаса-да, маслаҳатчиларининг хатти-ҳаракатларидаги тўғрилиқ ва эгриликни фарқлайдиган, тўғрилиқни мукофотлаб эгриликни жазолайдиган киши бўлган. Бундан биз учун чиқадиган ибрат шуки, ҳукмдорнинг ақлли эканини сезган маслаҳатчи ва ёрдамчилари уни алдолмайди ва ҳалол ишлайди.

Ёрдамчи ва маслаҳатчининг қандайлигини аниқлашнинг битта мезони: у масалаларни ҳал этишда, ишларни бажаришда ҳукмдорнинг фойдасини ўйлайдими ёки ўзи ҳақида кўпроқ қайғурадими, шу билан бас. Агар ҳар бир ишда аввал ўз улушини ўйлайдиган бўлса, у ҳеч қачон яхши хизматкор бўлмайди ва ҳукмдор ҳеч қачон унга ўзини ишониб топшириши мумкин эмас. Зероки, қўлига давлат ишлари топширилган вазир, ўзи ҳақида эмас, ҳукмдор ҳақида ўйлашга, ҳукмдорни ҳукмдорга тегишли ишдан бўлак нарса билан безовта қилмасликка мажбурдир. Ўз навбатида ҳукмдор ҳам вазирнинг меҳнатларини мукофотлаб, бойлигига бойлик қўшиб, ундаги миннатдорлик туйғуларини орқали ўзига боғланишни кучайтириб, хизмат вазифаларини ва шуҳрат меваларини бўлишиб, унинг садоқатини сақлаб қолишга интилиши керак. Шунда вазир ҳукмдорга керакли эканлигини, ҳукмдор унингсиз танг ҳолга тушиши мумкинлигини сезади, бойлиги ва шон-шуҳрати етарли бўлганидан яна янгиларига суқланмайди, ҳар хил мансаблар эгаси бўлганидан фитнаю тўнтарувлардан қўрқади, ҳайиқади. Ҳукмдор ила вазир шундай муносабатни ушласалар, бир-бирларига қўрқмай таянишлари мумкин. Агар ораларида ўзгача муносабат ҳукмдор бўлса, оқибати — ё у томон, ё бу томон учун ёмондир.

XXIII б о б

ТИЛЁҒЛАМАЧИЛАРДАН САҚЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Ҳукмдорларнинг одамни фарқлай олмасликлари ва зукколиги етишмаслиги оқибатида ўзларини тиёлмай йўл қўядиган бир камчиликларини айтиб ўтмоқчиман. Зероки бу ҳам муҳим масалалардан биридир. Бу сохта мақтов ва

тилёғламачилар масаласидир. Ҳар бир саройда тилёғламачилик ва тилёғламачилар жуда кўп ўралашади. Ҳукмдорлар ҳам хом сут эмган бандадирлар: ўта шуҳратпараст, ўзларига ортиқча баҳо берувчи эканликларидан бу ифлосликка чап беришлари жуда мушкул бўлади. Лекин масаланинг иккинчи томони ҳам бор: тилёғламаликни тағ-туғи билан йўқотишга киришган ҳукмдор атрофидагиларнинг назари беписандлигига учраши мумкин. Чунки, хушомад ва тилёғламаликни йўқотишнинг бирдан-бир йўли — сенга ҳақиқатни охиригача, тўғри гапирганида ҳам хафа бўлмаслигини одамлар онгига сингдиришдир. Мабодо шунга эришсанг-у, одамлар бетингга барини тўғри гапираверсалар, сенга кўрсатишлари лозим бўлган иззат-хурматни кўрсатмай қўядилар. Шунинг учун доно ҳукмдор учинчи йўлни танламоғи керак, яъни: дилида нимаики гап бўлса барини очик гапириш ҳуқуқини ўзи танлаб олган бир неча ақлли одамгагина бериши лозим. Бироқ шунда ҳам фақат сўралган мавзуда. Бошқа мавзунга аралаштирмасин. Сен ҳамма мавзу ва соҳа хусусида савол беришинг, охиригача эшитишинг керагу, бироқ қарорни ўзинг чиқаришинг шарт. Мажлисларда ҳар бир маслаҳатчи билан ўзингни шундай тутишинг керакки, у қанчалик кўрқмасдан фикрини очик айтса шунчалик маъқул эканлигини сезсин, буни бошқалар ҳам кўриб турсин. Мажлистан ташқарида эса ҳеч ким билан маслаҳатлашмасдан, ҳеч кимга қулоқ солмасдан мақсад томон шахдам юриш, қабул қилинган қарорни қатъий ушлаш керак. Бошқача йўл тутган ҳукмдор ё тилёғламачининг асири бўлади, ё қарама-қарши таклифларни эшитаверганидан фикрини ўзгартиравериб обрўсини тўкади.

Ҳозирги замондан бир мисол келтираман. Император Максимилианнинг ишончли кишиси — руҳоний ота Лука, олий ҳазратнинг феъл-атвори ҳақида: у киши ҳеч кимдан маслаҳат олмайдилар, лекин ўз билганларича иш ҳам тутмайдилар. Император биқик, нияту режаларини бировга айтмайдиган, бировга маслаҳат солмайдиган тоифаданлар. Бироқ режалари амалга ошабошлагач, атрофидагилар эътироз билдира бошлашади ва император феъллари бўшгидан ниятларидан қайтадилар. Оқибатда бугунги қарор билан бошланган иш эртага бекор қилинади ва императорнинг истаклари қанақа, мақсадлари нима эканлигини ҳеч билиб бўлмаслигидан қарорларига ҳам ишониб бўлмайди, деб ҳикоя қилинади.

Бунинг бари биз юқорида айтган қоидаларга амал қилмаганликдандир.

Шундай қилиб, ҳукмдор ҳаминча бошқалар билан маслаҳатлашиши лозим. Фақат, бировлар истаганда эмас, ўзи истаган пайтда. Сўралмаган пайтда маслаҳатини бераётганларни эса, оғзига уриб танбеҳ бермоқ лозим. Бироқ ўз ташаббуси билан ҳукмдор ҳаминча кенг қўламда, ҳар соҳада маслаҳат солиши, сўраганларини эса тоқат билан эшитиши, кимдир ҳақиқатни очик айтишга хавотирланаётганини сезса, ўзи хавотирга тушиши керак. Кўпчилик, донолиги билан овозаси чиққан ҳукмдорлар бу машҳурликка ўз ақллари ҳисобига эмас, боёнларининг маслаҳатлари ҳисобига эришганлар деб ўйлашади. Бу фикр хатодир. Чунки, истисноси бўлмаган бир қоиданинг айтиши бўйича, ақлу доноликдан маҳрум ҳукмдорга ақлли ва доно маслаҳат бериш бефойдадир. Бундай ҳукмдор доно маслаҳатни тасодифан, шунда ҳам ўзи тамомила ишонадиган ақлли вазирининг айтганидан сўнг қабул қилиши мумкин. Ишни бир вазирга ташлаб қўйиш, ҳаётда эҳтимоли бор нарса. Лекин бўлганда ҳам бу нарса, тез орада вазирнинг ҳукмдор бўлиб олиши билан битади. Доноликдан маҳрум ҳукмдорнинг маслаҳатчилари кўп бўлган ҳолда ҳам у қарама-қарши фикрларни чоғиштиролмайди, боз устига ҳар бир маслаҳатчи ўз манфаатидан келиб чиқиб гапирганини ҳам тушунолмайди ва чора кўролмайди. Маслаҳатчининг бошқа тури эса ҳаётда бўлмайди. Зероки табиати ёмонлигидан, одам зоти фақат мажбур бўлгандагина яхшилик қилиши мумкин. Хулоса шуки, доно ва оқил режалар — маслаҳат ким томонидан берилишидан қатъи назар, фақат ҳукмдорларнинг доно ва оқиллигидан туғилади. Аксинча, яъни доно ва оқил маслаҳатлар туфайли доно ва оқил ҳукмдор ҳеч қачон пайдо бўлмайди.

НЕГА ИТАЛИЯ ХУКМДОРЛАРИ ЎЗ ДАВЛАТЛАРИДАН АЙРИЛГАНИ ҲАҚИДА

Агар янги хукмдор айтилган қоидаларга ақл билан риоя этса, тахтга мерос йўли билан эришганлардан кўра ҳам ўзини мустаҳкам ва эркин ҳис қила бошлайди. Чунки, одамлар янги хукмдорга меросий хукмдордан кўра катта-роқ қизиқиш билан қарайдилар. Ҳаракат ва ишларида жасорат шижоат сезилса меросий хукмдор шажарасининг қадимийлигидан кўра зиёдроқ мафтункорликка эга бўлади. Чунки одамлар ўтмишдан кўра бугунги кунлари билан кўпроқ бандлар. Бугун манфаат кўра бошласалар, хурсанд бўлиб бошқа нарсани ўйламай, янги хукмдорга керак бўлса кўксиларини қалқон қиладилар. Янги давлат тузган, уни яхши қонунлар билан муҳофазалаган, яхши иттифоқчилар топган, яхши кўшин тузган янги хукмдор ўзини икки карра шуҳратга чулғайди. Аксинча, хукмдор унвонида туғилиб, калтабинлиги туфайли меросий тахтидан ажралган хукмдор икки карра нафрат ва ҳазар назарига лойиқдир.

Агар биз давлатидан маҳрум бўлган Неаполитания қироли, Милан герцоги ва бошқа шу сингари италиялик хукмдорлар мисолига мурожаат қилсак, уларнинг энг бўш ери кўшин бўлган. Кўшиннинг ярамас хилларини эса юқорида батафсил гапирдик. Бундан ташқари уларнинг баъзилари ўз халқлари билан душманликда турганлар, баъзилари эса халқ билан яхши бўлиб, боёнлар тарафидан ҳимояланишни эпюлмаганлар. Бу каби нуқсонлардан холи мамлакатнинг хукмдори, яна кўшин ҳам бажоласа ҳеч қачон тахтидан мосуво бўлмайди. Филипп Мақидунли, мен Буюк Искандарнинг отасини эмас, Тит Квинций томонидан мағлубиятга учратилган Филишнинг назарда тутаялман, ўзига ҳужум қилган Рим ва Грецияга нисбатан жуда кичкина мамлакат хукмдори эди. Бироқ ўзи зўр жангчи эканлигидан, боз устига халқ меҳрини қозонгани ва зодагонлар кирдикорларидан ўзини ҳимоялашни уддалагани учун римликлар ва грекларга қарши кўп йиллик урушга чидаб туролди. Гарчи, охирида, бир неча шаҳарларидан ажраса-да, подшолигини сақлаб қолди.

Шунинг учун кўп йиллар тахт суриб, кейин салтанатидан айрилган бизнинг хукмдорларимиз тақдирдан нолимай айбни ўзларининг беғамликларидан қидирсинлар. Осойишга об-ҳавода бўронни хаёлига келтирмайдиган ҳамма оддий одамлардек, улар ҳам тинчлик замонида — эртага ёғилиши мумкин бўлган балоларнинг олдини олмадилар. Қийин замон келиши билан эса мудофаа уюштиришнинг ўрнига, голиб босқинчининг жафоларидан безган халқ уларни яна қақриб олади, деган умид билан қочиб қолишни афзал билдилар. Бошқа илож йўқлигида бундай умид қилиш ҳам яхши, бироқ фақат шу умидни деб бошқа чораларни инкор этиш — жуда ёмон. Бу иш, бари бир кимдир кўтариб олар, деб атайлаб ўзини ерга ташлаб ётиш билан баробар. Бордию, бало-қазодан кимдир қутқариб қолганда ҳам сен ниҳоятда хавфли, миннатли ва тубан аҳволда қоласан. Фақат ўзинга, ўз жасоратининг асосланган мудофаагина яхши, ишончли ва мустаҳкамдир.

ТАҚДИРНИНГ ОДАМЗОТ ИШЛАРИ УСТИДАН ХУКМРОНЛИГИ ВА УНГА ЧОРА ТОПИШ ЙЎЛЛАРИ

Одамнинг заковати ҳеч нарсани ҳал этолмайди, ҳеч нарсага қарши туролмайди, дунёдаги нимаики содир бўлса, бари тақдир ва Тангрига боғлиқ, деган фикрнинг илгари замонларда ҳам, ҳозир ҳам кўп гапирилишини мен жуда яхши биламан. Лекин буни гапирадиганлар учун жамиятнинг ташвишлари билан бошинингни огритма, тақдирининг таъбиримиз жимгина юравер, деб бундан чиқарадиган хулосалари улар учун муҳимдир. Кейинги пайтларда дунёдаги воқеаларнинг жуда тез ўзгараётганлигидан, инсон ақли томонидан қилинаётган

ҳар қандай кароматларнинг чипшакка чиқаётганлигидан, бу хулосага ишонувчиларнинг сони жуда ошиб кетган. Баъзи пайтларда, дунёнинг ҳозирги аҳволига қараб туриб, ўзим ҳам кўпчиликнинг шу фикрига бўйсунгим келиб қолади.

Бироқ инсон иродасининг, истаklarининг эрки ҳаққи: балки тақдири азал одамзот ишларининг ярмини бошқариб, бошқа ярмини ёки шунга яқин қисмини одамларнинг ўзларига тошпириб қўйгандир, деган умид билдираман. Тақдирни мен айқирган дарёга ўхшатаман. У тошади, қирғоқларни ўйиб, дарахтларни кўпоради, уйларни йиқади, ерларни ювиб кетади, янги ерларни барпо қилади. Жилowlашни эптолмайдиган одамзот эса унинг жўшқин босқинидан ҳар ёққа тумгарақай қочади. Майли, шундай бўла қолсин, инсон кўрқиб қочади ҳам дейлик. Лекин дарё тошмаган пайтда эҳтиёт чоралари кўришни, дамбалар, тўғонлар қуришни инсонга ҳеч ким тақиқламайди-ку?! Дарё тошганда уни каналларга буриб юборадиган, дамбаларга бориб тўсилиб тўхтайдиган қилиб қўйиш мумкин-ку!?

Тақдир ҳам шундай. У ўзининг кучини ақлли жасорат, мардлик тик турмаган ерда кўрсатади, тошқинини тўсиқ бўлмаган ерларга буради. Италияга бир боқинг. Ўзи туедирган ижтимоий воқеалар тошқини остида қолиб кетган. На тўғон, на дамба бўлмаган сидирга бир текисликка ўхшайди. Агар унда Олмонистон, Фарангистон, Испанияга ўхшаб жасорат тўсиқлари бўлганда эди, тошқин унча киролмаган, кирса ҳам бунчалик вайроналик келтирмаган бўларди. Тақдирга қарши туриш ҳақида менимча етарлича фикр билдирилди.

Энди ҳукмдорларимиз хусусида гапирсак. Кўзимиз билан кўриб турибмизки, кечагина тинчгина давру даврон суриб, бугун тахтларидан мосуво бўлиб юрибдилар. Уларнинг феъл-атворида, хислатларида ҳеч нарса ўзгармаган. Яшаш-яштилари. Бунинг ечимини менинг фикримча, юқорида биз батафсил таҳлил этган сабабларда. Барча ишни бутунлай тақдирга ташлаб қўйган ҳукмдор вақти келганда унинг зарбаларига дош беролмайди. Яна менинг фикримча, ўз хатти-ҳаракатларини замона талабларига жавоб берадиган тарзда тузгани эсон-омон яшайверади, замона талабларига жавоб бермайдигани эса бахту тахтидан айрилаверади.

Ҳаётни кузатадиган бўлсак, ҳар бир одам олдида қўядиган — обрў ва бойлик орттириш мақсадига етишишда турли йўллар танлашини кўрамыз: бири эҳтиёткорлик, иккинчиси шиддат; бири сабр, иккинчиси тезкорлик, бири куч, иккинчиси — маҳорат. Уларнинг ҳар бирини мақсадига танлаган йўли етказиши мумкин. Бироқ баъзан шундай бўладики, икки одам бир хил, мисол учун эҳтиёткорлик йўлини танлайди-ю, мақсадга фақат биттаси эришади. Ёки иккови ўзгача, мисол учун бири эҳтиёткорликни, иккинчиси шиддатни танлайди-ю, иккови ҳам мақсадга бир хилда етишади. Бунинг сабаби, танланган йўлларнинг замонанинг хусусиятлари ва шарт-шароитларига мос келиш-келмаслигига боғлиқ. Шунинг учун иккови икки йўлдан борган мақсадга бир хилда етишишлари, иккови битта йўлдан боргандагина эса мақсадга фақат биттаси етишиши мумкин.

Инсоннинг ҳаётининг бахтли даври ҳам худди шу қонуниятга бўйсунди. Эҳтиёткорлик ва сабр билан иш олиб бораётган одамга замонанинг шароити мос келса, у гуллаб-яшнайверади. Бироқ замонада вазият ўзгарган заҳоти унинг фаровон кунлари битади, чунки у ўз хатти-ҳаракатларини ўзгартирмайди. Умуман олганда, одам зоти қанчалик оқил бўлмасин, замона ўзгаришига мослашадигани топилмайди. Биринчидан табиий феъли, ўрганган кўнгли бунга йўл қўймайди, иккинчидан, инсон боласи шу пайтгача гуллаб-яшнаётган йўлдан бурилиб кетишга ўзини мажбур қилолмайди. Шу сабабдан эҳтиёткор ҳукмдор ҳам шиддат талаб этилган пайтда уддасидан чиқолмай ҳалок бўлади. Агар унинг феъли замонга мос равишда ўзгарганда эди, бахтли онлари давом этаверган бўларди.

Папа Юлий ҳамиша шиддат билан иш тутарди, шароит ҳам буни кўтарарди, шунинг учун у доим зафар кучарди. Унинг биринчи иши — ҳали мессер Жованни Бендивольи тириклигидаёқ Болоньяни босиб олишини мисол қилайлик. Папанинг бу ниятига венецияликлар қарши эдилар, Испан қироли қарши эди, Фарангистон билан шу хусусдаги музокаралар ҳали давом этаётган-

ди. Папа эса феъл-хўйига мос, тўсиб бўлмас шиддат-ла қўшин тортди ва ҳеч кимнинг қаршилигига учрамади. Венецияликлар қўрқинди, Испан қироли шу талатўнда Неаполитания қироллигини қўшиб олишдан умидвор бўлди. Фарангистон қироли эса папанинг йўлга тушганини кўргач, венецияликларга қарши папа билан иттифоқни афзал билиб, ёрдам бермаса, папани ранжитиши аниқлигини сезиб, қўшин жўнатди.

Папа Юлий ўзининг тўсатдан бошлаган шиддатли бу юриши билан инсонга берилиши мумкин бўлган энг кучли оқиллик касб этган Черков бошлиқларининг бошқа ҳар қандайи ҳеч қачон бажаролмайдиган ишни қилди. Агар барча шароиту вазиятларнинг келтирилишини кутиб Римда қолса эди, фаранг қироли ёрдам юбормасликка мингта баҳона топган, бошқалари эса истилога қарши мингта далиллар айтган бўларди. Мен Папа Юлийнинг бошқа амаллари ҳақида гапириб ўтирмайман, чунки уларнинг бари шу таҳлидда қилинган ва бари муваффақиятли тугалланганди; унинг хукмдорлик муддати қисқа бўлганига сабабли, муваффақиятсизликка учра улгурмади. Лекин узоқроқ яшаганда-ю, эҳтиёткорлик талаб этиладиган замона келганда эди, унинг омадли даври поёнига етарди. Чунки папа табиатидан туғилувчи шиддатли қарорларни амалга оширишдан бошқача йўл туголмасди.

Хулоса тариқасида айтмоқчиманки, тақдирнинг тўлқинлари доимо бир хилда бўлавермайди. Инсон боласи эса тутган йўлини ўжарлик билан ушлаб туриш одати бор. Бу икки нарса орасида уйғунлик жо бўлса, одам сафоли даврон суради; уйғунлик бузилиб қолса одамнинг сафоли даври тугайди. Шунга қарамай, мен шиддатли ҳаракат тарафдориман, зероки бахт ва омад маъбудаси Фортуна — аёлдир. Аёлни эса уриб-тепиб бўлса-да бўйсундириш керак. У қўпинча эҳтиёткорларга эмас, шиддаткорларга насиб қилади. Аёллиги учун ҳам у ёшларга мойил, чунки ёшлар — катталардек эҳтиёткор эмас, бўйсундиришга зўр дадиллик билан киришадилар.

XXVI б о б

ИТАЛИЯНИ ЭҒАЛЛАШГА ВА УНИ ВАРВАРЛАР ҚЎЛИДАН ХАЛОС ЭТИШГА ИЛГИЖО

Юқорида айтилганларни ўйлаш жараёнида мен Италия келажаги хусусида-да кўп мулоҳаза юритдим. Италияда янги ягона хукмдорни олқишлайдиган замон келмадимикин, оқил ва жасоратли бу инсон учун — ўзининг шон-шавкати ҳамда она юрт равнақи йўлида ишлатишга, керакли шаклга солишга яроқли ашё бормикин, деган саволлардан кейин, янги хукмдор пайдо бўлишига жуда кўп имконият бор, шу — бизнинг кунларимиздан кўра яхшироқ, қулайроқ бошқа пайт бўлиши амримаҳол экан, деган хулосага келдим. Бир замонлар, Мусо ўз жасоратини намоён этиши учун Исроил халқи мисрликлар қўлида қул бўлгани каби, Кир ўзининг улугвор руҳини ошкор этиш учун форсларнинг мидияликлар зулми остида қолгани каби. Тезей ўз қаҳрамонлигини рўёбга чиқариш учун афиналиклар тарқоқ бўлганлари каби; Италия жасоратини талаб этадиган ҳозиргидек уятли ва шармандали аҳвол бўлиши мумкин эмас. Италия бир пайтлардагидек яхудийлардан бадтар қул, форслардан бадтар хўрланган, афиналиклардан бадтар тарқоқ ҳолдадир. Унда бош йўқ, адоқ йўқ, тартиб йўқ; у тор-мор этилган, талон-тарожга учраган, тил-каланган, топталган, тупроққа қорилгандир.

Назаримизда, Италиянинг тангри айтган халоскори келди, деган йилт этган сониялар бўлди. Лекин тақдир рўйхуш бермай, у инсонларни мақсади бўсағасида оёғидан чалди. Италия эса, сўнгги кучларини йўқотаркан — жароҳатларининг табибини, Ломбардияни талатўндан қутқарувчини, Неаполитан қироллиги ва Тосканани ваҳшиёна солиқлардан озод этувчини, йиринглаб ётган яраларига малҳам берувчини кутмоқда. Варварларнинг зўравонлик ва шафқатсизлигига чек қўювчи халоскор юборишни сўраб, Худога зор-зор нолалар қилади! У битта байроқ остига тўпланиб кўкрак керишга, тўлиққанча тайёр туришти! Байроқдор бўлса бас!

Италия бу ишда энг катта умидларини сизнинг шавкатли оилангиз билан боғлаган. Ҳа, жасорати барчага маълум, тақдир марҳамат этган, Худо ва бош-лиғи Сизнинг оилангизга мансуб Черков паноҳида бўлган оилангиз Италия озодлиги заҳматини ўз зиммасига олишга қодир. Агар сиз, юқорида номлари зикр этилган буюк шахсларнинг ҳаёти ва буюк ишларини ўзингизга ўрнак қилсангиз, бу тадбир сизга оғир кўринмайди. У буюклар нечоғлик озчилик, нечоғлик ишлари улуғвор, ақлни шоширувчи бўлмасин — одам боласи эдилар. Уларнинг ҳар бирига тўғри келган вазият, бизнинг вазиятчалик қулай эмас эди. Уларнинг ишлари ҳақгўйликда, соддаликда, Тангрига маъқулликда ҳам ортиқ эмас эди. Бунда ростмана ҳақиқат ётипти, — “Lustdum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ibi nulla nisi in armis spes est.”¹ Бу ерда вазият дарҳақиқат қулай, вазият қулайлигида эса, боз устига юқорида мен айтган буюк шахсларнинг ҳаракатларидан ўрнак олинса — қийинчиликлар чекинади. Бизга: денгиз чекинди, қоялар ичидан сув отилди, кўкдан ерга ёрма ёғиди, деган Тангрининг ақлини лол этувчи, мислсиз белгилари жўна-тилган. Сизнинг оилангизга улуғворлик қаромат қилинмоқда, ҳамма нарса уй-ғунликда ва тахт. Қолгани Сизга боғлиқ, Сиз бажаришингиз керак. Зероки Тангри, бизнинг ирода эркинлигимизни бўғмаслик учун, олқишнинг бизга тегишли қисмига даҳл этмаслик учун бари ишни бажармай, улушимизни қол-дирувчи меҳрибондир.

Иншоолло, сизнинг шавкатли оилангиз эришажак мақсадга, юқорида ном-лари зикр этилган италияликлардан биронтаси ҳам эришолмагани ажабланар-ли эмас, сонсиз тўнтариш ва урушлар бўлганлигига қарамай, Италияда ҳар-бий жасорат ва санъат сўнгандек кўринади. Бунинг сабаби, эски тартиблар яроқсизлиги, янги яхши тартибларни эса ҳеч ким жорий этмаётганлигида-дир. Аслида эса янги қонун-қоидалардек, ҳукмдорга машҳурлик келтирадиган нарса йўқ. Янги қонун-қоидалар кучга кириб, улуғворлик касб этгач, эвазига иззат-обрў ва шон-шухрат қайтаришади одамлар. Италияда эса ҳар хил шаклга киришга тайёр ашё кўп. Италия ўғлонларининг ҳар бири жасо-ратга тўла, афсуски кўмондонларда бу нарса етишмайди. Якка-якка ёки кич-кина жангларга бир назар солинг-а, италияликларнинг чаққон, тошқир ва кучда ажралиб туришини кўрасиз. Лекин катта жангга тушишганда улар гўё-ки бу хусусиятларни йўқотиб қўйишади. Бунга кўмондонларнинг билимсиз-лиги айбли. Билагонлари чиқиб қолса ҳам уларга ҳеч ким қулоқ солмайди. Сирасини айтса, бари билагонман деб мақтанади-ю, бироқ шу пайтгача ичи-дан — жасорати ва омадлилиги билан ажралиб, бошқаларнинг ҳурматига ўз-ўзидан сазовор бўладигани чиққани йўқ. Шунинг учун кейинги йигирма йил давомда рўй берган жангларда италияликларнинг ўзидан тузилган қўшинлар нуқул мағлубиятга учрашган: Таро, Алессандрия, Капуя, Генуя, Вайла ва Местри жанглари бунга далил бўла олади.

Мабодо, сизнинг шавкатли оилангиз ўз юртларининг халоскори бўлганлар изидан боришга жазм этса, биринчи навбатда ўз аскарларингиздан иборат қўшин тузишингиз керакки, бу ишсиз ҳар қандай тадбир ҳам мустаҳкам пой-деворга эга бўлмайди. Сиз улардан ортиқ садоқатли жасорат кўрсатадиган, интизомга бўйсунадиган аскарларни бошқа ҳеч ердан тополмайсиз. Уларнинг ҳар бири қанчалик яхши бўлса, кўмондон ўрнида уларни эъзозлайдиган, тақ-дирлайдиган ўз подшоларини кўрганларида сифатлари минг чандон ортиб ке-тади. Чет элликларнинг босқинини қайтаришни шубҳасиз эплайдиган Италия жасорати учун бундай қўшин албатта керақдир. Тўғри, испан ва швейцар пи-ёдалари кучли деб ҳисобланадилар, лекин уларнинг ҳам камчиликлари йўқ эмас. Шунинг учун янгича бир тизимда тузилган қўшин уларга бас келиши, балки енгиши ҳам мумкин бўлар. Зероки испанлар отлиқларни кўришлари биланоқ чекинадилар, швейцарларни эса уларникидан қолишмайдиган, қай-тмас ирода билан енгиш мумкин. Биз, испанларнинг фаранг отлиқларидан қочганларини, швейцарлар эса испан пиёдаларидан мағлубиятга учраганлиги-ни бир неча бор кўрганмиз ва яна кўрармиз деб ўйлайман. Тўғри, швейцар ва

¹ Зероки, зарурат тақозо этган уруш — ҳақдир, умиднинг ёлғиз таянчи бўлган қурол муқалласдир (*лот*).

испан пиёдаларининг бевосита тўқнашганларига гувоҳ эмасмиз-у, бироқ швейцар тизимини олган немис аскарларининг Равеннада испан пиёдаларидан энгилаётганини кўрганмиз. Абжир испанлар кичкина қалқончаларини эпчиллик билан ишлатиб, немисларнинг найзалари остидаги хавфсиз жойга ўтиб олиб, рақибни қира бошлаганларида немислар ҳеч нарса қилолмай қолгандилар. Агар ўша пайтда отлиқлар бостириб келмаганда испанлар немис пиёдаларини қириб битирардилар. Хуллас, ҳар бир қўшиннинг нозик жойини ўрганган ҳолда отлиқлар билан ҳам сўқишадиган, пиёдалардан ҳам ҳайиқмайдиган қўшин тузиш керак. Бу қўшин янгича қурол, янгича тизимга асосланади. Бу эса, янги ҳукмдорга — янги шуҳрат, янги улуғворлик келтирадиган янгиликдир.

Шундай қилиб, бу вазиятни қўлдан чиқармаслик керак; шунча йил орзиқиб кутган Италия, ниҳоят ўз ҳалоскорини кўрсин. Чет эл босқинларидан зада бўлган халқнинг нечоғлиқ меҳр, нечоғлиқ кучли қасос иштиёқи билан, нечоғлиқ қатъий ишонч билан, нечоғлиқ кўзёшлари билан пешвоз чиқишини сўз билан ифода этолмайман! Қайси эшик унга очилмас экан? Ким унга бўйсунмас экан? Унинг йўлини кимнинг ҳасади тўсишга уринаркин? Қайси италиялик уни бошига кўтармас экан? Варварларнинг ҳукмрон чиркин бўйини барча сезмоқда. Келинг, ҳақиқат ишларига мос жасорат билан, ишонч билан шу бурчни зиммангизга олинг, шавкатли хонадонингиз туғи остида она юртимиз қаддини ростлаб, улуғворлигига қайтсин, Петрарканинг айтганлари амалга ошсин:

Мардлик ёвузликка қарши отланар,
Қисқа жанг чек қўяр зўравонликка.
Италия юрагида ҳали ўлмаган —
Жасорат ул дамда туради тикка.

Т а м о м.

Жон ГОЛСУОРСИ

Адабиёт ва ҳаёт

Адабиёт надир? Модомики, ёзувчи тўғрисида гапира бошлаганларидан аввал, унинг оламдан ўтиб кетгани маъқулроқ экан, бир нарсани келишиб олганимиз маъқул — муаллифи ҳаёт экан, унинг асарини ҳали адабиёт деб ҳисобламаймиз. Аммо бундай қилганимиз тақдирда ҳам китоблар бениҳоя кўп бўлганидан ва улар тўғрисидаги қарашлар доимий равишда ўзгариб турадиган бўлгани учун адабиётга тузукроқ таърифни қидириб топишнинг ўзи қийин. Бу залда икки дақиқадан кўпроқ вақт мобайнида адабиёт деганда нимани назарда тутиш керак деган масалада келишиб ола биладиган иккита одам борлигини тасаввур қилиш қийин. Ҳаммамиз, албатта, Шекспирни тан олсак керак. Бироқ ундан ташқари яна кимни тилга олсак бўлади? Ахир, биз туҳумларга “янги” деб белги қўйиб чиққандек, шоирларимиз ҳам узоқ муддатга шу сифатларини сақлаб қолсинлар деб уларга белги қўйиб чиқмаймиз-ку? Йўқ, ёзувчилар туғилган фурсатларини ўзлари белгилайдилар.

Шахсан мен ҳеч қандай асосга эга бўлмасам-да, ўзим ўқишга улгурган китобларнигина адабиёт деб ҳисоблашга мойилман. Ана шу кўфрона қараш менга кўпгина катта номларни истисно қилишга ёрдам беради. Бироқ шахсий дидни бир четга қўйиб турганда ҳам айтмоқ керакки, Адабиётни моддаларга ажратиб чиқиш жуда қийин. Саҳналаштирувчи режиссёр ўз театрининг саҳнаси учун Халойиқ кутаётган пьесани танлашга қанчалик қийналса, Адабиётни моддама-модда ажратиб чиқиш ҳам шунча қийин. Бунинг фарқи фақат шундаки, режиссёр асарни Халойиқ ўз хоҳишини баён қилишидан аввал танламоғи керак, биз эса бу ишни китобни ўқиб бўлганимиздан кейин амалга ошираемиз. Шунинг ўзи жуда катта тасалли эмасми! Бироқ бошқа томондан оладиган бўлсак, таассуфлар бўлсинки, театр шинавандалари фақат бугунги кунга таяниб иш юритади, китобхон Халойиқ эса кўпдан-кўп авлодлардан ташкил топади. 1600 йилда ҳамманинг эс-ҳушини банд этган китоб 1800 йилда мутлақо одамларнинг хотирасидан ўчиб кетган бўлиши мумкин. 1830 йилда бирор номни кўкларга кўтариб мақташган бўлса, 1930 йилда уни фақат сўкиб тилга оладилар.

Адабиёт замин устида из қолдирмайди, балки Вақтнинг билқиллама қумлоқлари устида из қолдиради ва қочоқни шу изларга қараб топмоғи керак бўлган изқуварга раҳмларим келади. Шундоқ бўлгандан кейин, менинг назаримда адабиётга берилган ҳар қандай таъриф ҳам тўлақонли бўлмайди. Бироқ мен яқинда ўзимга таниш бир ёзувчи билан суҳбатлашиб қолдим. У эски пьесаларни ўрганар экан, нима сабабдан адабий асарлар ўзларининг умрбоқийликларини сақлаб қоладилар, деган масалага ҳам қизиқишги. У бунинг бош сабаби характерларнинг ҳаётийлигида деган хулосага келишги. Ўйлайманки, агар пьесалар ва романлар тўғрисида гап борадиган бўлса, менинг танишим ҳақиқатдан унчалик узоқ эмас. Тўғри, яна шундай бир нарсани ҳам топиш керакки, у поэзияга ҳам тўғри келсин. Афтидан, бундай дейиш мумкинга ўхшайди — катта ҳарф билан бошланадиган Адабиёт бўлмоқ учун асар ўзида чинакам индивидуаллик муҳрига эга бўлмоғи керак. Моҳият эътибори билан бундай асар ўзидан аввал яратилган биронта асарга ўхшамаслиги керак.

Сизга бирон марта ер юзидаги махлуқлар ичида энг ажойиби ва энг на-

Охири. Боши ўтган сонда.

фиси бўлмиш илоннинг скелетини кўриш насиб этганми? Кўрмаган бўлсангиз айтмай: адабиётни адоқсиз илоннинг скелети билан таққослаш мумкин: умуртқанинг ҳар бир бўлаги нимаси биландир аввалги бўлагидан ажралиб туради ва шунга қарамай, алланечук сирли равишда аввалгисига бирлашган. Ёки менга ижозат беринг — табиат тарихи билан боғлиқ бошқа бир мисол келтирай: Бир неча йил муқаддам Нью-Йоркда бўлган вақтимда мен диплодокни кўрган эдим. Бу баҳайбат жонворнинг суяклари йўгон-йўгон бўлиб, ажиб тарзда гажакдор думи ҳам бор эди, лекин оғзи жуда кичкина эди. Йўқ, у мутлақо тирик диплодокка ўхшамасди, ҳолбуки, оғзи уникидан ҳам кичикроқ бўлган ажойиб махлуқлар учраб туради. Бизга музейни кўрсатаётган профессордан сўрадим: “Айтинг-чи, профессор, бу баҳайбат махлуқ шу қадар кичкина оғзи билан қандай қилиб қорнини тўйгазган?” У менга энсаси қотиб қаради, унинг нигоҳида “мен ўзим айтиб бермоққа оғиз жуфтлаган нарсани сўрадингиз” деган маъно бор эди. Мен айтмоқчи бўлаётган гап шуки, Адабиёт ўзига хос бир диплодокдир. Унинг ҳам баҳайбат гавдаси, йўгон скелети, узундан-узун думи бор, лекин оғзи ҳаддан ташқари кичкина ва шу кичкина оғзи билан у муттасил равишда Ҳаётни тишлаб туради. Мен бу сўзни атайин қўллайман — сезиб турибман, бир оз шоншамшарлик қиляпман: биламан, баъзи бир одамлар гўё Адабиёт Ҳаёт билан совуқроқ муомалада бўлса ҳам бўлаверди, у Ҳаёт билан учрашганда унга бир бош ирғаб қўйиб, жойига бориб ўтиравериши керак деб ҳисоблайдилар. Бошқалар эса Адабиёт Ҳаётнинг ўзидан кўра ҳаётгирок бўлмоғи керак, деб ҳисоблайдилар. Адабиёт имкони борича тезроқ гаширадиганини гашириб қолмоғи керак, асарнинг равонлиги, материал танлаш, шакл ёки Ҳаётдан бирон-бир ахлоқий хулоса (агар сийқаси чиқиб кетган бу сўзни қўллаш жоиз бўлса) каби беҳуда нарсаларга чалғимаслиги керак. Адабиёт моҳиятан бихевиоризм деб аталмиш қоидаларга амал қилмоғи керак бўлади. Бихевиоризмнинг маъноси шуки, баъзи бир ўта модернистик композиторлар “Эй худойим, яратаётган асаримдан бирон куй чиқиб қолмасин-да!” деган илтижо билан ижод қилишга ўтирар эканлар. Бундай қарашлар менга таниш, лекин мен тузатиб бўлмайдиган даражада эскипарастман — мен учун Адабиёт — Ҳаёт санъаткор температурагидан унчаун сачратандан кейин бошланади. Бу ўринда мен полиция ҳисоботидан ёки газета мақоласидан учқун чақнатадиган Ҳаётни айтаётганим йўқ, мутлақо ундай эмас. Бу ўринда мен жуда улкан, доимо қайнаб-жўшиб турадиган, шовқин-суронлар билан ҳаракат қиладиган, турфа хил рангларга ва бўйларга теранликлар ва зулматларга эга бўлган Ҳаётни назарда тутмоқдаман. Шуниси ҳам борки, бизнинг ҳар қайсисимиз шу ҳаётнинг алоҳида-алоҳида кўз илғамас парчаларимиз ва ҳар қайсисимиз ўзимизнинг йўлимиз орқали ҳаётнинг қолган барча парчалари билан ўзаро алоқага киришамиз. Қачонки ана шу ўзаро алоқа етарли даражада аён бўлиб қолганида, бирон-бир омади юришганинг тасаввурида ҳаёлий кўришишлар майдонга келади ва кейинчалик бу манзаралар сўзда ўз тажассумини топади — айни ана шунда адабий асар туғилади. Ана шу янги, муштдаккина, ярқираб турган умуртқа бўлаги, эҳтимол, аввал бошда тан олинмаган ҳам бўлиши мумкин, лекин вақт-соати келиб, белгиланган муддатда Адабиётнинг адоқсиз умуртқа суягида ўз ўрнини эгаллайди. Адабиёт — қимматбаҳо тошлардан таркиб тошган маржон шодасига ўхшаган нарса — бу тошларнинг ҳеч қайсиси бир-бирига ўхшамайди. Яна таъкидлайман — Адабиёт тик умуртқага эга — мен тўлалигича унга ишонаман ва унга бирон азият етиб, қинғайиб қолишидан жуда кўрқаман. Орқага — ўтмишга ўтирилиб қараб, сира қийналмасдан Адабиётнинг орқа умуртқасини аниқлаб олиш мумкин. Бу умуртқани синдириб ташлаб, ҳамма нарсани бошидан бошлашга уринадиганлар эса ўз вақтларини ҳам, уларнинг қийшангашларини томоша қилишга мажбур бўлганларнинг ҳам вақтини зое кетказдилар. Ҳозир роман борасида кўп тажрибалар ўтказишяпти. Аммо бу тажрибалар ҳар қанча қизиқарли бўлмасин, уларнинг истиқболи порлоқ деб айта олмайман. Бу тажрибалар оқибатида баъзи бир ёш муаллифлар романни турфа хил ҳодисалар омборига айлантириб юборди, Марсель Прустга ўхшаганлар романдан оилавий ҳаёт қомусини излашяпти, Эдгар Уоллесда роман бир-бири билан боғланмаган туйғулар қуюнидан иборат бўлиб қолди, яна қай бир ёзувчини айтсамикин, билмадим, психологик мак-

роанализ бўйича ёзилган рисолага айланиб кетди. Именим комилки, ўттиз йиллар ўтгандан сўнг бу тажрибалар буткул унут бўлиб кетади ва фақат характерлари бор, сюжети мавжуд романларгина яшаб қоладилар.

Мен яна шунга аминманки, шеърлардан ҳам тушуниб бўлмайдиган қай бир тарзда бизнинг туйғуларимизга таъсир қиладиганларигина яшаб қолади. Рассомлик тўғрисида-ку мен ўзим истаган гапларнинг бирортасини айтишга журъат қилолмайман, чунки шунини сездимки, рассом халқи ёзувчилардан кўра ҳам гинахоноқроқ бўлар эканлар. Бир воқеани сира унутолмайман. Берлиндаги расмлар галереясида бир суврат бор экан — Унда почта маркалари, бўр билан чизилган чизиқлар, муайян тартибда жойлаштирилган миҳлар ва эски автобус билетлари аралаш-қуралаш тасвирланипти. Рассомлик санъатини биламан деган бир доно шу сувратни “Сикет мадоннаси”дан кўра зўрроқ ва таъсирчанроқ, деди. Мен унинг фикрига қўшилмадим. У шунақа хафа бўлдики, қўяверинг. Музика масаласига келсак, ҳеч қанақа куч мени эътиқодимдан қайтара олмайди: ўттиз йилдан кейин ҳам одамлар оҳангдор куйларга талпинадилар ва ҳар хил қишлоқ хўжалиги шовқинларидан, саноат говур-ғувуридан ташкил топган, ижодкорларининг ўзига ёқадиган, лекин ҳазм қилиш қийин бўлган музикани бутунлай унутиб юборадилар. Қолаверса, махфий тарзда кулоғингизга яна бир гапни айтиб қўяй — у пайтларга борганда саксофон ҳам ўтмишдаги арфа, псалтерион ва цинбалларга ўхшаш баъзи бир жаз асбоблари музейлардан ўз ўринларини эгаллайди ва уларни чалган одамлар қонун бўйича жазоландиган бўлади, бу ҳатто Конституцияга ҳам кирди.

Бу гапларнинг ҳаммасидан, эҳтимол, сиз “бу одам роса учига чиққан реакцион экан-ку! Ҳар қандай тажрибаларга беписанд қарар экан-ку!” деб хулоса чиқармоғингиз мумкин. Йўқ, бундай қилсангиз, жуда адашасиз! Санъатда ҳам тажриба худди илм-фандагидек жуда зарур нарса. У олдинга ҳаракат қилишга ёрдам беради ва баъзан яхши самаралар келтиради. Аммо аён кўришиб турган битта нарсани эсдан чиқариш ярамайди: ёзувчидан мавзунинг ўзи қатъий равишда тажриба қилишни талаб этган тақдирдагина ёзувчи умрбоқий асар яратиши мумкин, халос. Фақат ҳар қандай қилиб бўлса-да “оригинал бўламан” деган иштиёқ билан тажриба қиладиганлар эса бир неча муддатта ўзларининг унча талабчан бўлмаган мухлисларининг диққат-эътиборини қозонишлари мумкин, гулдан-гулга кўчиб юрадиган капалакларни жалб қилишлари мумкин, лекин уларнинг ёзганлари жуда қисқа фурсатда куёш нурида буғланиб кетган шабнамдек ёхуд ҳозирги замон шеъриятининг тили билан айтадиган бўлсак, бўса туфайли лаблардан ариган бўёқдек йўқ бўлиб кетади.

Чамаси ўн беш йиллар аввал Лондонда бир ҳайкалтарош асарларининг кўрғазмаси бўлган эди. Унда кўпгина жуда яхши нормал асарлар намойиш қилинган эди. Бироқ бир куни залга иккита ёшгина нозанин сузиб киргандек бўлди, улар бир неча муддат бурунларини жийириб, гулдан-гулга кўчиб юрдилар, ниҳоят ўтирган одамнинг улкан ҳайкалини кўриб қолишди. Бу ҳайкал эллипсимон шакллардан ясалган бўлиб, унга Венера деб ном берилган ва ҳайкал шуниси билан томошабинларнинг эътиборини тортмоқда эди. Агар капалак бир жойда тўхташи мумкин деб ҳисобланса, ана шу ашаддий янгича ҳайкал қаршисида бизнинг қизалоғимиз бир зум тўхтади-да, дугонасини чақирди: “Азизим. Мана, Венера!” Кейин бошини бир томонга қийшайтириб, илова қилди: “Нақадар мафтункор! Шундай эмасми?” Бунақа капалаклар ҳозир ҳам бор ва улар оригинал бўлсин учунгина оригинал қилиб яратилган асарларга жон-жаҳдлари билан ёпишадилар, чунки ҳар хил бақироқлар уларнинг қулоқ-миясини еб битирганлар. Бундай бақироқларга жавобан эса ҳар қандай қилиб бўлса-да, “оригинал” асар берсанг бўлгани.

Аммо Адабиётга қайтайлик. Ҳозир биз шундай даврда яшамокдамизки, бу даврда ҳар хил тажрибалар жуда кўп ва шунинг учун биз ёзувчиларга осон бўлмаётир. Сирасини айтганда, бизни ҳозирги пайтда поэзиянинг прозага айланиб қолгани ёки, аксинча, прозанинг поэзияга айланиб қолгани кўп ҳам ташвишга солавермайди. Бизни ҳозир ҳамма нарсадан ортиқ ташвишлантираётган масала — юзага келган вазиятларда, умуман, ҳам наср, ҳам шеър ёзиш керакми-йўқми деган масаладир. Эндиликда биз нимаики пайдо бўлса, ҳам-

масини шодиёна хитоблар билан хурсанд бўлиб кутиб олаверадиган бўлиб қолдик, шекилли. Пайдо бўлаётган китоблар теварагида шов-шув кўтарилади, натижада шўрлик китоблар кашфиёт рекламаларига қараганда жиндай ортиқроқ умр кўрса кўради, бўлмаса — йўқ. Камдан-кам китобни, “дурдона асар”, “улуг асар” деб аташмайди. Қарабсизки, “дурдона” асарлар, “истеъдодли асарлар” маймунжон янглиғ гуркираб ўсиб кетаверади, кейин эса улар компотдан бошқа нарсага ярамаслиги маълум бўлади. Майли, бугун-эрта бўлмасин, бироқ вақти келарки, ноширлар ҳам, тақризчилар ҳам “улуг”, “истеъдодли”, “ёрқин” каби таъриф-у сифатларни энг холис ва энг зийрак ҳакам — Вақтнинг ихтиёрига қолдирган маъқул эканини англаб етадилар. Вақт ҳаддан ташқари зийрак ва уддабуррон солиқ йиғувчига ўхшайди — даромадларингни ҳар қанча яширишга уринма, уни алдаёлмайсан!

Лекин тўғри, ана шу шов-шуву ноғоралар садосининг яна бир жиҳатини ҳам айтиш керак — китоблар дарҳол машҳур бўлиб кетади. Бундай ҳоллар ёш ёзувчилар учун хатарли бўлса-да, умуман, фойдадан холи эмас. Бир вақтлар билагон одамлар Мередит, Конрад ёхуд Стивен Крейнгга ўхшаш ёш ёзувчиларни мақташга тушишганда комил ишонч билан айтиш мумкин эдики, уларнинг китоблари сотилмайди. Ҳозирги кунларда ёзувчини мақтай бошланса, дарҳол унинг асарлари ўн беш маргалаб қайта нашр қилинади-ю, кўлма-кўл бўлиб кетади, муаллифнинг ўзини эса мухбирлар ичкиликни буткул ман қиладиган қонун тўғрисида, тоғ — одам ҳақида, болаларнинг туғилиши устидан назорат ўрнатиш масаласида ва шунга ўхшаш бошқа гаройиб янгиликлар тўғрисида фикр айтишларини илтимос қилиб роса ҳолдан тойдирадилар. Бундай шароитда бизнинг муаллифимизнинг калласи унча пишиқ бўлмаса, у хоҳ эркакдир, хоҳ аёлдир унинг кўз ўнгида бир зумда ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади.

Шунинг учун ҳам фуқароларимизнинг кўпчилиги ёзувчиларни жиндай ақлдан озганроқ деб ҳисоблашади. Одамлар китобларимизни харид қилишга қилишади-ю, лекин кўнгилларида эшиттирибми-эшиттирмайми — “Ҳаҳ, бу ёзувчилар-а!” деб қўйишади. Улар гўё шунга аминларки, биз ҳамма нарсани чалкаштириб юборамиз ва бизнинг қадриятларимизнинг кўпи ёлғондир! Бизнинг кўпчилигимизга нисбатан бу гаплар тўғри ва афсуски, бу ғоятда ачинарли ҳолдир. Негаки, ёзувчининг бурчи ҳамма нарсани лоақал тўла даражада бўлмаса ҳамки, тўғри тушуниш, ўткир нигоҳга эга бўлиш, ўзимиз кўриб турган, ҳис қилаётган, ўйлаётган нарсаларимизни бошқаларга қараганда теранроқ ҳис қилмоқ, мулоҳаза юритмоқ ва ифодалаб бермоқдир. Еяётган нонимиз ҳалол бўлсин учун биз сабр-бардошли бўлмоғимиз, етарли даражада камтар, камсукум ва мустақил бўлмоғимиз, ҳаммавақт юмор туйғусини сақлаб қолмоғимиз, қалбимизнинг тафтини сақлаб қолмоғимиз, меъёрни унутмаслигимиз керак.

Эндиликда бизда қобилиятли ёш ёзувчилар кўпайиб қолди. Ўйлайманки, бадиий тасвир даражаси ҳамма вақтдагидан кўра юксакдир. Демак, гап фақат истеъдодда ёки фақат техник маҳоратда эмас, гап фикрий босиқликни сақлаб қолишда, қалбимизда ҳам муайян сифатларни сақлаб қолиш лозим. Бу сифатлар тўғрисида жиндай гапириб берса бўлади: гап шундаки, болаларча бир хоҳиш бор — бу, албатта, китобхонни лол қолдириш хоҳишидир. Ана шу хоҳишга берилиб кетиш керак эмас — фикрбозлик ва мураккаблашган услубнинг пўпанак босган сувларига шўнғиш керак эмас.

Ҳаёт тўғрисида гапиришга ўтишдан аввал яна бир фикрни айтиб ўтишга изн бергайсиз. Истаган санъаткор, рассом, музикачи ёки ёзувчи — зиёратчидир. У қайси муқаддас жойларга бориб синади? У сувсиз саҳроларда ўз истеъдодининг салбини кўтарганча сарсари кезиб юрар экан, қайси авлиёнинг чехрасини кўрмоқ истади? Гўзаллик чехрасини ёхуд Ҳақиқат ҳуснини кўрмоқчими ёхуд от суриб бораётган Сапирнинг ва олгин бузоқнинг бадбашара юзини кўрмоқчими? Санъатнинг мақсади ва вазифаси надири? Қўнақларда яна бу масала билан шуғулланишнинг фурсати келди. Ўнлаб йиллар мобайнида бу саволнинг жавоби кундай равшан туюларди, лекин бизнинг ўн йиллигимиз бунақа эмас. Чор теварагимиздан бизни сароблар ўзига чорлайди. Улар ярқираб кўринишади, титрашади, силкинишади, ғойиб бўлишади. Ва бу — ёмондир. Ахир, санъаткор — музикачими, рассомми, ҳайкалтарошми ёки

ёзувчими барибир, кўпгина авлодларнинг фарзандидир. Бу авлодлар чинакамига динга ишонган, улар бошларини баланд кўтарган ҳолда, йўлчи юлдуздан кўзларини узмай олға бостанлар. Бизлар учун эса эндиликда бу юлдуз гоҳида зўрга милтиллаб қўяди ёки бир лаҳза кўкда оловли из қолдириб учиб ўтади, баъзан эса бутунлай сўниб қолади. Аммо шундай бўлишига қарамай, орамиздан лоақал биттамит топилаармики — гулхан ёни битганида, гурунглари охирига етганида, трубкаларда тамаки тамом бўлганида ўша юлдузни кўрмасин ва саволнинг жавобини билмасин? Нима учун биз бутун жону жаҳонимизни санъатга бахшида этамиз деган саволга фақат битта тўғри жавоб бор.

Инсоннинг фаровонлиги ва улугворлиги учун!

Эди Ҳаёт тўғрисида сўзлашайлик. Бу ўринда бирон-бир таърифу тавсифни қидириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Ҳаёт деб аталган мамлакатни фақат бир мартагина кесиб ўтадим. Шунда биз йўлда нима билан банд бўламиз, ана шу узокми-яқинми давом этадиган сафаримиз мобайнида қандай ишларни амалга оширамиз, буларнинг бари характеримизнинг майлларига боғлиқдир.

Кўплар, афтидан, ўйлайдики, биз кўполдан-кўпол бир асрда яшаймиз. Бу аср сенсациялар асри, бурнини осмонга чўзган пешлавлар, газеталардаги бақириб-чақирган сарлавлар, рекламалар ва ҳамма нарсани бир қолишга тикиштириш асри. Аммо шундай бўлса-да, бизнинг асримиз ҳозирча инсоният тарихидаги энг маърифатли асрдир. Амалда ҳамма ўқишни билади. Ўтироз билдиришлари мумкин: “Хўп, тўғри, лекин нима ўқишяпти? Ўқиганлари детектив романлар, галвалар ҳақидаги ахборотномалар ва спорт ангиликлари”. Тушунаман, “Шоҳ Эдип”, “Ҳамлет” ва “Фауст” яқшанбаллик иловалардан ва жосуслар ҳақидаги бўлар-бўлмас китоблардан беқиёс юқори турадилар. Бироқ, барибир, фарб мамлакатларида босилаётган китобларнинг миқдори доимий равишда аҳолининг сонига яқинлашиб бормоқда. Ҳар бир ҳодиса ва ҳар бир муаммо кенг халқ оммасининг мулкига айланмоқда. Театрлар бу жараёнга ёрдам беради. Лекин улар китоб ўқишнинг ўрнини боса олмайдилар ва босмасликлари ҳам керак, негаки, китоб ўқиётганда биз ўйлаш учун тўхтаи оламиз, ҳолбуки тинглаб турганимизда ва ҳатто кўзимиз билан кўриб турганимизда, биз бу ишимиздан тўхтаб, бир оз ўйлаб тура олмаймиз. Бунга, албатта, кимдир муқаррар равишда халақит беради. Асримизнинг хатарли томони бизнинг нодон бўлиб қолишимизда эмас, балки бизнинг ўзимиз ўйлаш-ўйлашиш қобилиятини йўқотиб бораётганимизда. Бизнинг олдимизда борган сари турли-туман вазифалар кўпроқ кўндаланг бўлиб бормоқда, лекин биз кросвордларга ёки детектив романлардаги жумбоқларга топган жавоблардан ташқари, ҳаёт олдимизга кўйган саволларга жавоб бера оламизми? Жавоб берсак ҳам, жавобларимиз борган сари камайиб кетмоқда. Биз борган сари осонроқ ва жўнроқ нарсаларга кўпроқ мойиллик билдирамиз. Аммо, билимга олиб борадиган енгил йўл ҳаминша энг олис йўл бўлиб чиқади. Ўзимиз мустақил равишда эришадиган билимимиз ҳар нарсадан қадрлироқ ва мустаҳкамроқ бўлади.

Китобхонлик — бизнинг бениҳоя юксак даражада машиналашган замонамизда стандартлаштириш ва жўнлаштиришга қарши энг яхши воситадир. Ўқиш — бизнинг ҳаёт ҳақидаги тасавурларимизни кенгайтиради, бошқа одамларнинг феъл-атворлари ва эҳтиёжлари тўғрисидаги тушунчаларимизни кенгайтиради, китоб одамга ўзининг “мен”и ҳудудидан ташқарига чиқишга ҳаддан ташқари ёрдам беради.

Мен бу ўринда фалсафанинг ёки тузукроқ қилиб айтганда, бахт илмининг жуда муҳим бир қоиласига яқин келиб қолдим.

Одамларнинг кўпчилиги бахт деганда ўзининг ўз иши билан, туйғулари ёки фикрлари билан доимий бандлигини тушунади. Биз бирон нарсага ёки ишга бутун вужудимиз, бугун жон-танзимиз билан берила билмасак, ўзимизни чинакамига бахтли деб ҳисоблай олмаймиз. Мен ўзимиз ўзимиз билан андармон бўлиб, ўзимизга ўзимиз маҳлиё бўлиб ётганимизда жуда ҳам бахтсиз бўлиб кетамиз демоқчи эмасман, лекин бунақа пайтларда биз ярим даражада тирикмиз, холос-да! Толстой айтган экан — инсон кўзгуда ўзини-ўзи тамоша қилаётганда аслида боричалик чиройли кўринмайди. Биз Толстойнинг киши-

ни ларзага солувчи бу кашфиётни қандай қилганини ҳали чуқурроқ ўйлаб кўрмоғимиз керак. Толстойнинг кўпгина бошқа фалсафий мулоҳазалари каби бу фикри ҳам бир қарашда кўринганчалик жўн эмас. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, ўз-ўзини эрдан чиқариш фидойилик — ҳақиқий бахтга элгувчи калитдир. Ўзининг “мен” ини унутишнинг ҳам ҳар хил йўллари бор. Менга таниш бир машҳур жарроҳ ишни шундан бошлаган эканки, болалигида синфдош ўртоқларига ҳар битта тишларини суғуртирганлари учун ўн центдан ҳақ тўлаган экан. Ҳамиша маълумдирки, сиёсатчилар ҳам бахтиёрдилар.

Ҳа, ўз-ўзини унутишнинг ёхуд фидойиликнинг усуллари ҳаддан ташқари хилма-хилдир ва шулардан бири гўзалликни томоша қилишдир. Мен Аризонада Гранд-Качсонни суқланиб томоша қилганимда, Айсидора Дункан шогирдларининг рақсини ҳузур қилиб кўрганимда, Вашингтондаги Рок-Крик қабристонига Сент-Годенснинг “Нирвана” сини кўрганимда ёхуд Мисрда ой нурига чўмган саҳро ўртасида турганимда оламдаги ҳамма нарсани паққос унутиб юборган эдим.

Бироқ мен бошимдан зар қуйганларида ҳам ўз-ўзини унутиш ёхуд фидойилик ноҳўя оқибатларга ҳам олиб келишини зинҳор-базинҳор рад этмаган бўлардим. Менинг бир таниш рассомим бир гал рус раққосасининг портретини ишлади. Ушанда у ишга шу қадар берилиб кетган эдики, нағижлада раққосанинг белидан юқорисини ўзига қараб турган ҳолда, белидан пастини эса ўзига тескари турган қилиб ишлаган ва расмни шу аҳволда кўргазмага юборган. Рост, у пайтларда у ўзини экспрессионист деб ҳисоблаб юарди.

Изн берсангиз, мен Ҳаёт тўғрисидаги суҳбатимизга қайтсам.

“Ҳаёт нимадир?” деган савол ҳеч кимнинг эсига ҳам келмайди. Коинотнинг пайдо бўлишига нечоғлик ақл бовар қилмаса, Ҳаётнинг пайдо бўлишини ҳам ақл билан идрок этиш шу қадар қийин. Биз борлиқ ҳақида кети-охири кўринмайдиган даражада мулоҳаза юритишимиз мумкин, ақлимизни ишга солиб турлича хулосалар чиқаришимиз ҳам мумкин, фақат бу хулосалар ва мулоҳазаларнинг муайян чегараси бор: ҳеч қандай мулоҳазалар ва хулосалар бизни Ҳаётни кенг кўламда тушуниш масаласига олиб келмайди. Бу бирдан-бир чинакам билимдир. Лекин бунинг бошқача бўлишини ким истайди? Номаълумлик унесури бўлмаса, ҳаётийлик ўйини маъносини йўқотади. Мангу жумбоқни ҳал қилинг — ҳамма нарса тўхтайдди, Коинот ҳам бўлмайди, на сиз, на мен бўламиз, ҳеч нарса бўлмайди. Имон — фақат муайян диний таълимотларнинг маҳрига тушган фавқулодда бойлик эмас. Энг яхши имон — бўлиб ўтган, ҳозир мавжуд ва энди бўладиган нарсаларнинг ҳаммасида Камолотга интилувчи бир ирода мужассам эканига қатъий ишончдир. Кимдаким шу эътиқодга эга бўлса, у мукамаллашиш жараёнида иштирок этади. Гўзалликни кузатишга қодир одам ўзи Ҳаётга гўзаллик олиб киришга эҳтиёж сезади: у меъёр туйғусига эга бўлгани учун шу туйғуга мувофиқ тарзда иш юритишга эҳтиёж сезади. Гўзаллик ва меъёр туйғуси бизни қандай йўллардан олиб юрмасин, бу ҳамиша бугун инсоният жамиятининг фойдасига хизмат қилади, чунки улар бизни очкўзлик ва зўравонлик ботқоғидан ажратиб туради. Ҳозирги пайтда гўзаллик ва мувофиқликка муҳаббат нақадар муҳим эканини кўрсатмоқ учун Ҳаётнинг истаган томонини олиб қарамоқ мумкин. Менга тинчлик масаласини олиб кўришга ижозат бергайсиз. Масалан? Шундай саволнинг берилиши мумкинлигининг ўзиёқ — кўнглида гўзалликка ва мувофиқликка муҳаббат туйғуси бўлган ҳар бир одамнинг назарида мудҳиш бир бемаънилиқдир. Жаҳон уруши вақтида биз кўрган шунча фожеани ҳали дунё кўрган эмасди. Аммо авиация ривожланиб бораёти, заҳарли моддалар мукамаллашяпти. Бундай шароитда келажакда улуг давлатлар ўртасида бўлажак уруш бошимизга соладиган ҳалокат қаршисида бу кўрганларимиз болаларнинг ўйинчоғидай бир гап бўлиб қолади. Бундай уруш шароитида унда иштирок этган, тўғрироғи, унда омон қолган ҳар қайси мамлакатнинг аҳолиси, афтидан, худди каламушлардек ер тагига кириб, нажосатлар оқадиган қувурларга биқиниб олишга ёхуд қуёнлардек кўрқувдан эс-хушларини йўқотиб, тоғу тошларга бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Келажакдаги урушларда (агар улар бошланиб кетса) мамлакат асабларининг маркази бўлмиш йирик шаҳарларга дарҳол осмондан шунақа зарбалар берилдики, ҳали бундай зарбаларга қарши

ҳимоя чоралари топилгани йўқ ва топилмаса ҳам керак. Осмондан ёгилган фугас бомбалари йирик шаҳарларни вайрон қилади, кимёвий бомбалар улардаги ҳаётни қарахт қилиб қўяди. Ана унда қарабсизки, туриш-турмуши тўлалигича ана шу асаб марказларига боғлиқ бўлган қуруқликдаги қўшинлар ва флот, умуман, ҳаракатга киришмай ҳам қўя қолиши мумкин. Бунақа урушда фидокорлик ва қаҳрамонликка ўрин қолмайди, номус ва шарафга ўрин қолмайди, ҳеч нарсага, ҳатто дафн маросимларига ҳам, ўтган уруш туғдирган жунбушга ҳам эҳтиёж қолмайди. Қари билан ёш ўртасида, эрақак, аёл билан болалар ўртасида, хасталар билан соғлом одамлар ўртасида ҳеч қанақа фарқ қолмайди, одамларни на диний эътиқоди, на юксак маданияти қутқариб қолади, кўзга кўринмайдиган учар буюмлардан бошқа, осмондан ёпириладиган куллардан бошқа, хонавайронликлар, касалликлар, ўлимдан бошқа ҳеч нарса бўлмайди. Цивилизацияли деб аталмиш улғу миллатлар ўртасида тинчлик ўрнатилмаса, ҳеч қандай муболағасиз тахмин қилиш мумкинки, ҳамманинг бошига бир хил фожеали қисмат тушади, урушда ишгирик этган ҳар бир мамлакат мангулик қаърига сингиб, йўқ бўлиб кетади, ундан фақат аянчли соягина қолади.

Бу ваҳима қилаётган одамнинг ҳайқириви эмас, ақл-идрокнинг соғлом овозидир. Баъзиларнинг тасдиқлашига кўра, инсон табиати ўзгаргандагина урушлар йўқ бўлар эмиш. Аммо инсон табиати ўзгармайдиган нарса. Миждози совуқ, режа билан иш юритадиган одамлар ҳаминша ўз мақсадларини кўзлаб иш юритадилар, ҳаминша сўқирлар, бефаросат фанатиклар, миллатчилар бўлади, ҳаминша ожиз, нотавон одамлар бўлади ва улар доим тўйдан кейин ногора чалиб юришади, ҳаминша оломон бўлади, пода психологияси бўлади. Бизнинг бахтимизга урушнинг олдини оладиган таъсирчан воситалар ҳам мавжуд. Бундан ташқари, уруш масаласида ҳам умидбахш ўзгаришлар бор. 1914 йилда мулоҳазакор ва соғлом одамлар уруш уларнинг мамлакатларига фойда келтириши мумкин деб ўйладилар. Бироқ кейинчалик уларнинг бу тахминлари тасдиқланмади. Энди эса — 1930 йилда биронта ҳам мулоҳазакор ва соғлом фикрли одам ўзини бунақа хомхаёллар билан овитаётгани йўқ. Самолётдан ташланган бир неча юзта кимёвий бомба миллион-миллион одам яшайдиган улкан шаҳарни ер билан яксон қилар экан, соғлом фикрлайдиган биронта ҳам инсон урушни ёқлаб овоз бермайди. 1941 йилга қадар тинчликнинг зарур эканига ишонкиш довдир одамларнинггина иши деб ҳисобланарди. Аммо 1930 йилда тинчликнинг зарур нарса эканига ишонмайдиган одамлар энг калтафаҳм ва бефаросат одамлар экани маълум бўлиб қолди. Яна таъкидлайман — бу аламли фифон эмас, соғлом ақлнинг нидосидир.

Инсоният бағоят галати, укубули даврни бошидан кечиряпти. Бизга ўтмишдаги энг қўрқинчли даврларда ҳам кўринмаган жуда даҳшатли ва ўта аёвсиз хавф таҳдид солиб турипти. Аммо шунга қарамай, ғайришуурий тарзда инсонийликка интилиши жиҳатидан, одамларга тенгсиз азоб-укубатлар келтираётган иллатлар ва кулфатларни таг-томири билан юлиб ташлашга бўлган самимий ишгиёқчи жиҳатидан бизнинг асримизга тенг келадиган бошқа бирон асрни топиб бўлмайди. Биз ҳар қачон бўлганидан кўра ортиқроқ даражада билим, иқтидор ва инсонпарварлик билан хасталикларни даволамоқдамиз, тарчи ўзимиз хоҳлаганча етарли даражада бўлмаса ҳамки, жиноятчиларга ва жонворларга илмий асосда, адолат юзасидан, меҳр-шафқат билан муносабатда бўлмоқдамиз, биз ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ даражада ижтимоий ва иқтисодий иллатлардан халос бўлиш йўлида ташвиш чекмоқдамиз. Агар биз тинчликни таъминлай олганимизда эди, бошимиз узра парвоз қилиб юрган қиргин шарпасини бартараф қилолганимизда эди, тарихдаги энг инсонпарвар асрга — адолат ва фаровонлик асрига яқинлаб қолган бўлар эдик. Цивилизациялашган миллатлар ўртасидаги уруш ўтмишнинг қонли меросига айланиб қолганига ишонч бизнинг ҳаммамиз учун нақадар буюк неъмат бўлур эди. Менинг фикри ожизонамга кўра бирон кун ҳам ўтмаслиги керакки, биз ўз ўзимизга “Дунёдаги жамики муқаддас нарсалар ҳаққи — урушнинг муглақо кераги йўқ!” дея такрорламайлик.

Энди ихтиёримизда қолган бир неча дақиқа вақтимизни гўзаллик ҳақидаги баъзи бир фикрларга бағишлашимга руҳсат бергайсиз. Афтидан, гўзаллик

деганда бир одам бир нарсани, иккинчи одам бошқа нарсани англайди, шеклилли. Шундай эканига қарамай, ҳар биримиз ўзига гўзал бўлиб туюлган нарсани кўрганида, эшитганида ёки ўқиганида, бошқалар нимаики ҳис қилса, шунинг ўзини, яъни бениҳоя қимматли ва кўтаринки туйғуни ҳис қилади. Унинг ҳис қилгани билан бошқаларнинг ҳиссиётлари ўртасидаги фарқ бу ҳисларнинг даражасидагина бўлади. Хорда янграган бола товуши, тўлқинларни ёриб сузиб бораётган елканли кема, гул ёзаётган гунча, тун қўйнидаги шаҳар, тўрғайнинг хониши, яхши шеър, япроқнинг сояси, ёқимтой гўдак, юлдузли осмон, ибодатхона, баҳорда гуллаган олма, адирлар қўйнида ўтлаб юрган қўй-қўзиларнинг бўйнидаги кўнғироқ оҳанги, ариқчанинг жилдираши, капалак, ҳилол, яна бошқа минглаб нарсалар, товушлар, сўзлар, хуллас, бизда гўзаллик ҳақида фикр уйғотадиган нарсаларнинг ҳаммаси — қалбимизни қурғоқчиликдан асрайдиган неъмат ёмғирининг томчиларидир. Балки биз бу сокин, кишининг баҳри-дилини очувчи, руҳини енгиллатувчи неъматни пайқамасмиз, лекин у ҳаминша биз билан. Уруш ўзи билан бирга санъатдаги, адабиётдаги ва рассомчиликдаги гўзалликка қарши исён олиб келади. Аммо бу исён ҳозир тиняпти ва мен аминманки, ҳадемай буткул тинади. Биз ўзимиз англаганимиз ҳолда гўзалликни нақадар қадрлашимизни англасак ва бу гўзалликсиз ҳаётда қувонч ва шодлик нақадар оз эканини тушуниб етсак, роса ҳайрон қолган бўлардик. Гўзаллик — кўраи заминнинг чеҳрасидаги табассумдир, ҳаммага аталган табассумдир ва уни кўрмоқ учун фақат кўзга эга бўлмоқ керак, ҳис қилмоқ учун кайфият зарур, холос!

Мен Ҳаёт ҳақидаги суҳбатимизни бошлаганда айтган сўзларимни такрорлайман. Биз умримизда атиги бир мартагина Номалумлик бекатига чипта сотиб оламиз. Бошқача айтганда, ҳаддан зиёд машиналашган бу асрда машинасиз кун кўрмоқ учун фақат бир мартагина шаррос ёғиб турган жала ёхуд Кўёшнинг қиздирувчи нурлари остида Ҳаёт бўйлаб сафарга чиқамиз.

Агар ўйлаб кўрилса, биз ҳаммамиз саргардону саргашта дайдилармиз, ҳеч қайсимиз бутунги кун бизга нима олиб келишини ва тун қора пардасини ёйганда қаердан паноҳ топишимизни билмаймиз. Бироқ агар биз ўз яқинларимизга кўмаклашишни ўрганиб олсак, мардлигимизни йўқотмасак, бутун қалбимиз билан берилиб, ўзимизни унутиб, ўз ишимизни яхши адо этсак, агар биз Ҳаётдан лаззат ола билсаг-у, лоақал шунинг ўзи билан унинг чиройига чирой қўшсак, агар биз тинчликка интилсак ва уни таъминлашни ўрганиб олсак, агар биз тафт тортмай Сирнинг юзига тик қарашни ўрганиб олсак ва айни чоқда бу ёруғ дунёда Руҳнинг мангу ҳаракатини ҳис қилишни ўрганиб олсак, билингки, унда бизнинг Ҳаётимиз зое кетмапти. Ҳа, унда бизнинг ҳаётимиз чиндан ҳам зое кетмапти.

АДАБИЁТДА ХАРАКТЕР ЯРАТИШ

Характер яратиш — сирли жараён, ҳатто айтиш мумкинки, эҳтимол, бу жараён характер яратилаётган муте ёки ўжар объектлардан кўра характер яратаётган одамнинг ўзи учун сирлироқдир. Бу жараёнга иш очилмаган, у ҳужжатлар билан тасдиқланмаган ва унга аниқ бир таъриф бериши амримаҳол. Ҳар қандай ижод — у адабиёт бўладими ёки ҳаётдаги ижод бўладими, барибир, бирдай сирли ва билиб бўлмайдиган ҳодиса ва у тўғрида кўнгилга келган нарсани гапираверишга бирдай рағбатлантиради.

Аммо менинг диққатимни бу мавзуга жалб қилган сабаб шуки, мен эски мактабга мансуб кўпчилик одамлар қатори характерларнинг ҳаётгийлигини ҳар қандай биография, пьеса ёки романнинг умрбоқийлигини таъминловчи асосий омил деб ҳисоблайман.

Лекин бевосита ижод жараёнининг ўзи тўғрисида гап бошлашдан аввал, ижодий индивидуаллик нима деган масалага тўхтаб ўтмоқ лозим. Мен философ эмасман, мен юнон илдиэларига хайрхоҳлиги билан машҳур бўлган Оке-

форд таълимини олиб, доноликка муҳаббатимни¹ ҳаммага кўз-кўз қилиб юрадиган одам эмасман. Аммо мен шунақа одамманки, ҳаёт бизни ҳеч қандай умумлашмалар бўлиши мумкин бўлмаган жойда интеллектуал гимнастика ишқибозини умумлашмалар устасини кўришга мажбур қилсам. Фалсафий тизимлар — агар нигоҳингиз билан етарли даражада узоқ замонлар мобайнида мавжуд бўлган тизимларни қамраб ололсангиз — ёшларнинг модасини эслатади — парижлик бирон ақл-заковат эгаси уларнинг нисбийлигини аён қилмагунча мутлақо тўғри бўлиб кўринаверади.

Шундай қилиб, мен файласуф бўлмаганим важдан сизларга умумлашмалар эмас, ўз гумонларимни таклиф этмоқчиман. Менинг дастлабки гумоним шундайки, инсон деб аталмиш мавжудотнинг моҳиятини энергия ташкил қилади (эҳгимол, сўнгги модаларга мувофиқ, ҳозир у бошқача аталиши ҳам мумкин). Бу айнан шундай энергияки, жамики тирик нарса шу энергиядан яратилгандир, шундоқ экан инсон ўз моҳиятига кўра жамики яшаётган нарсаларга дахлдордир, улар билан алоқага киришади ва ўзида уларнинг таъсири-ни сезади. Ана шу таъсирларнинг жамулжамидан унинг тажрибаси шаклланади ва бу тажриба инсон онгининг остки қисмини ташкил қилади. Бу таъсирлар беҳисоб даражада кўп, улар шунчалик кўпки, ҳар бир одам бизнинг назаримизда лиммо-лим тўла хумга ўхшайди — бу хумда онг ости тажрибаси бор, уни таъсирларнинг махфий омбори дейиш ҳам мумкин, бу омборда бевосита шу одамнинг ўзи томонидан йиғилган ёхуд бошқаларнинг тажрибасидан тўплаган кўз билан кўрилган, қулоқ билан эшитилган, таъми татиб кўрилган, ҳиди ҳидлаб кўрилган таассуротлар шу махфий омборда жамулжам. Рим катакомбаларини ёки Адельфи ертўлаларини² бир тасаввур қилинг — улар бошдан-оёқ фотография пленкаларига тўлиб кетган. Шунини кўз олдингизга келтирсангиз, миямизнинг ост қисми (подсознание) нима экани тўғрисида маълум даражада тасаввурга эга бўласиз. Ҳар дақиқа сайин, йўқ, ҳар дақиқа эмас, ҳар сония сайин омборда ётган ва истеъмол қилишга тайёр турган тажрибамизга қандайдир янги нарсалар қўшилиб боради.

Бундан кейинги гумоним куйидагича: бизнинг йўналтирувчи деб аталмиш онгимиз одатда миямиз ертўлаларида ётган хазинадан жуда чекланган тарзда ва қатъий танлов асосида фойдаланади, биз адабиётга нисбатан, шунингдек, бошқа ҳар қандай санъатга нисбатан ижодий иқтидор ёхуд истеъдод деб аталувчи нарса эса айрим одамларнинг омборга кира олиш бобидаги одатдан ташқари қобилиятидир. Улар омборда ётган тажрибамизнинг тарқоқ парчаларини ташқарига олиб чиқадилар, уларни алоҳида қобилият билан гуруҳлаштира оладилар, шунингдек, бу парчалар омбордан олиб чиқилгандан сўнг, уларни бир бутун қилиб яхлиг нарсаларга айлантирадилар.

Агар борди-ю суяқроқ нарса билан таққослайдиган бўлсак, онгимиз остини тажриба оқими сифатида тасаввур қилиш мумкин. Онг эса унинг устида ҳосил бўлган қобиққа ўхшайди: бу қобиқ озми-кўпми юпқа, озми-кўпми тешикчаларга эга, тажриба оқими шу тешикчалар орқали сирқиб ташқарига чиқади. Ижодий истеъдод деб аталадиган нарсани эса қобиқдаги тешикчалар сонининг нормадан ошиб кетгани деб тушуниш мумкин, шунингдек, шу тешиклар орқали чиқиб келаётган оқимга адабий персонажлар, манзаралар ёки музика асарлари шаклини бериш қобилияти ҳамдир. Ижодий индивидуаллик ҳақида ғоятда туманли ва сийқа сўзларда айтадиганимиз шулардан иборат.

Характерлар яратиш жараёнининг ўзига эса унинг ўта даражада сирли бўлган томонидан ёндашиш мақсадга мувофиқроқдир, яъни қайта яратиш томонидан, биография томонидан ёндашган маъқул. Кунлардан бирида Оксфорд клубида — биласизлар, бу клуб ғоятда нуфузли ва ҳаммаша ёшларнинг говургувурига тўла, унда бир зумда ҳар қандай одамни ўрнига ўтказиб қўйишни уйдлашади, — ҳуллас, шу клубда биографиялар ёзишга жуда моҳир бир одам

¹ Ф а л с а ф а — юнончада доноликка муҳаббат дегани.

² А д е л ь ф и — Лондондаги Стрэнд кўчаси билан Темза орасида жойлашган маҳалла. XVIII аср охирида ака-ука меъморлар — Адамлар томонидан барпо этилган. Бутун маҳалла остида гумбазли ер ости галерейлари бор. Узоқ вақтлар давомида у ерда жиноятчилар яшири-ниб юрган. Чартистлар ҳаракати вақтида бу ерда ҳатто бутун бошли замбараклар батареясини ҳам яширишган. Кейинчалик ертўлалар шароб сақланадиган омборлар хизматини ўтаган.

“Лузумсиз биографиялар оқими” деган мавзуда мунозара очипти. Ҳар қалай бир нарсага қатъий амин бўлиш мумкин — бу мунозарада унинг ўзи томонидан ёзилган биографиялар ҳақида гап бормаган. Шундоқ экан, тахмин қилиш мумкинки, у шундай биографияларни назарда тутганки, уларда майитлар гўрларидан туриб чиқиб келмайдилар. Эҳтимол, у аудиториани ишонтира олгандир ва ўша пайтдан бошлаб биографлар учун туғиш-туғилиш борасида чеклашлар жорий қилингандир, эҳтимол, қилинмагандир, чунки бу адабиётчи биродарлар икки дунёда тузаладиган одамлардан эмас. Лекин улар билан бирга тахмин қилайликки, биография фақат муайян ҳоллардагина қимматга эга бўлади. Бунинг учун биография характер яратиши, ёки янада тўғрироқ айтганда, қайта яратмоғи керак. Бир нарсани эслайлик — биографнинг вазифаси аллақачон мавжуд бўлган скелетга жисм ва қон ато қилишдир, бинобарин, модомики, аллақачон скелет мавжуд экан, демак, ижод нуқтаи назаридан қаралса, ишнинг ярми битган. Мўртроқ ва омонатроқ суяклар масаласида ғоят эҳтиёт бўлиб муносабатда бўлмоқ керак, акс ҳолда қаттиқ жазога мустаҳиқ бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Биограф ўз қаҳрамонининг оёғини маймоқроқ қўйиши, уни уч-тўртта тишидан маҳрум қилиши, умуртқасини сал-пал эгикроқ қилиб қўйиши мумкин, лекин шундай қилса ҳам бирон қаттиқроқ жазога тортилмай қолавериши мумкин, бироқ у қаҳрамонининг асосий шакл-шамойилини сақлаб қолмоққа мажбур, акс ҳолда, у ажалидан беш кун бурун оламдан кўз юмиши ҳеч гап эмас. Ўзининг ишида у фактлардан ташкил топган алланечук устунга таянади ва унинг бу иши бадиий адабиётда характер яратишдан кўра тасвирий санъатдаги портрет яратишга яқинроқ туради. Шундай қилиб, биограф скелетни ёруғ дунёга олиб чиқади, уни артиб чанглардан тозалайди, деразаси шимолга қараган устахонасига қўяди, шундан кейин уни мускул, гўшт, пай ва тери билан қоплашга киришади, бу иш битгандан кейин эса ўзининг эстетик туйғусига ёки одоб туйғусига таяниб уни кийинтиради. Табиийки, эстетик туйғу билан одоб туйғуси ҳаммавақт ҳам айнан бир нарса бўлавермайди. Тикувчи сифатидаги ўз хулосаларини у сон-саноксиз ҳужжатлардан ёхуд бунақа ҳужжатларнинг йўқлигидан келтириб чиқаради ва англаши қийин эмаски, унинг ишида онгостига қараганда онг беқийёс даражада катта роль ўйнайди. Биограф билан романнавис ўртасидаги иккинчи муҳим тафовут айни ана шу ҳолда кўринади. Биограф бошидан охиригача қилаётган ишини онги билан назорат қилиб боради, романнавис эса онгли равишда ўзини остки онгининг чақинлари ихтиёрига топширади. Бизнинг давримизда — тажрибалар даврида баъзи бир уддабурон ёзувчиларнинг миясига биография билан беллетристикани битта қилиб қўшиб юбориш гоёси келиб қолди ва улар шундай асарлар ярата бошладиларки, бу асарларни биографик пьесалар ва биографик романлар деб аташ мумкин. Бунинг учун улар ўтмишда анча-мунча шов-шувлар яратган бирон шахсни олишади, муайян фактлардан эҳтиёткорлик билан кўз юмадилар-да, унинг устига маскарад кийимини кийгазиб қўйишади. Натижа кўпинча китобхон учун ёқимли бўлиб чиқади. Бу ишдан ёзувчининг гурури ҳам қаноат ҳосил қилади. Аммо бунда биз омонат турган заминга қадам қўйган бўламиз. Негаки, баъзи бир одамлар айтганидек, агар тарих бирон-бир қимматга эга бўлса, майитни бу тарзда ясашиш ва ҳаёлот сурнайига рақс тушишга мажбур қилиш анча қалтис ишдир. Тарихий роман ҳам етарли даражада хатарли иш, буни, айниқса, Дюма романларини мириқиб ўқиган китобхонлар яхши билишади — улар ўша даврдаги Франция тарихининг чучмалроқ вариантларини ортиқ қабул қилмай қўйишади. Аммо биографик роман янада хавфлироқ. Тарихий роман дунёга келган пайтиданоқ қувноқ бир саргашга сифатида қабул қилинган, биографик роман ёки пьеса эса ҳамма нарсани режа билан қиладиган, таркидунёчилик либосидаги маккор бир кимсадир. Модомики, масалан, мен ҳамisha ўз сели билан дастурхонга тортилган паррандани ҳар хил зирворлар-у қайлалардан ортиқ кўрар эканман, йўл-йўлакай характер яратишнинг бундай усули бағоят ишончсиз эканини айтиб қўймоғим керак.

Биографда бизни ҳаммадан ортиқ қойил қолдирадиган нарса — унинг ғайратидир — у зўр ғайрат билан тарих кўрғонларидан жуда катта қимматга эга бўлган майда-чуйдаларни кавлаб олади. Биз шунингдек, унинг ўткир ва соғлом

кўзига ҳам қойил қоламиз. Бу нигоҳ унга майда-чуйдаларнинг энг зарурини танлаб олишга имкон беради, бу майда-чуйдалар эса скелетга ёпиштирилганда образ яратади, у эса бизни биограф бақадри имкон оригиналга содиқ қолишга ҳаракат қилганига ишонтиради. Қаҳрамоннинг қайта яратилган образи ҳамisha у ёки бу даражада биограф шахсиятининг рангларига бўялган бўлади. Аммо биограф шахсиятининг ранглари қаҳрамоннинг табиий ранглари қанча кам ўзгартирса, эришилган натижа шунча юксак бўлади. Маълум маънода танқидчилик нечоғлик санъат бўлса, биограф санъати ҳам шунчалик ижоддир. Ҳақиқий танқидчилик эса алланечук илоҳий бир хислатга эга — у танқидчининг кўнглини олишдан кўра танқидчи шахсиятга қарши борган ҳолда ҳақиқатга содиқ қолади. Шу сабабдан яхши мунаққид ҳам, яхши биограф ҳам худди каркидон каби жуда ноёбдир. Яхши биограф ҳам худди яхши портретчига ўхшаб, ҳам юмшоқ, ҳам пўлатдай мустаҳкам бўлмоғи керак. У ҳамма нарсани шимириб, ўзига сингдириб олмоғи, кейин эса фаол ҳамлардликни намён қилмоғи, унинг орқасидан эса тобланган бардошчини ва қаршилик қилиш қобилиятини кўрсатмоғи лозим. У ўзига-ўзи қаршилик кўрсатмоғи, ўзидаги кулги туйғусини ҳам, эмоционал иштиёқларни ҳам боса олмоғи лозим, аммо айни чоқда жўшқин ва ранг-баранг бўлиб қолмоғи зарур. У ўтмиш одамларига ҳам, ўзига замондош одамларга ҳам — уларнинг хурофий қарашларига ва ғаразли ингилишларига қарши тура олмоғи лозим. Одатда, у ҳатто ўзининг ноширига ва ўз ҳамёнининг талабларига ҳам қаршилик кўрсатмоғи талаб қилинади. Тўғри, портретчидан фарқ қилароқ, биографга тирик оригиналдан чиқиб турадиган ўзига тортувчи қувватга қаршилик кўрсатишга тўғри келмайди (тирик оригинал ўзининг сувратини қинғир-қийшиқ қилиб ёки, айтайлик, ҳаққоний тарзда тасвирлашларини истамайди), аммо ҳар бир қадамида унга ажодлар култи билан кураш олиб боришга тўғри келади. Дарҳақиқат, биограф ўз йўлида пусиб, биқиниб тарган қанчадан-қанча арслонларга рўпара келиши мумкинлигини ўйласанг, баъзан унинг йиртқич ҳайвонга ем бўлиши ҳам мумкинлигига ортиқ ажабланмай кўясан. Биограф мабодо ем бўлмаса, қоронғи чангалзорда адашиб қолиши ҳеч гап эмас. Қадимги усталар ишлаган портретларга — масалан, Гольбейн чизган сэр Томас Мор, Рафаэль чизган Ингарам портретларига қарасанг, уларда ҳеч нарса кўздан қочирилмаганини, ҳатто кўзнинг ғилайлиги ҳам тасвирланганини кўрасан. Уларда томошабини бирон-бир ғайриоддий нарса билан лол қолдириши истагига заррача ҳам ўрин берилмаган. Буни кўриб, амин бўласанки, рассом ҳақиқатга бўлган эҳтиросли туғма садоқатидан илҳомланган. Оригинални узоқ вақт мобайнида ютоқиб кузатиш натижасида у барпо этган характер бизни қойил қолдиради ва биз ларзага тушамиз. Биз кўпинча бир фикрни эшитамиз, қолаверса, мен ўзим ҳам уни тез-тез айтиб юраман, негаки, бизнинг дунёмизда изчиллик деган нарса худди Экстердан ғарб томондаги боғлардаги булбуллар каби кам учрайди. Бу фикрга кўра бировдан нусха кўчириб чизилган портрет эгасига ўхшайдими-йўқми — бунинг бутунлай аҳамияти йўқ, чунки портретнинг эгаси эртами-кечми ўтиб кетади, портрет эса қолади, кейин эса портрет эгаси билан суврат ўртасидаги ўхшашлик мукамалми-йўқми — буни ҳеч ким билмайди, одамлар фақат суврат яхшими-ёмонми деган масала устида мулоҳаза юригишади. Буларнинг бари мулақо тўғри. Аммо бошқа томондан қараганда агар портрет суврати ишланаётган одамнинг ўзига ўхшамаса, портрет билан оригинал ўртасида ўхшашлик бўлмаса, уни портрет деб аташнинг нима ҳожати бору, муайян бир ном беришнинг нима зарурати бор? Албатта, портрет ишлайдиган рассом ҳам энг яхши биографлар амал қиладиган қоидалар асосида иш юритади — у оригинал сиймосини яратар экан, ҳақиқатга яқин туришга ҳаракат қилади ва уни бу борада йўлдан чалғитадиган нарсалар кўп бўлади. Ван-Дейк граф Нортумберленднинг Петвортдаги портретида эришгани каби қандайдир мўъжиза билан характернинг ич-ичидан жуда теран чизганини, унинг кайфиятини ифодалаб берганини кўрсак, унга қойил қоламиз. Ҳолбуки, Ван-Дейк ишлаган кўпгина портретларда индивидуаллик етишмайди, бунинг ўрнига уларда алланечук хотиржамлик, босиқлик бор. Аммо биз айтаётган портрет ундай эмас — биз унга қараб портретчи ва биографнинг қалбини мутгасил тирнаётган курашни, Худо билан Маммона ўртасидаги

олишувни кўрамиз. Ван-Дейк бу сувратни Нортумберленд Тосуэр зиндонида ўтирганида ишлаган эди. Унинг серсоқол юзи ёнбошдан ишланган, у иягини кўлига қўйиб олган, рассом унинг чеҳрасида индивидуаллик белгилари билан бирга ҳар қандай маҳбуснинг чеҳрасида муҳрланиб қоладиган изтиробни ҳам ифодалаган. Аммо рассом гўё англаганки, агар донгдор зодагонни бундай тасвирласа, бу томошабинларга унчалик хушёқмаслиги мумкин. Шунинг учун рассом унинг буки қадди-қоматининг орқасида қип-қизил духоба пардани қўйиб, томошабинларни хотиржам қилади. Холбуки, Ван-Дейкнинг бу портрети анча ҳаққонийлиги билан ажралиб туради, духоба парда эса зиндондаги буюмлар ичида учраб турадиганлари қаторига кирмайди. Ўзинг яқиндан билган одамларнинг яхши ишланган портретларини кўрар экансан, ҳис қилишни, кўришни ва ўз таассуротларини тўғри ифодалаб бераладиган ҳақиқатпараст рассом биз учун инсоннинг ташқи қиёфасини ҳам, ички моҳиятини ҳам жуда ёрқин гавдалантириб берганини кўриб, ҳайратланишдан ўзингни тиёлмайсан. Худди ана шундай ҳаққоний акс эттириш Эдмунд Госснинг “Ота ва ўғил” деган биографик асарида, Жорж Тревельянинг Гарибалди ҳақидаги китобида, О’Брайеннинг “Парнеллнинг ҳаёти” деган китобида ҳам мавжуд. Энг яхши биографияларнинг ҳам, энг яхши портретларнинг ҳам сири — тасвирда ҳамдардлик билан танқидий ёндашувнинг алланечук сеҳрли бир тарзда чатишиб кетувидадир. Гейнсборо асрлар мобайнида яшаб келишсин деб ўзининг жажжи қизалоқларининг сувратини ишлаган. Сувратда икки қизалоқнинг ёзинг илиқ кунда бир-бирларининг қўлларидан ушлаб олишиб, капалаклар кетидан қувиб юрганлари тасвирланган. Бу суврат ҳозирга қадар нафосатнинг беқиёс тимсоли бўлиб келмоқда — унда санъат нақадар таъсирчан гўзаллик билан нафас олиши яққол кўриниб турипти. Босуэлл ўзининг “Жонсоннинг ҳаёти”ни ёзганида, унинг санъати кишини лол қолдирадиган даражада ички дардларга тўла бўлиши мумкинлигини бизга инкишоф қилиб берганди.

Аммо характер яратишнинг бу соҳаси ҳақида гапиришни бас қила қолайлик, чунки бу соҳа менинг шахсий тажрибам ҳудудларидан ташқарида ётади. Бошқа мавзуга ўта қолайлик — бу мавзу менга шахсан таниш — бу романлар ва пьесаларда характер яратиш мавзусидир.

Бир неча йил муқаддам статистика соҳасининг бир заҳматкаш ходими бир қатор таниқли драматургларга саволлар билан мурожаат қилган эди. Бу масалада у ҳеч қанақа ноаниқликка йўл қўйишни истамай, драматурглар ўз асарларини қандай ёзишларини аниқ билиб олмақни муддао қилган эди. Афтидан, унинг саволларига жавоб берганлар характерларни сюжетга мослаб яратадиган драматурглар бўлишган бўлса керак. Агар характер яратиш тўғрисида гапирадиган бўлсак, айни ана шу нуқтада драматургни асосий хавф кутиб туради. Пьеса персонажлари аввалдан белгилаб қўйилган сюжет бурилишларига мослаштириладиган бўлса, улар қандай қилиб жонли чиқиши мумкин? Албатта, драматург пьеса ёзишга ўтиришдан олдин, унинг умумий йўналиши ва ниҳояси қандай бўлишини билмоғи керак, лекин шу ҳудуд орасида пьесанинг қандай бўлишини персонажларнинг ўзлари белгилашига имкон бермоғи керак. Ҳатто шундай бўлган тақдирда ҳам у нарсинависчалик эркинликка эга бўлмайди — агар шу пайтгача яратилган ҳамма романлар ва пьесаларни қамраб оладиган бир сўроқлар ўтказилса, маълум бўлардики, романларда эса қоладиган характерлар пьесалардагига қараганда кўпроқ яратилган. Ҳатто айтиш мумкинки, пьесалар шундоқ пьеса сифатида эса қолади, романлар эса уларда яратилган характерлар туфайли эса қолади. Албатта, бу қоидадан истисно бўладиган фавқулудда асарлар ҳам бор, лекин улар айни шундай пьесалардирки, даставвал ўзларида яратилган характерлари билан шуҳрат тошган пьесалардир. Ўз-ўзидан Шекспирни мисол тариқасида келтиришга эҳтиёж сезилади. Лекин Шекспир замонида ҳали роман туғилмаган эди, шундай бўлсада, Шекспирда моҳир бир романнывис ёзувчининг нишонлари бор эди. Малори билан баъзи бир илк шеърий романларнинг муаллифларини кўпроқ масалнавис ёзувчилар қаторига қўйиш мумкин. Тўғри, Сервантес Шекспирга замондош бўлган, бироқ у замонда Англияда адабий ифодачи сифатида, асосан, шеърият билан пьесалар амал қилар эди. Шундоқ экан, Шекспирнинг

рангини ўзгартириб, товланиб турадиган калтакесакники сингари терисига “романнавис” деган муҳрни ҳам ёпиштириб, ортиқ безовта қилмай қўяқолайлик: тагин худо кўрсатмасин, бирон-бир удлабуронроқ адабиётчи Шекспир драмаларини Сервантес ёзган деб даъво қилиб юрмасин; Бекор вақтларида инглиз тилини ўрганаётиб, шунақа гапларни айтиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Шекспирга хос фазилатлар орасида энг улуғи, шак-шубҳасиз, унинг беқидс даражадаги тилни билиш маҳоратидир. У ҳаммадан аввал шоирдир, характерларни ярата бошлаганидан аввал эса у анча-мунча мураккаб ва машаққатли йўлни босиб ўтди. Бунда у муттасил равишда онг остидан чиқариб олган нарсаларига таянадики, бу драматургдан кўра насрнавистга кўпроқ хосдир. Шекспир драмаларининг бағоят эркин композицияга эгаллиги ҳам шу фикримизни тасдиқлайди. Бошқача аҳвол рўй бериши мумкин эди: агар Шекспир актёр бўлмаганида ёки лоақал театр билан бу қадар яқин алоқада бўлмаганида, эҳтимол, Англияда характерлар романини жорий қилган бўлар эди ва Сервантес эгаллаган жаҳонда биринчи маиший роман — муаллифи деган номни эгаллаган бўларди. Шекспир — саҳнани амалий жиҳатдан чуқур билмай туриб, чинакамига пьеса ёзиб бўлмайди, дейдиган қараш тарафдорлари қўлида энг ишончли далил сифатида хизмат қилади. Бу — ярми ёлғон, ярми чин бир гап, лекин одамлар унинг ҳаммаси бошдан-оёқ чин бўлишини исташади. Бундан бошқа фикр ҳам бор — унга кўра драматургияда нимаики қимматли нарса бўлса, унинг ҳаммаси театрга ташқаридан олиб келинади. Бу қоидаларнинг икковини ҳам лозим истисноларни таъкидлаган ҳолда қониқарли тарзда ишбот қилиб бериш мумкин. Бизнинг мафкурамиз учун бу масаланинг унча муҳим аҳамияти йўқ, аммо бу масаладан драмада характер яратиш бобида учрайдиган иккинчи тўсиқ масаласига — саҳна драматургининг ижодий эркинлигини қандай қилиб чегаралаб қўйиши масаласига ўтиш осонгина мумкин. Албатта, драматург бутун диққатини характерлар масаласида жамлаши, қолган масалаларни эса бўлганича бўлар деб ўз ҳолига ташлаб қўйиши мумкин; сирасини айтганда, “ташқаридан олиб келиш” назарияси айни ана шу ҳолатга асосланади. Бироқ саҳна талабларига бунақа белпосандлик билан қараш ҳаётгий персонажлар яратишга ёрдам берса-да, режиссёрнинг фиғонини кўкларга чиқаради. Шунинг учун драматург бундай чеклаш билан ҳисоблашишга мажбур бўлади. Бу “жанр қонунларига риоя қилиш” деб ҳисобланади ва саҳнани чуқур билмасдан туриб, ҳақиқий пьеса ёзиш мумкин эмас, деган назария шу қарашга асосланади. Шубҳа йўқки, Шекспир ўз жанрининг қонунларини жуда яхши билган ва айни чоқда яна шуниси ҳам шубҳасизки, истаган даврдаги бошқа ҳар қандай драматургга қараганда бу қонунларга белпосандроқ қараган. Шекспир мисолида ҳеч нарсани исбот қилиб бериб бўлмайди. Аммо ўзимизнинг драматург ўрнига қўйиб кўрайлик: драматург ўз ҳаёлотида янги бир махлуқ яратишга интилади, бу махлуқ ҳар жиҳатдан тўлақонли жонли одам сифатларига эга бўлмоғи керак. Шунда кўрамизки, саҳна қонунларига риоя қилиш зарурияти драматургининг имкониятларини анча чеклаб қўяди ва унинг гашига тегади: у ҳамиша шуни эсда тутмоғи жоизки, унинг қаҳрамонлари хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, фақат муайян макон ва муайян вақт доирасидагина ҳаракат қилишга мажбур, улар бу макон ва вақт чегараларини кенгайтиришга ожиздирлар. Кези келганда айтиш керакки, кинематографнинг театр олдидаги устунликларидан бири ҳам айнан ана шунда, аммо бу устунлик томошабин жонли актерларни эмас, уларнинг сояларинигина кўрганлари вазидан йўқотган нарсаларини ўрнини қоплаётмайди. Шу ўринда драматургияда характер яратиш масаласидаги учинчи жиддий тўсиқ масаласига тўхтаб ўтиш жоиздир. Драматург ўз қаҳрамонларини ижрочиларнинг мурувватига тошпириб қўяётганини англаб етмаслиги мумкин. Эҳтимол, унинг биринчи пьесасида бундай бўлмагандир, лекин бошқа пьесаларида драматург хаёлини ҳар қанча мажбуриятмасин ўзи яратган характерлар саҳнада бутунлай ўзгариб кетиши, у ўйлаганчалик бўлмаслиги мумкинлиги ҳақидаги фикрдан юраги такапука бўлади. У ёки бу ролни ижро этишга мувофиқ келадиган идеал актер бўлмайди, фақат ролнинг озми-кўлими тўғри талқини ҳақида гап бўлиши мумкин. Буни билган драматург — персонажнинг либоси кўпроқ ижрочиларга лойиқ келсин учун бадиий ниятида ва уни амалга оширишда жиндай ноаниқликка

йўл қўйишдан ҳам тоймайди. Баъзи бир драматурглар бундай чекланишдан шу қадар озурда бўладиларки, тўғридан-тўғри муайян актерларга мўлжаллаб асарлар ярата бошлайдилар. Бироқ бу энди жанр қонунларига риоя қилишнинг ҳаддан ортиқ даражада ошиб кетгани бўлади ва биз бу жараёни характери яратиш деб атасак, ножоиз бир муболағага йўл қўйган бўлур эдик.

Саҳна ёзувчиларни индивидуал шахслардан кўра кўпроқ типлар яратишга даъват қилади. Эҳтимолки, бу қоидадан энг фавқулудда истисно — Фальстафдир. Бу ажойиб қария — осий банди биз учун алоҳида олинган бир инсон холос, биз уни инсон табиатининг ҳеч қайси қирраси билан боғламаймиз, ҳолбуки, Лирни ўта жазавадорлик билан, Отеллони — рапк билан, леди Макбетни кучли ирода ва воситаларнинг фарқига бормаслик билан, Ҳамлетни эса ҳаёлпарастлик ва дудмаллик билан боғлаймиз. Кези келганда айтмоқ керакки, Фальстаф образи кўп жиҳатдан романга тортадиган образ, Шекспир уни яратар экан, ўз эркини роса қўйиб берган ва чин юракдан лаззатланган, унинг лаззати эса анча-мунча ўзгарган ҳолда бизга ҳам ўтган. Бу ўринда у деярлик тўла равишда онг ости (подсознание)га бўйсунган: йўналтирувчи фикр йўқ, янада аниқроқ айтганда, бизнинг кўзимиздан яширин. Тўғри, Фальстафга “уччига чиққан бузуқи” деган ёрликни ёпиштирса ҳам бўларди, лекин энди бу *post factum* типдаги адабий мулоҳаза бўларди. Аввалига бу луқма ҳар қанча катта бўлмасин, Фальстафнинг ўзини ютиб юборайлик, ахир, ҳаётнинг ўзини ҳам ҳар қанча шаклсиз ва ширадор бўлса-да, ютиб юборамиз-да, кейин ундан бизга яна қўшимча беришларини илтимос қиламиз.

Ҳамлетнинг типиклиги шубҳалар тудиради; Адабий анъана учун Дон Кихотнинг зади деб ҳисоблайди; бири ҳаёлпараст, иккинчиси саргашта рицар, бири — фикр одами, иккинчиси — ҳаракат кишиси. Аммо бундай қулай қарама-қарши қўйишни драманинг матни тасдиқлармикин? Гамлет шундай бир образдирки, унда драматург худди романнависга ўхшаб ўзини девонаваш бир тарзда интроспектив метод кучоғига ташлайди, у салкам буткул равишда онг остига тобе бўлади, у эса муаллифни шу дақиқаларда чулғаб турган кайфият йўлларига хизмат қилади. Ҳамлет образи шу қадар нозик, шу қадар кўпқиррали, шу қадар жилоларга бойки, ҳали биронга ҳам актер бу ролни ижро этиб муваффақиятсизликка учраган эмас, шекилли. Тўғри, улуғ Ҳамлет — анча-мунча ноёб ҳодиса, лекин яхши Ҳамлет — тез-тез учраб турадиган воқеадир.

Келинг, Ҳамлет мавзумизнинг энг муҳим ва энг кенг қиррасига ўтишимизда бир кўприк бўлиб хизмат қилақолсин. Бу қирра — романда характерлар яратиш масаласидир.

Шубҳа йўқки, характерлар яратиш жараёни бошқа соҳалардан кўра камроқ даражада чекланган ва бошқа ҳамма соҳалардан кўра ортиқроқ даражада онг ости билан боғланган соҳадир. Ўз-ўзидан маълумки, бир мавсум мобайнида яшай оладиган, лекин қўйиб берса асрлар бўйи ҳам ҳаёт кечира оладиган образлар яратмоқ учун сокин бир гўша, сийёҳ, қоғоз ва муаллифнинг ўз-ўзига теранроқ шўнғиши, диққат-эътиборини бир жойга жамлаши талаб қилинади, холос. Бу қадар тўла-тўқис мустақиллик унинг асарини энг жозибадор қилибгина қолмайди, балки айни чоқда энг қийин ва сирли асарга ҳам айлантиради. Унга ташқаридан ҳеч нарса — на муте скелет, на ўжар табиат ёрдам беради. Унинг ҳаёлотига на аввалдан белгилаб қўйилган авансценалар, на маҳоратли эканликларига ҳеч кимнинг ишончи комил бўлмаган ижрочилар таъсир қилади. Прозанавис амал қиладиган методни кўриб чиқар экансан, қаршимда “у нимадан бошлайди?” деган бир савол кўндаланг бўлади.

У ҳаётдан оладиган нарсаларини онгли равишда оладими ёки онг ости майли билан оладими? Ҳар бир романнавис бу саволга ўзича жавоб беради ва бу жавобларнинг биронтаси ҳам ҳеч кимни қаноатлантирмайди. Мен ўзим ҳам, гарчи ўттиз йилдан ортиқроқ вақтдан бери характерлар романи ёзишга уриниб ётган бўлсам-да, бу саволга узил-кесил аниқлик кирита оламан деб даъво қила олмайман. Шу бугунга қадар мен асарни қандай бошлашимни ва қандай давом эттиришимни аниқ қилиб айтиб беролмайман. Менинг фақат бир нарсасига ишончим комил: ҳамма учун мажбурий бўлган битта ягона қонун йўқ, характерлар яратиш жараёни нафақат ҳамма ёзувчиларда ҳар хил бўлади, балки

менинг ўзимда ҳам ҳар хил вақтда турлича бўлиши мумкин. Агар ҳаммасини тахминан бир нуқтага жойлаб, умумий қоида чиқараман десангиз, уни шундай ифода қилиш мумкин бўлар: Қандайдир дақиқаларда ёзувчи ҳаётда содир бўлаётган бирор реал воқеани жуда ҳаяжонланиб қабул қилади ёки бирор одам уни кучли жунбушга келтиради, ўша ҳодиса ёки инсонни қабул қилиш билан кузатувчи одамга хос кайфият бамисоли иккита ҳужайрадек бир-бири билан бирикади-да. Бирлашишгандан кейин ижоднинг ҳомила нуқтаси пайдо бўлади. Ана шу ҳомила нуқтасига мос келадиган таассуротлар ёхуд онг остида сақланадиган таъсирлар ёндашиб кела бошлайди, ҳомила ўсиб, муайян катталикка эришмагунча бу аҳвол давом этади, ҳомила ўша даражага етгандан кейин эса ўзининг ифодаланишларини жуда қаттиқ талаб қила бошлайди, ана шундагина ёзувчи қоғозга туширилган сўзлар ёрдамида ўзини юқдан халос этишга киришади. Қаҳрамонни тавсифловчи биринчи иборалар одатда воқеий ҳаёт томонидан олиб борилган кузатишлар томонидан айтиб берилган бўлади. Агар кузатишлар онгли равишдан олиб борилган бўлса, бу тасвир тез орада ўзгаришга учраши эҳтимолдан холи эмас. Бироқ бусиз ҳам персонаж жуда тез фурсатда дастлабки белгиланган табиатдан чекина бошлайди, оқибатда муаллиф ўзининг дастлабки белгилаб олган прототипига содиқ қолишни истаса, унда у ҳамisha “инбридинг”га мурожаат қилиб туриши, бот-бот қайтиб, унга қаҳрамоннинг илк белгиларини яна ва яна олиб кириб турмоғи лозим бўлади. Ҳар бир инглизнинг кўксига асл зотли соф тулпорларни бунёд этиш иштиёқи жўш уради. Шу иштиёқ бизга романнависнинг характерларни яратар экан, қандай қилиб у ёки бу ёрқин хислатларни танлашини ва уларни толмасдан мустаҳкамлаб боришини ҳамда бу ишида у ёки бу зотдаги отларни танлаб, олинадиган зотлар ҳаддан зиёд яқин қариндошларга ўхшаб қолиш хавфи пайдо бўлгунга қадар толмасдан чатиштиришда давом этадиган от заводининг хўжайинига ўхшаб кетишини англашимизга ёрдам беради. Аммо муаллиф ҳар қанча ҳаракат қилмасин, модомики, қаҳрамон ўз ҳаёти билан яшай бошладими, бирибир унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир сўз ёки фикри уни дастлабки табиатдан нари олиб кетаверади. Моҳиятан романнависта айнан шунинг ўзи керак, чунки ҳаётдан ҳафсала билан кўчириб олиб чизилган персонажларнинг мутлақо тушунарли сабабларга кўра сира кераги йўқ. Энг онгли ва айни чоқда энг нозиктаъб носирлардан бири бўлмиш Тургенев Базаров образини қандай яратганини бизга ҳикоя қилиб берган эди. Кунлардан бирида у поездда бир ёш врач билан суҳбатлашиб қолипти. Бу йигит ёзувчини мутлақо янги бир тип сифатида лол қолдирипти. Кейин Тургенев поезддан тушиб қолипти ва бу йигитни иккинчи марта учратмапти. Бироқ у ёзувчида шу қадар катта таассурот қолдирган эдики, адиб унинг ҳаёт йўлини ва фикрларини кундаликлар шаклида ўз хаёлотига гавдалангирмоққа аҳд қилади. У бир неча ой мобайнида кундаликни қўймай ёзиб борипти, унинг назарида ёш врач ҳам ўз кундалигини айнан ана шундай олиб бормоғи керак эди. Ниҳоят, адиб худди ўша йигитдай яшай бошлаганини ҳис қилипти, унинг назарида адиб содир бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай шароитда бу йигит ўзини қандай тутишини, қандай ҳис қилишини жуда яхши биладигандек бўлиб кўринибди. Шундан кейингина, у “Оталар ва болалар” романини ёза бошлади ва ўша ёш йигитни Базаров номи остида бош қаҳрамон қилиб олди. Базаров ўзини “нигилист” деган сўз билан атайди ва бу сўз бир зумда ўша кезларда бутун Россия бўйлаб туғилиб келаётган янги типдаги одамларнинг лақаби сифатида қабул қилинди. Бу образни соф онгли тарзда яратишнинг, соф ўйланилган мунтазамлик, изчилликнинг мисолидир, бироқ чинакамига улуг, изланувчан ва талабчан маҳорат эгасигина бу қадар қатъий методга амал қилиб, муваффақият қозонмоғи мумкин эди. Одатда, эркинлик билан образнинг ҳаётйилигини таъминловчи омил онгости (подсознание)дир, у гайришуурий тарзда онгни керакли материал билан таъминлаб туради. Агар бу қоида ни ўз тажрибамга таяниб туриб изоҳлаб беришга ҳаракат қилсам, мени маъзур тугтайсизлар. Тонг. Мен ўриндиққа ўтираман, тиззамда қалин дафтар, кўз ўнгимда персонажнинг ёзиб олинган сўзлари ёки хатти-ҳаракатлари, қўлимда қалам, оғзимда трубка, калламда эса ҳеч вақо йўқ — бўм-бўш. Мен ўтирибман, мен режа тузаётганим йўқ, ҳеч нарсани кутмаяпман, ҳатто ҳеч нар-

садан умидим ҳам йўқ. Мен сўнгги саҳифаларни қайтадан ўқиб чиқмоқдман. Аста-секин гўё мен ўриндиқни тарқ этаман-у, менинг қаҳрамоним ҳаракат қилаётган ёки гапирётган жойга ўтиб қоламан — мана у қадам қўймоқчи бўлиб оёғини кўтарди, ҳозир яқинроқ келади, мана, у лабларини ҳам жуфт-лади — бир нарса демоқчи, шекилли. Қўққисдан қаламим қимирлаб қолади — қаҳрамонининг қандайдир қилиғи ёхуд оғзидан чиққан гапи қоғозга тушади, кейин яна ва яна шу аҳвол танаффуслар билан бир соат-икки соат давом этади. Ёзганларингни қайта ўқиб чиқиб, таажжуб билан амин бўласанки, гўё уларнинг ҳаммаси аввалги ёзганларингдан келиб чиқади ва уларнинг бўлиши мумкин бўлган давомини тайёрлайди. Образга жиндай қўшимча ҳаётгиллик бахш этган бу саҳифалар онгнинг ёки йўналтирувчи фикрнинг даъватига жавобан онгости (подсознание) омборларидан пайдо бўлишган ва охир-пировардида агар биз “мавзу” сўзини унинг кенг маъносида қўлласак, бизнинг мавзуимизга хизмат қилмоғи мумкин. Шундай қилиб, характер яратиб гарчи онгсиз ва ҳеч нарса билан чекланмаган жараён бўлса-да, у ҳамisha битта мақсадга мувофиқ ишгиёққа бўйсундирилган бўлади. Бу ишгиёқни эса “почта қаптари” инстинкти деб атасак тузукроқ бўлса керак.

Китоблар ҳақида гапиришганда кўпинча фалончининг образи муаллифга итоат қилмай қўйишги, у асарда “мустақил ҳаёт кечира бошлаши” деган гапни айтишади. Бу гап гарчи ҳаммаси бошдан-оёқ ҳақиқат бўлмаса ҳамки, умуман олганда, тўғри гап. Негаки, биронта ҳам образ ўзининг “яратган” одами-нинг табиати ҳудудларини тарқ этолмайди ёки унинг махфий шакл туйғуси доирасидан ташқарига чиқиб кетолмайди. Ҳатто бу “шакл туйғуси” бор-йўти шаклсизликни олқишлагандан иборат бўлганда ҳам образ унинг ҳудудларидан четга чиқиб кетаолмайди.

Юқорида келтирганимиз Базаров ҳақидаги мисол кўрсатадики, характер билан сюжет ўртасида ҳам мустақил алоқа бор. Айтайлик, виждон амри билан ёзилган романда бу ҳар хил нуқталардан ёрқин ёритилган характер бўлмоғи мумкин. “Оталар ва болалар”да Тургеневнинг мавзуи катта авлод билан ёш авлодни таққослаш, тўғрироғи, қарама-қарши қўйишдир. Поездда рўпара келиб қолгани, ёш йигитда янги тишни кўра олгани Тургеневда нафақат Базаров образини яратиш ишгиёқини уйғотди, балки унга мавзу ҳам берди, яъни қаҳрамонларини жойлаштириш учун қулай бўлган бир муҳитни ҳам кўрсатди.

Дон-Кихот билан Санчо-Пансо ўртасидаги зидлик Сервантесга унинг дурдона асари учун мавзу берган эди. Тургеневнинг “Тутун”идаги мавзу жозибадор Ирина образида тажассум топандир. Бу Бальзак романларидаги энг яхши мавзулар — чала тентак Горио ота образидир. Агар асардаги марказий фигура — ҳамisha саргузаштгалаб д’Артаньян бўлмаса, биз “Уч мушкетер” романининг мураккаб можаролари ва уларнинг давомини тасаввуримизга сифдиrol-маймиз. Худди шунингдек, дилкаш мистер Пикквиксиз “Пикквик клубининг мактублари”ни ёки Давид Бальфур ҳамда Алеи Брек образларида тажассум этган. Тоғлик Шотландия билан водийлик Шотландияни қарама-қарши қўйишлари бўлмаса, Стивенсоннинг “Ўғирланган” ёхуд “Катриона”сини сира тасаввуримизга ҳам сифдира олмаймиз. Аммо бошқача ҳолат ҳам бўлиши мумкин — бунинг ёрқин мисоли бўлиб Толстойнинг улуг романи “Уруш ва тинчлик” хизмат қилиши мумкин. Унда ҳаётнинг шунақа кенг манзараси кўрсатилганки, ҳатто асосий қаҳрамонлар ҳам алланечук тобе ўрин эгаллайдигандай кўринади. Толстойнинг яна бир дурдонасини — “Анна Каренина” романини ўқир экансан, унда асар мавзуи Аннадан кўра Левинда кўпроқ мужассам топганини ҳис қиласан.

Бу маърузанинг бошланишида мен йўл-йўлакай бир фикрни айтиб ўтгандим — унга кўра романнинг, пьесанинг, биографиянинг умрбоқийлиги уларда тасвирланган характерларнинг ҳаётгиллигига боғлиқ. Энди масалани торайтириб, фақат роман билангина чеклаб олайлик. Камдан-кам романларнинг умри ўзига тенгдош авлод умридан узоқроқ бўлади. Агар асар бундан узоқроқ яшаса. Демак, бу ўз вақтида кўпинча муносиб баҳоланган ва шухрати анча кенг бўлган асар бўлиб чиқади. Бироқ бугун уларнинг муқовасидаги номларинигина эслайдилар ва уларни фақат Олим ёки Талаба, ёки авлоқ бир меҳмонхонада

судралиб қолиб кетган одамгина қўлга олади. Аввалги замонлардаги китобларнинг камдан-камини биз ҳозиргача қайта-қайта ўқиб турамыз. Ўқийдиганларимиз эса шундай асарлардирки, уларда лоақал битта ўз даврини ортда қолдириб яшаб келаётган характер мавжуд бўлади. Агар Бекки Шарп, майон Ленденнис, полковник Ньюком, Гарри Фокер, Эсмонд Беатриса ва Барри Линдонлар бўлмаса, бугун Теккерейни кўп одам билар эди дейсизми? Агар миссис Прауди бўлмаса, Трөллопни қанча одам билар эди. Ҳозирги пайтда моҳият эътибори билан қарасак Чарльз Диккенс билан бизни бир гуруҳ ҳайрон қолар даражада яшовчан одамлар образларидан бошқа яна нима боғлаб туради? Жорж Элиот ҳозирча бўш келаётгани йўқ. Тўғри, лекин унинг туриши унча мустаҳкам эмас, шунда ҳам у кўпроқ Сайлес Мариер, Адам Бид ва Хэттиларнинг сабй-ҳаракатлари билан туришти, шекилли. Жейн Остиннинг яратган дунёси ҳаддан ташқари маҳлуд, аммо шунга қарамай, унинг яратган характерлари бу адибни унутиб юборишимизга йўл қўймайди. Услуб масалалари билан махсус шуғуланмайдиган китобхон Флобердан фақат Бовари хонимни ва яна бир ҳикоясидаги оқсоч аёлни эслайди, холос. Агар Том Жонс Жозеф Андрус ва София бўлмаса, Генри Фильдинг ҳам унутилиб кетарди. Тўғри, “Сентиментал сайҳат”, “Крэнфорд”, “Алиса мўъжизалар мамлакатида”, “Хазиналар ороли” ёхуд “Гекльберри Финн” каби асарлар “уларда яратилган характерлар сабабли яшаб келяпти” деб айта олмаимиз. Уларнинг яшаб келаётгани ва бундан кейин ҳам яшагагининг асосий сабаби шундаки, бу асарлар оламни, ҳаётни айрича қабул қилиш билан сугорилган. Аммо бундай исгинолар келажақ учун муҳим бўлган қондани тасдиқлайди, холос. Гап шундаки, сўнги йилларда романда ўзига хос коллективизм фойдасига индивидуаллаштиришдан воз кечиш тамойили сезилмоқда; драмада индивидуал характерлар ҳар қанча ёрқин ва юқори босим остида тасвирланган бўлмасин, драмдан юз ўгириб, бунинг ўрнига инсонни умуман салкам илмий тарзда намойиш қилиш йўлини танлашмоқда. Шу мақсадда муаллифлар жамики маҳоратлари ва ҳафсалаларини сафарбар қилиб, бу озми-кўпми homo sapiens бўлган маҳлуқнинг фикрлари, туйғулари, иштиёқлари, ожизликлари ва фазилатларини бизнинг кўз ўнгимизда намойиш қилмоқ учун ичак-човоқларигача ағдар-тўнтар қилиб кўрсатадилар, лекин уларга лоақал жиндай индивидуал ҳаёт бахш этишни хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Адибнинг муҳаббати ёхуд нафратини кўзгатувчи омил борган сари турнинг айрим вакиллари эмас, умуман, ҳаммаси бўлиб бормоқда. Бу жуда қизиқарли тажриба, айниқса, шу тажрибани ўтказаетганларнинг ўзи учун қизиқарли. У муайян даражада муваффақиятга эришган. Аммо услубни қизиқарли қилиш устидаги ташвишлар, турли-туман сўз ўйинлари, “ҳаётнинг титроқ нафасини” ва ҳатто инсон қалбини нафис қилиб, умумлаштириб тасвирлаб бериш ҳам ҳеч қачон индивидуал характерлар яратишнинг ўрнини боса олмайди. Буни исбот қиладиган анча-мунча асосли далиллар бор. Индивидуал характерлар ҳаммаша романистларнинг асосий вазифаси ва асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қолаверади. Бунинг сабабларидан бири шундаки, бизнинг кўпчилигимиз ўзимизга бўлган қизиқишимизни ўқтин-ўқтин бошқаларга кўчириб туришга эҳтиёж сезамиз. Ва бу эҳтиёжларимизни кўпроқ ва яхшироқ даражада қариндошимиз бўладими ёхуд энг яқин дўстимиз бўладими — уларга ўхшаган одамлар эмас, балки китобларнинг қаҳрамонлари қаноатлантиради. Яна давом этайлик. Бизнинг кўпчилигимиз ана шу адабий қаҳрамонларда ўз-ўзимизни кўришни ва шу қаҳрамонларга қараб, ўзимиз тўғримизда муҳокама юритишни истаимиз. Умумлашган одамнинг таҳлили гоятда ибратли бўлиши мумкин, лекин бу таҳлил бизга ўзимиз билан қиёслашга етарли даражадаги ёрқин образни бермайди. Одатда биз адабий персонажлар узлуксиз давом этадиган ахлоқий баҳолаш жараёнини (бу жараённи инсоннинг бугун умридан ажратиб олиб бўлмайди) нечоғлик кучайтириши ва бойитишини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Албатта, ёзувчи одам бундай мулоҳазага амал қилмаслиги керак, агар шундай қилса, бу унинг яратган характерларига қирон келтирар эди. Аммо ишини тутатгандан кейин, у ёки бу характерни яратиб, мен маънавий меъёрларнинг табиий ривожига ўз ҳиссамни қўшдим деб ўйлаш унга мамнуният келтирса керак. Дарҳақиқат, бу дунёда одамларга кўнгилхушлик бахш этиш-

дан бошқа ҳам ёзувчининг зиммасида бирон вазифаси бўлса, бу вазифа шундан иборатки, у характер яратиб, одамларни ўйлашга ва ҳис қилишга мажбур қилишдир.

Мен бу мақоланинг интиҳосига кўкрагим билан тасмани узиб ўтишдан заррача умид қилмаган ҳолда келяпман, негаки тушунтирилмаган нарса шундоқлигича тушунтирилмаган кўйи қолаверди. Нима учун адабий персонаж яшайди? Ёки, айтайлик, аксинча: нима учун уларнинг кўпчилиги оламдан кўз юмади? Ҳар қайси нашриёт мавсумининг охирига келганда бундай чала-жон қаҳрамонлар кузги дарахт пашшаларидай анча тўпланиб қолади. Орадан кўп ўтмай, қўлида супурги тутган Вақтнинг оқсочи пайдо бўлади-да, деворларга ёпишиб ётган пашшаларни супуриб олиб, бир чеккада ётган қор уюми устига ташлайди. Уларнинг кўпчилиги “қизиқарли” бўлганлари ёхуд “гаройиб тарзда кишини тўлқинлантирувчи” бўлганлари важидан ўлиб кетади! Бошқа баъзи бирлари эса димоғлари шишиб, бурунлари кўтарилиб кетганидан, совун пуфагидек ёрилиб кетади. Баъзилар ҳозир бизнинг давримизда бунақалар кам — чучмалликдан, қанднинг ҳаддан зиёд кўпчилигидан нобуд бўлишади. Яна бир хиллар ўзларининг яратганларини шу қадар ёмон кўриб қолишади-да, бутун гуноҳни уларнинг зиммасига юклаб, жонларига қасд қиладилар. Қолганлар эса бирон-бир тарзда умргузаронлик қилишга ҳаракат қилишади-да, бунақа уринишлардан буткул воз кечадилар. Вақт таъсирига бериладиган кам қонли адабий қаҳрамонларда битта жуда оддий, лекин ғоятда муҳим хусусият бор: улар шунинг учун яшайдиларки, ҳаммавақт узлуксиз равишда камкамдан бўлса ҳамки ўзларини намоён қилиб турадилар. Агар характер яратишда бирон-бир омилга биринчи ўринни бериш керак бўлса, мен ўткир юморни танлаган бўлардим. Дон-Кихот ва Санчони, Фальстафни, Никоберни, Бетси Трайвездни, Степан Аркадьевични ва миссис Праудини барпо этган юморни айтяпман-да! Аммо бу узоқ умр кўрадиган характерлар яратишда ҳаракатлантирувчи пружина эмас, балки бир ускуна, холос. Пружинанинг ўзи эса сирлигича қолаверади. Агар истасангиз уни ҳаётбахш учқун, “ҳаёт нафаси” деб атанг. Бир нарса шак-шубҳасиз: адабиётда узоқ умр кўрадиган характерларнинг ҳаммаси аллақачон йўртақдан чиққан ва ўз яратувчиларидан ҳам халос бўлиб улгуришган. Уларнинг ўзларини барпо этганларга заррача ишлари йўқ. Улар ўсиб-улғаядилар, уйдан чиқиб кетадилар ва сизни ҳам ўзлари билан бирга кетишга даъват этадилар. Сиз улар билан бирга уларнинг мустақил дарбадарликларининг кўчалари ва саҳроларига, далалари ва дарёларига чиқишга даъват этиласиз. Агар чиқсангиз, уларнинг юлдузларини кўрасиз, уларнинг ташвишларига шерик бўласиз, улар билан бирга кулишасиз, улар билан бирга севишасиз, улар билан бирга довон ошасиз, улар билан елкама-елка туриб курашасиз, ниҳоят, улар учун тун бошланганда сиз ҳам улар билан бирга тун қўйнига ва йўқлик маконига сингиб кетасиз...

1931

*Тамом.**Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

Замонавий Миср Ҳикоячилиги

Хикоячилик миллий адабиётнинг ривожланиш даражасини белгилайдиган жанрлардандир. Устоз ёзувчиларнинг кўпчилиги бу жанрни сўз санъатининг гулгоши деб бежиз айтишмаган. Бинобарин, замонавий Миср ҳикоячилиги ҳақида гап борар экан, бу тушунча заминда услубий ихтиролар ва ижодий изланишлар натижаларини тушуниш мақсадга мувофиқдир. Зеро, “Ҳар бир миллий адабиётнинг обрўси романчиликда эришилган ютуқлар салмоғи билан белгиланса-да, адабиётнинг тараққиёт даражасини ҳикоячиликсиз тасаввур этиб бўлмайди”.

Мисрда замонавий ҳикоячиликнинг ана шундай юксалиши 60-йиллар ўртасида бошланган адабиётдаги “Янги мавж” оқими билан боғлиқ бўлди. Бу оқимнинг пайдо бўлиши мамлакатдаги сиёсий-ижтимоий аҳвол билан изоҳланади.

1967 йили июн ойида атиги 5 кун давом этган урушда Мисрнинг Исроилдан мағлубиятга учраши жамиятни зилзила каби тебратиб юборди. Бу ҳол бир томондан жамиятнинг баъзи аъзоларида тушқунлик, маъюслик кайфиятини пайдо қилса, бошқаларда воқеликка танқидий қарашни ўткирлашгирди, қадриятларга қайта эътибор беришга ва сафсатабозликни тарғиб этувчи шиорлардан воз кечилганда ундади. Айни чоғда миллат умидига айланган адибларнинг ижодига мамлакатдаги умумий маънавий шароитдан ташқари Ғарб модернизми билан тўқнашиш ҳам таъсир этмай қолмади. Адабиётдаги ана шундай кайфиятлар “Янги мавж” оқимида ўз аксини топди. Ушбу оқимнинг илк вакиллари Саналла Иброҳим, Муҳаммад Юсуф ал-Қуайд, Жамол ал-Ғитоний, Муҳаммад ал-Бусатий, Мажид Тобиа, Абд ал-Ҳаким Қосим, Аҳмад Ҳошим аш-Шариф, Яҳё ат-Тоҳир Абдаллоҳ каби носирларнинг номларини санаб

ўтишимиз мумкин. Мазкур ёзувчилар ўз ижодларини дастлаб ҳикоялар ёзишдан бошлаганлар. 60-йиллар охири ва 70-йилларда ёш мисрликлар ўз ҳаётларидаги кўпгина шахсий муаммоларнинг ечимини топишга ҳаракат қилганлар. Масалан, “Қайнатилган чойнак эгалари” номли ҳикоялар тўпламида Муҳаммад Ҳофиз Роғиб ғалати мавжудотлар макон қилган ҳақиқатдан йироқ фантастик олам яратиб, реал ҳаёт муаммоларини уларда ҳал қилишга уринади.

Араб мунаққиди Саид ал-Варақий фикрича, Роғибнинг зийраклик ва ички ҳис-туйғуларни тасвирлаш маҳорати орқали яратган қаҳрамонлари, унинг замондошлари асарларидаги образлар алоҳида ғайритабиийлиги билан ажралиб туради.

Дия аш-Шарқовий ўзининг қисқа умри давомида “Янги мавж”нинг кўзга кўринган ёзувчилари қаторидан ўрин олган эди. Адиб ҳикояларини ўқисак, ёзувчининг ўзига хос услуби борлигига гувоҳ бўламиз. Ҳофиз Роғибнинг “Ота-раста” ҳикоясида ота ва ўғил муносабатлари акс этган. Ота — бозорнинг оддий бир ишчиси қилиб тасвирланган. Шарқовий ҳам ота ва ўғил мавзусига эътибор бериб ёзган ҳикояларидаги образларда ўқимишли, оддий урф-одатларни инкор қиладиган зиёли сиймосини яратди.

Шарқовий “Қундалик поездда саёҳат” номини олган ҳикоялар тўпламида инсон ҳаётидаги аллегорияни, яъни аллақерда кетаётган поезддаги саёҳатни тасвирлайди; экзистенциализм концепцияси акс этган лавҳаларда инсон туғилаётган вақтни ва маконни танламайдиган ҳислатларни акс эттиради. У айтди: “Биз сени хоҳладик” — шу тариқа қаҳрамон ҳаёт сари йўл олаётган поездга дуч келади. Қоронғуликда уни нотаниш қўллар турткилайди, бетона одамларнинг

галати овозларини эшитилади. Қандайдир бегона киши ундан: “Сенинг дунёга келишинг катта зарурийлик деган фикрдамисан?” деб сўрайди. Қаҳрамон ойнага қаради. Ташқаридан унинг купесига ёруғлик тушди. Лекин уни бутун вагон қоронғулиги қайтариб туради, худди у инсониятга ғам-хўрлик қилишни билмас эди. Қаҳрамон нотаниш бекатда поезддан тушади. У қандайдир бир уйни излайди — сафарининг мақсади шундай. Лекин қийинчилик билан уйни қидириб, бегона одамлар орасида пайдо бўлади. Улар бу қаҳрамонни кўриб ҳайратга тушадилар. У шу уйни топганига ишонарди, аммо бошқа жойга келиб қолгандирман, деб иккиланарди. Шундан кўриниб турибдики, унинг бу дунёга келиши — хатолик. Хатолик эса, ўлим билан баробар.

Ҳикоянинг сўнгида эса, қаҳрамон бу дунёга келишидан мақсад нимадалигини тушунмай ўлади.

Дия аш-Шарқовий бу ҳикояни 1966 йилда ёзар экан, 60-йиллардаги мисрликларнинг ҳаёти жуда оғир эканлигига ишора қилиб, ишсизлик муаммосини назарда тутган.

Адиб ушбу ҳикояси орқали, инсон бу дунёда яшар экан, бир мақсад сари интилади ва уни амалга ошириш учун ҳар қандай қийинчиликларни енгиб, керак бўлса, жонини ҳам аямасдан ҳаракат қилишни кераклигини ўқувчиларга ҳеч қайси бир асарда учрамайдиган услуб орқали таъкидлайди, ҳаёт инсон учун берилган синов деган фикрни илгари суради.

Юсуф аш-Шарунийнинг “Тиқилинч” (1963) ҳикоясида кондуктор йигитнинг ҳаётидаги фаройиб воқеалар тасвирланган. Шаруний ўз касбига меҳр қўйган кондукторнинг тиқилинчдан хаёли парижон бўлиб, жиннихонага тушиб қолганини, шеърларининг нақадар таъсирчанлиги туфайли, ҳатто ҳамширалар қаҳрамоннинг шеърлари эканлигига ишонмаганликларини, 30 йил жиннихонада яшаб ўзини худди автобус бекатида ҳис қилганини ҳикоя қилади. Ҳикоянинг сўнгида эса у озодликка чиқиш умиди билан Оллоҳга илтижолар-ла муурожаат этади.

Қизиги шундаки, ёзувчи бу ҳикояни қаҳрамон тили билан ёзса ҳам ҳикоя яқунланмагандай. Уни ўқиган ўқувчида саволлар туғилиши табиий. Бу эса ўқувчини фикрлашга, ҳаёт қанчалар машаққатли эканлигини англашга ёрдам беради.

Шаруний ҳаётий кузатишларини асосан камбағаллар (“Шарбат”, “Тиқилинч”, “Аёлга мактуб”) образи орқали ифодалаган бўлса, Юсуф Идрис,

аксинча, бу мақсадга бой зиёли одамлар образини яратиб воситасида эришади (“Тил оғриғи”, “Тунги марш”).

Адиб Шаруний “Тил оғриғи” ҳикоясида камбағал кондукторнинг машаққатли ҳаётидан ўзгача; яхши ҳаёт кечираётган инсонни тасвирлайди. У ҳаётида муваффақият, ютуқларга эришган, ишларида омади чоппан, оилавий ҳаётидан хотиржам, замонавий мебеллар билан жиҳозланган кенг уйда яшайди. Лекин шундай вақт келадикки, у ёлғиз қолганида қачонлардир унга яқин бўлган инсонлардан ажралганини фаҳмлаб даҳшатга тушади. У имон азоби туфайли қаттиқ оғриққа бардош беролмаётган бемор каби бақиргиси келади. Ва у бутун ҳаётини бошидан бошлашга қарор қилади.

Адиб бу ҳикояда инсон қўлга киритган молу давлати фақатгина ўзиники эмас, балки яқинларининг ҳам насибаси эканлигини эсдан чиқармаслиги кераклигини назарда тутган.

Биз Ҳофиз Роҳиб, Дия аш-Шарқовий, Юсуф аш-Шаруний, Юсуф Идрис ҳикоялари тўғрисида мухтасар фикр билдириб, уларга хос баъзи услублар тўғрисида тўхтадик, холос. Ҳақиқатан ҳам, услуб ёзувчининг ҳаётга ёнадошиши, мавзу танлашидан бошланади, воқеликни бадий акс эттириш ва талқин қилишдаги барча хусусиятларда кўзга ташланади. Бусиз бадий тафаккур тараққиётини, адабий ижоддаги оригинал юксалишларни тасаввур этиш мумкин эмас.

“Янги мавж” адиблари услубларига эътибор берсак, мазкур оқимга мансуб асарларда табиат манзараси қаҳрамон тасвирини муфассал баён этмаган. Вардоний ва Шарқовий услубларида эса, қаҳрамонлар кўпинча бирор-бир исм билан номланмайди.

Аслида ёзувчилик маҳорати кичкина ҳодисалар замирида яшириниб ётган катта ҳақиқатни кўра билиш, унинг моҳиятини аниқлаш ва ифода эта олишдан иборатдир. 80-йиллар охирида Миср адабиётида “Қисқа ҳикоя” (қиссатул қазира) жанри пайдо бўлди. Китобхонни ўзига жалб этувчи, мураккаб, лекин жуда қисқа, бор-йўғи 2-3 саҳифадан иборат новелла жанрида ёзилган ҳикояларга адабиётшунос олимлар ҳам, адабий жамоатчилик ҳам катта эътибор билан қарай бошладилар. Уша даврда бундай асарлар устаси сифатида Маҳмуд Вардоний номи қайта-қайта тилга олина бошлади.

1950 йили Қоҳирада туғилган, 20 ёшларида ўз ҳикоялари билан бадий адабиётга кириб келган Маҳмуд ал-

Вардоний ижоди 70-йиллар Миср ҳикоячилигининг асосий хусусиятларини ўзида мужассам эта олди. Вардоний ҳикоялари газета ва журналлар саҳифаларида тез-тез чоп этилар экан, китобхонлар диққатини ўзига қаратди, шунингдек, ўзининг иқтидори ва истеъдоди билан алоҳида ҳурматга сазовор бўлди. Ёзувчининг автобиография ҳикояларининг гувоҳлик беришича, у студентлик йилларида Қоҳиранинг энг паст табақалари яшовчи “ўлиқлар шаҳарчаси”га тугаш уларнинг бирида ижарада яшаб, ишсизликнинг машаққатини ўз бошидан ўтказган эди. Армия хизмати эса бу қийинчиликлар марказида турган лавҳа сифатида қайд этилади.

Маҳмуд Вардоний Миср насрида 60-йиллар охирида пайдо бўлиб, 70-80-йилларда жуда ривожланган “Янги мавж” адабий йўналишининг иккинчи авлод вакили даражасига кўтарилди. Бу йўналиш вакиллари, яъни 70-йиллардаги танқидчилар Миср ҳикоянавислигида “Янги мавж”ни “ал-жадида”, яъни “янгича ҳис этиш” деб номладилар. Бундай ағам, бизнингча, Маҳмуд Вардонийга ўхшаган, ўз ижод йўлини белгилаб олган истеъдодли ёзувчиларга мос эди.

Маҳмуд ал-Вардоний ҳикояларининг мавзулари ҳам хилма-хил ва ранг-барангдир. Ёзувчи ҳар бир асарида қаҳрамон руҳий ҳолатини оддий воқеалар асосида кескин изтиробларга бой тарзда ифодалашни бош мақсад қилиб қўйган ҳолда оддий одамларни ўз замонасининг бош қаҳрамонлари даражасига кўтаради. Адиб ҳикоялари, умуман олганда, замонавий мавзуда ёзилган десак, хато бўлмайди. Аммо айрим асарларида у ўтмиш лавҳаларини юртдошлари кўз олдида намоён қилмоқчи бўлади. Унинг “Охирги халифа”, “Қирқ кун” асарлари шулар жумласидандир. Маълумки, ўзбек адабиётида Ойбек, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров каби адиблар ўзбек халқининг ўтмиш ҳаёти ҳақида йирик жанрдаги насрий асарлар ёзганлар. Аммо ўзбек адабиётида Мўмин Мирзо, Бобур ҳаёти билан боғлиқ айрим кичик ҳажмдаги асарлардан ташқари ҳикоялар деярли учрамайди. Маҳмуд Вардоний новеллалари эса, араб адабиётида айнан кичик жанрларда ёзилган ва мазмунан ўтмиш тарихий ҳаётини ифодаловчи асарлар силсиласини ташкил этади. Хусусан, “Охирги халифа” ҳикояси Фотимийлар ҳукмронлигининг сўнги даврлари бадий ифодасидир. Фотимийлар сулоласининг сўнги вакили ал-Адиднинг фожiali тақдирини тас-

вирлаш билан Арабистон тарихида қадимги салб юришларининг қанчалар салбий оқибатларга олиб келганини ифодалашга уринган. Муҳими шундаки, ёзувчи юрт тарихида чуқур из қолдирган воқеаларни ҳам оддий одамларнинг тақдири ва қисматини ёритиш орқали баён этади. Халифа саройидаги оддий хизматчи ўз оиласини ҳарбий талатўнлар рўй бераётган бир пайтда йўқотади ва уни топиш илинжида тинимсиз ҳаракат қилади.

Натижада ўқувчи мамлакат ҳаётида рўй берадиган йирик фожиялар, қайси давр шароити бўлишидан қатъий назар, жамиятнинг оддий вакили тақдирида акс этажagini руҳан бошидан кечиради. Маҳмуд Вардоний хизматчининг ички кечинмаларини ҳақиқий сўз санъаткори даражасида тасвирлайдики, ўқувчи беихтиёр воқеаларда асар қаҳрамони билан бирга ҳаракат қилаётгандек сезади ўзини.

Маҳмуд Вардонийнинг биринчи ҳикоялар тўплами “Тундаги боғ сайри” деб номланади. Ушбу тўплам 1984 йилда чоп этилган бўлиб, ундан адибнинг 70-йилларда ёзган ҳикоялари ўрин олган. Бу тўплам 80-йиллардаги ҳикоянавислар учун, хусусан, эндигина шакллана бошлаган янги адабий ҳодисанинг дастлабки намунаси ҳисобланиб, китобхонни ёш ҳикоянавислар билан таништириш ва шу билан бирга янги истеъдод соҳибини кенг адабий оммага таништиришни мақсад қилиб қўйган эди. Тўпламнинг сўзбошисида адабий истеъдодларга қарата шундай дейилади: “Агар ёзиш сенинг қўлингдан келса-ю, сен ёзмасанг, бу ўзингга ва бошқаларга хиёнат, сен яшайсанми, демак, сен ёзаясан”.

Маҳмуд Вардонийнинг “Юксак юлдузлар” номли иккинчи ҳикоялар тўплами 1985 йил ноябрда нашр этилди. Бу ҳикоялар тўпламида ёзувчи ҳаёт тажрибаларини икки йўналишда акс эттирган. Улардан бири ёшлик ингилишлари, уринишлари бўлса, иккинчиси, армия сафида хизмат қилган йигитнинг аскарлик кезларидаги таассуротларидан иборатдир. Ёзувчи бу тўпламдаги ҳикояларни кўпроқ халқ мероси ва ўрта асрда буюк адибларнинг тил услубларидан таъсирланган ҳолда ёзган.

Ёзувчи ҳар бир қадамини замон билан барабар ташлашга интилади. Замондошларининг муаммолари ўзиникига айланади. Шунинг учун ёзувчи ушбу китобдаги айрим ҳикояларида Миср экологиясига ҳам назар ташлар экан, бу ҳолатни табиий зарурат талаби сифатида баҳолаш мумкин. Миср-

нинг табиатини асрашга, келажак авлодга мерос қилиб қолдиришга чақиради. Жумладан, “Болалар боғи” номли ҳикоясида болалар гувоҳлигида ажойиб боғнинг маҳаллий раҳбарлар томонидан топталгани таассуф билан ифода этилади.

Адибнинг “Сояда ва офтобда” номли ҳикоялар тўплами 1995 йили июн ойида дунё юзини кўрди. Ушбу тўпланда Маҳмуд ал-Вардоний ўз қаҳрамонларининг ҳаётидан лавҳалар бериб, уларнинг “сояда” ва “офтобда” бўлган пайтларини тасвирлайди. Шунинг учун бўлса керак, тўпланим “Сояда ва офтобда” номини олган. Ҳикояларда ёзувчининг бадийи қашфиёти китобхон кўз олдида аниқ ва равшан намоён бўлади. Агар қашфиётсиз яратилган бадийи асар шуҳрат топиши мушкул эканини ҳисобга олсак, Маҳмуд ал-Вардоний ижодининг аҳамияти тўлароқ сезилади. Унинг асарларида бадийят ва асар мазмуни уйғун бир бутунликни ташкил этади. Бундай яхлитликка эса ҳамма ёзувчилар ҳам эришавермайди. Бу фазилат Вардоний ижодининг бош ютуғи, деб ҳисобланишга арзийди. Ёзувчи ҳикояларининг мақсадини қаҳрамонлари хатти-ҳаракатлари орқали очиб беради, аммо ортиқча тавсифга йўл қўймайди. Персонажлари ҳаракатлари туфайли мазмунни шакллантираётган экан, ёзувчи яна бир нарсани амалда қўллайди. Унинг назарида ҳаётини воқеалар фақат сояда қолса, кўриниши хиралашади, офтоб нурлари эса, одамнинг кўзини олади. Шунинг учун характер ва воқеалар ўртасидаги муносабатларни ифодалашга биргина кўзнинг нигоҳи етishмайди. Адиб ижодини тадқиқ этиш Маҳмуд ал-Вардоний кўзлаган мазмунни рўёбга чиқариш учун талай бадийи воситаларга таянишини тасдиқлайди. Бу воситалар таркибини унинг ўзига хос тили, ибораларни танлаши, сўз қўллаш жа-

раёни ва услубий жиҳатлар ташкил қилади. Шуниси ажабланарлики, ёзувчи араб адабиётига хос мажозларга ёки ташбеҳларга кўп таянмайди, кўчма маъноларни жуда кам ишлатади, аксинча, унинг тили лўнда, унда кенг тавсифга ва лиризмга мойиллик сезилмайди. Китобхонга тўғки ҳодисалар мўйқалам билан чизилгандек туюлади. Шахслар ўртасидаги суҳбатлар ҳеч қандай ҳиссиётга берилмасдан ёзилган бўлса-да, бу оддий сўзлар замида кенг маъно синдирилганини кўрамиз. Бундай услуб билан ёзувчи ташқаридаги ҳаяжонли чекинишларга берилмасдан, ўз маҳоратини ишлатиб, инсон ҳаётидан олинган бир лавҳада, ҳатто бир лаҳзаси замида шундай вазият ярагадиди, китобхоннинг ўзи ҳаяжонга берилиб, ҳаёт муаммолари устида ўйланиб, атрофдагиларга бошқача назар ташлай бошлайди. Демак, ўша “сояда” яхши кўринмаган ёки “офтобда” кўзи қамашиб, яхши кўролмаган ва эътибор бермаган нарсаларни кўради ва улардан тўғри ва ҳақиқий таассурот олади. Ҳикояда шундай муҳит яратиб, албатта, биринчидан, ёзувчининг юксак истеъдодидан далолат берса, иккинчидан, ёзувчи ўқувчига тўла ишонганини кўрсатади. Яъни ёзувчи ҳикоя мазмунига васфий тафсилотлар киритмасдан, уни персонажлар ҳаракати орқали тўла намоён қилиб, ҳулоса чиқаришни ўқувчининг ўзига ҳавола этади. Маҳмуд ал-Вардоний ўқувчини ҳурмат қилади, унда ҳам асар тасвирланаётган ҳаётини лавҳаларга нисбатан муайян билим ва тажриба борлигини назарда тутати. Ёзувчи ижодкор ва инсон сифатида яратган манзара жуда кенг, улкан дунёнинг бир-бирига улашиб кетган воқеликнинг ҳақиқий лавҳаси бўлиб чиқади.

Замонавий Миср ҳикоячилиги ўнлаб истеъдодли адибларнинг янги янги асарлари билан бойимоқда.

Мўтабар МУРТАЗОЕВА.

Абсурд театри ёхуд тақдир ҳазили

Замондошларимизнинг Чўлпон ижодиёти билан анча кечиккан танишуви нисбатан яқиндагина “Кеча ва кундуз” романи¹ орқали рўй берди. Эндиликда кундек равшанки, Чўлпоннинг бадиий насри халқимиз маънавий маданиятининг муҳим қисмини ташкил этади. “Кеча ва кундуз” романини ўқир экансан, беихтиёр ёзувчи маҳоратининг сири, жозибаси нимада экан, деб ўйлаб қоласан киши. Мазкур асар тўғрисида қатор адабий-танқидий мақолалар, номзодлик ва докторлик диссертациялари ёзилди. Кейинги йилларда бутун бир чўлпоншунослик вужудга келди. Деярли барча гап айтиб бўлинганди.

Гап шундаки, ёзувчи асарлари поэтикаси, унинг маҳорати XX аср ўзбек романичилигига у киритган тасвирий усуллар ва воситаларда кўринади. Чўлпон асарларида сўзлар қутилмаганда янгича маъно касб этади. Унинг тилга муносабати ҳар бир сўзнинг ички шаклини эстетик идрок этишга интилишда кўринади, шу боис ҳар бир сўз — образнинг ҳаракатини бадиий ифодалашга интилади. Чўлпон ижодиёти тўғрисидаги илмий-танқидий ишларни ўрганиш ёзувчи насрий асарлари баённинг ўзига хос томонлари тўғрисидаги талқиқотлар деярли яратилмаганлигини кўрсатади. Фикримизча, Чўлпонга хос баён услубининг энг муҳим жиҳатларидан бири воқеликни киновий тасвирлашдир. Чўлпон романида инсониятни ўраб турган дунёнинг ғаройиботлари тўғрисида фикр юритаётган ҳикоячининг киновий позицияси сезилиб туради. Хаста воқеликни фожий қабул қилиш ёхуд унга киновий муносабат адабиёт учун янги усул эмас. Бу усул Гоголь, Гофман, Набоков ва бошқа қатор ёзувчиларга хос хусусиятдир.

Лекин биз бу ерда Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги киновий тасвир характери аниқлашни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз. Мазкур вазифани бажариш учун биз “Кеча ва кундуз” асари билан В.Набоковнинг “Қатлга таклиф”² романини солиштиришга ҳаракат қилдик.

Биринчи қарашда ҳар иккала асар учун муштарак нарса XIX аср адабиётида кенг ишланган майда киши мавзуси деб қаралиши мумкин. Гап Цинциннат ва Зеби образлари устида кетаётир. Улар учун умумий бўлган хусусият ҳамма нарсада тобелик ва итоаткорлик. Уларнинг итоаткорлиги шу даражадаки, муҳитга заррача қаршилиқ кўрсата олмайдилар. Зебининг қатъияти Акбарали мингбошига турмушга беришлари биланоқ барбод бўлади. Цинциннат эса узлуксиз хўрланади, хотини эса эрига хиёнат қилишни одатга айлантиради. Лекин тақдирнинг ҳазилини қарангки, айни ана шулар суд курсисига ўтиришади. Фақат фарқи шуки, “Қатлга таклиф”да ўқувчи Цинциннат ўлимга ҳукм қилинганини асар охиригача билмайди, Зебининг “гуноҳи” эса китобхон учун “очиқ ва ойдин”. Бунинг устига Зебининг аҳволи Цинциннатга қараганда яхшироқ. Чунки Зеби саводсиз, ёш, тажрибасиз бўлганлиги туфайли суд унинг устидан чиқарилаётган ҳукм — қатлни сургунга алмаштиради. Зеби ҳам, Цинциннат ҳам вазиятнинг қурбони бўлишади. Бу қаҳрамонлар шу даражада ожиз ва нотаъвонок, улар ўзларини ҳимоя ҳам қилолмайдилар.

Лекин бизнинг мақола олдига қўйган мақсадимиз Чўлпон ва Набоков асарларидаги майда одамлар мавзуини таҳлил этиш эмас. Бизни ҳар иккала ёзувчи услубидаги муштаракликлар, “Кеча ва кундуз” ва “Қатлга таклиф” романларидаги умумийликлар қизиқтиради.

Матнларга муурожаат этайлик. Гап шундаки, Чўлпон ва Набоков романларида киноянинг турфа хил ранглари учрайди. Бу асарларда маънос, кишининг раҳмини келтирадиган киноя ҳам, кескин заҳарханда ва фош этувчи киноя ҳам бор. Зеби, Цинциннат сингари майда одамларнинг тақдирини ҳал этадиган қози, прокурор, адвокат ва жаллод сингариларнинг қиёфалари зўр киноя билан тасвирланади. На-

¹ Чўлпон. Яна олдим созимни. Гафур Ғуллом номли адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991 й.

² В.Набоков. Романы. Приглашение на казнь. Современник. М. 1990.

боков ва Чўлпон асарларидаги драматик коллизиялар икки аспектда кўрсатилган. Бу бир томондан очик киновий тарзда, иккинчи томондан нимтабассум, енгил кулги тарзида амалга оширилади.

Ҳар иккала асардаги киноя бир-бирига уйғун бўлмаган нарса ва ҳодисаларнинг тўқнашувидан келиб чиқади.

Масалан, Набоковда: “ундан тамаки, саримсоқ ва оми одамнинг ҳиди келарди” (В.Набоков. Сайланма, 396–бет.) мисраларини учратсак,

Чўлпонда: “...учинчи қатордаги энг чекка курсида ошпоқ ва зўр саллалли чол — жоме мачитининг ингичка овозли имоми ўтирарди” (Чўлпон, Сайланма, II жилд, 257–бет.) каби сатрларга дуч келамиз.

Бу ерда ёзувчиларнинг “сўзни жонлантириш”га, жарангдорлигини маъно билан уйғунлаштиришга интилишларини кўрамиз. Тўғри, бу адабиёт учун янгилик эмас. Лекин Чўлпонда ҳам, Набоковда ҳам бу усулнинг функцияси қизиқарли, қутилмаган сўзлар танланади. Масалан, “ошпоқ” сўзини ўқиган китобхон табиийки, бу сўзнинг синонимини, масалан, чиройлига ўхшаш сўзни қутади. Лекин Чўлпон қутилмаганда бир-бирдан узоқ тушунчалар — “зўр саллалли” ва “ингичка овозли”ни ишлатади. Ёзувчи бу ерда имомнинг зоҳирий ва ботиний кўринишларининг мос эмаслиги устидан киноя қилади. Набоков эса сўз ўйини ишлатади, жарангдош ва бир хил бўлинган сўзларни кетма-кет қўллайди. Бир-бирига ўхшамаган нарса ва ҳодисаларнинг тўқнашуви қандайдир яхлитлик таассуротини беради. Ҳар иккала ёзувчи учун характерли бўлган ҳолат шундан иборатки, улар бир томондан бир-бирига мувофиқ бўлмаган ҳодиса ва нарсаларни ифодалашса, иккинчи томондан ҳикоя оҳангининг гоят вазини ва сокинлигидир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ёзувчилар сўз ўйинидан фойдаланадилар, бу орқали кўз ўнгимизда тамомла бошқача ҳаёт тарзи намоён бўлади. “Қатлга таклиф” романини таҳлил қилган танқидчилик асарда ҳамма нарса тескарисига айланади, ҳақиқий воқелик худди уйдирмадай қабул қилинишини, уйдирма, ҳаёлий нарсалар эса ҳаётдай тушунилишини таъкидлаганди. Ёзувчи ҳаётни тамомла бемаъни ва қийишқ нарсаларнинг йиғиндисиде сифатида тасвирлар экан, гўё буларнинг тескарисини ифодалайдиган, мужмал, телба-тескари нарсаларни ажойиб, келишган қилиб кўрсатадиган кўзгу қидираётгандай туюлади. Чўлпон асарларидан яна бир парча келтирамиз: “Айбдорнинг ўзига берилган саволлар ва унинг жавоблари шундай зўр протоколда ҳаммадан оз жой олди... Шу қадар озки, мирзанинг қалам учини сиёҳга ботириб ўтиришига арзимайди. Терговчи бечора шунга ҳам умр сарф қилган-да, шўрлик (Чўлпон, 256–бет). Бу ердаги киноя муаллифнинг ҳикоя қилишдаги иштироки туфайли ўзгача маъно касб этган бўлиб, ёзувчи романи учун характерлидир. Чўлпон асарларидаги ҳикоячи китобхонга сўзлаб бераётган воқеаларнинг бевосита шохиди ва иштирокчисига айланади. Бундан ташқари, Чўлпон айни фожиавий нарсалар тўғрисида атайин гоят сокинлик билан ҳикоя қилади. Масалан, “Ёзув машинаси бўлмаган терговчи маҳкамасининг мирзаси бечора протоколни жуда зўр лиққат ва ҳафсала билан кўчирган. Ори рост, ерли халқнинг номларини ёзишда у ҳам чаласавод боланинг ишини қилди, яъни Акбарали деган сўзни бир жойда Умарали, яна бир жойда “Амир ўғли”, яна бир жойда “Қамбар вали” деб юборади... Зотан бунинг нима аҳамияти бор? Тил келмаган нарсага қалам қандай келсин? “Акбар” бўлди нима; “Қамбар” бўлди нима — бари бир эмасми? Бир сартнинг номида (255–бет). Шу хусусият кейинги мисолда ҳам аниқ кўринади: “Бу иш шу қадар тез бажарилдики, нонушта дастурхонига закунчи келиб ўтирмасдан бурунроқ қўйилган бир стакан чой иккала қоғоз ўқиб чиқилгандан кейин ҳам совиниб етмаган эди, шу учун унинг совушини яна бир оз қутишга тўғри келди” (255). Бу мисоллар учун муҳим нарса нима? Гап шундаки, ёзувчи энг муҳим, аҳамиятли нарсалар тўғрисида шунчаки, йўл-йўлакай, беҳосдан ҳикоя қилаётгандай, ўқувчи эътиборини атайин шунга қаратмаётгандай. Ана шу маънос оҳанг туфайли ёзувчининг нозик кинояси юзага келади. Бундан ташқари бу мисолларда кўрилатган ишнинг фойдасизлиги, аҳамиятсизлиги таъкидланади. Аммо, эътиборсиз саналган бу ишга фавқулудда тантанавор тус берилиши туфайли вазият абсурд даражасига кўтарилади. “Мана шу ваҳима ва ташвишлар билан лик тўлиб Тошкентга томон қанот қоққан депешалар (расмий телеграммалар) воқеанинг учинчи кунда Тошкентдан Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъатини учириб келди. Сўроқнинг ўзи эса суднинг етиб келишидан ҳам тез ўтди (253–бет). Бу ердаги абсурд шундан иборатки, мана шундай кичкинагина иш учун Ўлка ҳарбий судининг шошилинч равишда етиб келишидир.

Бу принцип В.Набоковда қандайлигига эътибор берайлик. “Уйлайманки, ўрни-миздан турганимиз маъқул, — у (қамоқхона бошлиғи) хавотирланиб ўзининг сўзини бўлди-да, студдан турди.

— Маҳбус, ҳамманинг нигоҳи сенга қаратилган, судьяларинг учун байрам бўлган ва сен бошингни олишларига тайёргарлик кўраётган тантанали соатларда оқ фотиха сўзи билан мурожаат этмоқчиман. Менинг зиммамга қамоқдаги сенинг хонанда қонун имконият берган даражада кўпда-кўп қулайликларни муҳайё қилишдек вазифа юклаган. Мен бунга ҳеч қачон эсдан чиқармайман. Шунинг учун қоғознинг бир тарафига битилган ёзма равишдаги истаган хоҳишингни бажо этишдан, сенинг ташаққурингга сазовор бўлишдан ўзимни гоят бахтиёр санардим (Набоков, 399–бет).

Кўриб турганимиздек, қамоқхона бошлигининг ўта тантанавор ҳолати билан ўз қатлини қутаётган Пинциннат руҳий ҳолатининг тамомила тескари эканлигидан киноя келиб чиқади. Киноя “сен бошингни олишларига тайёргарлик кўраётган тантанали соатларда”, “менинг зиммамга юкланган”, “буни ҳеч қачон эсдан чиқармайман” сингари иборалар туфайли янада кучаяди. Натижада қамоқхонада бўлгани ва ўлимга ҳукм этилгани учун маҳбусдан ташаккур қутилгандай ҳолат рўй беради. Ёзувчи услубида китобхон ҳаёлига келмаган вазиятларни келтириб чиқариш устун туради. Тантанавор руҳ одадгаги сокин ҳикоя қилиш билан кескин ўрин алмашади. Мантқиқий номувофиқлик услуби Чўлпон романида янада аниқроқ кўзга ташланади. Зебининг тантанавор равишда суд залига олиб кирилиши ёш жувоннинг ҳолатига бутунлай зид: “Зеби икки конвойнинг яланғоч қиличи ўртасида залга кириб келди; устида қора барқут паранжи, қора чиммаг, оёғида қора амиркон махси-кавуш билан суд қаршисига келиб тўхтади. Бу омонсиз суддан ва бу ялтираган яланғоч қиличлардан кўра унинг ўша қора қиёфаси кўрқинчли эди: Урта асрлардаги Испания инквизиция маҳкамаларининг қора абони ва сирли кардиналларига ўхшарди (257-бет).

Чўлпон мантқиқий номувофиқликдан ташқари нарсаларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш принциpidан ҳам фойдаланади. Зеби ҳали қарийб гўдак, у қисматнинг иродаси билан Акбаралининг тўртинчи хотинига айланади. У муҳитта қаршилик кўрсатиш у ёқда турсин, қисмати фожиона ҳал этилаётганини ҳатто ҳаёлига ҳам келтира олмайди. Унинг образи китобхонда раҳм-шафқат туйғусини уйғотади холос. Лекин мазкур саҳнада асар сюжетидан келиб чиққан ҳолда Зеби суд залига ўтакетган жиноятчи сифатида олиб кирилади. Бу вазиятдан ёзувчи нарсаларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш, Зебининг ҳақиқий ҳолати билан унга қўйилаётган айбонинг номувофиқлигини кўрсатиш учун фойдаланади. Ниҳоят, прокурорнинг ҳақиқий ҳолат билан айтилаётган сўзлари ўртасидаги тамомила катта тафовутли тантанавор нутқини келтирганда ёзувчи кинояни заҳарханда кулги даражасига кўтарди. Тарихнинг улғу саҳифаларини бирма-бир варақлаган прокурор гоят тантанавор сўзини Зебига ўлим жазосини бериш лозимлиги ҳақидаги сўзлар билан тутади. Ёзувчи кинояси ўзининг авж пардасига кўтарилади. Суд вакиллари ҳукми муҳокама қилиш учун залдан чиқиб кетишганда Зеби: “Ана, энди уйимни тошиб кеталармикинман?” деб ўйлайди. Бир томондан прокурорнинг ҳаддан ташқари тантанавор нутқи, иккинчи томондан Зебининг атрофда бўлаётган нарсаларни мутлақо тушунмаслиги киноявий талқиннинг ажойиб мисолидир. Чўлпон шу усул орқали қонун вакиллари устидан кулади.

Бюрократик иш юритиш усулига бағишланган саҳифалар ҳам киноянинг кучлилиги билан ажралиб туради. Чўлпон асарида суд қарори худди алоҳида персонаждай иштирақ этади, ёзувчи унга одамларга ишлатиладиган таърифларни беради, “бечора протокол”, “шундай зўр протокол” дейди. Протоколга бағишланган ўринлар матндаги муаллиф аралашуви туфайли киноявий маъно касб этади: “Инсоф қилиш керак: протокол ниҳоятда чиройли хат билан ёзилган. Қоғоз бетида худди поездининг изларидай теп-текис кетади. Қаерда “д” учраса куйруғи ўнгга қайрилган. Икковининг ҳам куйруғи кулча бўлган илондай буралиб-буралиб ётади! Протокол эмас, томоша! Томоша!” (255-бет).

Чўлпон ва Набоковда киноявий тасвир персонаж портретларини чизишда ҳам кенг қўлланган. Ҳар иккала адиб киноявий портретнинг усталари эди. Уларнинг ижодлари учун характерли ҳолат киноявий тасвирнинг киноявий тушунтиришлар билан уйғунлашиб кетишидир. Масалан, Чўлпон романида шундай сатрларга дуч келамиз: “...Мирёқубнинг икки кўзи китобда бўлса ҳам икки қулоғи аравага тушган илондай диккайганини тўра билмас эди. Узоқ чўзилган бу суҳбатда Мирёқубнинг қулоғи бир марта жуда галати диккайди, ҳатто унинг қопқора чиройли кўзларида аллақандай сеҳрли оловлар ёнди...— (73-бет). Ёки Акбаралининг портретига эътибор беринг: “...чакка суякларни туртиб чиққан, пешона бўйига тор, энига кенг ва чуқур узун-узун уч чуқур ажинга эга. Бурун ўртача, лекин қаншари паст... Кўз қисилиб кетган, парда томirlаридан икки-учтаси ва ҳар иккала кўзининг бир ёнида жиндек жойи ҳаммавақт қизил, бир кўзида пича шапағлик асари ҳам бор... Ияк кенг, жағ сергўшг. Жуда сийрак бўлган соқол иякнинг ўртасигагина тўпланиб, эчкиники сингари пастга томон сангиналаб тушган. Мўйлов ҳам соқол сингари сийрак” (67 бет). Тасвирланаётган персонаж ва нарсалардаги киши эътибори унчалик тушавермайдиغان майда томонларига аҳамият берилиши ва эса қоладиган деталлар орқали кўрсатилиши тасвирнинг ишонарли чиқишига олиб келади. Набоков романидаги портретлар тасвирида ҳам шу ҳолатни кўрамиз. Масалан, Пьер портретини шундай чизди: “Қатрондай қопқора келишган ясама соч бошига ёпишиб турарди. Хафсала-сизлик билан олинган соқоли остидан сап-сарик ёғлик юзлари йилтилар, ажинлари янада бўртиб кўринар, кўзлари чақчайганди. Набоков ва Чўлпон фақат бош қаҳрамонларнинг портретларинигина эмас, шунингдек эпизодик персонажларнинг портретларини ҳам деталлаштиришга ҳаракат қилишади.

Чўлпон насри тўғрисида мулоҳаза юритар эканмиз, “Кеча ва кундуз”да тез-тез учрайдиган қайтариқларга эътибор бермаслик мумкин эмас. Маълумки, лексик қайтариқлар такрорланаётган сўзнинг тасвирий имкониятларини оширишга ёрдам бе-

ради, китобхон эътиборини муайян ҳодиса ва нарсаларга қаратади. “Кеча ва кундуз”-да диалогларнинг қайтарилиб келиши драматизмни кучайтиради.

Роман матнида шундай диалоглар учрайди:

“ — Мингбошига сувни ким берди?

— Мен бердим.

— Демак, мингбошини ўлдирган — сиз?

— Йўқ.”

Бошқа ўринда эса:

“ — Мингбошига сувни ким берди?

— Мен бердим.

— Сув чойнакда экан, чойнак кимники эди?

— Меники эди.

— Ичида қандай сув борлигини билармидиз?

— Билардим.

— Чойнакдаги сув заҳарли экан. Демак, эрингизга заҳарни сиз бергансиз?

— Чойнакда заҳар борлигини билмадим. Эримни мен ўлдирганим йўқ.”

260-саҳифада ёзувчи шу диалогни, лекин фақат батафсилроқ шаклда беради:

“ — Мингбоши сувни ўзи сўрадимиз?

— Ҳа, ўзи сўради...

— Мастмиди?

— Кўп ароқ ичиб эди.

— Сувни ким берди?

— Мен бердим.

— Чойнакдами?

— Ҳа...

— Мана бу чойнакми?

— Ҳа...

— Кимнинг чойнаги бу?

— Меники.

— Сизникими?

— Ҳа, меники.

— Ичида қандай сув борлигини билармидингиз?

— Билардим.

— Қанақа сувиди?

— Ирим сувиди.

— Кимга қилинган ирим?

— Менга...

— Нима учун ирим қилдирардингиз?

— Фарзанд бўлсин деб...

— Нега у сувни мингбошига бердингиз?

— Жуда ташна бўлиб сўраган эди, шундоққина тоқчадан олиб узатдим.

— Чойнакда заҳар борлигини билармидингиз?

— Қизиқ экансиз, мен қаердан билай?

— Демак, эрингизни ўзингиз ўлдирдингиз?

— Йў-ў-қ! Улибманми ўз эримни ўлдириб.”

Диалогик луқмаларнинг парокандалиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Диалоглардаги қайтариқлар одамийлик маҳв этилган машғум доиранинг моҳиятини очишга ёрдам беради.

Тарангликнинг тобора кучайиб бориши фожиавий вазиятни ҳис этишга кўмаклашади. Бу жиҳатдан Зеби образига эътибор қаратмоқ фойдалидир.

Зеби асар бошида ғоят қувноқ, ҳаракатчан, жўшқин қиз сифатида тасвирланади. Унинг бу сифатлари Зебининг дугонаси Салти билан учрашуви, қишлоққа саёҳат манзараси ва бошқа кўринишларда аниқ сезилади. Ёзувчи ҳам, роман персонажлари ҳам эшитганларни шубҳасиз ўзига ром этадиган унинг фавқулудда сеҳрли овозини таъкидлашади. Зебининг ажойиб овози ҳақидаги гаплар узоқ-узоқларгача етиб боради.

Лекин қишлоқдан қайтиб келишгандан кейин Зебининг овози тобора сўниб бораётгандай туюлади, ўқувчи унинг овозини энди жуда кам эшита бошлайди. Персонаж сифатида ҳам асардаги ўз фаоллигини йўқота боради. Қизни таниқли ва бой Акбарали мингбошига турмушга берадилар. Аввалига Зебининг отаси Раззоқ сўфи қизини худосиз Акбаралига турмушга беришга қатъиян қарши бўлади. Акбаралининг ўзини эса тўртинчи марта уйланишга Зебининг мафтункор овозига қизиқтириб, Мирёкуб кўндиради. Акбаралининг иккинчи хотини Пошшахон эса учинчи хотин Султонхондан ўч олиш мақсадида эри билан Зебини зиёфатда юзлаштириш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилади. Ниҳоят Раззоқ сўфи ихлос қўйган Эшон бува отани қизни мингбошига беришга кўндиради. Шундай қилиб тўй бошқа персонажларнинг фитнаси тўғайли тайёрланади. Бу ҳаракатларда бутунлай иштираётган Зеби бами-соли шахмат пиёдасидек ота ҳовлисидан Акбарали хонадонига сурилади. Кейинги юриш Акбаралининг ўлими. Роман воқеаларидан маълумки, Акбарали шаҳардан

ниҳоятда ёмон кайфиятда қайтиб, кўп ичиб қўяди. Зеби унга овқат тайёрлаб беради. Ёзувчи шу пайтдаги ҳолатни батафсил тасвирлайди. Маст Акбарали овқатни шунчалик палапартиш ейдик, буни кўрган Зеби беҳузур бўлиб ташқарига чиқади. У чанқаб сув ичкиси келади, совуқ чой мингбоши ўтирган уйда эди. Киришга журъат этмай даҳлизда бир пиёла совуқ сув ичди: “Юраги куйгани босилмади шекилли, яна куймоқчи бўлди, сув йўқ эди. Бир қаноти очиқ эшикдан уйга қаради. Мингбоши яна битта пишани очиб пиёлани тўлдирган эди... Зеби ташқарига чиқиб тоза қор билан кўлини ювди, тоза қорни юзларига суркади, жиндек еди... (251-бет). Асарда тасвирланишича, чойнак Зебининг ёнгинасида эди, зеро шу чойнақдаги сувни ўзи ҳам ичиши мумкин эди. Лекин қисмат бошқача ҳукм чиқарди. Чойнақдаги сув заҳарланганидан беҳабар ҳолда уни ярим кечаси сув сўраган эрига тутқазди. Яна Зеби янги катакка сурилиб қолди. Сўнгги юриш — суд саҳнаси. Уни худди жинояткор қотилдай суд залига олиб киришади. Суд ўз ҳолича давом этади, Зеби эса унда худди бу ишга алоқаси йўқ одамдай қатнашади.

Асар воқеалари ўз интиҳосига яқинлашган сари Зебининг ажойиб овози аста-секин сўниб пировардида бутунлай йўқолиб кетади. Ёзувчи унинг овозини у қанчалик сеҳрли бўлмасин атайин ўчираётгандай туюлади. Бу ўзига хос усул эди. Персонаж овозининг сўниб бориши воқеалардан четлашишга олиб келади. Зеби яна зарур катакка сурилади. Энди у воқеа иштирокчисидан кузатувчига айланади: “Тил билмаган Зеби ўтирган жойида гапирган тўранинг юз ҳаракатларини томоша қила бошлади”.

Шундай қилиб биз Чўлпон “Кеча ва кундуз” романидаги баённинг театрлаштирилиши муаммосига яқинлашдик. Шу маънода Чўлпон асарини В.Набоков романи билан қислаш мумкин. “Қатлга таклиф” романи танқидчилик эътироф этганидек, театрлашганлиги билан характерланади. Романининг ҳар бир боби фақатгина алоҳида кун эмас, шунингдек эрта тонгдан то қоронғи тушгунгача давом этадиган пьеса кўриниши деса бўлади. Воқеаларнинг асосий қисми қаҳрамоннинг камерасида рўй беради, кейинги боб — кўриниш бошқачароқ тарзда ва янги персонажлар иштирокида рўй беради. Нора Букс фикрича, “Қатлга таклиф” модернистик театр поэтикасини қайта тиклаётгандай таассурот қолдиради. Бу ерда фақат театرنинг таркибий қисми бўлган ва томошабинлар олдида очилиб-ёпиладиган парда йўқдай. Набоков ва Чўлпондаги умумийлик бутун асар мобайнида улар финал-томошага ҳаракат қилаётгандай туюлишидир. Цинциннатнинг қатл этилиши худди томошадай кўрсатилади; Зеби устидан суд ҳам худди шундай томошага ўхшайди. Фарқи шундаки, Цинциннат бошидан охиригача томошанинг бевосита иштирокчиси, “Менга уч минутлик антракт беринг, шундан кейин сиз билан бу жўшқин пьесада ўз ролимни давом эттираман”, — дейди у; Зеби бўлса сюжет ривожлангани, асар хотимасига яқинлашгани сари саҳнадан туша бошлайди. У иштирокчидан кўра томошабинга ўхшаб қолади. Олдинги планга судьялар, прокурорлар, адвокатлар чиқади. Улар ўз ролларини ажойиб тарзда ижро этадилар. Персонажлардан фақат биттаси — имом бу томошада ўзига қандай рол ажратилганини, нима учун бу ерга таклиф этилганини охиригача англамайди. Шахмат ўйинидаги бу усул ёзувчига ҳокимият вакиллари биринчи планга олиб чиқишга ва улар ўз сўзлари ва ҳаракатлари билан ўз моҳиятларини кўрсатиб беришга имконият яратди.

Суд вакиллари кимни суд қилаяптилар ўзи? деган савол келиб чиқади.

Чўлпон асарини таҳлил қилиш парданинг йўқлиги, асар қатнашчилари ва томошабинларнинг бемалол ҳаракат қилишлари, ролларнинг алмашиб туриши, диалогларнинг қайтарилишида абсурд театрининг поэтикаси кўзга ташланишини кўрсатади. Қаҳрамоннинг асар воқеаларидан четлаштириб қўйилиши усули қонун ҳимо-ячилари фаолиятининг абсурдлигини яна бир бора тасдиқлайди. Қаҳрамон тизимини ўрганиш Чўлпоннинг бутун ижодиётини тўлароқ англашга ёрдам беради.

*Муҳаббат ШАРАФИДДИНОВА,
филология фанлари номзоди.*

Буюк шахсият талқини

Люсьен Кэрэн. “Амир Темур салтанати”.
Тошкент. “Маънавият” нашриёти.

Инсоният тарихида шундай шахслар бўладики, уларнинг буюк хизматлари нафақат бирор миллат тақдирида, балки бутун жаҳон цивилизацияси тараққиётида ўчмас из қолдиради. Бундай шахсият умуминсоний идеал рамзига айланади. Авлодлар уни доимо фахр ва эҳтиром билан тилга оладилар. Ҳаёт йўлига ибрат кўзи билан қарайдилар. Буюк соҳибқирон Амир Темур тарихи бунга ёрқин далил.

Яқинда “Маънавият” нашриётида француз тарихчиси Л.Кэрэннинг “Амир Темур салтанати” деб номланган китоби нашр этилди. Китобни филология фанлари номзоди, ЎзМУ доценти Баҳодир Эрматов таржима қилган. Масъул муҳаррир Хайриддин Султонов, тақризчи филология фанлари номзоди Убайдулла Уватовдир.

Амир Темур ҳақидаги тадқиқотлар бир жойга жамланса, улкан кутубхонани ташкил этади. Қолаверса, Европа маданий оламида ҳам соҳибқиронга бағишланган илмий ва бадиий асарлар талайгина. Шунга қарамасдан, бу буюк шахснинг ҳаёт йўли тўлиғича ўрганиб бўлинди, дейиш мумкин эмас. Жаноб Л.Кэрэн асари бу борадаги изланишларнинг нисбатан кейинги намунаси, десак янглишмаймиз.

Китоб ўн беш мустақил бўлимни қамраб олади. Хронологик жиҳатдан соҳибқирон ҳаётининг ибтидосидан интихосига қадар бўлган тарихий воқеалар ҳақида сўз юритади. Энг муҳими, муаллиф Амир Темур ҳаёти ва салтанати тарихининг тафсилотлари билан чекланиб қолмасдан, унинг авлодлари Шохруҳ Мирзо, Улуғбек Мирзо ва Бобур Мирзолар ижтимоий-сиёсий фаолиятини ҳам ёритишга ҳаракат қилади. Мазкур асар фақат тарихий нуқтаи назардан эмас, балки улғ

бобомизга хорижий олимлар муносабатини намоён этиши жиҳатидан ҳам қимматлидир.

Л.Кэрэн талқинининг ярқ этиб кўзга ташланадиган биринчи жиҳати китобда соҳибқироннинг инсоний хусусиятлари, ички дунёсига асосий эътибор қаратилганида намоён бўлади. Ҳолбуки, бугунги ўзбек китобхони Амир Темур деганда, кўпроқ салтанат соҳибини кўз олдига келтиради. Бундай тасаввур соҳибқиронни бир оддий инсон сифатида кўришга баъзан ҳалал беради. Шу ўринда Л.Кэрэннинг куйидаги фикрлари диққатни тортади: “Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал ёхуд ашаддий истилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ бўлганида эди, у тарихни кўп ҳам қизиқтирмас эди. Унинг шахси мураккаб, қарама-қарши ва ранг-баранг. Кенгликлар ва озодлик нашидасидан маст кўчманчи аждодлари шаҳарларни қўрқоқлар маскани деб ҳисобловчи бу инсон тиниб-тинчимас бунёдкор эди...” (8-бет). Муаллиф китобнинг кириш қисмида Ибн Халдун, Гонсалес де Клавихо, Крестофер Марло, Вольтер, Рене Груссе, Першерон, Марсель Брион каби қатор муаррих ва адибларнинг Соҳибқирон ҳақида яратган асарлари устида тўхталади. Мағриблик ушбу ижодкорлар яратган асарлар, айнан Амир Темур шахсияти масаласида Л.Кэрэнни унча қониқтирмайди: “Шунга қарамай, Амир Темур ҳақида битилган асарларни таҳлил қилар эканмиз, унинг шахси ва фаолиятининг сиру асрори очиб берилмаганига амин бўламиз”, деб ёзади бу ҳақда олим.

Л.Кэрэн Соҳибқироннинг ҳарб ишига омилкорлигини унинг сулолавий тизими билан боғлайди. Унингча,

Темурбек мўғулларнинг Барулас (бар-лос) уруғига мансуб. Кейинги даврлардаги ҳарбий зафарларида ҳам шундай қондошлик ришталари муҳим роль ўйнаган. Қолаверса, унинг онадан жуда эрта ажралиши ҳам, эркаклар даврасига тез қўшилишига, ҳарб ишини ҳаёт тарзи деб билганига далил қилиб кўрсатилади. Илк соҳид-суфийлар Амир Темурнинг ҳам маънавий, ҳам ижтимоий ҳаётида раҳнамолик ва-зифасини бажарганлари муаллиф томонидан алоҳида таъкидланади. Темурбекнинг Амир Қозғон билан боғланиши (унинг хизматиға кириб неварасига уйланиши), унинг сиёсати тахтга қўйилган илк қадами сифатида баҳоланади. Асарда Темурбек ва амир Ҳусайн муносабатлари ҳам ҳолис, илмий асосда тадқиқ этилганини таъкидлаш жоиз.

Асарда кўҳна Самарқанд тарихи Амир Темур фаолиятининг ёрқин саҳифалари билан бир бутунликда талқин этилгани диққатга сазовор. Унинг фикрича, азим шаҳар Самарқанд ва Искандар Зулқарнайн даврида, на Кушонлар салтанати ҳукм сурган асрларда, на араб истилоси пайтида Амир Темур бошқарган саодатли йиллардагидек файзиёб бўлган. Соҳибқирон тузган буюк салтанат пойдевори “Самарқанд қалъа деворларини тиклаш” билан боғлиқ. Соҳибқирон ҳукмронлиги даврида истиқомат қилган Самарқанд аҳолиси шу қадар фаровон яшаганларки, ҳатто уларга бугунги цивилизациялашган дунёнинг энг бой мамлакатаида яшайдиган одамлар ҳам ҳавас қилишдан ўзларини тия олмаган бўлардилар.

Маълумки, Амир Темурни машҳур қилган омил деярли фаолиятининг асосини ташкил этувчи фотиҳлик юришларидир. Буюк Соҳибқирон Эрон, Ироқ, Сурия, Миср, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Туркияни забт этди. Унинг фотиҳлик юришлари бошқа жаҳонгирлар юришларидан тубдан фарқ қилар эди. Унинг қўлида ялтираган қилич — адолат қиличи бўлиб, уни “Куч — адолатда” деган ёзув безаб турар эди. Люсьен Кэрэн англаган, тўғри талқин қилган иккинчи жиҳат айнан мана шунда кўринади. “Ҳаммининг — фуқаролар, ғанимлар ва иттифоқдошлар кўз ўнгида Амир Темур тақдир танлаган Инсон ёки Соҳибқироннинг ўзи Миср султониға ёзганидек, “Тангри таолонинг ғазаби қайнаб турган пайтида, унинг қаҳриға учраганларнинг жазосини бериш учун дунёға келган”, — деб ёзилади китобда (43-бет).

Китобда Олтин ўрда фатҳи учун

бўлган жангларда Соҳибқирон ҳаёти қил устида қолгани ҳақида ҳаяжон билан ҳикоя қилинади. Муаллифнинг баён этишича, Соҳибқироннинг қудратли қўшини олдида ўзини ожизу нотавонлигини сезиб қолган Тўхтамиш манфурона режа тузади. Музаффар лашкарни бошидан ажратишга, яъни Амир Темурни қандай бўлмасин ўлдир-ришга қарор қилади. “Камонининг ўқлари тугаган, найзаси синган Амир Темур шамширини тинмай ишлатиб оддий навкар каби мардона жанг қилади” (76-бет) ва ўз вақтида ёрдамга етиб келган содиқ сарбозлари кўмагида қуршовни ёриб чиқади. Аллоҳ ўз фотиҳини мисли кўрилмаган мураккаб вазиятдан яна бир бор омон олиб чиқади. Ажабки, буюк инсонлар тақдирнинг оғир синовларини ҳам ўз фойдаларига ҳал қилишдек заковатга эга бўладилар. Бинобарин: “Жангдан сўнг Амир Темур лашкарлари қарши-сида ерга тиз чўқди ва шу оғир дамда ўз паноҳида асрагани учун худованди каримға шукрона айтди. Ҳаёт-мамот жангидан омон чиққан ҳар бир навкар худонинг бу кароматиға шоҳид эди: худди мана шу ишонч уларнинг ўз сарқардасига бўлган улкан эътиқодини янада кучайтирди” (76-бет, таъкид бизники — Ҳ.А.).

XIII асрда тарих саҳнасиға чиққан мамлуклар салб юришларида Европа рицарларининг юрагиға кўркув солган “авлиё Луи қўшини авангардини” тум-тарақай қилиб, ўз мавқеини юксалтирган эди. Мамлуклар (асли Миср султони Салоҳ Нажмиддин қулжаллоблардан сотиб олиб, ўзига кўриқчи этиб тайинланган туркистонлик йигитлар) ўзларидан чиққан Бейбарс Ботирни кўмондон қилиб кўтариб, аввалига Эрон қўшинларини, кейинроқ мўғулларни ер билан яқсон этган эдилар. Амир Темур Сурияға юришға отланганида мамлуклар салтанатида черкас мамлукларидан бўлмиш амир Барқуқ ҳукмронлик қилар эди. У кибрга берилиб Соҳибқирон тақлиф этган келишув сиёсатидан бош тортди. Бу билан ҳам қаноатланмай Амир Темурнинг ғанимлари билан иттифоқ бўлди. Соҳибқирон сўнги бор амир Барқуққа шундай огоҳлантирувчи мактуб йўллади: “Биз билан бирга бўлмаганларнинг бошларига кулфат ва яна кулфат ёғилгай! Агар сиз бизға қарши исён кўтарсангиз ва исёнингиздан қайтмасангиз, ўзингиздан ўпқаланг. Муҳороба ўти ёқилмасдан олдин бизға жавоб ёзишға шошилинг... Биз сизға элчилар юбориб, адолат бўйича иш тутдик: уларни ҳам биринчи элчилар каби қатл эттирсангиз, ўзингиздан хафа

бўлингиз!” (101-бет.) Барқуқ такаббурлигини қўймади. Аммо уни тақдирнинг ўзи жазолади. У вафот этди. Афсуски, Барқуқнинг ўғли ва тахт вориси амир Фараж ҳам тақдир ҳукмига қарши боришга журъат этди. Соҳибқироннинг келишув шарти билан жўнатган элчиларини зиндонбанд қилди, уруш оловини ўзи ёқди. Хорлик ва мағлубият муҳрини ўз қўли билан шўр пешонасига босди. “1400 йилнинг октябрида Амир Темур қўшини Антиош йўли орқали Сурияга кириб келди” (103-бет). Натижа эса олдиндан маълум эди...

Китобда Соҳибқирон сиёсий фаолияти учун характерли бўлган бундай ҳодисалар Тўхтамишхон ва Султон Йилдирым Боязид билан бўлган дипломатик муносабатлар мисолида ҳам кўрсатилган. Улуғ бобомизнинг нақадар босиқ-вазмин ва доно сиёсатчи бўлганлиги юксак эҳтиром билан баён этилган. Қаҳрамон шоиримиз Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон”, ёзувчи Одил Ёқубовнинг “Фотиҳи музаффар ёхуд бир париваш қиссаси” асарларида бу каби воқеалар Амир Темурнинг ички изтироблари, дарду алами сифатида бадиий талқин этилганки, француз тарихчиси ҳам бундай ҳолатларни нозик ҳис қилганини алоҳида таъкидлашни истардик.

Люсьен Кэрэн улуғ амирнинг маиший ҳаётини, аёлларига, болаларига бўлган муносабатини ҳайрат ва қониқш билан таърифлайди. Асарнинг “Самарқандга қайтиш ва тантаналар” деб номланган бобида Соҳибқироннинг фикҳ аҳли (шариат билимдонлари) билан қилган мушоҳадаю мунозаралари, устози Сайид Баракага бўлган эҳтироми, набираси Муҳаммад Султонга чексиз меҳру муҳаббати, севимли хотини Сароймулқонимга кўрсатган эътибори рангин сатрларда ифодаланади. Соҳибқирон ёздирган дастурхон атрофида манаман деган йирик давлатлар элчилари камтарона давра қуришган. “Москва, Византия, Ҳиндистон, Мўғулистон, Миср ва бошқа қатор

мамлакатлардан Амир Темур ҳузурига келган элчилар иморатларнинг нафис ва муҳташамлигидан ҳайратга тушар, пойтахтда ҳукм сурган тинчлик ва осойишталикдан завқланишар эди... Ҳар куни зиёфат дастурхонига лазиз ва анвойи таомлар тортилар, ичимликлар дарё бўлиб оқарди. Сочилган тилла тангаларнинг мўллигидан элчиларнинг ҳамёнлари кундан-кунга қаппайиб борарди” (150-бет), деб ёзилади бу ҳақда китобда.

Л.Кэрэннинг ёзишига қараганда, Соҳибқирон оламшумул шахс бўлгани боис унинг ташқи портрети ҳақида жаҳон халқларининг тасавури афсонавий тус олган. Хусусан, инглизлар уни лорд қиёфасида кўришса, французлар эчкисоқол д’Артанян, олмонлар серсоқол рицар, итальянлар флоренциялик жаноб кўринишида тасаввур этганлар. Бундан маълум бўладики, дунё халқлари Соҳибқироннинг афсонавий шахсиятида ўз идеалларини, идеал шахс ҳақидаги орзу умидларини кўрганлар.

Соҳибқироннинг ўлими тафсилоти муаллиф томонидан айниқса ҳаққоний ва таъсирчан ифодаланган. “1405 йил 19 январ кечки соат саккизларга яқин у даҳшатли бир ҳайқириқ чекди, қориларга қўшилиб “Худо бир, Расул барҳақ” дея шивирлади ва жон таслим қилди.

— Жин урсин, худонинг газабига учради! — дея хитоб қилишди фанимлари.

— Аллоҳ раҳмат этсин! — деб дуо қилишди дўст, сафдошлари, чунки у газавот эълон қилиб, худонинг йўлида шахид кетган эди” (160-бет).

Хуллас, Соҳибқирон Амир Темур шахсияти ва фаолияти талқинига бағишланган ушбу китоб ёзувчилар, тадқиқотчилар, талабалар ва ўзини унинг вориси деб билган ҳар бир ўзбек ўқувчиси учун қимматли манба бўлиб қолади. Буюк бобомизнинг шарафларга бурканган, зафар нашидалари билан тўлган, мураккаб ва зиддиятли сиймосини кўз ўнгимизда яна ҳам ёрқинроқ намоён этади.

*Ҳидоятхон АЗИМОВА,
филология фанлари номзоди.*

Дэвид ВЕЙС

Моцартнинг ўлими

Роман

17. БЕТХОВЕН ВА МОЦАРТ

Жэсон вақтни беҳуда ўтказмади. Эрталаблари у Моцарт ва Бетховеннинг фортепьяно учун ёзилган сонаталарини ўрганиш билан машғул бўлар, кундузи эса Ганс эр-хотинни извошда шаҳар айлангирарди.

Вена бўйлаб сайр қилиш уларга бир олам ҳузур бағишларди. Жэсон билан Дебора ҳашаматли Шёнбрунн ва Гофбург саройларини завқ билан кўздан кечиришди, Моцартнинг опералари илк бор дунё юзини кўрган Бургтеатр ҳамда “Сеҳрли най” қўйилган “Вена ёнида” театрини энтикиб томоша қилишди.

Вена Лондонга қараганда анча кичик, лекин аҳолиси тигиз жойлашган шаҳар эди. Лондон чор атрофга ёйилган, Вена эса бир жойга гуж бўлган. Бу Жэсонга ёқар, нимкоронгу, тор, эгри-бугри кўчалар Деборанинг юрагини сиқарди. Лекин у буни сезмасди, зеро эрининг ҳақиқатни рўёбга чиқариш йўлидаги изланишларига ўзини шерик деб ҳисобларди.

Эрнестнинг маслаҳатига кўра улар Моцартнинг энг бахтиёр кунлари кечган ва у “Фигаро”ни яратган Шулерштрасседаги мўъжазгина уйни зиёрат қилишди, кейин композитор князь Колоредо ҳамда архиепископ Зальцбургскийга дадил қарши чиққан Зингерштрасседаги тевтон рицарлари қасрини бориб кўришди.

Бир куни кечкурун боғда ўтирганларида, — ноябр яқинлашиб қолган, дарахлар баргини тўкмаган бўлса-да, хийла совуқ эди, Жэсон хотинига:

— Биз турган уй қулай ерга жойлашган. Шаҳарнинг исталган нуқтасига яёв бориш мумкин. Моцарт юрган кўчаларда сайр қилишнинг ташти бошқача! — деди эҳтирос билан.

Дебора охири кўринмаётган бу саёҳатдан хийла зериккан бўлса-да, эрининг кайфиятини бузмади.

— Ҳа, рост айтасан.

Шу пайт Ганснинг қадам товушлари эшитилди. У буларнинг олдига келиб, ҳар галгидай шляпасини ечди.

— Жаноб Отис, жаноб Гробнинг извошчиси сизга хат ташлаб кетди.

Жэсон хатни овоз чиқазиб ўқиди:

“Бетховен сизни кутяпти. Эртага кундузи олиб бораман. А.Гроб”.

Эртасига Бетховеннинг Иоганнесштрасседаги уйига йўл олишди. Жэсон қаттиқ ҳаяжонланарди. Композитор истиқомат қиладиган уй узоқ бўлмаса-да, Гроб, извошда борамиз, деб туриб олди.

— Бетховеннинг уйи исқиртроқ туюлса, ажабланманг, — деди Гроб. — Унга уй бекалари чидашмайди. Табиати оғир. Шунинг учун ҳар йили кўчгани кўчган. Баъзан бир йилда икки-уч марта у жойдан-бу жойга кўчади. Эҳтиёт бўлиб гаплашинг. Жўнгина саволдан ҳам жаҳли чиқиб кетиши мумкин. Хурматини жойига қўйинг, лекин ҳаддан ташқари пойи-патак бўлманг, у буни ёқтирмайди. Пул масаласида тортишаверинг. Бетховен шунга тайёр.

Охири. Боши ўтган сонларда.

Бетховен билан тортишиш ақлга сизадими! Жэсон композиторга атаб бир шиша аъло сифатли вино сотиб олган эди. Бетховен тоза винони хуш кўришини Гробдан эшитганди.

У ораторияга буюртмани қабул қиладими-йўқми — Жэсон фақат шу ҳақда ўйларди. Агар қабул қилса, Губернинг узлуксиз таъқибларидан ҳам қутулишади.

Эшикни тақиллатишдан олдин Гроб янги бир гапни айтиб қолди:

— Жаноб Пикеринг оратория учун менга Бостондаги Гендель ва Гайдн Жамияти номидан тўрт юз гульден пул жўнатишти. Хатида пулни ўз ихтиёримга қараб ишлатишни ҳам тайинлаган.

Жэсон билан Дебора Пикерингнинг буларга ишонмай, пулни Гроб номига жўнатганидан ҳайрон бўлиб қолишди. Шу пайт эшик очилиб, остонада кўк камзул кийган ўттиз ёшлардаги йигит пайдо бўлди. Гроб уни “Жаноб Шиндлер” деб танишгирди. У меҳмонларни айланма тош зинапоядан иккинчи қаватга бошлади.

— Бетховеннинг қулоғи мутлақо эшитмайди, — деди ҳалиги йигит. — Шунинг учун гапларингизни ёзма равишда ифода этасизлар.

У ҳар бирларига биттадан қалам билан биттадан дафтар тутқазди. Дебора гарангсиз турган эди, Гроб дафтарига бир нималарни ёза бошлади, Жэсон ҳам унга эргашди:

“Муҳтарам жаноб Бетховен, бизни қабул қилишга розилик берганингиздан бошимиз осмонга етди”.

Бетховен гарчи буларни кутаётган бўлса ҳам, шарпаларини илғамади. У фортепьяно ёнида ўтирганча деразадан боёдаги дарахларга ўйчан назар ташларди.

Меҳмонлар остонада тўхташди. Шиндлер буларнинг келганини маълум қилиш учун Бетховен томон йўналди. Жэсон фурсатдан фойдаланиб, композиторга зимдан разм солди.

Қандай улуғвор қиёфа! Бир қўлининг мушти тугилган, боши кишини сескантирадиган даражада улкан, ияги олдинга туртиб чиққан. Вужудидан қатъият ва ирода уфуриб туришти.

Иккинчи қўли билан фортепьянони аста силаяпти. Буёдойранг чўтир, ёноқлари дағал, бурни япасқи, митти кўзлари ич-ичига ботиб кетган. Аммо Шиндлер бориб елкасига қўлини қўйган эди, композиторнинг чехраси ўзгарди. Келишган икки ёшни кўргач, нигоҳи дарров мулойим тортди.

Жэсон келтирган совғаси билан йўлакда ёзган хатини Бетховенга узатди. Композитор шошиб ўрнидан турди-да, шишани авайлаб қўлига олди.

— Офарин! Бўлмаса, биринчи қадаҳни сизларнинг соғлигингиз учун ичамиз. Шиндлер, стаканларни опкелинг!

Шиндлер буйруқни бажаришга ошиқди. Жэсон композиторнинг бўйи ўзи тахмин қилганидан пастроқ эканини пайқади. Гавдаси миқти ва чорпахил. Бетховен Деборанинг қўлини ўпмоқ учун у томонга юрган эди, хиёл оқсоқланиши ҳам сезилди. Кенг пепонаси унинг беқиёс истеъдодидан далолат беради. Жилмайганда юзига нур балқиб, хуснидаги табиат раво кўрган қусурлар ҳам билинмай кетаркан.

— Шундай хоним ташриф буюришини нега олдинроқ айтмадингиз? — танбеҳ берди у Гробга. — Сал у ёқ-бу ёғимга қараган бўлардим. Эрақак киши нафосатга беписанд бўлмаслиги керак.

Кейин Деборага юзланди:

— Мусиқани севасизми?

Дебора бош силкиди. Композиторнинг юзи бир ёришди-ю, шу заҳоти яна маъюс тортди.

— Афсуски, Венада асарларим кам ижро этилади. Ҳозир итальян композиторларининг ошиғи олчи. Россинини худо деб билишади. Наҳотки Америкада ҳам шундай бўлса?

“Бизда Гендель билан Гайдн машҳур. Бетховен ҳам”, — ёзди Жэсон.

Бетховен яйраб кетди.

— Мен ҳам Генделга сажда қиламан, — деди у. Шу пайт Шиндлер стакан кўтариб келди. Бетховен Жэсон билан Деборани чор бурчак столга таклиф қилди. Гроб билан Шиндлерга эътибор ҳам бермади.

Мезбоннинг бетакаллуфлигидан хижолат бўлган Дебора ҳар иккаласини тирсагидан ушлаб, стол томон ундади. Қизиқ, ўйлади у, Шиндлер пиша билан стаканларни қаерга қўяркин? Стол устида китоблар, нота дафтарлари, сиёҳдон, ручка ва қаламлар қалалиб ётарди. Ишдан чиққан эски эшитиш трубкаси ҳам шу ерда эди. Бетховен уларни кафти билан сидириб, стол ўртасига тўплади, манзара илгаригидан ҳам хунук бўлиб кетди. Шиндлер қўлидаги нарсаларни стол четига қўйди.

Бетховен Шиндлерга яна иккита стакан келтиришни буюрди. Композиторнинг узун қора камзули ҳаддан ташқариғим бўлиб кетгани Деборанинг назаридан четда қолмади. Маэстро кечаси ё шу кийимда ётган, ёки унинг бошқа камзули йўқ. Хонага қараб бўлмайди. Бир бурчакда ювиладиган кирлар уюлиб ётипти. Бошқа томонда осилмаган суратлар бир-бирига суяб қўйилган. Диван болишлари доғ-дуғ, йиртиқ жойларидан похоти чиқиб турипти. Стулларнинг оёғи қийшайиб кетган. Композиторнинг тўзғитган сочлари бир қучоқ янтоқни эслатади. Кўпдан буён на тароқ теккан, на қайчи.

Бетховен стаканни қўлига олди:

— Америкалик меҳмонларимизнинг соғлиги учун!

“Бетховен учун!” — ёзди Дебора. Композитор бир кўтаришда стаканни бўшатди.

— Энди ишга ўтамиз, — деди у.

Гроб Бетховенга хат ёзиб узатди: “Жаноб Отиснинг таклифига жиддий қарашингизни сўрайман, чунки Бостондан пуллик чек олдим”.

Бетховен банкирга юзланди:

— Қанчага?

“Тўрт юз гульден”, — ёзди Гроб.

— Кам, — жавоб берди композитор. — Буни хамир учидан патир деса ҳам бўлади.

“Сизнинг мўлжалингиз қанча, жаноб Бетховен?” — сўради Жэсон ёзма равишда.

— Минг гульден.

Жэсон лол бўлиб қолди. Элиша Уитни, Жамият беш юз гульдендан ортиқ тўлай олмайди, деган эди. Минг гульденни эшитиб, Гроб ҳам бош чайқаб қўйди.

— Агар бу нарх сизга оғирлик қилса, ораторияни Англия учун ёзаман, инглизлар ижоднинг қадрига етишади.

Деборанинг хомуш тортиб қолганини кўрган Бетховен унга тасалли берди:

— Нима бўлди сизга, Отис хоним? Рухингизни туширманг.

“Шунча йўлдан сизга ишониб келувдик. Умидимиз пучга чиқадиганга ўхшайди”. Дебора йиғламоқдан бери бўлиб турарди.

— Чеҳрангизни очинг, Отис хоним, — деди Бетховен. — Хуснингизни асранг. Мен жудаям бандман, буниг устига, соғлигим яхши эмас. Бир ишга қўл урдимми, шунга яраша ҳақ олишимга ишончим комил бўлиши керак. Очкўзлигимдан эмас бу, азбаройи тирикчилик. Бўш қоғоз тик турмайди. Эрингизга тушунтиринг, Отис хоним.

Дебора Жэсонга қаради. У ёзди:

“Сизга ихлосимиз баланд, жаноб Бетховен. Келишсак яхши бўларди”.

“Жаноб Бетховен, минг гульден кўп. Сал тушинг”, — ёзди Гроб.

— Менга қаранг, сиз аралашманг! — Композитор жаҳл билан ўрнидан турди, Жэсон билан Деборанинг умидлари чилларчин бўлди.

— Сизлар қўзғалманглар, — деди Бетховен. — Бу масалани даллолсиз муҳокама қилганимиз маъқул. Сиз ҳам мусиқачисиз-ку, шундайми, жаноб Отис? Жэсон бош силкиди.

— Эрингизга айтинг, Отис хоним, қанча тўлай олишини ёзсин, мен ўйлаб кўраман. Ноширлар билан банкирлар — эски рақибларим. Бу ишни учовимиз ҳал қилишимиз керак. Дарвоқе, эртага вақтингиз қалай? Таомга таклиф этмоқчи эдим.

“Бу биз учун катта шараф”, — ёзди Дебора.

Бетховен Гробга мурожаат қилди:

— Хафа бўлмайсиз, ораторияга буюртмани ўзим учун қулай пайтда америкалик дўстлар билан муҳокама қилмоқчиман.

Гроб индамай, елкасини қисди.

— Отис хоним, извошинглар борми?

“Албатта. Хизматингизга тайёрмиз”.

— Эртанги таомга бузоқ гўшти билан тирик балиқ харид қилолмайсизларми? Хизматкоримга ишонч йўқ, у истаган пайғида хайр-маъзурни нася қилиб, кетвориши мумкин.

Шу пайт меҳмонхонага кириб келган Шиндлер шикоят қилиб қолди:

— Бу кишига одам чидамайди. Шу ҳафтанинг ўзида иккита ошпаз билан иккита хизматкор кетиб қолди.

Гўё Шиндлер муқаддас бир сирни ошкор қилиб қўйгандай, орага ноқулай сукунат чўқди. Бетховен хафа бўлди.

— Мендан нимани яширяпсиз?

Шиндлер шошиб ёзди: “Ҳеч нарсани яшираётганим йўқ. Буларга эрталаб-ки танбеҳингиздан кейин ошпаз қиз кетиб қолганини айтдим, холос”.

— Бошқасини топинг. Наҳотки Венада Бетховенга хизмат қиладиган бирорта одам қолмаган бўлса?

“Хизматни ўзимиз қиламиз”, — ёзди Дебора.

— Э, яшанг, — Бетховен суюниб кетди. — Ўзимиз боқлаймиз, овқат пишпириш қўлимиздан келади! Фақат ҳалиги нарсалар ёдингиздан чиқмасин.

“Кўнглингиз тусаган ҳамма нарсани оламиз”, — ёзди Жэсон.

— Ораториянинг матнини ҳам унутманг.

Остонага етганларида Жэсон яна ёзди: “Узр, муҳтарам жаноб Бетховен, мени кўздан буён бир савол ўйлантиради. Композиторлардан қайси бирини энг буюк санъаткор деб ҳисоблайсиз?”

— Генделни.

“Моцартни-чи?”

Бетховен андак сукутдан сўнг жавоб берди:

— Эртага келганингизда ёдимга солинг, у билан қандай учрашганимни гапириб бераман.

Шиндлер билан Гроб олдинроқ чиқишди, Бетховен эр-хотинга бир оз тўхташни ишора қилди, ҳалигилар узоқлашгач, пичирлади:

— Иложи бўлса анув винодан ҳам олинглар. Шиндлер, вино сизга ёқмайди, дегани деган. Шундоқ лаззатдан воз кечиб бўларканми? Банкирдан қутулинглар. Унинг фикру хаёли пулда. Бунақалар менга ёқмайди.

Эртасига кун югур-югур билан ўтди. Ораториянинг тақдири қай даражада Бетховеннинг кўнглини олишларига боғлиқ эканини Жэсон тушунарди, бинобарин, Дебора икковлари кун бўйи бузоқ гўшти билан тансиқ балиқ қидиришди, бу юмушга ҳатто Гансни ҳам жалб этишларига қарамай, ҳеч бир натижа чиқмади.

Уй бекаси Герцог хоним буларнинг хомушлигини кўриб, нима гаплагини суриштириб билганидан сўнг, кулиб юборди. Уларга чорасиздай туюлган юмуш кўпам оғир иш эмас экан. Бека Жэсон билан Деборани Петерсплац яқинидаги бозорга бошлаб борди. Торгина ён кўчалардан бирига киришди. Герцог хоним Залькаммергут кўлларида учрайдиган ва сотиб олишга унча-мунча одамнинг қурби етмайдиган гулмоҳи балиғини яхши кўраркан. Жэсонга шуни тавсия этди.

Бузоқ гўшти ҳам шу ердан топилди. Гўштни ўзим пишпириб бераман, деди Герцог хоним. Бетховенга маъқул бўлиши учун бор ҳунарини ишга солди. Кейин гўштни чиройли идишга солиб, йўлда совумаслиги учун яхшилаб ўраб берди.

— Жаноб Бетховен мамнун бўлади, — деди у мақтаниб.

Шу пайт эшик тақиллаб қолди. Остонада Шиндлер турарди.

— Жаноб Бетховен бугун сизларни қабул қилолмас экан, — деди у. — Ҳафтанинг охирларида, аниқроғи, шанба кuni кутишини айтди.

— Майли, майли, шанба бўлса шанба-да.

Жэсон шундай деди-ю, аммо таъби хира бўлди. Пишпирилган таомни бериб юбормагани Шиндлер кетганидан кейин ёдига тушди. Дебора кеча композиторниқидан қайтаётганларида йўл-йўлакай Гроб айтган гапни эслатди:

“Таклифдан севинишга шошилманглар. Бетховенга ишониб бўлмайди. Кайфияти ҳар лаҳзада ўзгариб турадиган одам у”.

— Бормай қўя қоламиз, — деди Дебора. — Яна бир нарсани баҳона қилиши ҳеч гапмас.

— Унга сен маъкул бўлдинг. Бизни кутади.

— Ёшларни севар экан-да.

— Чиройли аёлларни ҳам. Менимча, тузукроқ тайёргарлик кўрмоқчига ўхшайди. Шанбагача бошқа ошпаз топишади. Бугун ўзимизни яна бир эслатиб қўямиз, — деди қувлик билан Жэсон. — Бузоқ гўшти билан балиқни Гансдан бериб юбораман. Ундан хафа эмаслигимизни билиб қўйсин. Бизга шуниси керак. — У совғанинг ёнига бир шиша вино ҳам қўшди.

Шанба кuni кечкурун эр-хотин Бетховенни кига йўл олишди. Унинг қандай қарши олишини ҳам билишмасди. Шиндлер эшикни ҳаялламай очди, буларга дафтар билан қалам тутқазиб, тепага бошлади.

Бетховен кучоқ очиб, меҳмонларга пешвоз чиқди.

— Келдингларми! Хайрият-э! — деди у Жэсон билан Деборани столга таклиф этиб. — Отис хоним, қизартириб қовурилган бузоқ гўштини ёқтиришимни қаяқдан билдингиз? Офарин! Гулмоҳи балиғи ҳам — жон-дилим. Емаганимга минг йил бўлган эди.

Бу галги совғалари ҳам уни лол қолдирди.

— Маэстро сизлардан хурсанд, — деди Шиндлер. — Муқим ошпаз йўқлигидан бунақа таомларни соғиниб қолган эди. Кеча янги ошпаз топдик. Тўғри, устозга сал ёқмай турипти. Начора, болта тушгунча кунда дам олади.

Бетховен шампан шишасини кўриб, типирчилаб қолди.

— Ичим экансиз, жаноб Отис, қойилман сизга!

Бугун Бетховен кўзларининг рангига мос жигарранг камзул кийиб олган эди. Бурчақда уюлиб турган кир-чирлар ғойиб бўлган, лекин китоб ва қоғозлар ҳаммаёқда тартибсиз сочилиб ётарди. Композиторнинг сабри чидамай, бокалларни ўзи олиб келиш ниятида ўрнидан турмоқчи бўлган эди, бирдан чайқалиб кетди.

— Мазангиз қочдимиз, жаноб Бетховен? — хитоб қилди Дебора, капалаги учиб. Унинг хижолат бўлганини кўриб, дарров тушунди: гаранглик композиторни абгор қилиб қўйган. Шу дард туфайли у ўзини ночор ва норасо одамдай ҳис этади. Кейин саволини қоғозга ёзиб узатди.

— Барига шаҳарнинг гала-ғовури сабаб, — жавоб берди у стол четини ушлаб, жойига ўтираркан.

Дарҳақиқат, кулоғи эшитмай қолганидан бери Бетховен мувозанатини сақлай олмайдиган бўлиб қолди. Эҳтиётсиз ҳаракат қилса ёки кескинроқ бурилса ҳам боши айланади, ҳатто йиқилган пайтлари ҳам бўлган.

Сира эсидан чиқмайди: бир кuni Кольмаркт кўчасида бесўнақай йўловчи уни туртиб юборди. Бетховен гушпа ағдарилди, ҳийла вақт ўрнидан туролмай, чўзилганча ётаверди. Йўловчилар ёнидан кулиб ўтишарди: “Вой қариб қуйилмаган-ей, шу аҳволга тушгунча ичадимиз!” Аммо нима сабабдан йиқилганини биров суриштирмасди.

Шиндлер шампанни очди. Бетховен бакалини кўтарди:

— Янги оратория учун!

Жэсон дарров ёзди:

“Тез кунда тинглашимизга шубҳа йўқ”.

— Бу ҳақда кўп ўйладим, — деди Бетховен, — агар келишолсак, дарҳол ишга киришаман.

“Шартингиз бизга оғирлик қилади, жаноб Бетховен”, — ёзди Жэсон.

— Жамият қанча тўлаша рози?

“Гарчи сиз қўйган шарт тўғри бўлса ҳам, Жамият минг гульден тўлай олмайди”.

— Гроб эшитиб тургани учун йўлига айтдим, — деди Бетховен. — Лекин сизлар билан дўст бўлиб қолдик. Хўш, қанчага қурбинлар етади?

“Жамият оратория учун беш юз гульден тўлашга рухсат берган”.

— Агар шунга рози бўлсам, пулини олдиндан берасизларми?

— Албатта.

— Матн масаласини нима қиламиз?

Жэсон шошиб қолди, Дебора ёзди: “Эримда бир нечта матн бор, сиз би-

лан маслаҳатлашмоқчи. Бу ёғи ўзингизга ҳавола. Қайси матн ораторияга мос тушишини сиз яхшироқ биласиз”.

“Балки Гендельникига ўхшаган диний матн маъқулдир”, — ёзди Жэсон.

— Гендель буюк композитор, — деди Бетховен.

“Моцарт-чи?” — Жэсон саволини яна такрорлади.

— Менинг устозларим Гайдн билан Сальери, — жавоб берди Бетховен.

“Жаноб Бетховен, Моцарт билан учрашувингиз ҳақида гапириб бермоқчи эдингиз”, — эслатди Жэсон.

— Нимани ҳам гапирардим? Венага ундан сабоқ олгани келганман, бир марта кўришганмиз, холос. Кейин вазият тақозоси билан Боннга қайтиб кетишимга тўғри келди. Венага бутунлай кўчиб келганимда эса Моцарт оламдан ўтган эди.

“Унинг тўсатдан вафот этиши сизни ажаблантирмадимми?”

— Ҳаммани ажаблантирган. Эндигина ўттиз бешпа тўлган эди-я! У мендан ўн тўрт ёш катга бўлган. Тирик юрганида ёшимиздаги фарқ сезилмай, дўстлашиб кетармидик.

“Ноғохоний ўлим сабаби ҳақида сира ўйлаганмисиз?”

— Ўйлагандан нима фойда? Бошига ўзи етган. Палапартиш ҳаёт кечирган.

“Ҳаётдан барвақт кўз юмишига бирдан-бир сабаб шумикин?”

— Эҳтимол, бирдан-бир сабабмасдир. У казо-казоларнинг мададига жудаям суяниб қолган эди. Худога шукр, мен унақа одамлардан узоқроқ юришга ҳаракат қиламан.

“Сальери ҳақида нима дея оласиз?” — сўради Жэсон.

— Сальерининг нима алоқаси бор?!

“Одамларнинг гапига қараганда, Моцартнинг ўлимида Сальерининг қўли бор эмиш”.

— Бемаъни гап!

“Сальерининг ўзи иқрор бўлган, дейишади”.

— Эшитганман. Миш-мишларга ишониш керак эмас.

“Бизни Моцарт ҳақидаги фикрингиз қизиқтиради, албатта. Бир улуғ санъаткорнинг иккинчи улуғ санъаткор тўғрисидаги мулоҳазалари”.

Бетховен пича иккиланиб турди, кейин аллақандай эҳгирос бошқа андишаларни четга суриб ташлади:

— О, Моцартни унутиб бўларканми!

Америкалик меҳмонлар оғзига тикилиб қолганини кўрган Бетховен сўзида давом этди:

— Болалигимда фақат бир нарсани — Моцартга ўхшашни орзу қилардим. Дадам иккинчи Моцарт бўлишимга астойдил ишонарди, гўё табиат бир мўъжизани икки марта такрорлайдигандай. Ичкиликка муккасидан кетган дадамнинг кўзига мен ҳам Моцартдай мўъжиза бола бўлиб кўринардим. У мени мусиқани ҳаминқадар тушунадиган оломон олдида куй чалишга қистагани қистаган эди. Мен буни хоҳламасдим ва, табиийки, дадамдан роса сўкиш эшитардим.

Лекин мусиқасиз туролмасдим, бобом ва илк устозим Кристиан Нефе пешволигида ўз устимда қаттиқ ишладим. Ўн тўрт ёшимда мени Боннинг иккинчи органчиси лавозимига тайинлаб, йилига юз эллик гульден маош белгилашди.

Орадан икки йил ўтгач, Нефе мени Венага жўнатишга қарор қилди. У Моцартга шоғирд тушишимдан умидвор эди. Бу таклифдан бошим осмонга етди.

Моцартнинг кўпи асарларини ёддан билардим. 1787 йилда у тирик композиторлар ичида энг улуғи эди. Айниқса, фортепьяно учун ёзилган асарлари мени лол қолдирарди.

Ойим билан йиғлашиб хайрлашдик, биз бир-биримизга қаттиқ боғланиб қолгандик, ойим менга мустаҳкам суянчиқ ва яқин маслаҳатгўй эди. У ҳам-мавақт кўнглимга қараб иш тугар, мен ҳам ойимга буткул ишонардим. Бинобарин, Бонни ҳам севинч, ҳам ўкинч билан тарк этдим.

Аммо йўл-йўлакай қалбимни бўлажак учрашув ҳаяжони забт эта бошлади. Кўлимда Моцартнинг яқин дўсти барон Ван Свитенга ёзилган тавсиянома

бор эди. Аммо Нефе бир масалада хато қилганди. У мени айна қиш чилласида жўнатган эди. Ёмғир аралаш қор йўлларни пилчиллатиб юборганди. Извош ёллашга пулим йўқлиги сабабли, почта ташийдиган дилижонга ўтиргандим. Пўстинга ўралиб олган бўлсам-да, совуқ суяк-суягимдан ўтиб кетди.

Ниҳоят апрель ойида Венага етиб келдим. Ван Свитен Моцарт билан та-ништириб қўйишга ваъда берди. Барон бадқовоқ, тепакал, ўрта ёшлардаги киши бўлиб, мусиқачиларга хайрхоҳлиги билан ҳурмат қозонган, император саройининг йирик амалдорларидан бири эди.

Моцарт билан учрашадиган кунимиз жуда безовталандим. Наҳотки шундоқ одам билан рўпарама-рўпара ўтириб, суҳбатлашсам. Ўша пайтда Прага театри учун опера ёзаётганидан хабардор эдим, кейин билсам, бу “Дон Жуан” опе-раси экан. Бунинг устига, Моцарт отасининг бетоблигини эшитиб, қаттиқ изтиробда юрганини ҳам айтишди. У мендан фарқли ўлароқ, отасини беҳад эъзозларкан. Шу аҳволда мени қабул қилармикин-қилмасмикин деб иккила-ниб қолдим. Аммо ван Свитен Нефегга ўзининг обрўсини кўрсатиб қўйиш учун сўзидан қайтмади. Фақат охириги дақиқаларда, Моцартникига жўнаётган пайтимизда сўраб қолди:

“Балки мусиқа чалишингизни бошқа композитор тинглаб кўрар, йи-гитча?”

Мен ҳам бўш келмадим: “Ё Моцарт, ёки ҳеч ким”.

Барон извош чақиритдан олдин кийимимга диққат билан разм солиб чиқди. Ҳайрон бўлдим. Наҳотки Моцартдай одам бировнинг кийинишига эътибор бера-? Энгимда кўк камзул, почаси оёққа ёпишиб турадиган шим, бошимда қоп-қора ясама соч — худди сарой хизматчисига ўхшардим. Ҳартугул ван Свитен кийимимдан нуқсон тополмади.

Моцарт Гроссе Шулерштрасседа яшарди. Кичкина ҳовлига кириб, айланма зинапоядан иккинчи қаватга кўтарилдик. Эшикни Моцартнинг хотини Констанца очди. У паст бўйли, озгин, қора соч аёл эди. Кўзлари тийрак, қомаги келишган.

Бизни кўриб, Моцартнинг таъби хира бўлди. У ишлаб ўтирган экан. Ваъ-дасини унутган шекилли, мени тўша-тўғри мусиқа хонасига бошлаб кирган ван Свитенга таажжуб билан тикилди: “Ким бу йигит, барон?”

“Людвиг ван Бетховен”, — жавоб берди у. Моцарт ўйланиб қолди. Ван Свитен қўшиб қўйди: “Бонндаги Кристиан Нефенинг истеъдодли шогирди”.

“Э, шунақа денг!”

Мен хижолатпазликдан нима қилишимни билмасдим. Композитор аҳволимни тушуниб, сал юмшади: “Отам қаттиқ бетоб, бемавридроқ кепсизлар-да”.

Ван Свитен бир нималарни деб ўзини оқлади. Моцарт ўрнидан турган эди, бўйининг пастлигидан ҳайрон қолдим. Эндигина ўн олтига кирган бўлсам ҳам, мен ундан тикроқ эдим. Бундан ташқари, ранги бўздек оқариб кетган, гўё бир неча ой ҳавога чиқмаган одамга ўхшарди. У ўзига ниҳоятда ярашиб тур-ган ошпоқ сочларини силади.

Сўрашиш учун узатган қўлини қаттиқроқ қисвордим чоғи, афти буришиб кетди. “Тамом! Ҳозир уйидан қувиб чиқаради”, — ўйладим ичимда. Лекин у бундай қилмади, барон билан гаплашиб, майли, бирор нарса чалиб берсин, эшитайлик-чи, деди истар-истамас.

Мен Моцартнинг сонаталаридан бирини ижро этдим, сезиб турибманки, чалишим унга ёқмади. Пировардида, мени ўзининг тўққиз ёшли шогирди Ганс Гуммелга ўхшатди.

Ётиб қолгунча отиб қолиш ниятида хитоб қилдим:

“Жаноб капельмейстер, рухсат этинг, бошқасини чалиб берай!” Моцарт боятидан ҳам беҳафсала бош ирғади.

Бу гал ўзимни қўлга олдим. Ҳали хато қилмаслик учун жуда эҳтиёт бўлиб чалган эдим, энди куйни ҳамма нарсани унутиб, юрак-юрагимдан ижро эт-дим. Моцарт миқ этмай эшитди. Куйни чалиб бўлганимдан кейин ҳам анча вақтгача ундан садо чиқмади. Рухим буткул тушиб кетди. Ниҳоят у ван Сви-тенга юзланди:

“Вақти келиб бу йигитнинг номи оламга таралади”.

Моцартнинг мана шу бир оғиз калимаси хотирамга бир умр михланиб қолган.

Шундан кейин ван Свитен Моцартни менга композициядан дарс беришга кўндириш ҳаракатига тушди, бароннинг ёнига ўзим ҳам қўшилдим. Ҳол-жонига қўймадик. Моцартнинг рози бўлишдан бошқа чораси қолмай, менга дарс жадвалини тузиш учун бир ҳафтадан кейин келишни тайинлади.

Ван Свитен бошқа муаммоларни гаплашиб олиш мақсадида Моцартни бир четга тортди. Салдан кейин композиторнинг сўзлари қулоғимга чалинди: “Савдолашмайман. Операга икки юз гульден, бошқа гап йўқ”. Кетидан қўшиб қўйди: “Бу йигит ялқовлик қилмаса, композиция санъатида улкан ютуқларга эришади. Уни текинга ўқитишга тайёрман”.

Бундан кейин менинг ҳам бошпанамга айланадиган мусиқа хонасига назар ташладим. Энсиз, узунчоқ хонадаги устига кўк мовут ёпилган ёзув столи, сарғиш патқалам, опшоқ шам ва чанг босган скрипка шундоқ кўз ўнгимда турипти. Ҳозир бу хонани “Фигаро” туғилган хона дейишади.

Моцарт биз билан хайрлашди. Паст бўйли, нимжон, одмигина инсон. Кўпроқ вақт ажратолмагани учун ван Свитендан узр сўраб, синиқ жилмайди. Табасуми ўзига бу қадар ярашадиган одамни камдан-кам кўрганман.

18. БЕТХОВЕН ВА САЛЬЕРИ

Бетховен сукутга ботди. “Кейин нима бўлди, жаноб Бетховен?” — сўради Дебора.

— Қайтиб уни кўрмадим. Шошилинч тарзда уйга қайтишимга тўғри келди. Ойим ётиб қолган эди. Сал ўтмай, қазо қилди. Венага қайтганимда Моцарт оламдан ўтган экан.

“Моцарт ўз ажали билан ўлган, деб ҳисоблайсизми?” — сўради Жэсон.

— Шуниси ҳақиқатга яқинроқ. У ниҳоятда ношуд одам бўлган — нуқул қарзга ботиб юрган. Узи пулга зориқиб турган бир пайтда мени бепул ўқитишга рози бўлганига ҳалигача таажжубланаман. У ҳеч қачон бойликнинг кетидан қувмаган. Бинобарин, муҳтожликда ўлиб кетган.

“Унинг мусиқаси ҳақида нима дея оласиз?”

— Йигитча, Моцартнинг мусиқаси — унинг айнан ўзи. У инсон қалбидаги изтироб ва қувончларни чинакам самимият билан ифода эта олиш истеъдодига эга бўлган беқиёс санъаткор эди. Аини пайтда у битган оҳанглар нафосат ва гўзалликка лиммо-лим. Моцарт ўз соғлигига хиёнат қилса қилдики, аммо мусиқага хиёнат қилмади.

Жэсон шошиб навбатдаги саволни ёзди: “Ҳарҳолда Сальерининг тавба-тазаррусига муносабатингиз қандай?”

— Сальери менинг устозим бўлган, — жавоб берди Бетховен зарда билан.

“Ҳозир у руҳий хасталиклар шифохонасида ётганмиш”.

— Балки ақдан озгандир.

Бетховен шундай деб, шартга ўрнidan турди:

— Бориб хабар олай-чи, анаву лапашанг хотин овқатни нима қилдийкин. Очдан ўлдиради шекилли.

Композитор чиқиб кетиши билан Шиндлер унинг сўзлашув дафтарларидан бирини олиб, меҳмонларга ўз қўли билан битган ёзувни кўрсатди:

“Сальери кекирдагини кесинга уринган, лекин тирик қолган. Эси кирди-чиқди. Жазава устида, Моцартнинг ўлимига мен айбдорман, деган гапни қайта-қайта такрорлаган. Миш-мишларга қараганда, ҳагто қандайдир руҳонийга тавбатазарру ҳам қилган. Уни виждон азоби қийнаётганига шубҳам йўқ. Моцартнинг ногоҳоний ўлими ҳам бунга тасдиқлайди”.

— Демак, менинг фикримга қўшиласиз, жаноб Шиндлер! — хитоб қилди Жэсон.

— Албатта.

— Лекин жаноб Бетховен ишонмаяпти-ку. Ҳагто эшитгиси ҳам келмайди.

— Йўлига шундай қилипти. Ич-ичидан Сальерига ишонмайди. Бунга ҳозир исбот қиламан. — Бетховеннинг қадам товушлари эшитилдию Шиндлернинг гапи бўғзида қолди.

“Бундан чиқди, Сальерига бекорга тош отишаётган экан-да?” — сўради Дебора Бетховен жойига келиб ўтиргач.

— Бўлиши мумкин. Муסיқачилар ҳам, ҳамма одамлардай, жанжаллашиб туришади. Гайдндан сабоқ олаётган кезларимда биз ҳам кўп баҳслашардик, аммо бир-биримизга заҳар бериш хаёлимизга ҳам келмаган. Ҳозир сизларга бир воқеани гапириб бераман, Сальерининг қотил эмас, шунчаки бахил одам эканига ишонч ҳосил қиларсиз балки.

“Мен 1792 йилнинг охирида Венага қайтиб келганимда, — деб ҳикоясини бошлади Бетховен, — Моцарт вафот этган эди, бинобарин, бошқа муаллим қидиришимга тўғри келди. Моцартнинг энг яқин дўсти бўлмиш Иосиф Гайднга шогирд тушдим. У бу пайтда Англиядан Венага кўчиб ўтган эди. Аммо Гайдн билан муросамиз келишмади, орадан маълум муддат ўтгач, Сальеридан сабоқ ола бошладим.

Сальери моҳир мураббий ҳисобланар, узоқ йиллардан буён саройда хизмат қиларди. У мени ўз паноҳига олиб, жуда кўп нарсаларга ўргатди. Ўтган дарслари учун номигагина ҳақ оларди. Мен уни ҳақиқий дўстим деб санаганим боис, миннатдорлик белгиси сифатида, ёзган асарларимга “Людвиг ван Бетховен, Сальерининг шогирди” деб имзо қўярдим.

1824 йилда, Оврупо давлатларининг бошлиқлари Вена анжуманига тўпланишган пайтда менинг шухратим Сальериникидан юксакроқ эди, шунга қарамай, ҳамон эскича имзо чекардим. Бу вақтга келиб, саккизта симфониям ижро этилган, мен Бонапарт устидан қозонилган галаба шарафига “Веллингтоннинг Витторио яқинида қучган зафари” номли навбатдаги симфониямни ёзаётган эдим. Унинг илк ижросида Венанинг манаман деган муסיқачилари иштирок этишди. Оркестрга ўзим дирижёрлик қилдим. Сальери тўпчиларни бошқарди; Гуммель шовқин берадиган, Мейербер эса момақалди роққа тақлид қиладиган машинани бошқаришди. Орадан кўп ўтмай, “Фиделио” номли операнинг премьераси бўлди. Томошабин асарни қизгин кутиб олди. Опера Габсбургларнинг Бонапарт устидан галабасини тараннум этади, деган хулосага келишди, бу янглиш фикрни тўғрилашга атайлаб бош суқмадим.

Ҳамма менга ҳавас қиларди. Ҳомийларим умримнинг охиригача ҳар йили тўрт минг гульдендан тўлаб туришга ваъда беришди. Бу озмунча пул эмас эди, аммо нарх-навонинг мугтасил ошиб бориши, дори-дармон харажатлари, буюртмаларга вақтида ҳақ тўланмаслиги туфайли чор-ночор кун кечирардим. Ана шундай кунларнинг бирида император саройидаги капелмейстерлик ўрни бўшаганини эшитиб қолиб, ўз хизматимни таклиф этмоқчи бўлдим. Бу иш Сальерининг аралашувисиз битмаслигини билардим, чунки саройда унинг нуфузи баланд эди. Ҳатто Меттерних билан императорнинг шахсан ўзи ҳам, гарчи на униси, на буниси муסיқани тузукроқ фаҳм этмаса-да, Сальерининг фикри билан ҳисоблашарди.

Сальери узоқ йиллардан бери истиқомат қиладиган уй Кольмаркт кўчасида эди. Хизматкор тапширномамни кўриб, қошларини чимирди, эҳтимол, ундаги ёзувдан ажабланган бўлса керак: “Людвиг ван Бетховен, Сальерининг шогирди”, кейин кутиб туришни буюриб, ичкарига кириб кетди.

Сальериникида кўп бўлганман, уни қуршаган дабдаба кишини лол қолдиради. Хоналарнинг опшоқ деворига зарҳал нақш чизилган, Гофбург саройидагига монанд биллур қандиллар, паркет пол кўзни қамаштиради.

Сальери кутгириб қўйгани учун узр сўради. У пайтларда қулогим сал-пал эшитарди. Кейин бағрига қаттиқ босди, камзулидаги нишонлар шусиз ҳам ачишиб турган кўксимни баттар зирқиратиб юборди.

“Кўрганимдан хурсандман, Бетховен!” — хитоб қилди у.

“Ташаккур, маэстро!” Гаранг қулогим билан уни ортиқча қийнамаслик учун дарров мақсадга кўча қолдим.

“Саройга ишга кирсам дегандим, маэстро”.

“Жуда соз. Мендан нима хизмат, Бетховен?”

“Императорга икки оғиз шипшип қўйсангиз. Ҳарҳолда обрўйингиз бор”.

Бу гапимни хушомад ўрнида қабул қилди шекилли, елкасини қисиб тақаббуруна илжайди.

“Шогирдингиз сифатида тавсия этсангиз қандай бўларкин?” — шундай дедим-у, ўзимни ерга ураётганимдан нафратланиб кетдим.

“Тўғри, — деди у, — “Фиделио” италян услубида ёзилган, ҳар қандай

бамаъни опера шундай бўлиши керак. Ҳарқалай ўтигларимдан оқилона хулоса чиқазгансиз”.

“Саройда бўш ўрин бор, деб эшитгандим”.

“Наҳотки капелмейстерга ёрдамчи бўлиб борсангиз?”

Сальери ўзини ажабланганликка солди, мен ҳам итоаткор қулдай жавоб қайтардим.

“Агар сиздай муносиб капелмейстер бўлса, боравераман”.

“Сизга ёрдам беришга тайёрман, лекин билиб қўйинг, сизнинг республиканча қарашларингиз саройдагиларга маълум. Осонликча ишга олишармикин?”

Ғазабим қайнаб кетган бўлса ҳам, ётиғи билан тушунтиришга уриндим:

“Менинг “Веллингтоннинг Витторио яқинида қучган зафари” симфониям рус ва Австрия қиролчалари ҳамда бошқа таниқли шахслар ишгирок этган улкан редут залида ижро этилди. Тўпчиларга дирижёрлик қилганингиздан беҳад миннатдорман”.

“Ҳа, ажойиб тантана бўлган эди”, — деди Сальери виқор билан.

“Демак, тавсия қиласиз-а?”

“Қўлимдан келганча ҳаракат қиламан. Керакли одамлар билан гаплашаман”.

“Жавобини кимдан биламан? Ўзингизданми?”

Сальери мени эшиккача кузатиб қўйди.

“Ўзим натижасини айтаман”.

Бетховен яна жим бўлиб қолди. Бу хотиралар ҳамон уни ҳаяжонга солишини Жэсон аниқ-равшан ҳис қилди. Бетховен бир оз нафасини ростлагач, давом этди:

— Сальеридан хабар кута бошладим. Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди — ундан дарак йўқ. Тоқатим тоқ бўлди. Бу ёқда қадрдоним эрцгерцог Рудольф, тезроқ ҳаракатингизни қилинг, акс ҳолда жойдан айриласиз, деб қисталанг қилиб ётипти. Ахийри яна Сальерига учрашишга мажбур бўлдим.

Ундан сабоқ олиб юрган пайтларимдан биламанки, капелмейстер ҳар доим уйда овқатланади, бу одатини ҳеч қачон қанда қилган эмас.

Эшикни очган хизматкор: “Маэстро уйда йўқ, жаноб Бетховен”, — деб йўлимни тўсди. Шунда қулоғим карлигига биринчи марта оллюга шукроналар айтдим. Ўзимни эшитмаганга олдим-да, суриб ичкарига кирдим. Сальери ошхонада гўзал бир аёл билан ўтирарди, янги ўйнаши бўлса керак-да, хотини ва тўрттала қизини яхши танийман. Кўққисдан кириб боришим Сальерини довдиратиб қўйди.

“Менда нима ишингиз бор, Бетховен?”

“Анув масалада келувдим”.

“У масала ҳали ҳал бўлгани йўқ”, — деди у ўтирган жойида. Кейин Бетховен ҳам кичкина одам эмаслиги ёдига тушиб қолди шекилли, столга таклиф қилди, аммо ёнидаги аёлга таништирмади.

Мен қутилмаган ташрифим учун узр сўраган бўлдим, аммо Сальери гапимга қулоқ солмади.

“Бизга ўхшаган нуқул бир жойда ўтириб ишлайдиган мусиқачиларнинг аксарияти миждов ва бесабр бўлиб қолади”.

“Уэр, мен гаплашгансиз деган хаёлда...”

“Гаплашдим! — хитоб қилди у. — Кўп одам билан гаплашдим”.

Сальери қовоғини уйди.

“Рози бўлишдимми?”

“Ҳамма сизнинг истеъдодингизга тан беради”.

Сездимки, аниқ жавобдан ўзини олиб қочяпти, лекин мени ўнг томонига ўтқазганидан хурсанд эдим: сўзларини чап қулоғим билан яхшироқ эшитаётгандим.

“Лекин ишга олишни хоҳлашмайди, шундайми?”

“Ахир сиз бировга тобе бўлишни ёқтирмайсиз-ку”.

“Рад этишларининг асл сабаби нимада?”

“Сарой ҳақида ножўя гапларни гапиргансиз, улар эшитиб қолишган”.

Шунда Моцартни эсладим, айтишларича, тилининг тийиқсизлигидан у ҳам саройнинг таъқибига учраган.

“Ким шундай деярли? Полиция бошлиғими?”

Сальеридан садо чиқмади.

“Австрия империяси, — дедим мен, — мусиқага ёт одамларга тўлиб-тошиб кетган”.

“Худди мана шунақа гапларингиз бошингизга бало бўлади”.

“Моцарт ҳам шундан азият чеккан экан-да?”

Сальерининг юзи бўғриқиб кетди. Унга ёқмайдиган мавзуни кўзгаб кўйганимни дарров пайқадим.

“Моцартнинг ноёб истеъдодига тан бераман. Кўп одам бизни рақиблар деб ўйлайди. Бўлмаган гап. Унинг дафн маросимида қатнашпанман. Вафотидан ниҳоятда изгироб чекканман. Ўша кун шундоқ кўз ўнгимда турипти. Ҳаво айниб, қаттиқ жала ёди. Тобутни қабристонгача кузатиб боролмадик”.

Гайдн вафот этганда шаррос ёмғир қўйиб турганига қарамай, лой кечиб қабристонга борганимни эсладим. Ўша кунлари бетоб эдим, Венани ишғол этган француз аскарлари юшқа кийимда тобут орқасидан дийдираб кетаётганимни кўриб, анграйиб қолишган. Нима бўлганда ҳам марҳум олдидаги сўнги бурчимни бажарганман.

“Император шу кунларда жуда ҳам банд, — давом этди Сальери. — Анжуманга келган чет мамлакатларнинг раҳбарлари билан музокаралар олиб борапти. Саройда ҳозир давлат аҳамиятига молик муҳим муаммолар ҳал бўляпти”.

“Гапингизга ишонаман, — дедим мен. — Бонапарт устидан қозонилган ғалабадан сўнг империяни улкан казармага айлантириш режасини тузишяпти”.

“Топдингиз. Лекин бу ҳақда иккинчи оғиз оча қўрманг”.

“Демак, ишга жойлашпидан умидимни узаверайми?”

“Хафа бўлманг, Бетховен. Ваъда беролмайман”.

Шундай қилиб, тарвузим қўлтигимдан тушди. Сальери мени остонагача кузатиб қўйди.

Йўлакка чиққанда эҳтиёти шарт олиб келган дафтар-қаламим стол четида қолиб кетганини эслаб, изимга қайтдим. Эшикни очишим билан Сальерининг ўйнашига айтган гаплари қулоғимга чалинди:

“Тўнғизга ўхшаган одамнинг саройда ишлашини тасаввур қиласанми? Император бир нима демоқчи бўлса, бунинг қулоғига энгашиб, бақириб гапириши керакми? Йўқ, олий ҳазратнинг ғазабига қолишни истамайман”.

Секин эшикни ёддим.

— Шу гапларни эшитгач, қулоғим том битмаганига афсуслар чекдим, — деди Бетховен андак сукуддан кейин. — Ўшанда фаришталар омин деган эканми, мана, бугундай эшитмайдиган бўлдим-қолдим.

Жэсон билан Дебора карахт аҳволда ўтиришарди.

Бетховен ўрнидан туриб, ошхонага йўл олди, ҳаял ўтмай, қовурилган бузоқ гўшти солинган лаганни кўтарганча қайтиб келди.

— Худоба шукур! — хитоб қилди у завқ билан. — Лаззатли таомга оғзимиз тегадиган кун ҳам бор экан!

Бетховен ҳеч кимга қарамай ўзини овқатга урди, ора-орада қизил винодан хўшлаб кўярди.

“Бари бир Моцартнинг ўлимида Сальерининг айби борлигига ишонмай-сизми?” — сўради Дебора қаҳва ичиб ўтирганларида.

— Э, ким биледи дейсиз! Ижодкорнинг қадри сариқ чақага арзимайдиган мамлакатда ҳамма нарса бўлиши мумкин.

“Сальерининг мусиқаси ҳақида қандай фикрдасиз?” — сўради Жэсон.

— У моҳир мураббий бўлган, композицияни яхши билган. Лекин ўзаро биз уни, азбаройи асарлари ширин-чучмал, ўртамиёна бўлгани учун орқавароддан синьор Бонборьери деб атардик.

“Сальери ҳам Моцарт ҳақида шундай фикрда бўлган, дейишади-ку?”

— Моцарт ҳақида?! — Бетховеннинг жаҳли чиқиб кетди. — Мана ўзингиз Моцартнинг бирорта мусиқасига тузатиш киритиш заруратини ҳис этганми-сиз?

Жэсон бош чайқади.

— Ҳа, баракалла! Унинг куйларида галат йўқ, Моцарт ўз асарларида заррача ҳам нуқсонга йўл қўймаган. Хўш, Венада яна қанча турмоқчисизлар?

“Бу ёғи ораториянинг битишига боғлиқ. Сизга қанча вақт керак бўлади?”

— Олдиндан бир нарса дейиш қийин. Агар жаноб Гроб ўз банкида менинг номимга беш юз гульденга ҳисоб варақаси очса, асарни йил охиригача тугатишим мумкин.

Жэсон розилик билдиргандай бош силкиди, аммо Дебора ўйланиб қолди — ахир, Гроб фақат тўрт юз гульден бермоқчи эди-ку.

— Камини мен тўлайман, — деди Дебора.

— Майли. Кейинги пайтларда кечаси ишюлмайман. Кўзим хиралашган. Қувватим ҳам илгаригидай эмас. Айниқса, катта асарларга қўл уришга юрагим бетламайди. Лекин ишни бошлаворсам, у ёғи силлиқ кетади.

“Ҳечқиси йўқ, биз кутамиз”.

— Илож қанча. Менга ҳис-туйғуларга бой, кўтаринки руҳда ёзилган матн керак.

“Балки Библиядаги бирор панд-насиҳат матни маъқул бўлар?” — деди Жэсон.

— О, қанийди! Инсонни гуноҳ йўлдан қайтаришга хизмат қиладиган матн бўлса — нур устига нур. Бундан кейинги режаларингиз қандай, жаноб Отис?

“Зальцбургга бормоқчимиз?”

— Жуда маъқул. Моцартнинг ватани, ахир.

“Бунинг учун полициядан рухсат олишимиз керак, — ёзди Дебора. — Улар паспортларимизни қайтариб беришмаяпти. Балки ҳокимият вакилларига икки оғиз гапириб қўярсиз?”

Бетховеннинг авзойи ўзгарди:

— Жоним билан шу ишни қилардим-у, лекин полициянинг менга тоқати йўқ. Уларга дунёқарашим ёқмайди. Мамлакат айтоқчиларга тўлиб-тошиб кетган. Ҳамманинг босган қадами ҳисобда.

У, сизларга рухсат, деган маънода ўрнидан турди.

“Ораторияга буюртмани ёзма равишда расмийлаштириб қўймаймизми?” — деди Дебора андак истиҳола билан.

— Хоним, наҳотки менга ишонмасангиз? Мен сизларга ишопяпман-ку. Ваъда берганимдан кейин қоғозни булғашнинг нима кераги бор? Қоғоз пул туради. Мен азбаройи тирикчиликдан қоғоз қоралашга мажбурман. Ваъда қилинган йиллик тўловдан сариқ чақа ҳам олмаганимга анча бўлди.

Кексайган ва ногирон бўлишига қарамай, қалби эҳтиросларга лиммо-лим, ҳар қандай гирромлик ва ноҳақликни ҳазм қилолмайдиган, борлиқни ички бир туйғу билан идрок этиб, бири-биридан ўзал асарлар яратаётган Бетховен Жэсон билан Деборанинг қаршисида улкан тош ҳайкалдай қотиб турарди.

“Ҳозирги композиторлардан кимни тан оласиз?” — сўради Жэсон.

— Шиндлер, буларга Франц Шубертнинг адресини беринг. У Сальерининг мендан кейинги энг яхши шоғирди бўлган, Шубертнинг мен ўқиган партитуралари унинг юксак истеъдодидан далолат беради.

Бетховен Жэсон билан Деборанинг қўлтиғидан олди:

— Мени тушунадиган инсонлар билан танишганимдан хурсандман. Афсуски, сизларни кузатиб қўёлмайман. Зинапоядан чиқиб-тушиш ҳам малол келади. Хабарлашиб турайлик, бир-икки ҳафтадан кейин ораторияни қачон тугатишимни айтаман.

Қўчага чиққанларида Шиндлер уларга ботиқ усулда ишланган эски суратни кўрсатиб, изоҳ берди:

— Сальери Моцартни ўлдирганига Бетховен балки ишонмас, лекин бу сурат унга қаттиқ таъсир қилган.

Сарғайиб кетган суратда тобуг ортилган арава тасвирланган. Арава кимсасиз авлиё Марк қабристони дарвозасидан ўтяпти. Унинг орқасидан фақат битта тирик жон — якка-ёлғиз ит чоғиб борапти.

— Моцартнинг дафн этилиши, — тушунтирди Шиндлер, — бу унсиз, мудҳиш манзара Бетховенни ҳануз ларзага солади. У бу суратни узоқ йиллардан буён асраб-авайлаб келади.

19. ШУБЕРТ

Эртаси куни Жэсон миннатдорлик белгиси сифатида орадаги ишончни мустақамлаш илинжи билан Бетховенга олги шиша вино жўнатди.

Бетховендан дарҳол жавоб қайтди. У ўз ташаккурномасида Жэсон билан Деборани Шуберт билан кўришишга яна даъват этган, унинг Сальери билан кўп мулоқотда бўлганини таъкидлаганди. Ўзи эса буларнинг ихтиёрига Шиндлерни жўнатгани, у Шубертни топиб, таништириб қўйишини ҳам илова қилганди. Шунинг учун Жэсон Зальцбург сафарини кейинроққа қолдирди.

Шиндлер Жэсон билан Деборани бошлаб келган Богнер қаҳвахонаси каттагина бўлиб, зич қўйилган столларга камида эллик киши жойлашар, зални тамаки ва пиво ҳиди тутиб кетганди. Шиндлер бир стол ёнида ёлғиз ўзи бўмбўш стаканга ўйчан тикилиб ўтирган кўзойнакли одамни кўрсатиб, “Шуберт” деб шивирлади. Шуберт ҳам Шиндлерга нигоҳи тушиб ўрнидан турди.

Шуберт паст бўйли, юзи думалоқ, манглайи кенг, қоп-қора сочлари жингалак, кўримсизгина бир киши эди. Эгнида жигарранг узун камзул, оқ кўйлак, жигарранг галстук. Кийимига кўпам эътибор бермайди шекилли, ҳаммаёғи доғ-дуғ. Семизликка мойил бўлгани учунми, юзи жиққа тер. Ёши нари борса йигирма етти-йигирма саккизларда, ундан кўп эмас. Шиндлер меҳмонларни композиторга танишгирди.

Шуберт буларни столга таклиф қилди. Сўхбат асносида гап Моцартга бориб тақалди.

— Моцарт даҳо композитор! — хитоб қилди Шуберт. — У билан ҳеч ким тенглашолмайди. Бетховен бундан мустасно, албатта. Моцарт асарлари дунё тургунча туради.

— Унинг куйларини чалиб турасизми, жаноб Шуберт? — сўради Жэсон.

— Имконият бўлганда, жаноб Отис. Лекин кўнглимдагидай чиқмайди. Фортепьяном йўқлиги сабабли машқ қилиш, ўз уйимда ишлаш имкониятидан ҳам маҳрумман.

— Мусиқани қандай ёзасиз бўлмаса?

— Бунақа пайтда бирорта ўртоғимникига бораман.

— Жаноб Отис Моцартнинг мухлиси, — деди Шиндлер.

— Офарин! — жавоб берди Шуберт. — Мен ҳам уни истейдоди қаршисида таъзим қиламан.

— Бу киши жаноб Бетховенга ҳам ихлосманд. Қисқа вақт ичида икковларини қалин дўст бўлиб кетишди.

— Бетховенга ҳар қанча сажда қилсак арзийди, — деди Шуберт эҳтирос билан. — Шундай пайтлар бўлганки, уни узоқдан бўлса ҳам бир кўриб қолиш илинжида овқатланиш учун атайлаб мана шу қаҳвахонага қатнаганман.

Деборани кўшни столда булардан кўз узмай ўтирган бир одам шубҳага солди.

— Танийсизми уни? — сўради у Шубертдан.

Шуберт кўзойнаги ортидан кўзларини қисиб ҳалиги одамга қаради.

— Албатта танийман. Полиция инспектори. Айвоқчи деса ҳам бўлаверди.

— Қандай сурбетлик! — деди Дебора аччиқланиб. — У бизни кузатиб ўтиришти.

— Парво қилманг, вазифаси шу-да.

— Масалан, сизни кузатишнинг нима зарурати бор, жаноб Шуберт? — ажабланди Жэсон.

— Бир неча йил бурун дўстларимдан баъзилари талабалар йигинига қатнаган. Ҳокимият вакиллари бундай йигинларга шубҳа билан қарашади. Ўртоқларимдан бири қамоққа олинган, менинг уйимда ҳам тинтув ўтказишган. Барча ёзувларимни мусодара қилишган. Ўша дўстим ёки унинг маслақдошлари билан сиёсий алоқам бор-йўқлигини аниқламоқчи бўлишган-да. Кейин қоғозларимни қайтариб беришди, аммо анча-мунча кўшиқларим шу кетганча бадар кетди.

— Жаноб Шуберт, — деди ниҳоят Жэсон. — Моцартнинг ўлими сизга галати туюлмайдими?

— Галати эмас, аянчли туюлади.

— Жаноб Отис, Сальери Моцартнинг ўлими тўғрисида гапириб берганми, демоқчи. Ахир сиз анча йиллар унинг шогирди бўлгансиз-ку, — гапга аралашди Шиндлер.

— Маэстро Сальери устозим, лекин дўстим эмас.

— Бари бир Моцартнинг ўлими ҳақида бирор нарса деган бўлиши керак-ку! — деди қизишиб Жэсон.

— Нега бунчалик қизиқиб қолдингиз? — сўради Шуберт таажжубланиб.

— Сальери Моцартга заҳар берганини бўйнига олган, деган миш-мишлар бор.

— Вена миш-мишларнинг кони. Улар ҳаммавақт ҳам тўғри чиқавермайди.

— Сальери Моцартнинг душмани бўлган. Буни ҳамма билади.

— Маэстро Сальери мартабасига озгина заха етказиши мумкин бўлган ҳар қандай одамни ёмон кўради.

— Моцартга ихлосингиз Сальерининг гапини келтирмасмиди? — сўради Жэсон.

Шуберт ўйланиб қолди, кейин:

— Шу масала ўзаро муносабатимизга ҳамиша соя ташлаб турарди, — дея тан олди.

Шунча йилдан буён бўйини қисиб келган сиртмоқ бўшалган, энди кўнгилни бўшағиб олишнинг айна мавриди эди.

— 1816 йилнинг яқшанбаларидан бирида, — деб гап бошлади Шуберт, — маэстро Сальерининг Венага келганига эллик йил тўлиши муносабати билан катта тантана бўлди. Ўша кун у кўп мукофотлар билан тақдирланди, жумладан, император номидан олтин нишон тошширилди. Мен Сальерининг уйида шогирдлари уюштирадиган концертда иштираётган этишим керак эди. Бу муҳим санага бағишлаб кантата ёзишни мендан илтимос қилишди. Қачонлардир Сальерининг кўлида ўқиган таниқли мусиқачилардан йигирма олтитаси концертга таклиф этилганди. Шуларнинг ичидан фақат менинг асарим концерт дастурига киритилган эди.

Концертга бир ҳафта қолганда мени Сальерининг уйига чақиртиришди. Ҳайрон бўлдим. Шогирдлар ҳеч қачон маэстронинг уйига боришмасди, ўзим ҳам уникида сира бўлмаганман, бинобарин, суюнишимни ҳам, куйинишимни ҳам билмасдим. Эндигина ўн тўққизга кирган ёш йигит эдим, тантананага бағишланган кантатам шу пайтгача ёзган асарларим ичида ўзимга энг маъқули эди. Тезроқ Сальерининг фикрини билишни хоҳлардим. Агар мусиқам унга ёқмаган бўлса — тамом, мен учун ҳамма эшиклар беркилади, чунки у империянинг энг нуфузли композитори, бир ишора билан одамни осмонга олиб чиқиб қўйиши ёки ерга киргазиб юбориши мумкин.

Башанг кийинган хизматкор мени маэстронинг мусиқа хонасига бошлаб кирди. Хонадаги дабдабадан оғзим очилиб қолди — шоҳларнинг қасри ҳам шунчаликдир-да. Эс-хушимни йиғишга улгурмасимдан боғ томондаги ойна эшикдан Сальери кириб келди.

Авзойини кўриб, ўтакам ёрилаёзди. Ўн беш ёшга қадар сарой капелласида кўшиқ айтардим, кейин овозим бузилиб, сарой қошидаги семинарияда таълим ола бошладим, ҳафтасига икки марта Сальери композициядан сабоқ берарди. Устозимни бу қадар дарғазаб аҳволда сира кўрмагандим. Юзи гезариб кетган, кўзлари ола-кула. Кантатамни бурнимга ниқтаб: “Зарарли мусиқалар қулогингизга ўрнашиб қопти!” — деб бақирса бўладими!

“Уэр, маэстро, тушунмадим”.

“Кантата бошдан-оёқ расво немис услубида ёзилган!”

Узоқдан яхши кўролмастимни билгани учун кантатани башарамга тиради. Партитурага кўз қиримни ташласам, кўп жойлари чизиб ташланган. Оёқ-қўлимдан бараварига жон чиқиб кетгандай бўлди.

“Эсингизни йиғиштиринг! — давом этди у. — Агар яна шунақа ўзбошим-чалик қилсангиз, оқибати яхши бўлмайди!”

“Маэстро, хатоларимни бир кўрай”, — дедим кўрқа-писа.

“Манг”, — шундай деб кантатани кўлимга тутқазди.

Уни варақлаб, ҳангу манг бўлиб қолдим. Асарнинг энг гўзал пардалари ўчирилган ва булар Моцарт услубида ёзилганди. Мен буюк композитор мусиқаларига хос бўлган нафис ва латофатга тақлид қилишга урингандим.

“Немис — немис-да!” — деб қолди бирдан Сальери. — Чиябўрининг увиллаши ҳам уларга мусикадай туюлади!”

Бу гапни эшитиб, хонадан отилиб чиқиб кетмоқчи бўлдим-у, ўзимни босдим. Шундай қилсам, биламанки, бундан кейин Венада менга нон йўқ.

“Нимаси ёқмади, маэстро?” — сўрадим мутеларча.

“Итальян услубидан бутунлай чекингансиз”.

Менга Моцарт билан Бетховен куйлари ёқишини айтишга журъат этмадим, албатта.

“Ярамайди бунингиз, — деди Сальери. — Менинг шарафимга қўйиладиган концертда ижро этилишига рухсат беролмайман. Бу мен учун иснод!”

Ўша пайтларда мен Моцартга қаттиқ ихлос қўйган, шу билан бирга буни ошқора айтиш хавфли эканини илгаригидан ҳам теранроқ англаб етган эдим. Гарчи Сальери Моцартни ҳурмат қилиши ҳақида такрор-такрор гапирган бўлсада, семинарияда унинг номини тилга олишга ҳайиқардик. Мен буни бир композиторнинг иккинчи ҳамкасбига нисбатан ҳасади деб тушунар, ҳасад остида ганимлик кулча бўлиб ётгани тўғрисида ўйламасдим.

“Агар яна шунақа мусика ёзсангиз, менинг илтифотимдан умидвор бўлманг”, — такрорлади Сальери.

Ўт билан ўйнашаётганимни жон-жонимдан ҳис этдим. Энди нима қиламан? Бу одамга ёқиш учун ногорасига ўйнашим керакми? Композиторликни йиғиштириб қўя қолсам-чи? Хаёлимда шундай ўйлар чарх урарди-ю, лекин мусикасиз яшай олмаслигимни билиб турардим.

“Маэстро, гуноҳимни ювишга тайёрман”, — дедим ялинчоқ овозда. Ўшанда бу қадар паст кетганим учун ҳалигача ўзимни кечиролмайман.

“Кантатани итальянча услубда ёзиб чиқишга улгурмайсиз, — деди Сальери. — Енгилроқ бирор нарса тўқий қолинг. Масалан, фортепьяно учун трио”.

Рози бўлдим. Сальери мени эшиккача кузатиб қўйди.

Шуберт хомуш тортиб, ўйга чўмди.

— Кейин нима бўлди? — сўради Жэсон.

— Концертда фортепьяно учун ёзилган трио ижро этилди. Уни итальянча услубда яратгандим. Сальери роса мақтади. Аммо мен ўзимни сотқиндай ҳис этардим. Моцарт билан Бетховендан илҳомланмай мусикага қўл уришни тасаввур қилолмасдим.

— Сальери билан қачон алоқанглар узилди?

— Ўша йилиёқ.

— У сизни бирор жойга тавсия этдими?

— Бўлмасам-чи. Кейин билсам, ўша жойга бошқа шоғирдларини ҳам тавсия этган экан.

— Кимга насиб этди ўша ўрин?

— Кимга бўларди? Сальерининг атрофида гирдикапалак бўлиб юрган одамга-да.

— Сиз нима қилдингиз?

— Бир неча йилдан сўнг саройда битта ўрин бўшаганини эшитиб, хизматимни таклиф этган эдим, ишга олишмади. Сизнинг куйларингиз императорга ёқмайди, дейишди.

— Бунга Сальерининг алоқаси бор, деб ўйлайсизми? — сўради Дебора.

— Бунақа ишга Сальерининг розилигисиз қабул қилишмайди.

Шу пайт Шубертнинг улфатлари келиб қолишди. Жэсоннинг улар билан чақчақлашиб ўтиришга хоҳиши йўқ эди, бунинг устига, янги меҳмонларнинг, худди шам теграсидаги парвоналардай, ҳақиқий истеъдод атрофида ўралашиб юрадиган олифта йигитлар эканини Жэсон дарров фаҳмлади.

Шуберт билан тезгина хайрлашишди.

20. ОПА-СИНГИЛЛАР

Бу гал Губер уларни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Ҳатто вино ҳам таклиф этди. Жэсон билан Дебора буни асло кутишмаганди.

— Мендан яна нима хизмат? — сўради у.

- Зальцбургга бориб-келишга рухсат олгани келган эдик, — деди Жэсон.
- У ерда қанча турмоқчисизлар?
- Бир-икки ой. Тўғрироғи, Бетховен ораторияни ёзиб тугатгунча.
- Губер деразага тикилганча ўйланиб қолди. Бу гапга ишонмаётгани башарасидан шундоқ сезилиб турарди.
- Зальцбургга нима мақсадда кетяписизлар?
- Никоҳимизнинг иккинчи ойини ўша ерда ўтказмоқчимиз, — жавоб берди Жэсон. — Дунёнинг энг гўзал шаҳарларидан бири дейишади.
- Билаган. Яна қандай режаларингиз бор?
- Зальцбург — Моцартнинг ватани. У ерни зиёрат қилишни ким хоҳламайди?
- Буни ҳам билаган, — деди Губер. — Балки мусиқий маълумотингизни оширмоқчидирсиз?
- Ҳа. Моцарт билан Бетховен мусиқа осмонининг порлоқ юлдузлари.
- Сальери-чи? — сўради полиция бошлиғи кўзларини қисиб.
- Сальери! — Жэсон астойдил таажжубланди. — Ҳозир Сальерини ҳеч ким эсламайди.
- Шунга қарамай, дуч келган одамдан уни сўраб-суриштириб юрибсиз, шундайми?
- Жэсон чурқ этолмай қолди. Дебора вазиятни юмшатиш ниятида гапга ара-лашди:
- Сальери Бетховеннинг устози. Бетховен ундан жудаям миннатдор. Жаноб Губер, Зальцбургга боришимиз учун паспортларимизни қайтариб берсангиз бўларди.
- Ҳозир эмас. Визаларингиз қани?
- Жэсон визаларни узатди, Губер ёзди: “Сиёсий жиҳатдан ишончсиз кишилар”. Кейин кўшиб қўйди:
- Зальцбургга бориб-келишингизга шунинг ўзи етарли.
- У эр-хотинни эшиккача кузатиб қўйди.
- Сиз бамаъни аёлсиз, Отис хоним, — деди Губер хайрлашишдан олдин.
- Нима қиласиз ўзингизни қийнаб? Сиздаги бойлик менда бўлганида Бостонда айшимни суриб юрмасмидим? Венадан тезроқ кетганингиз маъқул.

Бир ҳафтадан сўнг Зальцбургга жўнайдиған бўлишди. Венадан чиқишда соқчилар извошни тўхтатишди, визадаги ёзувни кўриб, яна ҳаммаёқни тити-пит қилишди, аммо шубҳали ҳеч нарса топишолмади.

Шаҳар дарвозасидан анча узоқлашганларидан кейингина Жэсон эркин нафас олди.

Тушдан сўнг ҳаво айниб, қаттиқ жала қуйиб берди. Йўллар бўғанага айланиб кетди. Венага кела-келгунча торган азобларини қайтадан бошдан кечирдилар. Оқсоқланиб қолган отлардан бирини алмаштиришга тўғри келди. Линцда тунаб, эртасига яна йўлга тушишди.

Зальцбургга кириб борганларида офтоб чарақлаб турарди. Гир атрофи тоғлар билан қуршалган бу шаҳар ростдан ҳам гўзал эди.

Эрнест Мюллернинг маслаҳатига кўра дарё бўйидаги кичкина меҳмонхонага жойлашишди. Жэсон деразадан кўҳна Гогензальцбург қасрини ва Моцарт дунёга келган шаҳар манзарасини энтиқиб томоша қилди. Маҳобатли қаср бир маҳаллар ўзидай ёш, қалби оҳанг сеҳри билан лиммо-лим Моцартни ҳам лол қолдирган бўлса ажабмас.

Эртасига Мюллер берган адрес бўйича композитор яшаган уйни топиш ва тезроқ унинг рафиқаси Констанца билан суҳбатлашиш ишгиёқида йўлга чиқишди.

Эгри-бугри йўл баланд қоя сари ўрлаб борарди. Жэсон тоқатсизланар, масофа қисқарай демасди.

— Қара! — дея хитоб қилди Дебора нафасини ростлаш учун тўхтаб. Шунда, ҳар куни шаҳарга тушиб-чиқиш Констанцага осон бўлмаса керак, деган ўй ўтди кўнглидан. — Биз Мюнхсберг ёнида, қарийб Гогензальцбург қасри остонасида турибмиз. Қандай ажойиб манзара!

Улар бироз тин олгач, яна йўлга тушишди. Ярим соатлардан сўнг, ниҳоят, Моцарт яшаган уйга етиб келишди.

Оқсоч аёл уларни меҳмонхонага бошлаб кирди. Меҳмонхона Моцартни шундоқ эслатиб турарди: деворларга унинг кўпдан-кўп суврати осилган — Моцарт балобат ёшида, нигоҳи ўйчан, чеҳраси сўлгин; Моцартнинг ўспиринлик пайти, опаси билан ёнма-ён ўтириб фортепьяно чаляпти, отаси буларнинг тепасида мамнун қиёфада турипти; Моцарт сарой кийимида, белида тилла суви билан зийнатланган жажжи қилич. Аммо Констанца билан тушган бирорта ҳам сурати йўқ.

Кулранг духоба қолланган енгил кресло, ярқираб турган паркет пол, мрамар ўрнатилган дераза тоқчалари, чинни ҳайкалчалар Деборани ҳангу манг қилиб қўйди.

Уй бекаси меҳмонхонага кириб келгандагина улар эс-хушларини йиғиб олишди. Констанца Дебора кутганидай қаримсиқ ҳам, Жэсон тахмин қилганидай соҳибжамол ҳам эмас эди: ўрта бўй, рангпар, нимжонгина бир аёл. Эғнида жимжимадор тўр билан безалган оппоқ кўйлак.

У башанг кийинган икки ёшни кўриб, беихтиёр жилмайди, шунда тимқора кўзларига хийла шуъла югургандай бўлди.

Жэсон эгилиб таъзим қилди:

— Жаноб Моцартнинг рафикасини кўриб турганимиздан бахтиёрмиз!

Констанца бунақа гапни кўп эшитган шекилли, хотиржам жавоб берди:

— Вольфганг тирик бўлганида сизларни кучоқ очиб кутиб оларди. Бирорта асарини харид қилгани келдингларми? Менда анча-мунча партитуралари сақланиб қолган.

— Йўқ, унақа ниятда келмаганмиз, Моцарт хоним.

— Ниссен хоним. Фон Ниссен. Анча йил бурун иккинчи марта турмушга чиққанман. 1809 йили. Партитура керак бўлмаса, ташрифдан муддаонглар нима?

— Биз Моцартнинг энг яқин кишиси билан танишиш учун келганмиз, — жавоб берди Дебора. — Эрим композитор, у марҳум эрингиз мусиқалари билан шу ернинг ўзида танишишни кўпдан буён орзу қилади.

— Олис Америкадан фақат шунинг учун келдингларми? Эшитишимча, америкаликлар сершовқин оратория мусиқаларни ёқтиришади шекилли?

— Бетховенга оратория ёздириш ниятимиз ҳам бор.

— Бетховен рози бўлдими?

— Ҳа, — деди гурур билан Дебора. — У эрим вакили бўлиб келган Бостондаги Гендель ва Гайдн жамиятига оратория ёзиб бермоқчи.

— Айтишларига қараганда, Моцарт жудаям одамохун, оққўнгил киши бўлган экан, — сўз қотди Жэсон.

— Ҳа. У тенги йўқ композитор эди. Ҳамма уни бошига кўтарарди.

— Ҳамма дейсизми? — қайта сўради Дебора.

Гўё у шаккоклик қилгандай, Констанца Дебората ўқрайиб қаради.

— Ниссен хоним, — деди Жэсон, — дунёда ҳамма баб-баравар ёқтирадиган одамнинг ўзи йўқ.

— Уни яхши кўришарди.

— Саройда ҳамми?

— Император Иосиф пайтида у саройнинг эркатоийи эди.

— Кейин-чи?

— Кейин Францияда нотинчлик бошланди. Мен ҳам ўшанда Наполеоннинг дастидан Венадан қочганман. Ниссенга турмушга чиққан йилим.

— Демак, Моцартнинг ўлимида саройнинг қўли йўқ экан-да?

— Нима демоқчисиз бу билан? — Констанца ҳушёр тортиди.

— Янги император ҳам, дворянлар ҳам ундан юз ўтиришган-ку, ахир. Айниқса, умридан санокли кунлар қолганда.

— Тўғри, шундай қилганлар ҳам бўлган. Лекин ҳамма эмас.

— Сальери-чи? Сальери ҳам юз ўтирганми? — сўради Жэсон.

— Сальери бетоб. Дард нималигини яхши биламан. Ўзим ҳам кўп касал бўлганман. Вольфганг билан қанча яшаган бўлсам, бошим хасталиқдан чиқмаган, — деди Констанца хомуш тортиб.

— Моцартнинг бемаҳал ўлиmidан ҳанузгача дунё аҳли гангу лол. Жудаям ёш кетган-да раҳматлик.

— Ўттиз беш ёшида! — хитоб қилди Констанца.

— Кутилмаганда, қўққисдан.
 — Тепасида энг яхши дўхтирлар турган эди бўлмаса.
 — Шунақа денг. Ўша дўхтирларни танирмидингиз? Уларни ўзингиз чақирганмисиз?

— Албатта. Клоссет Венада донғи чиққан дўхтир эди. Оғзига кучи етмаганлар анча пайтгача таъна қилиб юришди, гўё мен Вольфгангни ташлаб қўйгандай. Аксинча, ёрдамга муҳтож пайтимда ўшаларнинг ўзи думини тутқазмаган. — Констанцанинг ўпкаси тўлиб кетди. — 1791 йилнинг ноябрида Вольфганг мендан мавеум охиригача Баденда қолишни илтимос қилди. У ерда даволанаётган эдим. Суви зўр-да, минг дардга шифо. Аммо синглим Софи поччаси ётиб қолганини хабар қилиши билан Венага етиб келдим. Йўл кўп вақтни олгани йўқ, Вена билан Баденнинг ораси ўн тўрт чақирим, холос. Келганимда Вольфганг беҳуш ётган экан. Софи тепасида ўтирарди. Тоби қочганига анча бўлди, деди синглим. Мени дарров чақиртирмагани учун эримдан хафа бўлдим. Хайрият Софи пайсалга солмай доктор Клоссетни чақиртирипти.

— Клоссет ростдан ҳам зўр дўхтирмиди? — унинг гапини бўлди Жэсон.

— Зўрликка зўр, — давом этди Констанца. — Айтдим-ку, Венада унинг олдида тушадигани бўлмаган. Ҳатто бутун империяда ҳам. У князь Кауницнинг шахсий дўхтири эди, ундан йилига минг гульдендан маош олиб турарди. Клоссет машҳур саркарда, фельдмаршал Лоуденни ҳам даволаган. Императорнинг оила аъзолари ҳам ўша дўхтирнинг хизматидан фойдаланишган.

— Уни сизга ким тавсия қилган эди? — сўради Жэсон.

— Барон фон Свитен. Сарой кутубхонасининг директори.

— Янги император Леопольднинг назарига тушган одаммиди?

— Иосиф кўпроқ ҳурмат қиларди. Нега унга қизиқиб қолдингиз?

— Шунчаки сўрадим-да. Клоссет қандай ташхис қўйган эди?

— Тайинли бир гап айтолмаган, — деди Констанца чуқур хўрсиниб. — Назаримда, касалликни аниқлай олмаган эди.

— Ўзингиз-чи, Ниссен хоним? Моцарт нимадан ўлган бўлиши мумкин?

— Мен учун ҳам жумбоқ.

Дебора эрига, қийнама, дегандай ишора қилди. Констанца давом этди:

— Софининг гапига қараганда, Вольфганг қандайдир таомни тановул қилганидан кейин ётиб қолган. Ҳайрон бўлдим. Ахир у дуч келган овқатни еб кетаверадиган одам эмас эди-да. Ўша кунни роса қусган, кейин ҳушидан кетган. Ўзига келганида каравоти ёнида турган доктор Клоссетни кўрган.

“Наҳотки мени заҳарланган бўлса, доктор? Сальериникига зиёфатга борган эдим”.

Клоссет бу гапга кулиб жавоб қайтаради:

“Қўйсангиз-чи! Бўлиши мумкинмас. Восвос бўп қопсиз, маэстро”.

“Қорним гижимлаб оғрияпти”.

“Ҳамма дарднинг уяси — ошқозон”.

Вольфганг эти тиграб-қақшаётганидан шикоят қилганида Клоссет иситгани туширадиган дори беради. Аммо иситма тушмайди, қўллари шиша бошлайди, партитурани қўлига ололмайди. Ўша кунлари мотам куйи устида ишлаётган эди. Қорнидаги оғриқ зўраяди, буткул ҳолдан кетади.

Клоссет доктор Саллабани маслаҳатга чақиради. Менда умид пайдо бўлади, чунки у Клоссетдан ҳам машҳурроқ дўхтир эди. Саллаба Вольфгангни кўздан кечириб, юрагидан ишқал топади. У юрак хасталиги бўйича мутахассис эди. Кейин икковлари нарироққа бориб, шивирлаша бошлашади. Бир оздан сўнг имлаб мени ёнларига чақиривади. “Минг афсус, Моцарт хоним, умид йўқ”, — дейди Клоссет. Ўшанда қандай аҳволга тушганимни ёлғиз ўзим биламан.

Вольфгангга нима дейман?

Сиқилганимдан ўзим ётиб қолдим. Бир ҳафтадан кейин эса Вольфганг бу дунёни тарк этди.

— Доктор Клоссет ҳозир қаерда? — сўради Жэсон.

— Ўлган. 1813 йили.

— Доктор Саллаба-чи?

— У ҳам омонатини тошпирган. Вольфганг вафотидан кейин уч-тўрт йил

ўтгач. Иккаласи ҳам ёмон дўхтирлар эмас эди. Қўлларидан келган ҳамма ишни қилишди. Ўлимга чора йўқ экан.

— Албатта, — Дебора унга тасалли берган бўлди: — Оғир мусибатни бошдан кечиргансиз, Ниссен хоним.

— Қўяйлик шу гапларни, — деди Констанца уф тортиб. — Худоба шукур, иккита ўлим — иккита суянчиғим бор.

Бу суҳбатдан Жэсоннинг кўнгли тўлмади. Чунки у ҳақиқатнинг тагига етолмаган эди. Шунинг учун гапни яна шу мавзуга бурди:

— Эрнест Мюллернинг айтишича, опангиз ҳам, синглингиз ҳам Моцартга жуда яқин бўлишган экан.

— Эрнест Мюллер? — қайта сўради Констанца ижирганиб. — У нокас Вольфгангдан қарз олиб, қайтиб бермаган.

— Хабарим бор, менга айтган эди.

— Инсофи йўқ одам экан.

— Қанча олган эди?

— Эслолмайман. Ё ўн беш, ё йигирма гульден.

— Йигирма беш, — деди Жэсон.

— Эҳтимол.

Жэсон унга йигирма беш гульденни узатди.

— Эрнест узр сўради.

— Ўтгиз беш йилдан кейин-а? Ёнингиздан тўлаяписми?

— Йўқ, Эрнест бериб юборди.

Констанца пулни олди.

— Мюллерни ёмон кўрасизми?

— Нимасини яхши кўраман? Вольфганг тириклигида атрофида гирди-капалак бўлиб, оркестрга ишга жойлашиб олган эди. Ўлганидан кейин сувни лойқалатиб, ҳар хил иғволарни тарқатиб юрипти. Сальерини ёмон кўрарди-да!

— Моцарт яхши кўрармиди?

— Бу бошқа масала. Ҳамма композиторлар бир-бирларига ғайирлик қилишади. Одат бўй қолган.

— Моцартдай оқкўнги одам ҳам-а?

— Беайб парвардигор. Аммо Сальери устози Глюкдан бошқа ҳамма композиторни ўзига рақиб деб биларди.

— Демак, Моцартни ҳам шундай деб ҳисоблаган?

— Вольфгангни душманлари кўп эди, — тан олди Констанца.

— Балки Моцарт дўхтирларнинг хатоси туфайли оламдан ўтгандир, — гапга аралашди Дебора. — Эҳтимол улар нотўғри ташхис қўйишгандир?

— Йўқ, — деди Констанца қатъий, — дўхтирларга ишонаман. Қўйинглар, Вольфганг гўрида тинч ётсин.

— Ниссен хоним, Катарина Кавальерини танирмидингиз? — уни яна саволга тутди Жэсон.

— Қайси Кавальери?

— “Ҳарамдаги ўғирлик” операсида ўйнаган актриса.

Констанца жавоб беришга улгурмасидан хонага кекса бир аёл кириб келди. У виқор билан битта-битта қалам босиб, буларга яқинлашди. Констанца истамайгина уни меҳмонларга танишпирди:

— Опам Алоизия Ланге.

Э-э, Моцартнинг биринчи муҳаббати бўлмиш соҳибжамол Алоизия Вебер шу экан-да, деган ўй кечди Жэсоннинг кўнглидан. Ҳозир олдинги хусндан урвоқ ҳам қолмаган эди. Алоизия кўзларини қисиб, икки ёшга бошдан-оёқ беписанд разм солиб чиқди. Қирғий бурни, ияги ва ёноқлари туртиб чиққан, юзида ҳам, пешонасида ҳам қат-қат ажин.

— Кавальерини мен яхши билардим, — деди Алоизия. — “Ҳарамдаги ўғирлик” да бирга роль ижро этганмиз.

— Опам илгари опера хонандаси бўлган, — изоҳ берди Констанца.

Афтидан Алоизия эшик орқасидан буларнинг суҳбатини эшитиб турган шекилли.

— Сизнингча, Кавальерининг Моцартга муносабати қандай эди? Унга хайр-хоҳмиди, ёки ёмон кўрармиди? — сўради Жэсон.

- Бу нарса Кавальерига қандай роль тегишига боғлиқ эди. Эсимда...
- Жаноб Отис, кечирасиз, мен толиқдим, — Алоизиянинг гапини бўлди Констанца.
- Майли, майли. Эртага келсак бўладими?
- Йўқ. Эртага бошқа ишларим бор.
- Кавальери тўғрисида кўп нарсаларни тапириб беришим мумкин, — деди Алоизия шоша-пиша. — Уни синглимдан кўра яхшироқ биламан.
- Аммо Констанца суҳбатга нуқта қўйиш ниятида меҳмонларни йўлак томон бошлади.
- Қўлим бўшаши билан сизларга хабар қиламан. — Шундай деб, Констанца Жэсон билан Дебора орқасидан эшикни ёпди.

Жэсон бу таширфдан қониқмади. Чунки Моцартнинг ўлими сабаблари ҳамон жумбоқлигича қолган эди. Эрталабгача миужа қоқмади. Ой нурида маънос қад кериб турган Гогензальдбург қасрига тикилганча ўй суриб ётаверди. Эрталаб, Моцарт хонадонига йўл олган пайтларида ҳақиқатнинг этагидан тугтандай бўлувди, мана яна ҳеч нарсага эришолмай, меҳмонхонада гарантсиб ётипти. Кўҳна қаср совуқ йилтирар, гўё Жэсоннинг устидан кулаётганга ўхшарди.

Эртасига кун бўйи дарё соҳилида сайр қилиб юришди. Ҳаво мусаффо, те-варак-атроф тинч-осуда эди.

- Констанца сенга ёқдими? — деб сўради Дебора Жэсондан.
- Қайдам. Тўғриси, унга тушунолмай қолдим. Гоҳ шубҳаларимни тасдиқ-лагандай бўлади, гоҳ бутунлай тескарисини гапирди. Гоҳ Моцартни ҳамма яхши кўрарди, дейди, гоҳ душманлари кўп эди, дейди. Сальери заҳарлаган бўлиши мумкин-ку, деган гапни хаёлига ҳам келтирмайди. Бошим қотиб қолди.

Жэсон билан Дебора Зальцбург таассуротларини қоғозга тушириб ўтирган пайтларида эшик тақиллаб, остонада меҳмонхона хизматчиси пайдо бўлди:

- Жаноб Отис, сизни бир аёл сўраяпти.
- Ниссен хонимми? — Жэсон суюниб кетди.
- Йўқ, Опаси, Ланге хоним.

Шу заҳоти Алоизиянинг ўзи кўринди.

Дебора унга зимдан разм солди: юзида қон йўқ, мрамардай совуқ. Эгнида-ги кийими ўн саккиз яшар қизларга муносиб, асло олтмишдан ошган кам-пирбоп эмас. Бўйнию очиқ елкаларигача уя сурилган.

— Мабодо талаба эмасмисиз, жаноб Отис? — деб сўради у Жэсоннинг рўпарасида тўхтаб.

- Нима сабадан бунақа хаёлга бордингиз, Ланге хоним?
- Жуда ёшсиз. Синчковсиз, қизиқувчансиз.
- Йўқ, илм-фанга қизиқмайман, мен мусиқага қизиқаман. Мусиқачиман.
- Офарин. Мусиқачилар зийрак бўлишади. Моцарт ҳам шунақа эди. Бизда талабалар доимий назорат остида. Синглим қаерда туришинларни мендан яшир-ди. Билмайман, деди. Аммо мени лақиллатиш осон эканми!
- Нега яширади, Ланге хоним? — сўради Дебора.
- Сирини ошкор қилиб қўйишимдан кўрққан-да.
- Шунинг учун бизни тезгина жўнатган экан-да.
- Албатта. Унинг учун энг муҳим нарса — ўзининг хомхаёллари билан яшаш.

- Демак, бизга айтган гаплари ёлғон, шундайми? — деди Жэсон.
- Кўпи ёлғон. Моцарт уни менчалик севганмас. Мен Вольфгангни бирин-чи муҳаббатиман. Олдин менга кўнгли қўйган, уйланмоқчи бўлган. У пайт-ларда унча-мунча қиз хуснда менга тенг келолмасди. — Алоизия сумкачаси-дан титкилаб, кичкина бир сурат чиқазди. — Эрим Иосиф Ланге чизган, йигирма ёшлик пайтим.

Узоқ йиллар давомида авайлаб келинаётган сурат Алоизиянинг ростдан ҳам сулув қиз бўлганидан далолат берарди.

— Констанцадан кўра сизни кўпроқ яхши кўрганига ишончингиз комил-ми? — сўради Дебора.

— Бўлмасам-чи! Мен “йўқ” деганимдан кейин синглимга уйланган.

- Ҳозир афсусланасизми?
- Менинг ойим билан Моцартнинг отаси никоҳимизга қарши бўлишган.
- Моцарт сизни шунчалик севган экан, ота-онанинг майлига қараш шарт-миди?
- Ёшлиқ қилганман-да.
- Синглингиз Моцарт тўғрисида оғзидан бол томиб гапирди-ку, — деди Дебора.
- Алоизия истехзо билан жилмайди.
- Ўлими ҳақида гапира туриб, йиғлаворай деди.
- Йиғлаворай деганмиш! Вольфганг жон бераётганида тепасида бўлмаган-ку!
- Йўғ-э! Қаерда бўлган ўша пайтда, Ланге хоним?
- Бошқа хонада чўзилиб ётган.
- Нега? Мазаси қочганми?
- Моцартга тегибдики, соғ куни бўлганмас. Нукул ўзини бозорга солгани солган эди. Эри ўлиши билан отдай бўлди-кетди. Айёрлик ҳам эви билан-да!
- Нега синглингизни бунчалик хуш кўрмайсиз?
- Отис хоним, синглим уни ҳатто сўнгги манзилигача кузатиб бормаган. Қабри тепасига бир парча тошни ҳам раво кўрмаган.
- Қабри номаълум бўлса — нима қилсин?
- Топиши керак эди! Тусмоллаб бўлса ҳам топса бўларди. У қабристонга фақат 1809 йилда борган, орадан қарийб 18 йил ўтгандан кейин, шунда ҳам Нисеннинг қистови билан борган, номус қилган-да! Бориб, бир қабр тепасига омонатгина чорчўп ўрнатиб келган. Моцартнинг қабри қайсилитини билмайди-ку.
- Ланге хоним, доктор Клоссетни билармингиз?
- Анови, ҳамманинг оғзига тушган дўхгирми? Билардим. Лекин ишим тушмаган. Пулга тузоқ қўйган одам-да! Моцарт қашшоқлашиб қолганини пайқаш билан унга эътибор бермай қўйган. Умуман, ўша пайтлари кўпчилик Моцартни ўз ҳолига ташлаб қўйган эди. Ҳеч ким ҳолидан хабар олмасди. У жон бераётганида тепасида фақат синглим Софи бўлган.
- Сиз нима дейсиз, Моцарт нимадан ўлган бўлиши мумкин?
- Софининг айтишича, қорнида қаттиқ санчиқ турган, тўхтовсиз қусган, кейин аъзойи бадани шишиб кетган.
- Заҳарданмасмикин?
- Алоизия Жэсонга ҳадиксираб қаради.
- Билмадим. Полицияга алоқангиз йўқми ишқилиб?
- Йўқ! — деди Жэсон. — Шунчаки, ҳақиқатни билмоқчиман.
- Бекорга овора бўласиз. — Алоизия дераза олдида бориб, ташқарига назар ташлади. — Ҳадемай қор ёғади. Жаноб Отис, эҳтиёт бўлинг, Вольфгангни қабри сизни ҳам ўз домига тортиб кетиши мумкин.
- Биаламан. Дарвоқе, Катарина Кавальерини яхши биаламан, дегандингиз.
- Ҳа, яхши биаламан. Кўп операларда бирга роль ўйнаганмиз.
- “Ҳарамдаги ўғирлик”да Констанца партиясини Кавальери ижро этганми?
- Бу ролни Моцарт менга тошширган эди, кейин Катаринани тикиштиришган.
- Ким — Сальерими?
- Ҳа. Катарина ўйнаши эди-да. Моцарт қаршилик қилолмаган. У пайтларда Сальерининг гапини икки қиладиган одам йўқ эди.
- Икковларининг муносабатлари қандай эди?
- Сальери ҳамма вақт Моцартни камситишга уринарди. Саройга капельмейстр бўлиб ишга кирганида Сальери унга атиги 800 гульден маош тайинлашни буюрган. Ҳолбуки Глок икки минг гульден оларди. Янги императорнинг мусиқий диди пастлиги ҳақидаги гапларини ҳам ҳазрати олийларига Сальери етказган бўлиши керак.
- Қаёқдан биласиз?
- Император энг яхши буюртмаларни Моцартга эмас, Сальерига илинарди.

— Моцарт ўлимидан бир неча кун олдин Сальери ва Кавальери билан бирга овқатланган экан, шу тўғрими?

— Нима қипти?

— Эртасига Моцарт ётиб қолади, икки ҳафтадан кейин эса вафот этади. Ўша ўтиришда сиз ҳам бормидингиз?

— Сальери уйига таклиф қилганида хаёлимга ёмон гап келмаган, — ҳикоясини бошлади Алоизия. — Янги операмни муҳокама қиламиз, Кавальери ҳам келади, деди. 1791 йилнинг ноябри эди. Айтган вақтига, соат олтига етиб бордим. Сальери ўзининг дабдабали мусиқа хонасида кутиб ўтирган экан. Кавальери кўринмади, сўрасам: “Биласиз-ку, доим кечикиб юради”, — деб қўя қолди.

Гапига ишонмадим. Балки Кавальерига ваъда қилган ролини менга бермоқчидир? Унинг мусиқаларини ёқтирмасдим, аммо император биринчи капелмейстерининг асари саройда шов-шув бўлишига шубҳам йўқ эди. Сальери мени фортепьяно ёнига бошлаб бориб, партитурани кўрсатди. “Келганингиздан хурсандман, Ланге хоним”, — деди италиян тилида. Немис тилини ёмон кўришини билганим учун мен ҳам италиянчалаб жавоб қайтардим.

“Илтифотингиз учун ташаккур, маэстро”.

— Партитура маъқул бўлдими?

“Жудаям! — дедим, гарчи кўз ташлашга улурмаган бўлсам ҳам. — Шухратингизга шухрат қўшади. Мусиқаларингизга ҳаминча тан берганман!”

“Мен сизнинг хонандалигингизга, Ланге хоним!”

“Лекин бу роль Кавальери хонимга ҳам жуда мос”.

“Сизнинг овозингиз имкониятларини назарда тутиб ёзганман. Ҳозирча орамизда қолсин. Агар Моцарт сизга атаб бошқа партия тайёрлаб қўймаган бўлса!”

“Ҳозирча йўқ. “Сехрли най” саҳналаштириб бўлинди. Муваффақият билан намойиш этиляпти”.

“Биламан. — Сальерининг қовоғи солинди, лекин сир бой бермаслик учун, яна дарров жилмайди. — Агар саҳнадан тушиб кетмаса, дублёрга эҳтиёж туғилиб қолиши мумкин-да. Дарвоқе, жаноб Моцарт қалай? Ошқозони чатоқ деб эшитаман?”

“Эски дард. Анча йилдан буён азоб беради”.

“Нафсини тиймаса керак-да. Ҳалиям роз жигарига ўчми?”

Унинг бу саволидан таажжубланиб, сўрадим:

“Уни роз жигари билан сийламоқчимисиз?”

“Йўқ, Моцарт билан гапимиз қовушмайди. Жудаям ўжар. Масонлар ҳақидаги оперангиз билан императорни ранжитасиз, дедим. Кулоқ солмади. Леопольднинг дунёқараши Иосифникидан фарқ қилади, у масонликни ёқтирмайди. Моцарт “Сехрли най” операси билан бутун сарой аҳлини ўзига душман қилиб қўйди.”

“Маэстро, нима учун бу гапларни менга айтяпсиз?”

“Биламан, сиз ақлли аёлсиз. Ҳеч қачон саройга терс иш қилмайсиз!”

Шундай деб, у мени саволга кўмиб ташлади:

“Ростдан ҳам Моцартнинг соғлиги ёмонми?”

“Операсига ҳалиям томошабинлар қиряптими?”

“Янги опера ёзиш нияти борми?”

“Хотини ҳалиям Баденда бўлса, демак, ўзини яхши ҳис қилаётгандир-да?”

“Унга ким овқат пишириб беради?”

“Ёки кўчада овқатланадими?”

“Меҳмондорчиликка тоби қалай?”

Ва ҳоказо.

Курбим етгунча саволларига жавоб бердим. Назаримда у қаноат ҳосил қилди.

“Яқинда саройда Клоссетни кўриб қолдим, — деди Сальери. — Бетоб императорни даволаётган дўхтирлар маслаҳатга чақирилган экан. Императорнинг аҳволи оғир. Заҳарланган, деб гумон қилишяпти”.

“Ким гумон қилади?”

“Саройдагилар императорнинг синглиси Мария Антуаннеттани асирга олган Француз инқилобчиларидан шубҳаланишяпти. Императорни французларга хайрхоҳ бўлган ўз кишиларимиз заҳарлаган, деган гаплар ҳам бор. Клоссет-

нинг айтишича, Моцартнинг ошқозони касал эмиш. Шу гап тўғрими, Ланге хоним?”

Нима дейишимни билмай қолдим, чунки бу саволни иккинчи марта бераётган эди. Елкамни қисдим.

Соат роппа-роса еттига занг урганда Кавальери кириб келди. Сальери кечикканини юзига солган эди, у зарда билан жавоб берди:

“Ўзингиз соат еттини тайин қилган эдингиз-ку?!”

Сальери жеркиб ташлади:

“Доим чалкаштириб юрасиз!”

“Мени Моцарт “Сехрли най”га таклиф қилган эди”.

Сальерининг дами ичига тушиб кетди.

“Спектаклдан кейин биз билан овқатланишга рози бўлдими?”

“Олдиндан рад жавобини эшитмаслик учун зўрламадим”.

Қизик. Ҳозиргина, Моцартни таклиф қилганим йўқ, деган эди-ку.

“Қанақа таомни хуш кўришини билволдим. Дастурхонингиздан мамнун бўлишга ишонаман”.

Сальери унга еб кўйгудай ўкрайди.

“Бутунги зиёфат Моцарт учун қутилмаган тўхфа бўлсин, дедим-да. Шунинг учун уни таклиф қилганимни боя сиздан яширгандим, Ланге хоним. Ҳарҳолда Моцарт сизга куёв, у билан ит-мушук бўлиб юришимиз яхшимас, ярашганимиз маъқул. Менимча, Моцарт ҳам шунини хоҳлайди”.

“Тўғри гапиряпти, — ўйладим ичимда, — қачонгача ёвлашиб юришади?!”

Бирор соатлардан кейин Моцарт келди. Зиёфат шоҳона бўлди. Стол устида одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса бор. Ҳатто Моцарт яхши кўрадиган гоз жигари ҳам эсдан чиқмаган. Сальери асл винодан пайдар-пай қуйиб турипти. Ўтириш охирига бориб ҳаммамиз апоқ-чапоқ, орасидан қил ўтмайдиган қадрдон дўстларга айландик.

— Моцарт вафот этганидан кейин Кавальери билан учрашдингизми? — сўради Жэсон.

— Ҳа. Лекин Сальериникидаги зиёфатни эслаганим йўқ.

— Сальери мўлжаллаган родини сизга бердимми?

— Йўқ. Кавальерига ҳам насиб этмади. Кўп ўтмай уларнинг ораси бузилди.

— Наҳотки ўша зиёфатни қайтиб ҳеч ким эсламаган бўлса?

— Кейин кўп эсладик. Лекин буни Моцартнинг ўлими билан боғлаш хаёлимга ҳам келгани йўқ.

“Ҳеч ким ўтмишни титкилашни хоҳламаган, — ўйлади Жэсон. — Ҳамма ўз жонини эҳтиёт қилган”.

— Охир-оқибат нимага эришдим? — деди Алоизия маъюсланиб. — Ҳамма аллақачон унутган собиқ хонандаман. Мен ҳақимда мақолалар босилган газеталар вақт ўтиши билан қўлга олиб бўлмайдиган ҳолга келди. Эрим ташлаб кетди. Бир оғиз ширин сўзга зорман. Лаёқатсиз болаларга мусиқадан дарс бериб кун кўряпман. Моцартдай одамга хотин бўлолмаган бахтиқаро аёлман. Опасингил бир-биримизни кўрарга кўзимиз йўқ. Констанца мени аллақачон уйдан ҳайдаб юборарди-ю, одамлардан уялганидан чидаб юрипти. Аммо Сальери билан Кавальери тўғрисида гапирган гапларим чиппа-чин.

— Ишонаман.

— Яна кўришамизми, Ланге хоним? — сўради Дебора.

— Нима ҳожати бор? Констанца сезиб қолса, теримга сомон тикади. Сальери ҳақида ортиқча гапирворган бўлсам, ёмонликка йўйманглар. — Алоизия шундай деб, булар билан хайрлашди.

Констанцанинг иккинчи марта уйига таклиф қилиши илтифотдан кўра кўпроқ буйруққа ўхшаб кетарди. Шунинг учун Жэсон билан Дебора, қор уриб турган бўлишига қарамай, йўлга тушишди. Ноннберг тоғига етганларида қор тизгинсиз қуюнга айланди. Теварақ-атроф оқ тўзонга бурканган, изғирин кўзни очирмас, улар минг машаққат билан олға интилишарди.

Жилмайиб қарши олган оқсоч аёл эр-хотинни яна меҳмонхонага бошлаб кирди. Констанца ҳам узоқ кутгирмади. Негадир бу гал у бошдан-оёқ қора кийимда, чехраси ғамгин ва мотамсаро эди.

— Зальцбургдан ҳақиқатни билолмай кетишингизни хоҳламадим, — деди Констанца саломлашиб ўтирмай.

Жэсон таъзим қилган бўлди.

— Вольфгангни миридан-сиригача биладиган одам ёлғиз менман. У шодлигини ҳам, қайғусини ҳам фақат мен билан баҳам кўрарди. Менга ишонарди, қаттиқ севарди, умр бўйи мен орзу қилган аёл — сенсан, дерди. Аммо лекин опам ҳанузгача тақдирга тан бермайди. Дуч келган одамга, Вольфганг олдин мени севган, деб вайсагани вайсаган. Ҳаммаси ёлгон.

— Биз бунга ишонамиз, Ниссен хоним, — деди Дебора.

— Вольфгангнинг ўлими мени адою тамом қилди. Бунинг устига, эримни дафн этиш учун сариқ чақам ҳам йўқ эди. Ҳамма харажатни ван Стивен бўйнига олди.

— Шунинг учун қабристонга боролмагансиз-да, а, Ниссен хоним? — сўради Дебора юрагини ҳовучлаб.

— Йўқ. Борадиган аҳволда эмас эдим. Ётиб қолгандим.

— Кейин-чи? Тузалганингиздан кейин?

— Кейинми? Оёғим тортмади, юрагим бардош беролмайди, деб кўрқдим.

— Қабрга бирон белги қўйиш керак эди-ку... Чорчўпми...

— Қайси қабрга? Қани ўша қабр?! — Констанца хўнграб йиғлаб юборди, сўнг жавонга ишора қилди. — Анаву ерда бир тутам сочи турипти. Ундан қолгани шу. Қайси қабрига чорчўп қўяман? Мен зиёрату тиловат қиладиган ўша қабр қани?! Буни ҳеч ким айтиб беролмайди.

— Кўйинг, йиғламанг, — деди аста Дебора.

Бир оздан сўнг уни Жэсон саволпа тутди:

— Бир нарсага ҳайронман: нима учун уни ҳеч ким қабр тепасигача кузатиб бормаган?

— Кимнингдир вақти бўлмагандир, кимдир ўзидан кўрққандир... Билмасам. Нима бўлганда ҳам орзуим ушалмади. Вольфганг билан узоқ йиллар бирга яшаймиз, бирга қариймиз, деб ният қилган эдим. Кузда Баденга жўнаб кетаётганимда у соппа-соғ эди. Бунақа бўлишини билганимда, кетармидим?!

— Овқатига биров заҳар қўшиб берганмикин? Шунақа бўлиши ҳам мумкин-ку. Да Понте Моцарт иккаламининг душманимиз кўп эди, деганди.

— Да Понтенинг ўзи ғаламис одам эди. Шунинг учун ҳаммадан шубҳаланаверарди.

— Моцартнинг ўзи заҳар ҳақида гапирмаганмиди?

— Ўлмасидан анча олдин, бир одам мендан қутулиш пайида, заҳар-пахар бериб қўймаса гўрга эди, дегандай бўлувди.

— Ўша одам Сальеримасмикин?

— Билмадим. Эл орасида шунақа гаплар ҳам йўқ эмас. Яхшиси, Софи билан гаплаша қолинг. Вольфганг жон бераётганида тепасида бўлган. Ҳозир чақираман.

Констанца синглисини Хайбель хоним деб танишгирди.

— Сизларни холи қолдираман. Бемалол гаплашаверинглар. Мени ярамни янгиламанглар. — Констанца меҳмонхонадан чиқиб кетди.

Софи эгнига эски бўлса ҳам топ-тоза кулранг кийиб олган эди. Бўйи Алоизиядан пастроқ, Констанцадан тикроқ. Юзига ажин тушган.

— Моцартнинг сўнгги кунлари хусусида сўзлаб берсангиз, хоним, — илтимос қилди Жэсон.

— Биз ойим билан булар истиқомат қиладиган Раухенштрассе кўчасидан салгина нарида яшардик. Энди овқатланишга ўтирган пайтимизда эшик тақиллаб қолди. Очам, Дейнернинг қаҳвахонасида тирикчилигини ўтказиб юрадиган хизматкор бола турипти.

“Хайрият уйда экансиз. Капельмейстер Моцартнинг мазаси қочиб қолди. Хўжайин, тез етиб келсин, деди”.

Борсак, Дейнер Вольфгангни тўшакка ётқизиб, дўхтирга одам жўнатишга ҳам улгурган экан. Ётоқхона совуқ, Вольфгангнинг иситмаси баланд, нуқул алаҳларди. Тамом эсанкираб қолдим.

Дўхтир чақиришга кетган йигит қайтиб келди.

“Клоссет кўнмади. Шундоқ ҳам Моцартнинг мендан қарзи кўп, деди”.

Дейнер Констанцани Бадендан дарҳол чақиртиришни маслаҳат берди.

Вольфганг икки кун беҳуш ётди, учинчи кун кўзини очганида каравоти ёнида ўтирган Констанцани кўриб, чехраси сал ёришди.

Қаҳвахонадан уни оғир аҳволда уйига олиб келганимиздан буён ҳар кун ҳолидан хабар олиб турардим.

“Софи, мадорим қурияпти. Кўл-оёқларим шишиб кетди. Ичим ёняпти. Фақат Констанцага айта кўрма, ташвиш тортади”, — деди бир гал ёлғиз қолганимизда.

“Қайгурманг. Ҳадемай отдай бўп кетасиз”.

“Ё менга заҳар беришганмикин-а?”

“Кўйсангиз-чи!”

“Ҳа, ҳа, заҳар беришган. Кўнглим сезиб турипти. Мендан кутулишнинг энг осон йўли шу-да. Сальери бунақа ишларга устаси фаранг”.

“Сизга шундай туюлаётгандир. Ҳар хил шубҳаларни хаёлингизга келтирманг, шунда тезроқ тузаласиз”.

Кейинги кунлари дарди бир оз енгиллашгандай бўлди. Констанца мотам куйини репетиция қилиш учун якшанбага учта чолғучини таклиф қилажагини айтди. Уларга халал бермаслик учун ўша кун келмасликни кўнглимга тутиб қўйдим.

Кун бўйи уйда ўтирдим. Қоронғи тушиб, эндигина шамни ёққан пайтимда Вольфгангнинг шоғирди Зюсмайер ҳовлиқиб кириб келди.

“Моцарт оғирлашиб қолди. Тез юраркансиз, Констанца чақиряпти!”

Борсам, Вольфганг каравотда чўзилиб ётипти. Тепасида мотам куйини репетиция қилиш учун келган учта чолғучи. Констанца мени қўшни хонага опчиқиб, ёлворинга тушди.

“Келганинг яхши бўлди. Тун бўйи мижжа қоққаним йўқ. Жудаям қўрқитворди. Илтимос, ёнида ўтир, у сени яхши кўради”.

Вольфганг ётган хонага қайтиб кирдим. Чолғучилар оёқ учиде юриб чиқиб кетишди. Моцарт мени кўрдию ҳўнграб юборди.

“Мен тирик мурдаман. Мусиқасиз — жонсиз танаман. Софи, ке, ёнимда ўтир, мени ташлаб кетма, кўлингда жон берайин”.

“Унақа деманг. Ҳали узоқ яшайсиз”.

“Ажал остонамда турипти, Софи. Мен ўлсам, Констанцанинг ҳоли не кечади?”

“Ҳеч нарсани ўйламанг. Чарчагансиз. Бир оз дам олсангиз, ўзингизга кеп қоласиз”.

“Йўқ, Софи, куним битган. Жавонда кейинги учта симфониянинг партитуралари ётипти. Уларни эҳтиёт қил, вақти келиб ижро этилар”.

Унга қандай тасалли беришни билмасдим. Хонада икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Констанца қўшни хонада қарийб беҳуш ҳолда ётар, Зюсмайер уни ўзига келтириш билан овора эди. Авлиё Стефан черкови минорасидаги соатлар ярим кеча бўлганини англашиб занг урганда Вольфгангнинг лаблари бирдан титраб кетди, кейин боши девор томонга қийшайиб қолди. Жонҳолатда елкасидан ушлаб, силкита бошладим. Миқ этмади. Англадимки, бебаҳо инсоннинг жони фаришталар қанотида аллақачон арши аълога парвоз этган.

Меҳмонхонага Констанца кириб келди. Гаши чала қолганидан Софининг таъби хира бўлди.

— Энди ҳамма нарса аён бўлгандир, — деди Констанца. — Мени маъзур тутасизлар, чарчадим. Софини ҳам кўп қийнаманглар, ўтмишни эслаш осонмас унга.

Жэсон билан Дебора булар билан хайрлашишга тараддуланиб турганларида Алоизия пайдо бўлди. Аммо Констанца уни гапиртирмади.

— Хайр. Венага эсон-омон етиб олинглар.

— Бошқа кўришмаймизми, Ниссен хоним? — сўради Жэсон.

— Йўқ. Эртага Софи билан эрларимизнинг олдига, Мюнхенга жўнаймиз. Алоизия ҳам биз билан бирга кетади.

21. ЯНА ТАЪҚИБ

Эртасига эрталаб Жэсон барвақт турди. Тезроқ Зальцбургдан жўнаб кетиш ниятида эди. Деразадан ташқарига қарадию ҳафсаласи пир бўлди: бутун олам тизза барабар қорга бурканган эди. Бунақа ҳавола йўлга чиқишни хаёлга ҳам келтириб бўлмайди.

Орадан бир неча кун ўтди. Шаҳарда гўё ҳаёт тўхтаб қолгандай эди. Жэсон билан Дебора ўзларини қаёққа қўйишни билишмасди. Уч ҳафталардан сўнг ниҳоят улар Зальцбургни тарк этиб, 1825 йилнинг 3 февралда Венага етиб келишди. Дебора фақат бир нарсани — тезроқ Патерплацдаги иссиққина уйларига кириб, ўзини юмшоқ каравотга ташлашни орзу қиларди.

Аммо шаҳар дарвозаси олдида уларни тўхтатишди. Божхона ходими ҳужжатларини кўздан кечириб, лавозими каттароқ полиция инспекторини чақирди, эр-хотинга эса извошдан тушишни буюрди.

— Визангизнинг муддати ўтиб кетибди, — деди инспектор.

— Об-ҳаво туфайли шунақа бўлди, — жавоб берди Жэсон.

— Бу баҳона бўлолмайди. Мана бу ерга: “Сиёсий жиҳатдан ишончсиз”, деб ёзиб қўйишипти. Изоҳга ҳожат йўқ.

Божхона ходимлари тинтувни бошлашди, лекин ҳеч нарса топишолмади.

— Омадингиз бор экан, — деди инспектор, — лекин суюнишга шошилманг.

Аскарлар қуршовидаги извош турмага қараб йўл олди. Грабен майдонидан ўтач, тор бир кўчага бурилишди. Турма полиция бошқармаси жойлашган бинода эканини Жэсон дарров фаҳмлади.

Уларни ертўладаги тор бир камерага қамаб қўйишди. Камерада биттагина шам липиллаб турар, оддий тахтадан ясалган узун курсидан бўлак ҳеч вақо йўқ эди.

Шам ёниб тутагач, камера ичи зимистонга айланди. Жэсон туйнук панжарасига осилиб, “Ёрдам беринглар!” — дея қичқира бошлади.

Туйнук олдида турма назоратчиси келди.

— Мен жаноб Губер билан гаплашишим керак! — деди Жэсон титраб-қақшаб.

— Ким билан? — назоратчи хушёр тортди.

— Жаноб Губер билан. Менинг исмим Отис, Жэсон Отис. Бошлиқ мени танийди. Дарров хабар қилинг. Икки гульден сиздан айлансин!

Назоратчи пулни олгач, зипиллаганча кетди. Сал ўтмай, иккита аскарни бошлаб келди.

— Мана шулар бошлиқнинг олдида кузатиб боришади, — деди у.

Бояги вазоҳатидан асар ҳам қолмаган эди.

Нимқоронғи, узундан-узун йўлақдан боришаркан, бу машмаша атайлаб уюштирилган, деган ўй ўтди Жэсоннинг кўнглидан.

Губернинг авзойи бузуқ эди.

— Визада кўрсатилган муддатга риоя қилиш ҳақида огоҳлантирган эдим-ку. Гапимни писанд қилмабсизлар-да.

— Қалин қор ёғиб, йўллар беркилиб қолди, — тушунтирди Жэсон.

— Об-ҳавога аччиқ қилиб, Моцартнинг хотини ва қайинсингиллари билан суҳбат қурибсизлар-да.

Губер, Жэсон ўзини оқлашга уринади, деб ўйлаган эди, лекин бундай бўлмади:

— Узр, жаноб Губер, бунинг нимаси ёмон? У хонадонни ҳамма зиёрат қилади.

— Ҳаммани қўяверинг. Ўзингиз учун жавоб беринг.

— Бетховен ораторияни ёзиб тутатунча Зальцбургда яшаб туришимизга қарши эмас эдингиз-ку.

— Беш ҳафтага кечикдингиз. Шунинг ўзи сизларни қамаб қўйишга тўла асос бўлади.

— Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ қамаб қўяверасизларми? — деди Жэсон зарда билан.

— Бир талай хатти-ҳаракатлар учун империямизда қамоқ жазоси белги-

ланган, — жавоб берди Губер. — Ўғирлик учун, дворянларга ҳужум қилганлик, император шайнига номатлуб сўз айтганлик учун. Бундан ташқари, яна икки юз хилдаги қонунбузарлик учун шундай жазо тайинланади. Биз мамлакатимизда инқилоб уюштирилишига йўл қўймаймиз.

— Биз инқилобчи эмасмиз.

— Тўғри. Америкалик сайёҳларсиз. Лекин император сулоласига тил текзиш ҳам бизда жинойат ҳисобланади.

— Ким тил текзизпти? — таажжубланди Жэсон. — Тухмат-ку бу!

— Сальерига тош отиш — император оиласига тош отган билан баравар. Сальери эллик йил Габсбургларга садоқат билан хизмат қилган. Нима ишлар қилиб юргангиздан мени беҳабар деб ўйлаясизми?

— Император Иосиф Моцартни бошига қўтарган, — деди Жэсон дангал.

— Ким айтди сизга? Қолаверса, Иосифнинг ўлганига кўп йиллар бўлди, ҳозирги императорнинг дунёқарashi тамомила бошқача. Унугманг шуни. Яна шуниям айгиб қўяйки, устингиздан тушаётган маълумотларнинг сон-саногии йўқ, Хўш, Венада яна қанча турмоқчисизлар? Менимча, Бетховен ораторияни биринчи апрелгача бемалол тугатади.

— Жаноб Губер, биринчи июнгача рухсат беринг. Сал кунлар исисин, яна лой кечиб, совуқда дийдираб юрмайлик, йўл олис.

Губер янги визага, “биринчи июнгача” деган ёзувни қайд этди. Кетидан кўшиб қўйди:

— Охири бахайр бўлсин-да, Отис.

Жэсон хурсанд бўлиб, Губерга миннатдорчилик билдирди. Лекин севинчи узоққа чўзилмади, кўчага чиқиб, извошга ўтирганларидан кейин визага кўз ташласа, яна ўша ёзув: “Сиёсий жиҳатдан ишончсиз”.

22. СЎНГГИ ЙЎЛ

Кейинги ҳафталар нисбатан осойишта ўтди. Беҳаловат саёҳатдан тинка-мадори қуриган Дебора Америкага қайтайлик деб қисталанг қила бошлади. Шу орада Эрнестдан тўрт энлик имзосиз хат келиб қолди:

“Кеча, еттинчи май куни Сальери оламдан ўтди. Бу ҳақда газеталар қисқагина хабар тарқатди, ўлимнинг сабаблари тўғрисида лом-мим дейилмаган. Менимча, ораторияни кутмасдан Венадан жўнаб қолганинглр маъкул”.

Жэсон шу заҳоти Гробнинг олдига борди. Визамизнинг муддати тугаяпти, бирор қор-қол рўй бермасидан юртимизга қайтмоқчимиз, деди у банкирга.

Гроб асло таажжубланмади, қайтанга суюниб кетди:

— Жуда соз! Май ойи айни саёҳатга чиқадиган пайт. Оқ йўл тилайман. Оратория масаласида Шиндлер сизга учрашади.

— Бетховеннинг ўзи билан гаплашганим тузук эди-да.

— Бемалол, агар Баденга боришпа эринмасангиз. Бетховен касал, ҳозир ўша ерда даволаняпти. Ҳамма ишни унинг номидан Шиндлер юргизиб турипти.

— Оратория битмаганмикин?

— Битмаган. Лекин хафа бўлманг. Гаровга берилган пулни почта орқали жўнатиб юбораман. — Гроб шундай деб, Жэсонни эшиккача кузатиб қўйди.

Ўша куниёқ Шиндлер Гробнинг гапини тасдиқлади:

— Минг афсус, маэстро ораторияни охирига етказолмайди.

— Нима қилди устозга?

— Тоби йўқ, Балки Шуберт ёзиб берар?

— Шуберт қўшиқ ёзади-ку.

— Тўғри, асосан қўшиқ ёзади. Лекин ҳозир пулга муҳтож бўлиб юрипти. Сўнги пайтларда иши юришмаяпти. Янги операси цензураддан ўтмади.

— Мен пул беришим мумкин.

— Оратория устиданми?

— Йўқ. Биз жўнаб кетамиз. Шунчаки, ёрдам тариқасида.

— Шуберт ўла қолса ҳам олмайди.

Шиндлер чиқиб кета туриб, чўнтагидан хат чиқазди.

— Бетховендан.

Жэсон унинг орқасидан эшикни ёндию хатни ўқишга тутинди:

“Менинг муҳтарам ва суюкли дўстларим!

Ваъда қилинган ораторияни ёзиб беролмаганим учун Сизлардан узр сўрайман. Айбдорлик ҳисси юрагимни ёндирыпти. Ишни бошлашга кўп маротаба уриниб кўрдим, лекин уддасидан чиқолмадим. Илгариги куч-қувватим йўқ. Ҳозир Баденда, сокин табиат кучоғида даволаняпман. Мени тўғри тушуна-сизлар деб ўйлайман. Менга кўрсатган меҳр-мурувватларингизни ҳеч қачон унутмайман. Сизлар билан танишганимдан кейин Моцарт ва Сальери тўғрисида қайта-қайта ўйладим ва шундай хулосага келдимки, фақат Моцартнинг шарофати билан Сальери ҳам одамлар хотирасида қолади, Моцарт даҳоси эса инсониятни абадул-абад эзгуликка чорлаб туради.

Сизларга оқ йўл тилайман. Эсон-омон юртингизга етиб олинг. Икковингизни ҳам бағримга босаман.

Дўстингиз Бетховен”.

Энди Губерга учрашиш қолган эди. Яна бирор нағма кўрсатмаса гўрга эди, деган ўй Жэсоннинг ич-этини тирнарди. Йўл ҳозирлигини кўриб бўлгач, Жэсон билан Дебора полиция бошқармасига йўл олишди.

— Сафаринглар қарибди-да, Гробдан эшитдим, — деди Губер. — Июнгача турмайсизларми?

— Йўқ.

— Извошни қанчага сотдинглар?

— Эллик гульденга.

— Ана холос! Икки юз гульденга харид қилган эдинглар-ку, тўғрими?

— Хотиранингиз чакки эмас, жаноб Губер! — деди Дебора.

— Нолимайман. Аммо-лекин сизлар ҳам анойи эмассизлар. — Деборанинг назарида полициячи нимагадир шама қилгандай бўлди. — Оратория ҳақидаги чўпчакка мени ишонди деб ўйладингларми?

— Расмий буюртма эди, — деди Жэсон.

— Бизни лақиллатолмайсиз. Ҳа, майли, йўлдан қолдирмай. Сафаринглар бехатар бўлсин.

— Паспортларимизни қайтариб берасизми?

Губер стол ғаладонидан иккита паспортни олиб, эгаларига топширди.

— Америкаликларга хусуматимиз йўқ, — деди у. — Фақат пошполикка тил теккизишмаса бас.

— Раҳмат, жаноб Губер. Бизга кўп ёрдам бердингиз.

— Арзимаёди. Дарвоқе, Сальерининг вафот этганини эшитдингларми?

— Ҳа. Газетадан ўқидик.

— Жаннати одам эди. Нима дедингиз, Отис?

— Худо биледи, жаноб Губер! — деди Жэсон.

Полиция бошлигининг ранги оқариб кетди. Тез жўнаб қолиш керак эди. Эр-хотин Губер билан наридан-бери хайрлашиб, кабинетни тарк этишди.

Орадан икки кун ўтгач, улар Линцга қатнайдиган баржага ўтиришди. Бу йўлни Гроб тавсия этган эди. Венадан Линцгача баржада кетганинлар маъқул, Дунай соҳиллари хушманзара, Линцдан дилижонда Парижга, ундан кейин Ла-Маншга етолмасизлар, деб маслаҳат берган эди у.

Ҳаво очиқ бўлгани учун Жэсон билан Дебора бугун кунни палубада ўтказишди. Хавф-хатар орқада қолган, олдинда уларни қадрдон Америка кутмоқда эди. Эртасига беғубор ҳаво элитган Дебора барвақтроқ ётмоқчи бўлди.

— Уйкум келяпти, Жэсон, каютага тушайлик.

— Шопмасанг-чи. Қара, қандай ажойиб манзара!

Дарё измидаги кема жануб томон буриляётган, ботаётган куёш уфқни қон-талаш қилиб юборган эди.

— Венага келганингга афсусланмайсанми? — бирдан сўраб қолди Дебора.

— Инсон ҳаммавақт нимадандир афсусланиб ҳаёт кечиради. Лекин биз қўлимиздан келган ҳамма ишни қилдик. Моцарт менга илгаригидан ҳам яқинроқ

бўлиб қолди. Шунга имоним комилки, Сальери бир неча ой давомида Моцартнинг овқатига озгина-озгинадан секин таъсир қилувчи заҳар қўшиб турган, танаси буткул заифлашгач эса, уйига таклиф қилиб, ошқозонига ёқмай-диган таом билан сийлаган. Шу билан — тамом-вассалом! Шубҳага ўрин қолдирмаслик ниятида жасадни гумдон қилишга ҳам улгурган.

— Мана шу тариқа қанчадан-қанча жиноятлар сирлигича қолиб кетаверади-я!

— Лекин биз бу жиноятни дунёга ошкор қиламиз! — деди Жэсон қатъият билан.

Кўёш аллақачон ботиб кетган, шиддат билан қоронғилик бостириб келар, дарёнинг иккала қирғоғи бўйлаб осмонга бўй чўзган симобий қоялар баҳайбат тусга кирган эди. Палубада тирик жон қолмаган бўлса ҳам буларнинг гурунги тугай демасди. Бир маҳал Жэсон орқадан келаётган қадам товушларини эшитгандай бўлди. Қараса, ҳеч ким йўқ. Ё алҳазар! Арвоҳмикин-а... Аммо шу заҳоти аллақандай куч уни даст кўтариб дарёга улоқтирди. Жэсон сувга шалоблаб тушдию хаёлига келган биринчи фикр шу бўлди: “Сузишни билмайман-ку!” Қудратли оқим уни пастга тортқиларди. Қирғоқ эса олисда.

— Жэсон, мени ушла, ушла тезроқ!

Шунда ўзи томон сузиб келаётган Деборани кўрди. “Ё парвардигор! Аёл кишини ҳам аяшмабди-да!” Жэсон жонҳолатда хотинига ёпишди. Сузишни билмагани етмагандай, эгнидаги шалаббо бўлган кийими баттар оғирлашиб кетган, Деборанинг аҳволи ҳам буниқидан яхши эмас эди. Улар биргаликда асов дарё билан хийла вақт олишишди. Жэсон хотинининг елкасига маҳкам ёпишиб олганидан ахири Деборанинг ҳам мадори қуриди... Кейин... кейин улар ўзларини зулумот ва тизгинсиз оқим ихтиёрига топширишди. Ҳозиргина чақчақлашиб турган икки бегуноҳ банда номсиз-нишонсиз ғойиб бўлди.

Баржа тобора узоқлашиб борар, дарё сатҳи эса чипор илоннинг пўстидай совуқ йилтирарди...

Тамом.

*Низом КОМИЛ
таржимаси.*

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

«Жаҳон адабиёти» журналида 2003 йилда эълон қилинадиган асарлар рўйхатини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

ЯВУЗ БАҲОДИРҲҒЛИ (Туркия). **«Хоразм ўт ичида»**. *Роман.*
УИЛКИ КОЛЛИНЗ (Англия). **«Ойтош»**. *Роман.*
АМИН МААЛУФ (Франция). **«Самарқанд»**. *Роман.*
МОРИС ДРЮОН (Франция). **«Шато-Гайар асираси»**. *Роман.*
ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). **«Фидойи»**. *Роман.*
РАДЕК ЙОН (Чехия). **«Олтин игна»**. *Роман.*
НИКОЛАЙ ЭРДМАН (Россия). **«Ўзимни отаман»**. *Драма.*
ТАРБЕЙ ВЕСОС (Норвегия). **«Кушлар»**. *Роман.*
ЯЦЕК РОЙ (Польша). **Қора от кечалари ўлдиради**. *Қисса.*

Булардан ташқари Ғарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам муштарийлар!

«Жаҳон адабиёти» журнаliga обуна бўлишни унутманг!

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829

Хоҳловчилар «Жаҳон адабиёти» журналининг аввалги сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.